

GENOCIDAS^{IR}

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

2001 1(9)

ISSN 1392-3463

GENOCIDAS IR

REZISTENCIJA

GENOCIDAS IR **REZISTENCIJA**

2001 1(9)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 2001

Redakcijos kolegija:

Vyriausioji redaktorė
DALIA KUODYTĖ

Mokslinis redaktorius
ARVYDAS ANUŠAUSKAS

Nariai:

ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)
ANTANAS KULAKAUSKAS (Vytauto Didžiojo universitetas)
VYTAUTAS TININIS (Karo akademija)
ANTANAS TYLA (Lietuvos istorijos institutas)
LIUDAS TRUSKA (Vytauto Didžiojo universitetas, Vilniaus pedagoginis universitetas)

Turiny – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Bernaras Ivanovas

- Chiune (Sempo) Sugiharos veiklos Kaune 1939–1940 m. probleminiai aspektai 7
Problematic Aspects of the Activities of Chiune (Sempo)
Sugihara in Kaunas in 1939 and 1940 14

Nijolė Maslauskienė

- Lietuvos tautinių mažumų įtraukimas į LSSR administraciją ir sovietinės biurokratijos tautiniai santykiai 1940–1941 m.15
The Involvement of Ethnic Minorities in the Administration of the LSSR and the Ethnic Relations in Soviet Bureaucracy between 1940 and 1941 43

Arūnas Bubnys

- Penktasis lietuvių policijos batalionas (1941–1944) 44
The 5th Battalion of the Lithuanian Police (1941–1944) 50

Laurynas Jonušauskas

- Lietuvos diplomatijos šefo Stasio Lozoraičio ir Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (VLIK'o) santykiai 1950–1955 m. 51
The Relationship between the Head of the Lithuanian Diplomatic Service, Stasys Lozoraitis, and the Supreme Committee for the Liberation of Lithuania between 1950 and 1955 68

KONFERENCIJOS – CONFERENCES

- Seminaras-diskusija „Terminija naujausiųjų laikų istorijoje“ 69

Algirdas Gaižutis

- Įvadinės pastabos 70

Vytautas Tininis

- „Kolaboravimo“ sąvoka Lietuvos istorijos kontekste 71

Liudas Truska

- Kolaboravimo ypatumai pirmuoju sovietmečiu 79

Algis Kasperavičius

- Kolaboravimas: chronologinės ribos 85

STUDENTŲ STUDIJS – STUDENT’S RESEARCH

Mindaugas Žiūkas

LSSR KGB tardymo izoliatorius 1959–1991 m.	91
The LSSR KGB Interrogation Cells between 1959 and 1991	117

KRAŠTO LAISVĖS KOVOS, ATMINTINOS VIETOS REGIONAL STRUGGLE FOR FREEDOM, MEMORIAL PLACES

Nijolė Žemaitienė

II dalis. Pogrindinė organizacija „Laisvę Lietuvai“	118
---	-----

Vytenis Almonaitis, Junona Almonaitienė

Lietuvos laisvės kovų paminklai	134
---------------------------------------	-----

RECENZIJOS – REVIEWS

Liudas Truska

Kai į istoriją žiūrima pro Holokausto prizmę (Dov Levin, <i>Trumpa žydų istorija Lietuvoje</i> , Vilnius, 2000, 208 p.).....	152
--	-----

Liudas Truska

Kita versija (Dalia Kuodytė, „Vieno dokumento istorija ir ne tik...“, <i>Genocidas ir rezistencija</i> , 2000, Nr. 2(8)).....	164
---	-----

NEDOKUMENTUOTA ISTORIJA – UNDOCUMENTED HISTORY

Elena Moncevičiūtė-Ėringienė

Vardan Lietuvos	168
-----------------------	-----

Konkurso „Lietuvos kovų už laisvę, kariuomenės bei netekčių istorijos“ nugalėtojų rašiniai	176
--	-----

Agnė Kadzevičiūtė

Negandų paženklinta žemė	177
--------------------------------	-----

Inga Čepėnaitė

Sausio 13-oji – Lietuvos dvasios pergalė	182
--	-----

Giedrė Dambrauskaitė

Tavo siela – mums tvirtovė	188
----------------------------------	-----

KRONIKA – CRONICALS	192
----------------------------------	-----

MŪSŲ AUTORAI – OUR AUTHORS	198
---	-----

Bernaras Ivanovas

Chiune (Sempo) Sugiharos veiklos Kaune 1939–1940 m. probleminiai aspektai

ĮVADAS

Straipsnio objektas yra Japonijos konsulo Sugiharos veiklos Kaune probleminiai aspektai. Mėginama nagrinėti du esminius momentus: buvo ar ne jo veiklos rizikos veiksnys ir ar konsulo atleidimas iš darbo susijęs su vizų išdavimu. Atkreiptas dėmesys į Sugiharos santykius su lenkų žvalgyba. Šie klausimai gvildenami komparatyvistiniu-analitiniu metodu. Tuo straipsnis originalus istoriografijos šia tema (daugiausia aprašomojo pobūdžio) kontekste.

1939 m. rugsėjo mėn. (oficialiai nuo lapkričio 23 d.) Kaune pradėjo dirbti Japonijos konsulas Chiune (Sempo) Sugihara. Formaliai Sugihara (su žmona Jukiko ir jos seserimi Setsuko) atvyko į Lietuvą kaip Japonijos ambasados Rygoje filialo konsulas plėtoti ekonominių ryšių su Lietuvos įmonėmis (jis oficialiai atstovavo Japonijos elektros kompanijai „Osram“)¹, o neformaliai – žvalgybiniais tikslais, t. y. sekti ir pranešinėti Japonijos vyriausybei apie jos sąjungininkės Vokietijos, taip pat Sovietų Sąjungos veiksmus prasidėjus Antrajam pasauliniam karui (Ribbentropo–Molotovo pakto pasirašymas 1939 m. rugpjūčio 23 d. Japonijai buvo netikėtas; tai reiškė, kad Japonija negali daugiau pasikliauti savo sąjungininke Vokietija). Lietuva ir Kaunas šiuo atžvilgiu buvo ideali vieta, kur galima nesunkiai sukurti reikiamą infrastruktūrą; Sugihara tai ir padarė Lenki-

jos slaptųjų tarnybų (ypač Antrojo generalinio štabo karinės žvalgybos agentų) padedamas. Jis turėjo palaikyti reikiamus kontaktus su kitomis į konfliktą įtrauktomis šalimis – Sovietų Sąjunga, Italija, Lenkija, Anglija ar net Nyderlandais per Kaune tuo metu veikusias jų atstovybes. Gana netikėtai (tai pažymima kone visuose Sugiharos veiklos tyrimuose) jam teko imtis tarsi nenumatyto darbo. Vokietijai užpuolus Lenkiją, iš jos plūstelėjo srautas pabėgėlių. Daugiausia tai buvo žydai (rabinai, studentai ar šiaip miestelių gyventojai), Lenkijos kariuomenės karininkai bei eiliniai kareiviai. Suvokdami, kas jų laukia įsitvirtinus naciams, pabėgėliai visomis išgalėmis stengėsi išvykti į karo nepaliestus regionus. Karas praktiškai atkirto galimybę išvykti į JAV per Skandinaviją, kai vokiečiai užgrobė laivą „Estonia“ su pabėgėliais ir sušaudė 100 keleivių žydų, todėl reikėjo ieškoti kelių per Rytų šalis. Japonijos konsulatas ir jo išduodamos tranzitinės vizos tapo svarbiausia grandimi pabėgėlių odisejoje. Tačiau ši iš pirmo žvilgsnio atrodanti aiški istorija yra gana problemiška.

Trumpai apžvelgiant su straipsnio objektu susijusią negausią istoriografiją būtina pažymėti, kad joje (ypač Vakarų leidiniuose) yra daugybė netikslumų bei romantinių apibendrinimų. Pavyzdžiu galėtų būti P. Mordecai² ar E. Silverio³ darbai. Vienas geriausių Sugiharos veiklos tyrimų – gana kritiška sociologijos profesoriaus Hillelio Levino stu-

dija⁴. Remdamasis itin plačia šaltinių baze (daugiausia surinktais Japonijos užsienio reikalų ministerijos archyve duomenimis), autorius nevengia net opiausių Sugiharai temų, kaip antai gvildena nepaprastai prieštaringus jo santykius su pirmąja žmona ruse Klaudija Semionova. Paminėtini tyrimai, kuriuos atliko lenkų istorikai. Pastariesiems (pvz., E. Palacz-Rutkowska⁵) daugiausia rūpėjo Sugiharos veikla ne Kaune, bet Karaliaučiuje, kur dirbdamas Japonijos konsulo darbą jis palaikė glaudžius santykius su lenkų pogrindžiu, tarpininkavo gaunant lėšų jo veiklai iš Anglijos, kur tuo metu buvo Lenkijos vyriausybė. Lietuvoje Sugihara daugiausia domėjosi ne istorikai, bet publicistai, siekę ne istorinės tiesos, bet savų tikslų (paminėtina A. Dargio straipsnių serija 1997 m. „Lietuvos ryte“).

Rašant straipsnį remtasi minėta istoriografija, taip pat kitais šaltiniais – dokumentais, prisiminimais, interviu.

RIZIKOS VEIKSNIO PROBLEMA

Pažymėtina, jog Sugiharos asmens bei jo veiklos tam tikras nesupratimas yra būdingas daugeliui tyrimų, kurių autoriai rėmėsi jo žmonos Jukiko ar sūnaus Hiroki prisiminimais. Net neminint daugybės klaidų, kurių pasitaiko Jukiko Sugiharos⁶ prisiminimuose, jie apskritai turėtų būti vertinami labiau kaip literatūros kūrinys; tai iš esmės savo knygoje pripažino Bostono universiteto profesorius ir Judaikos centro direktorius H. Levinas⁷. Jis gana kritiškoje Sugiharos atžvilgiu knygoje⁸ nagrinėjo kone rimčiausią Japonijos konsulo Kaune veiklos problemą, kurios esmę sudaro klausimas: ar Sugihara galėjo išdavinti tranzitines vizas pabėgėliams. Kritiškai vertindamas Jukiko Sugiharos prisiminimus autorius teigia, jog Sempo Sugihara apskritai neprašė savo vyriausybės tokio leidimo (H. Levino nuomo-

ne, Sugihara prašė leidimo išdavinti ne tranzitines, bet paprastas vizas)⁹. Tai savo prisiminimuose pabrėžia Jukiko sakydama: „Mano vyras turėjo įgaliojimus išduoti vizas tik atskiriems asmenims, o šimtams ar tūkstančiams vizų buvo reikalingas Japonijos užsienio reikalų ministerijos leidimas“¹⁰. Šiuo jos teiginiu verčia suabejoti tiesioginio Sugiharos viršininko Japonijos užsienio reikalų ministerijoje K. Tanakos atsakomoji telegrama Sugiharai (Sugiharos paklausimų dėl vizų būta trijų). Joje K. Tanaka rašė: „Kategoriškai nurodau, kad neišdavintumėte vizų žmonėms, neturintiems oficialios vizos su nurodytu galutiniu vykimo punktu, kuris garantuotų, jog šie žmonės neliks Japonijoje. Jokių išimčių negali būti“¹¹. Tai gi Sugihara turėjo galimybę išduoti tiek tranzitinių vizų, kiek pajėgė¹², ir nebuvo jokių kitokių apribojimų, apie kuriuos savo straipsnyje rašė lenkų tyrinėtoja Teresa Kruszona, teigdama, jog limitas buvo 600 vizų¹³. Šiuo atžvilgiu Sempo Sugihara rizikavo mažiau (taip teigia P. R. Sakamoto kn.: *Japanese Diplomats and Jewish Refugees: A World War II Dilemma*, 1998), nes, kaip rodo pasai, kuriuose yra jo paties išduotos tranzitinės vizos, Sugihara laikėsi savo valdžios nurodymų, nors būta ir išimčių, kai galutinis vykimo punktas nebuvo nurodomas¹⁴. Jo sūnaus Hiroki išsakytos prisiminimuose mintys, jog „tėvui reikėjo paklusti arba savo valdžiai, arba savo sąžinei“¹⁵, ar net paties Sugiharos tyrinėtojui Chrisui Salierno duoto interviu žodžiai („Aš negaliu leisti numirti žmonėms, kurie pas mane atėjo su mirties šešėliu veide. Kad ir kokia bausmė manęs lauktų, aš klausysiu tik sąžinės balso“¹⁶) nėra visiškai teisingai interpretuojami, siejant bausmę su tranzitinių vizų išdavimu. Kaip matysime toliau, Sugihara pagrįstai baiminosi dėl savęs ir savo šeimos, tačiau priežastys, matyt, buvo kitos.

Iš esmės Sugihara, kaip minėta, išdavinėjo tranzitines vizas žmonėms, turėjusiems

galutinį vykimo punktą, kuriuo dažniausiai būdavo Kurasao, t. y. Nyderlandų kolonija Ramiajame vandenyne¹⁷. Šias vizas (į Kurasao) pirmasis Kaune pradėjo išdavinėti Nyderlandų konsulas Janas Zwartendijkas (jam 1997 m., kaip ir Sugiharai 1985 m., buvo suteiktas Pasaulio Tautų Teisuolio vardas)¹⁸. Taigi formaliai ne Sugihara, o Nyderlandų konsulas pradėjo išdavinėti „gyvybes gelbėjusias“ vizas (tokių vizų jis išdavė 2345; iš pradžių, liepos 24–27 d., jas rašė ranka, o liepos 29 d.–rugpjūčio 2 d. pasinaudojo pagamintu antspaudu¹⁹) ne tik Lenkijos, kaip ilgą laiką buvo teigiama knygoje apie Sugiharą²⁰, bet ir Lietuvos ar net Vokietijos žydams (sąrašė tokie žmonės sudaro mažiau nei vieną procentą)²¹. Isaaco Lewino (jis istoriografijoje minimas kaip pirmasis pabėgėlis, gavęs vizas, nors Bostone esančiame vizų sąrašė nurodyta, jog jis vizą gavo liepos 26 d. ir tik septynioliktas) teigimu, jis pirmiausia gavo į savo lietuvišką pasą vizą iš Nyderlandų konsulo 1940 m. liepos 22 d., o Sugihara jam išdavė jau Japonijos tranzitinę vizą tik liepos 27 d.²² Vis dėlto būtent Sugihara ir žydų pabėgėlių lyderis rabinas Zorachas Warhaftigas²³ (po karo tapęs Izraelio kulto ministru) koordinavo vizų išdavimo akciją. Be to, pagrįstai galima manyti, jog Japonijos vyriausybė – kitaip, nei dažnai buvo tyrinėtojų teigiama – į žydus žiūrėjo palankiai ir jokių būdu jų niekaip nediskriminavo.

Žydų atžvilgiu Japonijos vyriausybė vykdė visai kitokią politiką negu Vokietija, o tai taip pat galėjo padėti Sugiharai atlikti reikšmingą misiją gelbstint žmones. Tai atsispindėjo ir oficialiuose dokumentuose, kuriuos šio straipsnio autoriui atsiuntė Sugiharos veiklos tyrinėtojas iš Indianapolio (JAV) Ernestas G. Heppneris²⁴. Vienas tokių dokumentų – Japonijos vyriausybės 1938 m. gruodžio 6 d. pareiškimas, kuriame teigiama, jog „žydai Japonijoje, Mandžiūrijoje ir Kinijoje bus traktuojami pagarbiai, kaip ir kiti užsie-

niečiai. Jokių išimčių taikoma nebus“²⁵. Ši požiūrį 1939 m. vasario 27 d. patvirtino Japonijos užsienio reikalų ministras Hachiro Arita ir 1940 m. gruodžio 31 d. jo įpėdinis Yosuke Matsuoka. Pastarasis sakė: „Aš esu atsakingas už aljansą su Hitleriu, bet tuo pat metu atsisakau palaikyti Vokietijos vykdomą antisemitizmo politiką Japonijoje. Tai nėra mano asmeninė nuomonė, bet oficiali Japonijos pozicija, ir aš neįsivačiu jokio sąžinės graužimo skelbdamas tai pasauliui“²⁶. Šių Japonijos valdžios pareiškimų praktinį aspektą rodo ir tas faktas, kad jos vyriausybė pabėgėliams skyrė 350 tūkst. dolerių; tai buvo neįtikėtina didelė suma²⁷.

Tokios palankios žydų atžvilgiu pažiūros bei veiksmų Japonijoje galimas priežastis gana netikėtai aptinkame Lietuvos žydų bendruomenės 1935–1940 m. lietuvių kalba leistame laikraštyje „Apžvalga“. 1940 m. Nr. 10(218) straipsnyje „Tolim. Rytų žydai gedi mirusio japonų vyskupo Nakados“ rašoma: „Vysk. Nakada kiekviena proga užakcentuodavo faktą, kad žydai savo paskolarusū–japonų karo metu padėjo Japonijai tapti galinga pasaulio valstybe. Tiek savo knygoje „Paslaptingoji tauta“ [knyga apie žydų tautą. – B. J.], tiek kituose vėlesniuose savo leidiniuose ir brošiūrose vysk. Nakada nuolat primindavo didį žydų bankininką ir labdarį amerikietį Šifą²⁸, kuris vienas padėjo Japonijai sunkiu jai metu, kai ji negalėjo užbaigti karo su Rusija. Jei Japonijai nebūtų atėję į pagalbą Šifas ir Amerikos žydai, ji būtų 1905 m. pralaimėjusi karą su rusais ir būtų likusi nedidelė antraeilė Azijos valstybė, kuriai niekas neskirtų jokios reikšmės. Argumentuodamas savo žydų gynimo akciją prieš besiskverbiantį į Japonijos visuomenę antisemitizmą, vysk. Nakada nurodo dar svarbų žydų vaidmenį platinant pasaulyje Japonijos prekes. Jis dažnai operuoja skaičiais. Jis pavartodavo visas galimas priemones, kad tik užkirstų kelią antisemitizmui plėstis Japonijoje“²⁹. Kaip rodo Japonijos vyriausybės

pareiškimai, jos veiksmai ir paties Sugiharos pasiaukojantis darbas, vyskupo Nakados veikla davė gerų vaisių.

VIZŲ KLAUSIMAS IR KONSULO ATLEIDIMAS

Vis dėlto tebėra neaiškus klausimas, kodėl Sugihara po karo 1947 m. buvo atleistas iš visų pareigų, jeigu išduodamas tranzitines vizas jis iš esmės pasiaukojamai vykdė savo vyriausybės politiką (nes ranka rašyti tūkstančius vizų yra nepaprastai sunku). Visų pirma pažymėtina tai, jog Sugihara pats išdavė tik 2139 vizas (šis skaičius įrašytas 32 puslapių išduotų vizų sąrašė, esančiame Bostono universiteto Judaikos studijų centre), tuo tarpu istoriografijoje minimi skaičiai nuo 1500 iki 10 000³⁰. Kaip matysime, šie skaičiai paradoksaliai ir galėjo būti Sugiharos atleidimo priežastimi, į kurią neatkreipė dėmesio praktiškai nė vienas tyrinėtojas. Net ir priėmę oficialią versiją, jog Sugihara išdavinėjo vizas tik 29 dienas, t. y. nuo liepos 31 d. iki rugpjūčio 28 d. (ši versija yra taip pat netiksli)³¹, turėtume pripažinti, kad jam nebūtų fiziškai pavykę išduoti 5000 vizų, rašant vizas ranka, nes iš pradžių jis vizos antspaudo neturėjo. Tuo pat metu Yad Vashem (šis centras jau nuo 1968 m. rinko medžiagą apie Sugiharą ir jo išgelbėtus asmenis), suteikdamas Sugiharai Pasaulio Tautų Teisuolio titulą 1985 m. turėjo duomenų, jog Sugiharos vizos išgelbėjo 6000 žmonių. Darydami prielaidą, kad su vienu pasu galėjo išvažiuoti keli žmonės (tėvas arba motina su vaikais), vis tiek turėtume pripažinti, kad keli tūkstančiai žmonių vizas gavo ne iš Sugiharos.

Čia ir iškyla Sugiharos santykių su Lenkijos žvalgyba problema, nes būtent šios žvalgybos agentai gamino Sugiharai antspaudą (pagal konsulo nupieštą maketą) vizoms išduoti³². Pažymėtina, jog visi Sugiharos kon-

sulato darbuotojai (išskyrus vokiečių Gudžę, kuris, matyt, dirbo Vokietijos žvalgybai, nes, Jadvygos Ulvydaitės teigimu, prasidėjus vokiečių okupacijai, šis žmogus dirbo okupacinėse struktūrose, o po karo kartu su vokiečiais dingo) buvo Lenkijos žvalgybos agentai, dirbę svetimomis pavardėmis. Antai pagrindinis Sugiharos darbuotojas Boleslawas Rózycki (toliau – Boleslovas) buvo vadinamosios „Dwójkos“ (Lenkijos kariuomenės štabo II skyriaus (karinės žvalgybos)) bendradarbis. Jis buvo pavaldus Liudwikui Hrynciewiczziui, Lenkijos žvalgybos agentūros koordinatoriui Lietuvoje. E. G. Heppneris, trumpai užsimindamas apie Sugiharos ryšius su lenkų žvalgyba, klaidingai mano, jog Sugihara tarsi buvo šios žvalgybos agentų vedžiojamas už nosies³³, tuo tarpu Sugihara, pasirinkdamas bendradarbius, pats siekė kontaktų su lenkų žvalgybos atstovu L. Hrynciewiczziumi, kuris jam, be Boleslovo, paskyrė žvalgybos karininką Alfoncą Jakubianecą (jis buvo pasivadinęs Jerzy Kuncewicz) ir Leszeką Daszkiewiczzių (jis buvo pasivadinęs Jan Stanislaw). Kaip ir pats Japonijos konsulas, labai sudėtingomis aplinkybėmis dirbęs žvalgybinį darbą Kinijoje (Charbine), Sovietų Sąjungoje (Maskvoje) ir Suomijoje³⁴, iš kurios atvyko į Lietuvą (kaip prisimena Jukiko, Sugihara iš pradžių turėjo vykti dirbti į Sovietų Sąjungą, bet ši jo neįsileido), Japonijos konsulato darbuotojai Kaune buvo gana uždari žmonės. Tai rodo ir J. Ulvydaitės prisiminimai; jos teigimu, interesantų eilės tvarkytojas Boleslovas (būtent jis įvedė eilės numerius laukiantiems vizų žmonėms) niekam nesakydamas ėmė nemažas pinigų sumas iš žmonių, kurie norėjo gauti vizą greičiau, be eilės. Matyt, pinigai Boleslovui vyrėjo patys, nes karo baisumus patyrę pabėgėliai buvo pasirengę atiduoti viską, kad tik greičiau gautų vizą ir išvažiuotų. Apie tai byloja ir Andrzejaus Miloszo kuriamam filmui surinkti liudytojų parodymai; deja, dauguma liudytojų vengia apie šią problemą kal-

bėti; jie sako, jog „gyvybės pinigais pamatuoti neįmanoma“ (daugiausia duomenų apie tai yra surinkęs Ryczardas Mackiewiczus, gyv. Varšuvoje)³⁵. Tuo pat metu būtina pabrėžti, jog pats Japonijos konsulas ir kiti konsulate dirbę žmonės su tuo nieko bendra neturėjo, nes jie dirbo pastato viduje, o Sugihara už vizas ėmė oficialų mokestį, kuris buvo 2 litai ir 27,5 lito Lietuvos ar, kaip jo sąrašė nurodyta, Lietuvos–SSRS piliečiams (iš viso, matyt, jis surinko ne daugiau kaip 4278 litus). Tačiau yra problema, kuri neatsiejama nuo Japonijos konsulo; tai – jau minėta konsulo vizos antspaudo gamybos istorija. Su tais antspaudais buvo galima išdavinti vizas net be paties konsulo, suklastojant interesanto pavardę bei paties konsulo parašą. Tai buvo daroma Vilniuje ir, kaip savo knygoje rašo A. Anušauskas, Kaune³⁶. Su antru antspaudu buvo išduota šimtai vizų viena pavarde, nes netikras vizas išdavinėję žmonės nemokėjo japonų kalbos. Jie paprasčiausiai kopijavo vieną vizą visiems, todėl į Japoniją atvyko šimtai pabėgėlių su suklastotomis vizomis ir netikrais pasais, kurie taip pat buvo gaminami Vilniuje (cituodamas A. Poplonskį, A. Anušauskas nurodo, jog tokių žmonių iš viso galėjo būti apie 8000³⁷).

Čia iš tikrųjų lieka neaišku, kaip sovietų valdžia leido žmonėms su lenkiškais suklastotais pasais vykti per savo teritoriją. Nieko nepaaiškino ir tuometinis žydų pabėgėlių lyderis Z. Warhaftigas. Lankydamasis Kaune 1997 m. jis minėjo savo susitarimą 1940 m. su Sovietų Lietuvos užsienio reikalų ministerijos generaliniu sekretoriumi Pijumi Glovacku, kuris tariamai sudarė galimybę pabėgėliams netrukdomai vykti per Sovietų Sąjungą. Z. Warhaftigas nepaaiškino, kaip toks susitarimas galėjo būti pasiektas. Nelabai tikėtina, jog suklastoti pasai buvo „neatpažinti“ (nors tokia prielaida taip pat neturėtų būti atmetama). Tai rodo ta aplinkybė, kad net japonų pasieniečiai Tsurugoje ne tik vizų, bet ir pasų padirbinėjimo atvejus lengvai nusta-

tė ir migrantus net bandė siųsti atgal, tačiau, pabėgėlių džiaugsmui, sovietai jų nepriėmė ir jau Japonijoje jie galiausiai gavo savo valstybės ambasadoje tikrus dokumentus. Dar daugiau klausimų kelia Japonijos konsulo Vladivostoke Komi Meano vaidmuo; galimas daiktas, konsulas apie netikras vizas žinojo, tačiau nieko nedarė, kad jų turėtojais būtų sulaikyti Vladivostoke³⁸.

Šioje antspaudo gamybos istorijoje vis dėlto nėra aiškus Sugiharos vaidmuo. Tikėtina, jog pasigaminti antspaudą jam pasiūlė jo bendradarbis L. Daszkiewiczus³⁹, tačiau visa tai vyko rugpjūčio mėnesį, kai, sprendžiant iš vizų sąrašo duomenų, vizų vėjus tarsi jau buvo sumažėjęs ir būtinybė turėti antspaudą Sugiharai nebuvo tokia didelė. Juo labiau kad greitai buvo uždarytas ir konsulas. Tuo tarpu lenkų agentams toks antspaudas galėjo padėti gelbėti savo bendrapiliečius Lietuvoje. Tuo metu čia buvo 5 tūkst. civilių asmenų ir apie 8 tūkst. buvusių Lenkijos kariuomenės karininkų ir karavių; anot J. Ulvydaitės, jų buvo labai daug ir tarp Sugiharos vizų laukiančių žmonių. Dalį jų lenkų agentai stengėsi visais galimais būdais išsiųsti į Prancūziją, kur buvo formuojama Lenkijos kariuomenė, o kitą dalį, t. y. žydus, kuo toliau nuo karo. Todėl tikėtina, jog Sugihara žinojo apie antrojo antspaudo buvimą ir tam neprieštaravo; antraip patyręs japonų agentas atrodytų kaip tikras naivuolis, nesuprantantis, kas darosi aplink.

Iš tiesų Sugihara iš savo gausaus informatorių būrio⁴⁰ ar net per J. Ulvydaitę iš lenkų žvalgo Janeko (pastarasis jai už pagalbą yra įteikęs kuklią dovaną – vazą, kurią Ulvydaitė išsaugojo iki šių dienų) nuolat gaudavo informaciją ir gerai žinojo padėtį tiek pačioje Lietuvoje, tiek aplinkinėse šalyse. Tai rodo daugybė išsamių analitinių ataskaitų, kurias savo viršininkui Matsuokai reguliariai siuntė konsulas ir kurių vienoje jis rašė jaučiaus vokiečių žvalgybos ir sovietų GPU spaudimą⁴¹. Tas spaudimas buvo susijęs su

sajungininkų (sovietų ir nacių) siekiais greičiau uždaryti konsulatą, tuo tarpu Japonija ir Sugihara buvo suinteresuoti dirbti kuo ilgiau. Galiausiai Japonijos konsulatui buvo leista dar kurį laiką dirbti ir po rugpjūčio 2 d., kai formaliai visos užsienio pasiuntinybės turėjo nutraukti savo veiklą. Sugihara išdavinėjo visas Kauno „Metropolyje“, kur išsikėlė konsulatas, ir net prieš pat išvykimą stotyje (kaip prisimena J. Ulvydaitė, Kauno stotyje prie traukinio platformos buvo pastatytas stalelis, prie kurio Sugihara dar spėjo išduoti keletą dešimčių vizų). Tada savo antspaudo jis jau neturėjo, nes išvykdamas į stotį jį atidavė interesantų minios atstovams pro automobilio langą (tuo metu Sugiharos išgelbėtų žmonių pavardžių nėra jokiam oficialiame sąrašė). Taigi kitų žmonių, o ne konsulo rankose buvo jau du antspaudai.

Kalbant apie lenkų žvalgybos agentų Sugiharos dėka turėtą antspaudą, išgelbėjusį kelis tūkstančius žmonių, būtų galima teigti, jog tai ir galėjo būti tikroji Sugiharos atleidimo priežastis. Principingą Japonijos valdžią (jau proamerikietišką) galėjo sukresti ne tai, kad atvyko labai daug žmonių su padirbtais pasais⁴², bet tai, jog Sugihara, t. y. Japonijos valstybės atstovas, atiduodamas antspaudą lenkų žvalgybai prisidėjo prie šios dokumentų klastojimo istorijos. Kita atleidimo priežastimi galėjo tapti ir tai, jog po karo naujoji Japonijos valdžia stengėsi pakeisti seną diplomatinių įstaigų personalą, menanti imperialistinę šalies praeitį. Tai nurodyta ir oficialiame Japonijos vyriausybės 1994 m. pareiškime, kuriame teigiama, jog po karo dėl lėšų trūkumo buvo atleistas trečdalis diplomatinio korpuso. Vis dėlto labiausiai tikėtiną versiją pateikė dabartinė Japonijos vyriausybė. Jos atstovo Saito teigimu, Sugiharos atleidimas iš darbo nebuvo bausmė apskritai, nes jis buvo atleistas tik 1947 m., t. y. praėjus 7 metams nuo minimų įvykių. Jam buvo paskirta visa priklausanti pensija, o jo atleidi-

mas susijęs su tuo, kad paprasčiausiai trūko lėšų ir nebuvo poreikio išlaikyti tiek daug atstovybių pasaulyje⁴³. Tačiau, atsižvelgiant į japonų kultūros specifiką, Sugiharos atleidimą iš darbo galima laikyti ir tam tikra bausme, nes kitaip būtų sunku paaiškinti, kodėl buvęs Japonijos konsulas Kaune praktiškai iš karto po atleidimo pakeitė savo pavardę ir tapo Sempo Sugivara.

IŠVADOS

Su Sempo Sugiharos veikla 1939–1940 m. Kaune lig šiol yra susiję daugybė neatsakytų klausimų (jie ir buvo iškelti šiame straipsnyje), kuriuos reikia toliau tirti. Vis dėlto tai netrukdo suvokti didelius Japonijos konsulo nuopelnus, būtent kad jis visomis galimomis priemonėmis (pasitelkęs ir tuo suinteresuotus lenkų žvalgybos darbuotojus) gelbėjo nuo Holokausto tūkstančius nekaltų žmonių gyvybių. Tam buvo naudojamas ir antrasis antspaudas, išgelbėjęs nuo mirties šimtus ar net tūkstančius žmonių. Tai galėjo būti Sugiharos atleidimo iš darbo 1947 m. priežastimi. Galbūt tai paaiškina ir straipsnio pradžioje cituotus paties Sugiharos žodžius apie jam gresiantį pavojų. Tuo tarpu jo žmonos Jukiko ne visada tikslūs vertinimai galėjo būti susiję su tradicine moters padėtimi Japonijos visuomenėje, t. y. tuo, kad apie daugelį dalykų Sugihara jai paprasčiausiai nepasakojo; tai ji prisiminimuose pažymėjo ne kartą.

Ši istorija rodo, kad ir pabėgėliai aktyviai ieškojo galimybių išsigelbėti patys bei suteikti pagalbą likimo draugams. Tuo tarpu Holokausto istoriografijoje aukos dažniausiai vaizduojamos pasyvios. Turint galvoje Sugiharos ir Japonijos vyriausybės palankią politiką žydų atžvilgiu, šios šalies vaidmuo Antrajame pasauliniame kare turėtų būti iš naujo įvertintas (ypač atsižvelgiant į tai, kad Japonija atsisakė vykdyti Varšuvos geto bu-

delio Josifo Meisingerio nurodymą; atvykęs į Šanchajų 1942 m. jis liepė nužudyti 25 tūkst. Šanchajuje buvusių žydų pabėgėlių, kurių

Nuorodos

¹ Duodamas interviu 1939 m. lapkričio mėn. Sugihara apie savo atvykimo tikslus sakė: „Mano uždavinys tirti sąlygas, ką mes galėtume dabar įvežti į Lietuvą ir ką čia pirkti, žinoma, mainų pagrindu, nes dabar pasaulyje tik taip ir vyksta prekyba. Įvežti į Lietuvą mes galėtume daug ko: mašinų, šilko dirbinių, žaislų, elektros reikmenų ir t. t. O pirkti čia mes galėtume daugiausia miško medžiagos, kurios iki šiol labai daug gabenome iš Suomijos. Galbūt atsiras daugiau produktų, kuriuos mes galėtume Lietuvoje pirkti“ (*Sekmadienis*, 1939, lapkričio 12, Nr. 46 (611), p. 2).

² P. Mordecai, *The Path of the Righteous: Gentile Rescuers of Jews During the Holocaust*, Hoboken, New Jersey, 1992.

³ E. Silver, *The Book of the Just: The Unsung Heroes Who Rescued Jews From Hitler*, New York, 1992.

⁴ H. Levine, *In Search of Sugihara. The Elusive Japanese Diplomat Who Risked His Life To Rescue 10 000 Jews from the Holocaust*, New York, 1996.

⁵ E. Palacz-Rutkowska, „Polish-Japanese Secret Cooperation during World War II: Sugihara Chiune and Polish intelligence“, *Journal of the British Association for Japanese Studies*, Oxford, 1995, vol. 7, Nr. 2.

⁶ J. Sugiharos prisiminimuose esanti nuotrauka, tariamai vaizduojanti lietuvių antisemitizmo pavyzdį (lentelė prie parko, joje parašyta, kad žydams įeiti draudžiama), kuris, kaip nurodė A. Dargis, turėjo būti priskirtas Čekoslovakijai, deja, paplito po visą Sugiharos istoriografiją ir pateko net į internetą.

⁷ H. Levine, op. cit.

⁸ Knygos kritiškumas tik padėjo jos pagrindu sukurtam trumpametražiam meniniam filmui apie Sugiharą ir jo veiklą „Visas & Virtue“ (režisierius Chris Tashima) 1997 m. gauti JAV kino akademijos apdovanojimą trumpametražių meninių filmų kategorijoje.

⁹ H. Levine, op. cit., p. 238.

¹⁰ *Nemunas*, 97/3, p. 32.

¹¹ *Лексфум*, 1999, № 5(85), c. 30.

¹² Minėto interviu metu Sugihara apie vizų išdavimą sakė: „Dabar, karui prasidėjus, vizos jau reikalingos. Tačiau jeigu kas norėtų vykti į Japoniją, aš jokių kliūčių nenumatau“ (*Sekmadienis*, 1939, lapkričio 12, Nr. 46 (611), p. 2).

¹³ T. Kruszona, „Więcej niż Shindler“, *Gazeta Wyborcza*, 1995 11 06, s. 20.

¹⁴ Rašant straipsnį naudotasi keliomis lenkiškų ir vokiškų pasų fotokopijomis, gautomis iš Sugiharos išgelbėtų žmonių, dabar gyvenančių Argentinoje.

dalį sudarė ir Sugiharos išgelbėti žmonės). Taip būtų įrašytas naujas puslapis ir į Holokausto istoriją.

¹⁵ *The Salt Lake Tribune/groups to remember war hero who saved Jews from death*, New York, 1996.

¹⁶ Sempo Sugihara, *A „Righteous Person“*, New York, 1995, p. 5.

¹⁷ Kaip rodo Sugiharos vizas gavusių žmonių pasai, ir vėlesnės žymos juose padarytos jau Japonijoje; nors Sugiharos vizos buvo tranzitinės, jas turėję asmenys pasilikdavo Japonijoje tenykštės žydų bendruomenės pastangomis. Taigi oficialiose žymose pasuose buvo nurodoma: „Tranzitui numatytu laikotarpiu neišvyko iš Japonijos. Gavus Kobės miesto žydų draugijos garantijas, išimties tvarka leista pasilikti ilgesniam nei skirta tranzitui laikotarpiui“ (tekstas išverstas iš senosios japonų rašto sistemos padedant Japonijos užsienio reikalų ir Teisingumo ministerijų ekspertams, tarpininkaujant laikinajam Japonijos reikalų patikėtiniui Lietuvoje Toyoshi Matsuyama).

¹⁸ Vokiškame Beilos Zeige pase nurodyta, jog Nyderlandų viza vykti į Kurasao yra išduota 1940 m. liepos 29 d., o Sugiharos viza išduota jau rugpjūčio 2 d.

¹⁹ Kaip rodo šis skaičius, formaliai J. Zwartendijko sąrašė buvo daugiau vizų negu anksčiau minėtame oficialiame Sugiharos vizų sąrašė bei ataskaitoje vyriausybei, kurioje Sugihara rašė, kad jis išdavė 2092 vizas (duomenis pateikė Ernestas G. Heppneris). Šiuos skaičius patikslinti dabar vargu ar įmanoma, nes ir J. Zwartendijkas, ir Sugihara visus svarbiausius konsulatų dokumentus sudegino 1940 m. rugpjūčio pradžioje (Zwartendijkas apie vizų istoriją net nepranešė savo vyriausybei egzilyje Londone).

²⁰ Žr. Chris Salierno knygą.

²¹ Pavyzdžiui, Sugiharos vizų sąrašė nurodyta, jog liepos 24 d. vizą Nr. 6 gavo Lewin Moses, o rugpjūčio 7 d. vizas Nr. 1383 ir Nr. 1384 gavo Berkman Dawid ir Berkman Paula, kurie buvo Lietuvos Respublikos piliečiai. Taip pat rugpjūčio 5 d. vizą Nr. 1072 gavo fašistinės Vokietijos pilietis Kohn Moses Jezajas. Šie faktai paneigia istoriografijoje išsaknijusią nuomonę (pvz., P. R. Sakamoto knygoje *Japanese Diplomats and Jewish Refugees: A World War II Dilemma*, 1998), jog Sugihara galėjo išduoti vizas tik tiems žmonėms, kurie galėjo patvirtinti Lenkijos pilietybę.

²² I. Lewin, *Remember the Days of Old*, New York, 1994, p. 175.

²³ 1997 m. Z. Warhaftigas, jau sunkiai sirgdamas, su dukterimi lankėsi Kaune, Vaižganto g. 30, kur kalbėjosi su J. Ulvydaite; jiems vertėjavo Chaimas Bargmanas.

²⁴ E. G. Heppner, *Jan Zwartendijk and Chiune (Sempo) Sugihara, righteous among the nations/Lithuania-Japan-Shanghai/The origins of an unusual mass*

escape from the Holocaust, ernsth@iquest. net.

²⁵ Ibid., p. 6.

²⁶ Ibid., p. 7.

²⁷ Plačiau apie tai žr.: *Zeszyty Historyczne*, Nr. 110.

²⁸ Jacobas Schiffas 1904 m. valdė investicines kompanijas „Kuhn“ ir „Loeb & Schiff“. Jis labai nekentė carinės Rusijos dėl jos vykdomos antisemitinės politikos ir todėl visomis išgalėmis rėmė Japoniją; už tai imperatorius jį apdovanojo „Kylančios saulės“ ordinu.

²⁹ *Apžvalga*, 1940, Nr. 10(218), p. 5.

³⁰ Ši problema gvildinama straipsnyje: H. Levin, „The List of Sugihara“, *New York Times*, 1994 09 20.

³¹ Iš 32 lapų Sugiharos išduotų vizų sąrašo matyti, jog Sugihara pirmąsias vizas išdavė jau liepos pirmoje pusėje, o liepos 30 d. jo sąrašė buvo apie 400 vizų (antai Boruchas Levinas iš Lenkijos tą dieną gavo 362-ąją vizą). Paskutinės sąrašė įrašytos vizos išduotos rugpjūčio 21–22 d. Kaip rodo sąrašo skaičiai, rugpjūčio mėn. vizų išdavimo vėjus gerokai sumažėjo; liepos vidury Sugihara išduodavo apie 200 vizų per dieną, o rugpjūčio pabaigoje per dieną buvo išrašoma maždaug 50 vizų, t. y. keturis kartus mažiau (rugpjūčio 13–15 d. išduota tik 85 vizos, t. y. 1705-ąją vizą gavo Simonas Dawidowiczius, o 1790-ąją vizą – Chaimas Dawidowiczius). Į tai svarbu atkreipti dėmesį turint omeny diskusijas apie antspaudo vizų išrašymui palengvinti gamybą ir nelegalų jo dublikatą.

³² Žr.: E. Palacz-Rutkowska, op. cit.; A. Peplonsk, *Wywiad polskich sil zbrojnych na zchodzie 1939–1945*.

³³ E. G. Heppner, op. cit.

³⁴ Eiliniam darbuotojui Japonija nebūtų skyrusi tokių atsakingų užduočių.

³⁵ Šią medžiagą straipsnio autorius turi. Pats filmas, A. Miloszo teigimu, skirtas Sugiharos veiklai, bus baigtas iki gegužės mėn.

³⁶ A. Anušauskas, *Lietuvos slaptosios tarnybos 1918–1940*, Vilnius, 1998, p. 256.

³⁷ Ibid., p. 256.

³⁸ *Į laisvę. Sugiharos vizos ir žydai* (knyga japonų kalba), Tokio, 1995, p. 59.

³⁹ A. Miloszo surinktais liudytojų parodymais, būtent šis žmogus atgaline data išdavinėjo suklastotas Sugiharos vizas Vilniuje.

⁴⁰ Jukiko Sugihara šiuos žmones savo prisiminiuose mini taip: „Pas mus lankydavosi keli konsulato informatoriai. Kas jie buvo per žmonės, aš nežinojau. O vyras sakydavo: „Kadangi jie tamsaus gymio, tai vadinink juos varnomis““ (*Nemunas*, 97/3, p. 32).

⁴¹ *Į laisvę. Sugiharos vizos ir žydai*, p. 187.

⁴² Padirbtų pasų problema pabėgėliams kilo jau Japonijoje, Tsurugos uoste, kai japonų pasieniečiai mėgino žmones su padirbtais pasais išsiųsti atgal. Šios problemos peripetijos gvildenamos straipsnyje: A. T. Romer ir E. Palacz-Rutkowska, „Tadeusz Romer“ (jis tuo metu buvo Lenkijos ambasadorius Japonijoje), *Zeszyty Historyczny*, Nr. 110.

⁴³ *Asahi Shinbun* (periodinis Tokijuje leidžiamas laikraštis), 1994 10 13.

Gauta 2000 09 08

Vytauto Didžiojo universitetas, Istorijos katedra,

Donelaičio g. 28

Kaunas

Bernaras Ivanovas

PROBLEMATIC ASPECTS OF THE ACTIVITIES OF CHIUNE (SEMPO) SUGIHARA IN KAUNAS IN 1939 AND 1940

Summary

The activities of the Japanese consul, Sempo Sugihara, in Kaunas in 1939 and 1940 still raises many questions. This does not, however, prevent us from realising what enormous efforts he took to save thousands of Jews. Employing all possible means, including using officials from the Polish secret service and even a duplicate seal, which might have served as the grounds for his dismissal from the post in 1947, he saved hundreds and even thousands of people. Meanwhile, the attitude of his wife Yukiko Sugihara to the risks he took, which were not always correct, can be explained by the status of women in traditional Japanese so-

ciety: her husband did not tell her about many things, something which she emphasised many times.

Sugihara's story shows that refugees sought actively the means to save their lives and help others; in the historiography of the Holocaust the victims are often described as being passive.

Bearing in mind the attitude of Sugihara and the Japanese government towards the Jews, the role Japan played during the Second World War should be examined anew, which would open a new chapter in the study of the Holocaust.

Lietuvos tautinių mažumų įtraukimas į LSSR administraciją ir sovietinės biurokratijos tautiniai santykiai 1940–1941 m.

ĮVADAS

1940 m. inkorporavusi Lietuvą į savo sudėtį, Sovietų Sąjunga suformavo Lietuvos Respublikos teritorijoje SSRS administracinį darinį – Lietuvos SSR, perkėlė į ją savo ekonominę ir politinę sistemą, sudarė vietinę administraciją prijungtam kraštui administruoti. SSRS 1924 ir 1936 m. Konstitucijos deklaravo formalų į Sovietų Sąjungos sudėtį įtrauktų respublikų ir SSRS gyvenančių tautų lygiateisiškumą, tautinių mažumų teises. Tačiau bolševikai perėmė carinės Rusijos politines tradicijas ir tęsė nerusų tautų ir tautinių mažumų diskriminavimo, asimiliavimo ir rusinimo politiką. Ji atsispindėjo visose SSRS politinio ir visuomeninio gyvenimo srityse, ypač politinių struktūrų veikloje. VKP(b) politika tautinių mažumų atžvilgiu, jos įtaka Lietuvos SSR biurokratijos tautiniam susiskaidymui ir antagonizmui pirmosios sovietinės Lietuvos okupacijos laikotarpiu – sudėtinga ir plati tema, kurios neįmanoma nuodugniai išnagrinėti vienoje publikacijoje. Straipsnio objektas yra Lietuvos tautinių mažumų sluoksnių įtraukimas į Lietuvos SSR administravimą ir LSSR biurokratijos tautiniai santykiai pirmosios sovietinės okupacijos laikotarpiu. Aptariant šias problemas, daugiausia dėmesio skirta dviejų didžiausių Lietuvos tautinių mažumų – lenkų ir žydų įtraukimui į Lietuvos SSR administracijos struktūras ir jų santykiams su sovietine lietuvių biurokratija. Šie klausimai nagrinėjami probleminiu metodu, remiantis pirminiais Lietuvos

komunistų partijos ir LSSR administracijos institucijų šaltiniais, atsiminimais ir istorine literatūra. Straipsnyje nauja tai, kad tautinių mažumų atstovų iškėlimas į LSSR administraciją ir jų santykiai su lietuvių tarnautojais aptariami VKP(b) nacionalinės politikos kontekste.

Užsienio ir Lietuvos istoriografija nemažai dėmesio skyrė tam, kad atskleistų vadovaujančios SSRS politinės struktūros – VKP(b) ir jos teritorinės organizacijos Lietuvoje – Lietuvos komunistų partijos (bolševikų) politiką Lietuvos tautinių mažumų atžvilgiu pirmosios sovietinės okupacijos laikotarpiu, tautinių mažumų vietą ir vaidmenį LSSR administracijoje, tautinį antagonizmą tarp sovietinės biurokratijos. Šiuos klausimus įvairiais aspektais nušvietė autoriai, per nacionalinių santykių prizmę tyrę politinius reiškinius SSRS ir jos aneksuotuose kraštuose¹.

Lietuvių išeivijos istorikai nagrinėjo kai kuriuos VKP(b) politikos tautinių mažumų atžvilgiu aspektus, pirmiausia tautinių mažumų įtraukimą į LSSR administraciją 1940–1941 m.² Jie padarė išvadą, kad SSRS politinės struktūros ir Lietuvos komunistų partija siekė sumažinti lietuvių tautybės ir lietuviškos savimonės valdininkų ir padidinti kitų tautybių sovietinės orientacijos tarnautojų skaičių, sumenkinti lietuvių ir padidinti rusų bei žydų vaidmenį krašto administracijos organuose. Autoriai stengėsi parodyti,

kaip okupantai formavo sau paklusnią vietinę administraciją, šalino iš jos Lietuvos Respublikos valdininkus ir keitė juos savo šalininkais. Pastebėta, kad administracijos įstaigose ir Lietuvos komunistų partijoje buvo daug nelietuvių tautybės asmenų³.

Kadangi LKP(b) buvo nemažai žydų, o vietiniai komunistai plačiai įtraukė įvairius žydų sluoksnius į Lietuvos SSR administravimą, užsienio lietuvių istoriografijoje įsivyravo nuomonė, kad okupacinis režimas ir Lietuvos komunistų partija protegavo žydų tautybės atstovus, o platūs žydų sluoksniai buvo principiniai okupantų talkininkai, kartu su rusais sudarę tautinę okupacinio režimo atramą. Tokiai pažiūrai susiformuoti padėjo tai, kad bolševikų ideologai pabrėžė didelį žydų vaidmenį komunistiniame judėjime, žydai kurį laiką tradiciškai turėjo stiprias pozicijas Rusijos, vėliau – Visasajunginės komunistų partijos vadovybėje, kitose RSFSR ir SSRS politinėse struktūrose, taip pat Lietuvos komunistų partijoje. Užsienio tyrinėtojai negalėjo pasinaudoti pirminiais šaltiniais ir palyginti žydų atstovavimą Lietuvos SSR administracijoje su kitų tautybių, pvz., vietinių rusų ar lenkų, atstovavimu. Atsižvelgdami į didelį žydų vaidmenį komunistiniame judėjime ir sovietinės valstybės valdymo organuose, jie tyrė antagonizmą tarp sovietinės lietuvių ir žydų biurokratijos.

Užsienio lietuvių istoriografijoje apie aneksuotos Lietuvos politinių struktūrų sudėtį dažniausiai buvo sprendžiama iš amžininkų atsiminimų ir LSSR administracijos centrinių įstaigų bei Kauno miesto komunistų pavyzdžio, todėl buvo neadekvačiai įvertinta administracijos ir komunistų partijos tautinė sudėtis, pasitaikė diskutuotinių teiginių apie kai kurių Lietuvos tautinių mažumų politinę orientaciją⁴. Antai Lietuvos masu netipišką padėtį Kaune prilyginus visai Lietuvai buvo rašoma, kad pirmuoju sovietinės okupacijos laikotarpiu žydai sudarė komunistų daugumą ir turėjo didelę įtaką

LSSR administracijoje ir represinėse struktūrose. Dėl to buvo teigiama, kad žydai masiškai kolaboravo su okupantais. Užsienio literatūroje susiformavo ideologiniai stereotipai, kurie paplito masinėje lietuvių sąmonėje. Šiuolaikinėje užsienio lietuvių istoriografijoje stengiamasi objektyviai įvertinti žydų vietą LSSR administracijoje ir svarbiausioje politinėje aneksuotos Lietuvos institucijoje – komunistų partijoje. Tarp tokių tyrimų paminėtinos Sauliaus Sužiedelio studijos⁵. Būtina pažymėti, kad išeivijos atstovų nuomonė dėl žydų vaidmens to meto įvykiuose turi tam tikrą pagrindą. Šiuolaikinėje Lietuvos istoriografijoje neabejojama dėl to, jog žydai vyravo tarp Kauno komunistų. Negalima ignoruoti užsienio autorių teiginio, kad žydai turėjo nemažą įtaką administracijoje. Dėl įvairių aplinkybių žydų tautybės komunistai tvarkė kadro reikalus, kuriuos bolševikai tradiciškai, nuo V. Lenino, o ypač J. Stalino laikų, laikė svarbiausia pozicija partijos politikoje siekiant sutelkti valdžią į savo rankas.

Lietuvos SSR istorikai tautinių mažumų įtraukimą į LSSR valdymo aparatą ir tautinius santykius tarp lietuvių ir kitų Lietuvos tautų pirmuoju sovietinės okupacijos laikotarpiu nagrinėjo laikydamiesi sovietinės istoriografijos koncepcijų⁶. LSSR tyrinėtojų darbuose buvo apologetiškai nušviesta VKP(b) ir sovietų valdžios veikla įtraukiant Lietuvos tautines mažumas į krašto sovietizavimą. Politiniais ir ideologiniais sumetimais sovietinė istoriografija nutylėjo LSSR biurokratijos susiskaidymą tautiniu pagrindu ir tautinį antagonizmą.

Šiuolaikinėje Lietuvos Respublikos istoriografijoje Lietuvos tautinių mažumų įtraukimas į LSSR administraciją ir tarnautojų santykiai analizuojami kaip dalis okupantų politikos, kuria buvo siekiama suformuoti politiškai patikimą administracijos aparatą. Historikas Liudas Truska nagrinėjo tautinių mažumų atstovavimą Lietuvos SSR administra-

cijoje, apibūdino kai kurių tautinių mažumų, pirmiausia žydų, padėtį ir vaidmenį joje⁷.

Solomonas Atamukas specialiai tyrė žydų įsitraukimą į Lietuvos SSR administravimą ir konstatavo, kad sovietų režimas sudarė žydų sluoksniams palankias sąlygas dalyvauti Lietuvos SSR visuomeniniame gyvenime⁸. Istorikas pažymėjo, kad nuo ketvirtąjo dešimtmečio vidurio VKP(b) ėmus mažinti žydų vaidmenį SSRS visuomeniniame politiniame gyvenime, Lietuvos SSR taip pat atsirado tendencija stabdyti žydų priėmimą į LKP(b) ir mažiau jų skirti į vadovaujančius postus. Dėl to absoliučiai ir santykinai sumažėjo komunistų žydų skaičius ir sumenko jų vaidmuo LSSR administracijoje.

L. Truska ir S. Atamukas aptarė žydų bendruomenės vaidmenį okupacinio režimo politinėse struktūrose ir sovietizuojant Lietuvą. Jie atkreipė dėmesį į tai, jog komunistų partijoje ir LSSR administracijoje buvo nedaug žydų; tai rodė, kad sovietų valdžia neprotegavo žydų ir jie turėjo menką poveikį sovietinių institucijų veiklai⁹.

Istorikai Arvydas Anušauskas, S. Atamukas, Valentinas Brandišauskas, L. Truska, S. Sužiedelis ir kiti autoriai analizavo, kokią įtaką visuomenės nuomonei padarė žydų komunistų ir tarnautojų veikla pirmosios sovietinės okupacijos laikotarpiu¹⁰.

Šiuolaikinėje Lietuvos Respublikos istoriografijoje nebuvo specialiai tirta, kaip okupacinis režimas įtraukė Vilniaus krašto lenkus į Lietuvos SSR administravimą. Vis dėlto kai kurie istorikai aptarė politinius ir ideologinius veiksmus, kurie suformavo lietuvių, lenkų ir rusų politinę priešpriešą ir turėjo esminę įtaką šių tautų santykiams pirmosios sovietinės okupacijos laikotarpiu. Antai Vytautas Kancevičius nurodė aplinkybes, dėl kurių VKP(b) buvo priešiška lenkų komunistams¹¹. Regina Žepkaitė atkreipė dėmesį į tai, kad 1939–1940 m. susiformavo Lietuvos politinių bei visuomenės sluoksnių ir lenkų visuomenės dalies politinė priešprieša, kuri

buvo ne tik Vilniaus, bet ir visos Lietuvos visuomeninio politinio gyvenimo ašis. Ji giliai įsirėžė į lietuvių ir lenkų visuomenės sąmonę ir subrandino politinius, tautinius bei ideologinius prieštaravimus tarp lietuvių ir lenkų tautų¹².

Lietuvos istoriografijoje įvairiais aspektais aptartas Lietuvos tautinių mažumų atstovų įtraukimas į Lietuvos SSR administravimą, antagonizmas tarp lietuvių tautos ir kai kurių Lietuvos tautinių mažumų. Istorikai daugiausia stengėsi nušviesti lietuvių ir žydų tarnautojų santykius, atskleisti sovietinės lietuvių ir žydų biurokratijos prieštaravimų įtaką visuomenės nuomonei. Tačiau istoriografijoje nebuvo specialiai nagrinėta okupantų politika Lietuvos tautinių mažumų atžvilgiu. Nebuvo parodyta, kokį poveikį ji turėjo tautiniams tarnautojų santykiams. Literatūroje neišryškintos sovietinės biurokratijos tautinio antagonizmo priežastys. Istoriografijoje beveik netirtas Lietuvos lenkų atstovavimas Lietuvos SSR administracijos institucijose, neatskleistas sovietinių lietuvių ir lenkų tarnautojų prieštaravimų turinys.

KOMUNISTŲ POŽIŪRIS Į TAUTINES MAŽUMAS IR VKP(B) POLITIKOS TAUTINIŲ MAŽUMŲ ATŽVILGIU PRINCIPAI

Rusijos komunistų partijos (bolševikų), vėliau – Visasąjunginės komunistų partijos (bolševikų) programoje ir politikoje komunistinės sistemos sukūrimas Rusijoje ir pasaulyje buvo iškeltas aukščiau nacionalinių interesų. Norėdami įtraukti tautas į komunistinį judėjimą, sutelkti jas, kad sukurtų ir sustiprintų komunistinę Rusiją, Rusijos komunistai skelbė lenkų, žydų ir kitų Rusijos pavergtų tautų bei tautinių mažumų politinį lygiateisiškumą, orientavo jas pasilikti Rusijos sudėtyje ir integruotis į komunistinės Rusijos gyvenimą¹³. Atsižvelgę į lenkų tauti-

nį sąmoningumą ir valstybingumo tradicijas, komunistai sutiko padaryti taktinių nuolaidų: suteikti jiems politinę autonomiją sovietinės Rusijos sudėtyje. Tačiau tokių tradicijų neturėjusių žydų ir kitų tautinių mažumų kovą dėl kultūrinės nacionalinės autonomijos Rusijos socialdemokratų darbininkų partija, ypač kairysis jos sparnas – bolševikai, traktavo kaip Rusijos komunistinį judėjimą skaidžiusią veiklą, buržuazinį nacionalizmą¹⁴. Rusijos bolševikai laikėsi nuomonės, kad žydų ir kitų tautinių mažumų asimiliavimas yra istoriškai pažangi tendencija, kuri atitiko Rusijos ir pasaulinio komunistinio judėjimo išsiplėtimo bei pasaulinės komunistinės sistemos sukūrimo tikslus.

Bolševikų lyderis V. Leninas suformulavo esminę nuostatą dėl vadinamojo žydų klausimo sprendimo, kuri buvo kertinis Rusijos komunistų nacionalinės doktrinos ir jų politikos žydų atžvilgiu SSRS valstybėje akmuo: „Žydų klausimas yra kaip tik toks: asimiliacija ar atskirumas? – ir žydų „tautybės“ idėja, kurios laikosi ne tik nuoseklūs jos šalininkai (sionistai), bet ir tie, kurie mėgina ją suderinti su socialdemokratijos idėjomis (bundininkai), yra aiškiai reakcinio pobūdžio. Žydų tautybės idėja, tiesiogiai ar netiesiogiai skiepijanti žydų proletariatui priešiškas asimiliacijai nuotaikas, „geto“ nuotaukas, prieštarauja jo interesams“¹⁵. Norėdamas pagrįsti žydų asimiliavimą V. Leninas netgi bandė įrodyti, kad žydai prarado nacionalinį tapatumą ir išnyko kaip nacija. Pasirėmęs Karlo Kautskio teiginiu, kad „žydai veikiau yra kasta negu nacija ir mėginimai konstituoti žydus kaip naciją yra mėginimai išsaugoti kastą“, V. Leninas aiškino, kad tokiomis aplinkybėmis suteikti žydų tautinei mažumai autonomiją buvo tolygu įtvirtinti jos kaip kastos padėtį ir atitolinti nuo Rusijos komunistinio judėjimo¹⁶. Rusijos bolševikams atrodė, kad jų pasiūlytas vadinamojo žydų klausimo sprendimo būdas – žydų tautos asimiliavimas būtų išsprendęs ir kitą

Rusijai opią problemą: padėtų įveikti Rusijos visuomenės sluoksnių nepasitikėjimą žydais ir priešiškumą jiems. Bolševikų polemika su įvairių srovių žydų organizacijomis dėl žydų autonomijos turėjo principinę reikšmę Rusijos komunistams, nes jie ideologiškai grindė žydų asimiliavimo principus ir dėjo pagrindus būsimai žydų asimiliavimo politikai SSRS.

Tai, kad Rusijos žydai aktyviai dalyvavo komunistiniame judėjime, buvo RSDDP steigėjai, ideologai ir V. Lenino bendražygiai, skatino bolševikus palankiau vertinti žydų tautą ir jos indėlį į komunistinį judėjimą. Antai V. Leninas pabrėžė, kad „proletariuose judėjimuose dalyvaujančių žydų procentas visur yra didesnis už jų procentą, palyginant su bendru gyventojų skaičiumi“¹⁷. Anot bolševikų vado, tai akivaizdžiai parodė, kad civilizuoetuose kraštuose, kur žydų tautai užtikrintas politinis lygiateisiškumas ir sudarytos sąlygos integruotis į visuomeninį politinį gyvenimą, išryškėjo „žydų internacionalizmas, pritarimas demokratiniams ir proletariniams judėjimams“¹⁸.

Politinė ir ideologinė bolševikų kova su įvairių politinių srovių žydų organizacijomis, siekusiomis autonomijos, brandino Rusijos bolševikų ir dalies žydų sluoksnių priešpriešą. Ji ypač paveikė rusų komunistų mąstyse. Partinių masių sąmonėje susiformavo stereotipas, kad dauguma žydų buvo priešiški bolševizmui. Netgi į surusėjusius žydus komunistus jos žiūrėjo nepatikliai, kaip į potencialius partijos opozicionierius ir atskalūnus. Tokiai nuomonei susiformuoti didelę įtaką padarė tai, kad dalis RSDDP veikėjų žydų, ypač Sergejus Kamenevas, Julijus Martovas (Cederbaumas), Levas Trockis, dažnai oponavo V. Leninui, o vėliau – J. Stalinui. Partinės masės lengvai pasisavino bolševikų tezę, kad žydų tauta buvo Rusijos visuomenei svetima kasta.

Kol bolševikų režimas neįsitvirtino Rusijoje, komunistai neskubėjo spręsti „žydų

klausimo“. Komunistų partijos viršūnėse buvo nemažai surusėjusių žydų komunistų. Jie palaikė žydų tautos asimiliavimą, tačiau nespertino tokio proceso. Padėtis pasikeitė J. Stalinui ėmus koncentruoti valdžią. VKP(b) įsitvirtino nuostata administraciniais metodais spręsti visus politinius klausimus. Siekiant unifikuoti šalį buvo užsibrėžta greičiau niveluoti tautines mažumas, taip pat paspartinti žydų asimiliavimą. Valdančiųjų sluoksnis – daugiausia rusiška nomenklatura pakeitė tautinių grupių padėtį administracijos ir valdymo institucijose. Rusų komunistai ėmė mažinti žydų vaidmenį politinėse struktūrose ir stumti juos iš jų.

Tokiems procesams tam tikrą įtaką padarė bolševikų grupuočių kova dėl valdžios. Dauguma J. Stalino priešininkų buvo žydų tautybės įtakingi partijos veikėjai. Siekdamas pašalinti juos iš savo kelio, J. Stalinas stengėsi pakirsti žydų grupės padėtį partijoje. Žydų išstūmimą iš valdžios struktūrų skatino ir J. Stalino atrama – naujos kartos rusų komunistai ir nomenklaturos sluoksnis. Dėl įvairių priežasčių jie buvo nepatenkinti senąja partine vadovybe („leninine gvardija“)¹⁹. Tokiuose sluoksniuose brendo nuomonė, kad žydų tautybės partiniai veikėjai įgijo per daug valdžios, o komunistai žydai iškilo pernelyg aukštai. Iš esmės tai liudijo, kad bolševikų propaguotas žydų asimiliavimas ir surusėjimas, jų įsitraukimas į sovietinės valstybės politinį gyvenimą nesuartino žydų su sovietine visuomene, nepanaikino jos priešiško žydams ir neišrovė antisemitizmo iš visuomenės sąmonės. Priešingai, negu tikėjosi bolševikų ideologai, žydų buvimas valdžios ir valdymo institucijose sustiprino rusų ir žydų tarpusavio nepasitikėjimą. Rusų komunistų dalis palaikė žydų įsitraukimą į SSRS administravimą, tačiau iš principo nepritarė tam, kad jie užimtų aukštą padėtį politinėse struktūrose, įgytų įtaką valdžioje ir formuotų partijos politiką. Buvo akivaizdu, kad J. Stalinas norėjo sutelkti VKP(b) politikos svertus rusiškos nomenklaturės rankose.

Siekdamas išstumti žydų tautybės partijos veikėjus iš valdžios, J. Stalinas dangstėsi kova su vadinamuoju kairiuoju ir dešiniuoju bei nacionaliniu nukrypimu partijoje ir ketvirtajame dešimtmetyje inspiravo terorą prieš įvairių tautybių partijos ir sovietų valdžios veikėjus, taip pat žydus. Teroras palietė ir daugelį SSRS buvusių užsienio šalių komunistų partijų, tarptautinio komunistinio judėjimo aktyvistų.

1937 m. rugpjūčio mėn. tiesioginiu J. Stalino nurodymu Kominternu Vykdomojo komiteto prezidiumas paleido Lenkijos komunistų darbininkų partiją, kartu sunaikino jos dalį – Vilniaus krašte veikusios Vakarų Baltarusijos komunistų partijos Vilniaus apygardos organizaciją. Vokietijai užpuolus Lenkiją, SSRS 1939 m. rugsėjo 17 d. užėmė Lenkijos teritorijos dalį, kuri pagal 1939 m. rugpjūčio 23 d. Vokietijos ir SSRS nepuolimo sutarties slaptąjį protokolą pateko į SSRS įtakos sferą. Daugelis lenkų politinių sluoksnių, taip pat Vilniaus krašto lenkų visuomenė smerkė Vokietijos ir Sovietų Sąjungos agresiją. Dėl ekspansinės Sovietų Sąjungos politikos kilęs priešiškus tarp lenkų visuomenės sluoksnių Vilniaus krašte ir SSRS valdžios giliai įsivėžė į lenkų ir rusų visuomenės sąmonę.

VKP(b) politika siekiant asimiliuoti tautines mažumas, susiaurinti jų vaidmenį šalies politiniame gyvenime ir susilpninti jų įtaką administracinėse struktūrose formavo priešpriešą tarp rusų, kurie dominavo SSRS valdžioje, ir kitų tautybių atstovų administracinėse institucijose.

VKP(B) POLITIKOS TAUTINIŲ MAŽUMŲ ATŽVILGIU PRIORITETAU OKU-PUOTOJE LIETUVOJE

Aneksavusi Lietuvą, VKP(b) ėmė įgyvendinti jos sovietizavimo politiką. Sovietiniam režimui buvo būdinga tai, kad jis rėmėsi prie-

varta ir teroru, bet kartu panaudojo ideologinio visuomenės poveikio priemones. Propagandiniais sumetimais buvo siekiama sudaryti regimybę, kad jis remiasi aneksuotos Lietuvos vidaus jėgomis, įvairiomis socialinėmis ir tautinėmis grupėmis, kad atstovauja Lietuvos tautų interesams. Praktiniai krašto valdymo interesai vertė VKP(b) formuoti vietinę administraciją iš įvairių tautų komunistinės orientacijos žmonių ir padaryti ją režimo atrama. Siekdama sudaryti įvairiautą administratorių sluoksnį ir per Lietuvos tautas vykdyti savo politiką, komunistų partija įtraukė įvairių tautybių komunistus ir jų šalininkus į krašto administravimą.

Propagandiniais sumetimais VKP(b) labiausiai rūpėjo sudaryti regimybę, kad režimas remiasi lietuvių tauta. Ideologiniai išskaičiavimai vertė komunistus įtraukti kuo daugiau lietuvių į krašto administravimą, tačiau rasti jiems tinkamų ne visada buvo paprasta. Daugelis lietuvių visuomenės sluoksnių priešiška sutiko Lietuvos inkorporavimą. Lietuvių tauta vertino režimą kaip Lietuvai visiškai svetimą ir jėga primestą. Okupantai negalėjo politiškai pasitikėti lietuvių tauta. Lietuvių tautybės komunistų ar kitų režimo šalininkų, kurie sugebėtų atlikti administracinį darbą, nebuvo daug. Nenorint dezorganizuoti krašto administravimą, teko kurį laiką pasiremti buvusiais Lietuvos Respublikos valdininkais. Dėl to daugumą lietuvių tautybės administratorių sudarė okupantams politiškai neištikimi žmonės. Tai vertė VKP(b) panaudoti visus svertus, kad galėtų kontroliuoti tarnautojų lietuvių veiklą ir jų grupės įtaką administracijoje. SSRS atstovai Lietuvoje mėgino padidinti tautinių mažumų vaidmenį krašto administravimo įstaigose ir sudaryti iš jų atsvarą lietuviams.

Siekdama pademonstruoti nacionalinį lygiateisiškumą ir sudaryti regimybę, kad režimas atstovauja pagrindinėms tautinėms mažumoms, komunistų partija propagandos lygmeniu skatino tautines mažumas įsitrauk-

ti į LSSR administravimą. Nenorėdami atstumti jų nuo savęs, komunistai vengė užsiminti apie tai, kad bolševikų nacionalinės politikos tikslai buvo suartinti ir sulieti tautas. Tautinių mažumų įtraukimo į administravimą procesas priklausė nuo įvairių veiksnių: išankstinio bolševikų nusistatymo konkrečių tautinių mažumų atžvilgiu, pozicijų, kurias iki tol turėjo tautinės mažumos krašto administracijoje, ir kitokių aplinkybių.

Siekdami užtikrinti lemiamą rusų biurokratijos vaidmenį krašto valdymo institucijose ir kontroliuoti kitas vietinės kilmės tautines administratorių grupes, SSRS atstovai Lietuvoje, pirmiausia buvęs Sovietų Sąjungos pasiuntinys Lietuvoje, VKP(b) CK ir SSRS LKT įgaliotinis Nikolajus Pozdniakovas, mėgino suformuoti ir palaikyti santykinę pusiausvyrą tarp įvairių Lietuvos tautų ir tautinių mažumų atstovų LSSR administracijoje.

Lietuvos komunistų partija laikėsi VKP(b) nuostatų nacionaliniu klausimu ir vykdė jos politiką. Ji neturėjo savarankiškos pozicijos dėl lenkų, žydų ir kitų tautinių mažumų įtraukimo į LSSR administraciją. Norėdamas kontroliuoti visas vietinių komunistų ir administratorių grupes, aukščiausias vietinės kilmės LSSR administratorius – LKP(b) CK pirmasis sekretorius Antanas Sniečkus mėgino palaikyti santykinę pusiausvyrą tarp tokių grupių. Tai teikė jam galimybę balansuoti tarp jų, konfliktų atveju atlikti arbitro ir taikytojo vaidmenį, stiprinti savo padėtį ir įtaką LSSR administracijoje.

1. LENKŲ TAUTINĖS MAŽUMOS PADĖTIS LSSR ADMINISTRACIJOJE. SOVIETINĖS LIETUVIŲ IR LENKŲ BIUROKRATIJOS SANTYKIAI

Lietuvos Respublikos vykdytos Vilniaus krašto integravimo politikos įtaka lietuvių ir lenkų valdininkijos bei visuomenės san-

tykiams. Perėmusi Vilniaus kraštą, Lietuvos Respublikos vyriausybė ėmė integruoti jį į Lietuvos ūkinį, politinį ir visuomeninį gyvenimą. Atsižvelgusi į jo daugiatautiškumą, vyriausybė mėgino derinti ten gyvenančių tautų santykius remdamasi lygiateisiškumo ir piliečių lojalumo Lietuvai principais, stengėsi atkurti Lenkijos valstybės persekiotų tautų, pirmiausia lietuvių, baltarusių ir žydų, teises²⁰. Siekdama integruoti Vilniaus kraštą, Lietuvos vyriausybė stiprino Lietuvai lojalių lietuvių, baltarusių, žydų pozicijas. Kartu ji mėgino neutralizuoti tuos lenkų visuomenės sluoksnius, kurie nepripažino Vilniaus krašto gražinimo Lietuvai, tikėjosi, kad po karo jis bus perleistas Lenkijai, dėl to norėjo išlaikyti jame nepakeistą padėtį ir privileijuotą lenkų tautinės grupės statusą.

Dėl skirtingų politinių tikslų, kurių siekė Lietuvos valstybė ir Vilniaus krašto lenkų politinės srovės, kilo politinė ir tautinė priešprieša tarp lietuvių politinių sluoksnių ir lenkų visuomenės dalies. Ji įvairiomis formomis pasireiškė pirmosios sovietinės okupacijos Lietuvoje laikotarpiu.

Vilniaus krašto lenkų atstovavimas LSSR administracijos struktūrose. Siekdama panaudoti lenkų visuomenę sovietizavimo politikai, SSRS valdžia mėgino formuoti jai patrauklų režimo įvaizdį, sudaryti regimybę, kad bolševikų valdžia atstovauja lenkų sluoksnių interesams. Norėdami parodyti, kad įgyvendina lenkų pilietinį lygiateisiškumą, SSRS valdžios atstovai Lietuvoje iškėlė lenkus į tas administracijos struktūras, kurias komunistai pristatė kaip LSSR valdžios įstaigas. Šie lenkai turėjo įkūnyti komunistų propagandos tezę apie tautinių mažumų lygiateisiškumą ir formuoti iliuziją, kad režimas atstovauja lenkų tautinei mažumai. Dėl to į Liaudies seimą buvo iškelti trys lenkai. Vienas iš jų – Janas Paškevičius (Jan Paškevič) buvo paskirtas LSSR laikinosios Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nariu. Tokiais pat sumetimais VKP(b) mėgino

sudaryti įspūdį, kad ji skatina lenkus įsitraukti į visų LSSR administracijos struktūrų, ypač specifinio regiono – Vilniaus krašto, veiklą. Tačiau tikrovėje komunistų partijos pozicija šiuo klausimu buvo labai prieštaringa.

Viena vertus, komunistai iš tikrųjų siekė įtraukti lenkus į sovietizavimo procesą. Viešai buvo raginama priimti daugiau lenkų į komunistų partijos Vilniaus miesto ir apskrities organizacijas, įtraukti lenkų tautybės asmenis į vietinės administracijos įstaigas ir jų veiklą. Komunistams rūpėjo ne tik jėga priversti paklusti režimui, bet ir ideologinėmis priemonėmis įtikinti, kad sovietinis režimas yra artimas lenkams („yra savas“). Dėl to jie mėgino formuoti tokį vietinės administracijos įvaizdį, kuris sudarytų regimybę, jog ji atstovauja lenkų sluoksniams. Norėta, kad lenkų būtų daugiau tose administracijos grandyse, kurios tiesiogiai bendravo su gyventojais ir pagal kurias jie sprendė apie sovietinį režimą.

Kita vertus, komunistų požiūriui į lenkų atstovavimą LSSR administracijoje didelę įtaką darė tarptautiniai ir vidaus veiksniai, susiję su Vilniaus krašto gražinimu Lietuvai ir padėtimi jame. SSRS valdžia Vilniaus kraštą laikė SSRS administracinio vieneto – Lietuvos SSR dalimi. Ji nepalaikė Lenkijos emigracinės vyriausybės ir Vilniaus krašte veikusių ekstremistinių lenkų politinių srovių vilčių, jog jis po karo bus perleistas Lenkijai, todėl negalėjo leisti, kad stiprėtų jo izoliavimosi ar atsiskyrimo nuo Lietuvos SSR, kaip SSRS dalies, tendencijos. Turėdami tai omenyje, SSRS atstovai Lietuvoje stengėsi susilpninti lenkų ekstremistinių srovių įtaką Vilniaus krašto lenkų visuomenei ir sumenkinti lenkų vaidmenį krašto administracijoje, ypač Vilniaus mieste. Norėdami sudaryti atsvarą lenkų kultūrai, jie palaikė lietuvių kalbą, lietuvių ir baltarusių sovietinę kultūrą. N. Pozdniakovas suformulavo svarbiausią principą, kurio turėjo laikytis komunistai sprenddami vadina-

mąjį lenkų klausimą: „Reikia vadovautis tuo, jog Vilnius – Lietuvos respublikos sostinė, ir mes turime elgtis taip, kad sustiprintume lietuvių kultūros įtaką, įlietume lietuvių kalbą ir visa kita“²¹. Stengtasi Vilniui ir aplinkiniam regionui suteikti daugiau lietuviškumo, suformuoti Vilniaus kaip LSSR administracinio centro ir sovietinės lietuvių kultūros židinio įvaizdį. N. Pozdniakovas aiškino komunistams, kad tokiomis aplinkybėmis „nepolitiška iškelti lenkų klausimą“ ir leisti sustiprėti jų įtakai Vilniaus miesto bei krašto administracijoje.

Dėl Sovietų Sąjungos agresijos prieš Lenkiją dalis lenkų visuomenės buvo priešiška SSRS valstybei ir nelinko aktyviai bendradarbiauti su režimu. Potencialūs režimo šalininkai buvo komunistai ir kiti kairiųjų pažiūrų lenkai. Tačiau, kaip minėta, paleidus Lenkijos komunistų darbininkų partiją, bolševikai traktavo juos kaip revizionistus ir atskalūnus. LKP(b) taikė itin griežtus politinės atrankos kriterijus norintiems įstoti į komunistų partiją lenkams ir faktiškai sustabdė jų priėmimą į komunistų gretas. 1941 m. sausio 1 d. LKP(b) buvo tik 9 lenkai. Vilniaus miesto partinėje organizacijoje nebuvo nė vieno lenko, nors iki 1940 m. spalio mėn. net 95 lenkai padavė pareiškimus priimti juos į LKP. Vietiniai komunistai lietuviai ir žydai politiškai nepasitikėjo lenkais, nerekomendavo jų priimti į LKP(b) ir faktiškai užkirto jiems kelią patekti į partiją. Labiausiai nepasitikima lenkais buvo ten, kur vyravo komunistai rusai ar surusėję kitataučiai, pvz., iš Baltarusijos SSR Lietuvai perduotų Švenčionių ir Švenčionėlių apskričių partinėse organizacijose. Antai Švenčionėlių apskrityje 1941 m. sausio mėn. buvo tik 2 lenkai komunistai, nors lenkai sudarė 40 proc. apskrities gyventojų²². Nė vienas lenkas nebuvo iškeltas į vadovaujančias pareigas LKP(b) struktūrose. Suvaržius lenkų stojimą į komunistų partiją, jie negalėjo įgyti reikšmingos padėties joje. Kadangi LSSR

tarnautojų karjera daug priklausė nuo okupantų politinio pasitikėjimo ir partiškumo, lenkai turėjo mažiau galimybių patekti į aukštus postus administracinėse institucijose. Tarp 27 miestų ir apskričių vykdomųjų komitetų pirmininkų ir jų pavaduotojų, 18 liaudies komisarų ir jų pavaduotojų nebuvo nė vieno lenko²³. Lenkų beveik nebuvo centriniuose liaudies komisariatų aparatuose. Tiesa, tam įtakos turėjo ir tai, kad centrinės administracijos ir valdymo įstaigos buvo sutelktos Kaune, kur lenkų buvo itin mažai. Tačiau Vilniaus krašto, kur lenkai sudarė 30 proc. gyventojų, administracijos įstaigose jų buvo gerokai mažiau negu lietuvių, žydų ar rusų.

Komunistai riboję lenkų iškėlimą ir į kitas vietinės administracijos institucijas. Antai Trakų apskrityje, kur lenkai sudarė 24,32 proc. gyventojų, apskrities laikinajame vykdomajame komitete dirbo tik 1 lenkas, 11 valsčių komitetų – nė vieno, o 427 apylinkių komitetuose – 65 lenkai (15 proc. visų 431 apylinkės darbuotojų)²⁴. Tik Vilniaus apskrities apylinkių laikinuosiuose vykdomuosiuose komitetuose buvo nemažai lenkų. 1941 m. juose dirbo net 235 lenkai (62,3 proc. visų 377 apylinkių laikinųjų vykdomųjų komitetų darbuotojų)²⁵. Šios administracijos grandys neatliko svarbaus vaidmens įgyvendinant komunistų politiką. Tačiau jos tiesiogiai bendravo su vietos gyventojais. Žmonės pagal jas sprendė apie sovietinį režimą. Norėdami sukurti lenkams priimtina režimo įvaizdį ir palenkti juos į savo pusę, okupantai formavo lenkiškos sudėties apylinkių laikinuosius vykdomuosius komitetus. Komunistams labai trūko žmonių, mokančių lenkų kalbą. Dėl to teko kurį laiką panaudoti buvusius Lenkijos Respublikos tarnautojus.

1940 m. rudenį LKP(b) pradėjo masiškai atleidinėti Lietuvos Respublikos valdininkus iš darbo dėl socialinių ir politinių priežasčių. Kadangi didesnę dalį Vilniaus

krašto įstaigų tarnautojų sudarė žmonės, kuriuos 1939–1940 m. paskyrė Lietuvos Respublikos vyriausybė, ir tie Lenkijos valstybės tarnautojai, kurie 1939–1940 m. buvo palikti įstaigose, juos pirmiausiai palietė komunistų organizuotas kadrų valymas. LSSR sveikatos apsaugos liaudies komisaras Vytautas Girdzijauskas, prekybos – Marijonas Gregorauskas, komunalinio ūkio – Valerijonas Knyva, teisingumo – Povilas Pakarklis, švietimo – Antanas Venclova ir kiti mėgino užvilkti kadrų valymą ir apsaugoti bent dalį tarnautojų. Tačiau dėl komunistų spaudimo jiems nepavyko tai padaryti.

Per kadrų valymą Vilniaus krašte labiausiai nukentėjo buvusios Lietuvos Respublikos valdininkija. Lenkų visuomenė, kuri buvo nepatenkinta tuo, kad komunistai atleido iš įstaigų lenkų tautybės asmenis, neadekvačiai įvertino tokią jų veiklą. Kadrų valymą ji traktavo kaip sovietinės lietuvių biurokratijos pastangas pratęsti Lietuvos Respublikos vyriausybės politiką Vilniaus krašte ir galutinai išstumti lenkus iš administracinių įstaigų²⁶. Jie apkaltino liaudies komisarų nekomunistus šovinizmu ir mėgino paveikti komunistų partiją, kad ji pakreiptų savo kadrų politiką lenkams palankia linkme. Iš esmės norėta pasinaudojus kadrų valymu pašalinti lietuvių tarnautojus iš Vilniaus krašto įstaigų ir atkurti lenkų biurokratijos statusą, kurią ji turėjo iki 1939 m. spalio mėn.

Lietuvių ir lenkų sovietinės biurokratijos prieštaravimai. Norėdami sovietizuoti Vilniaus kraštą ir nustumti į šalį tuos lenkų visuomenės sluoksnius, kurie tikėjosi, kad po karo Vilniaus kraštas bus perleistas Lenkijai, SSRS atstovai Lietuvoje siekė susilpninti lenkų vaidmenį krašto administracijoje. Remiantis partiniu ir tautiniu principu, buvo norima iš įstaigose dirbusių lietuvių ir baltarusių tautybės komunistų bei jiems politiškai artimų žmonių sudaryti atsvarą lenkų tarnautojams, kurių daugelis nepriklausė komunistų partijai. Kartu buvo siekiama suformuoti ir palai-

kyti pusiausvyrą tarp lietuvių ir lenkų biurokratijos. N. Pozdniakovas aiškino komunistams, kad VKP(b) politika grindžiama klasiniais, o ne tautiniais principais, dėl to „nepolitiška“ suabsoliutinti kurios nors vienos Lietuvos tautos ar tautinės mažumos interesus, iškelti lietuvių ar lenkų tarnautojų grupių siekius. Jis nurodė, kad komunistai turi kontroliuoti lenkų ir lietuvių biurokratijos grupių įtaką, „prilaikyti“ ne tik lenkus, bet ir lietuvius tarnautojus²⁷. Buvo manoma, kad taip pavyks sumažinti lietuvių ir lenkų tarnautojų bei kitų visuomenės grupių santykių įtampą, panaudoti lenkus Lietuvai sovietizuoti. Balansuodami tarp lietuvių ir lenkų tarnautojų grupių SSRS atstovai supriešino vieną grupę su kita; šitaip jie galėjo jas sutramdyti ir palenkti į savo pusę.

LSSR administracijoje buvo nemažai žmonių, kurie iki Lietuvos okupacijos priklausė demokratiniam liberaliajam ir kairiajam lietuvių visuomenės sparnui, teikė Lietuvos Respublikos vyriausybei įvairius pasiūlymus, kaip integruoti Vilniaus kraštą į Lietuvą, atgaivinti jame lietuvių ir kartu suderinti visų ten gyvenančių tautų interesus. Daugiausia tokių veikėjų pažiūros padėjo susiformuoti LSSR administracijos viršūnių, pirmiausia LSSR laikinosios Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininko Justo Paleckio ir Liaudies Komisarų Tarybos pirmininko Mečislovo Gedvilo nuostatai dėl Vilniaus krašto integravimo į Lietuvos SSR. Tam tikrą vaidmenį atliko ir Lietuvos Respublikos vyriausybės politikos Vilniaus krašte tradicijos. LSSR įstaigų vadovai lietuviai nekomunistai ir buvusios Lietuvos Respublikos valdininkijos dalis mėgino laikytis kai kurių jos aspektų.

LSSR vadovybė neabejojo, kad Vilniaus kraštas buvo teisėtai gražintas Lietuvai. Dėl to, iškilus reikalui, ji sugebėjo tai pagrįsti²⁸. Ji laikėsi VKP(b) pozicijos, kad sovietinė administracija turėjo suvienodinti kraštą su SSRS ir sovietizuoti jį. Remdamiesi Lietu-

vos Respublikos ir Baltarusijos SSR istoriniais ir lingvistiniais tyrimais bei Baltarusijos SSR pateikta statistika, J. Paleckis, M. Gedvilas, A. Venclova ir kai kurie Švietimo liaudies komisariato padalinių vadovai padarė išvadą, kad šiame regione gyventojų daugumą sudarė nutautėję lietuviai. Norėdami atgaivinti jų lietuviškumą, jie siekė sudaryti palankesnes sąlygas lietuvių kalbai ir švietimui²⁹.

LSSR administracija vykdė VKP(b) politiką, kuria buvo siekiama sovietizuoti Lietuvą, taip pat jai priklausiusį Vilniaus kraštą. Ji negalėjo veikti kitaip, negu jai nurodė SSRS politinės struktūros ir Lietuvos komunistų partijos vadovybė. Realizuodami komunistų politiką, kai kurie administracinių institucijų vadovai lietuviai nekomunistai mėgino taip tvarkyti reikalus, kad būtų išsaugotas lietuviškumas ir stiprėtų lietuvių padėtis administracijoje. Tačiau tai jie galėjo daryti tik kiek, kiek tai atitiko SSRS vadovybės interesus ir VKP(b) politikos tikslus. Antai Švietimo liaudies komisariatas buvo respublikinio pavaldumo žinyba, jo vadovybėje nebuvo prižiūrėtojo iš Maskvos („antrojo vadovo“), todėl komisariato vadovybė galėjo daugiau atsižvelgti į vietos sąlygas, siūlyti jas labiau atitinkančias priemones, kurios padėtų įgyvendinti SSRS valdžios ir valdymo institucijų sprendimus. Tačiau totalitarinio režimo sąlygomis, kai komunistų partija kontroliavo visą administracijos veiklą, tai buvo labai nežymūs komunistų partijos taktikos pakeitimai, kuriuos leido daryti SSRS struktūros. Vargu ar komisariato vadovybė būtų savo iniciatyva palaikiusi lietuviškumą, jei nebūtų tam gavusi SSRS valdžios ir jos atstovų Lietuvoje pritarimo.

LSSR liaudies komisarai V. Girdzijauskas, Jurgis Glušauskas, V. Knyva, P. Pakarklis ir A. Venclova mėgino taip kreipti jiems pavaldžių įstaigų veiklą, kad sustiprintų lietuvių pozicijas Vilniaus miesto ir apskrities

administracijoje. Jie stengėsi įdarbinti Vilniaus krašto institucijose kuo daugiau lietuvių ir kadru valymo metu mėgino neleisti pašalinti jų iš darbo. Liaudies komisarai reikalavo, kad vietinės kilmės tarnautojai mokėtų lietuvių kalbą, jeigu jiems pagal jų pareigas reikėjo bendrauti su žmonėmis ir susirašinėti su kitomis institucijomis lietuviškai. Jie stengėsi nepriimti į darbą vietinės kilmės asmenų, kurie nemokėjo lietuvių kalbos, atleisdavo iš tarnybos tuos, kurie buvo įpareigoti išmokyti lietuvių kalbą, bet nesimokė³⁰. Komisarų poziciją dėl privalomo lietuvių kalbos mokėjimo ir mokymosi palaikė dauguma Vilniaus krašto tarnautojų lietuvių. Netgi dalis iš SSRS atvykusių rusų pabrėždavo, kad Vilniaus krašte dirbantys lenkai ir kiti kitataučiai turi išmokyti lietuvių kalbą³¹. Buvo savaime suprantama, kad tokie reikalavimai netaikytini iš SSRS į Lietuvą atvykusiai biurokratijai, pirmiausia rusų tautybės asmenims.

Pradėjus įgyvendinti VKP(b) švietimo politiką, LSSR švietimo liaudies komisariato vadovybė mėgino pirmiausia išplėsti mokyklų lietuvių ir baltarusių dėstomosiomis kalbomis tinklą Vilniaus krašte. Dėl centralizuoto planavimo ir finansavimo tai buvo sunku greitai padaryti. 1940–1941 mokslo metais Vilniaus apskrityje veikė 125 mokyklos lenkų dėstomąja kalba ir tik 14 – lietuvių ir 6 – baltarusių, o Vilniaus mieste 49 – lenkų, 23 – žydų, 4 – lietuvių ir 1 – baltarusių dėstomąja kalba³². Taigi mokyklų lenkų dėstomąja kalba Vilniaus mieste ir apskrityje buvo gerokai daugiau negu lietuvių ir baltarusių dėstomosiomis kalbomis. Lenkų mokyklų nebuvo tik tose teritorijose, kurias Lietuvai perdavė Baltarusijos SSR. Antai Švenčionių apskrityje nebuvo nė vienos mokyklos lenkų dėstomąja kalba. Steigdamas mokyklas Švenčionių ir Švenčionių apskrityse, liaudies komisariatas rėmėsi ta gyventojų tautinės sudėties statistika, kurią pateikė Baltarusijos SSR ir

kurios pagrindu tos teritorijos buvo perleistos Lietuvai. Kaip minėta, ji rodė, kad Švenčionių, Švenčionėlių ir Vilniaus apskrityse gyventojų daugumą sudarė nutautėję ir lenkais save laikantys lietuviai ir baltarusiai. Dėl to Švenčionėlių apskrityje stengtasi pirmiausia atidaryti mokyklas lietuvių ir baltarusių dėstomosiomis kalbomis.

LSSR administracinių institucijų veikla Vilniaus krašte padėjo stiprinti lietuvių padėtį krašto įstaigose ir silpnino lenkų visuomenės sluoksnių įtaką krašto administravimui. Dėl to kilo lenkų visuomenės dalies nepasitenkinimas. Ypač aktyviai veikė ekstremistiškai nusistačiusi lenkų visuomenės srovė, kuri boikotavo visas LSSR administracijos priemones, pirmiausia dėl lietuvių kalbos įvedimo, kiekviena proga stengėsi apkaltinti lietuvius šovinizmu, sukurstyti lenkų visuomenės aistras. Lenkų ekstremistai mėgino įtraukti į savo veiklą kai kuriuos nelietuvių tautybės partijos veikėjus. Antai Švietimo liaudies komisariatui 1941 m. išleigus instrukcijas tarnautojams dėl lietuvių kalbos mokymosi ir egzamino laikymo, Vilniaus lenkai kartu su atvykusiais iš SSRS rusais ir kitais surusėjusiais kitataučiais pareikalavo panaikinti tokius nutarimus. Jiems pavyko patraukti į savo pusę LKP(b) Vilniaus miesto komiteto vadovus nelietuvius ir sukurstyti kampaniją prieš Švietimo liaudies komisariatą³³. Panašiai pasielgė ekstremistiniai lenkų sluoksniai, kurie buvo nepatenkinti tuo, kad lietuviai buvo paskirti lenkų mokyklų direktoriais, mokyklose buvo įvestos privalomos lietuvių kalbos, istorijos ir kitos su Lietuva susijusios disciplinos, padidintas valandų skaičius lietuvių kalbos pamokoms ir atitinkamai sumažinta valandų kitiems dalykams, taip pat lenkų kalbai. Jie sukurstė lenkų tautybės gyventojus neleisti vaikų į mokyklas ir ėmė reikalauti iš LSSR politinių struktūrų, kad jos atleistų iš mokyklų lenkų dėstomąja kalba visus direktorius lietuvius ir paskirtų direktoriais tik len-

kų tautybės žmones, panaikintų privalomas lietuvių kalbos ir kitas su Lietuva susijusias disciplinas³⁴. Siekdami išlaikyti savo įtaką prievarta sulenkintai lietuvių, baltarusių ir žydų visuomenės daliai, tokie lenkų sluoksniai darė spaudimą jai pasirinkti mokyklas ne gimtąja, bet lenkų dėstomąja kalba. Ypač neigiamai kai kurie lenkai sutiko baltarusių mokyklų steigimą. Matyt, jie suvokė, jog SSRS atstovai Lietuvoje norėjo paskatinti baltarusių švietimo ir sovietinės kultūros raidą tam, kad atitrauktų juos nuo lenkų politinių srovių ir suformuotų iš jų atsvarą lenkų tautinei mažumai.

Prieštaravimai tarp lietuvių ir lenkų tarnautojų bei kitų visuomenės sluoksnių Vilniaus krašte kilo dėl skirtingos Lietuvos ir Lenkijos valstybių politikos šio krašto atžvilgiu, Lenkijos Respublikos vykdyto lietuvių nutautinimo ir Lietuvos Respublikos veiklos integruojant Vilniaus kraštą į Lietuvą. Juos dar labiau didino VKP(b) veikla sovietizuojant Lietuvą ir unifikuojant Vilniaus kraštą su SSRS. Tam įtakos turėjo ir lietuvių tautybės LSSR institucijų vadovų pastangos sustiprinti lietuvių padėtį krašto administracijoje bei palaikyti lietuviškumą krašte. Didėjantys prieštaravimai tarp LSSR įstaigose dirbusių lietuvių ir lenkų darė neigiamą įtaką lietuvių ir lenkų tautų santykiams. Susidarė tokia padėtis, kai, anot komunistų, „lenkai ir lietuviai vieni kitus laikė priešais“³⁵. Lietuvių ir lenkų antagonizmas kėlė nerimą LKP(b) vadovybei, nes griovė komunistų pastangas panaudoti Lietuvos tautas ir tautines mažumas VKP(b) politikai įgyvendinti.

Kadangi vietiniai komunistai, ypač nelietuviai, nesiorientavo lenkų politiniame gyvenime, neskyrė jų srovių ir nesuvokė Lietuvai priešiškų ekstremistinių lenkų sluoksnių tikslų, jie lengvai pasidavė jų įtakai ir įsitraukė į jų inspiruotą veiklą prieš lietuvių tarnautojus. Antai LKP(b) Vilniaus miesto komiteto sekretorius Jankelis Vinic-

kis ir kai kurie kiti komiteto nariai suartėjo su ekstremistinės orientacijos lenkais ir, dangstydami demagoginiais kovos dėl lenkų tautinės mažumos teisių pareiškimais, kiekviena tinkama proga kritikavo lietuvių administratorių veiklą³⁶. Tokių lenkų sluoksnių poziciją palaikė netgi NKGB Vilniaus valdybos viršininkas Jonas Vildžiūnas. Jis aiškino, kad antisovietinės lenkų visuomenės nuotaikos sustiprėjo dėl LSSR švietimo liaudies komisariato pozicijos remti Vilniaus krašte lietuvių kalbą bei švietimą ir tariamai diskriminuoti lenkų etninę grupę³⁷. Švietimo liaudies komisariato kritika buvo nepagrįsta. Jis nevykdė jokios savarankiškos politikos. Komisariatas įgyvendino VKP(b) švietimo politiką, vykdė SSRS politinių struktūrų nurodymus dėl jos. Tačiau komunistams buvo ideologiškai patogiau ne kritikuoti VKP(b) nuostatas, bet demagogiškai teigti, jog komisariatas „iškreipė“ partijos politiką. Tokia komunistų pozicija rodė, kad LKP(b) ėmė įsitvirtinti VKP(b) išsisknijusi praktika problemas aiškinti tuo, jog politinės struktūros ar jose dirbantys asmenys tariamai iškreipė ir netinkamai įgyvendino „teisingą generalinę partijos liniją“. Dėl to komunistai privertė Švietimo liaudies komisariatą „reaguoti į kritiką“ ir taip koreguoti veiklą, kad ji užtikrintų ne Lenkijos valstybės persekiotų lietuvių ir baltarusių, bet privilegijuotą padėtį turinčios lenkų tautinės mažumos interesus. 1941 m. vasario mėn. komisariatas ėmė uždarinti mokyklas lietuvių dėstomąja kalba Vilniaus, Švenčionių ir Švenčionėlių apskrityse ir pertvarkyti jas į mokyklas lenkų dėstomąja kalba.

SSRS atstovai Lietuvoje žinojo, kad Švietimo liaudies komisariato kritika buvo nepagrįsta, kad kai kurie vietiniai komunistai pasidavė lenkų ekstremistų įtakai, išpūtė tariamus lietuvių nacionalizmo faktus. N. Pozdniakovas ir kiti jo aplinkos rusai neįžvelgė jokio lenkų diskriminavimo ar na-

cionalistinio Švietimo liaudies komisariato veiklos pobūdžio³⁸. Jiems didelė problema buvo lenkų ekstremistinių sluoksnių veikla Vilniaus krašte, jų pastangos rasti užtarėjų LSSR administracinėse struktūrose ir daryti spaudimą administracijai. Antai lenkų ekstremistiniai sluoksniai mėgino blokuotis su Vilniaus miesto laikraščio „Krasnoje znamia“ („Raudonoji vėliava“) redaktoriais ir VKP(b) organo „Pravda“ („Tiesa“) korespondentu Lietuvoje Kozlovu, pradėti LSSR ir SSRS spaudoje kampaniją prieš vadinamąjį lietuvių nacionalizmą. M. Gedvilo ir LKP(b) CK propagandos sekretoriaus Kazio Preikšo žodžiais, laikraštis virto „lenkų šovinistų ruporu“. Sunerimęs, kad VKP(b) spaudos atstovas pasidavė lenkų ekstremistų įtakai ir ėmė juos globoti, N. Pozdniakovas pasmerkė jo poziciją, liepė atsiriboti nuo lenkų tarnautojų bei kitų lenkų sluoksnių ir „nesitaikstyti“ su vadinamaisiais lenkų nacionalistais. Jis nurodė Kozlovui taip pakeisti laikraščio orientaciją, kad būtų palankiai nušviečiama lietuviškos administracijos veikla. N. Pozdniakovo iniciatyva LKP(b) CK biuras kreipėsi į VKP(b) CK, kad Kozlovas būtų atleistas iš „Pravdos“ korespondento Lietuvos SSR pareigų³⁹. Matyt, komunistai sunerimo dėl galimos VKP(b) vadovybės reakcijos. Komunistinėje spaudoje išpūtus tariamus lietuvių nacionalizmo faktus, galėjo susiformuoti komunistų nuomonė, kad LSSR administracijoje esama nacionalistinių nukrypimų. Tai galėjo paskatinti VKP(b) vadovybę inspiuoti susidorojimą su vietinės administracijos viršūnėmis.

SSRS atstovams kėlė nerimą tai, kad lenkų ekstremistinė srovė aktyviai veikė tarp įvairių lenkų gyventojų grupių ir destabilizavo padėtį krašte. Ekstremistų įtakai pasidavę lenkų sluoksniai laukė SSRS–Vokietijos karo ir tikėjosi, kad SSRS jį pralaimės. Buvo akivaizdūs lenkų visuomenės dalies ketinimai, prasidėjus SSRS–Vokietijos karui,

fiziškai susidoroti su okupantais ir jų talkininkais, sovietinės administracijos Vilniaus krašte pareigūnais⁴⁰. Artėjančio karo akivaizdoje tokios lenkų visuomenės dalies nuotaikos didino įtampą tarp lietuvių ir lenkų tarnautojų bei kitų visuomenės sluoksnių.

2. ŽYDŲ SLUOKSNIŲ ĮSITRAUKIMAS Į LSSR ADMINISTRACIJĄ. SOVIETINĖS LIETUVIŲ IR ŽYDŲ BIUROKRATIJOS SANTYKIAI

Sionistinės orientacijos žydų persekiojimas. Dėl Rusijos komunistų požiūrio į žydų tautą kaip į kastą, VKP(b) politikos, kuria buvo siekiama asimiliuoti bei surusinti žydus ir sunaikinti juos kaip savitą etninę grupę, okupavusi Lietuvą SSRS ėmė varžyti Lietuvos žydų bendruomenės visuomeninį, politinį ir kultūrinį gyvenimą. Kadangi LKP(b) laikėsi bolševikų pozicijų dėl vadinamojo žydų klausimo sprendimo, ji nesutiko su žydų kultūrine nacionaline autonomija, priešiškažiūrėjo į žydų politines sroves, kurios siekė išsaugoti žydų tautos identiškumą. Lietuvos komunistų partijos nuostatą dėl žydų suformavo komunistiniame judėjime aktyviai dalyvavę antisionistinės pakraipos žydai. Norėdami sunaikinti savo politinius ir idėjinius priešininkus sionistus ir valdyti visą Lietuvos žydų bendruomenę, jie įnirtingai kovojo su sionizmo ideologija ir sionistine srove, stengėsi pašalinti ją iš Lietuvos visuomeninio politinio gyvenimo⁴¹.

Siekdamas suvaržyti žydų tautos kultūrinę raidą, režimas uždraudė visas žydų organizacijas, kurios vadovavo įvairioms žydų mokykloms, uždarė mokyklas hebrajų dėstomąja kalba. Mokyklose buvo uždrausta dėstyti žydų istoriją, religiją, hebrajų kalbą. Dėl to beveik du kartus sumažėjo žydų gimnazijų ir progimnazijų skaičius (1940 m. pavasarį jų buvo 23, o 1941 m. pavasarį – 12). 1941 m. pradėtas likviduoti Žydų mokslo institutas – JIVO⁴².

Norėdamas sunaikinti žydų bendruomenėje įtakingiausią politinę srovę, režimas uždraudė sionistines organizacijas ir jų spaudą, persekiojo sionistinių pažiūrų žmones, šalino juos iš švietimo, kultūros, visuomeninių bei kitų organizacijų ir įstaigų, užkirto jiems kelią patekti į LSSR struktūras. Antai 1940 m. gruodžio mėn. LKP(b) Vilniaus miesto komitetas pašalino iš darbo žydų laikraščio „Vilner emes“ darbuotojus už jų sionistines ir antisovietines pažiūras ir nutarė uždrausti laikraštį⁴³. Laikraščio bendradarbiai anksčiau dirbo Arono Izaoko Grodzinskio redaguotame „Oven kurjer“. Šis laikraštis 1936–1937 m. rėmė trockininkus, kurie kaltino J. Staliną, rusų komunistus ir sovietinę rusų biurokratiją antisemitizmu. LKP(b) CK biuras palaikė Vilniaus komunistų vadovų poziciją ir 1941 m. vasario 12 d. uždraudė „Vilner emes“⁴⁴. Vietiniai komunistai susidorojo su žydų spaudos darbuotojais, kurie propagavo sionistines idėjas ir kritikavo VKP(b) politiką žydų atžvilgiu. Panašiai pasielgta ir su kitomis sionistinėmis organizacijomis, įstaigomis, sionistinių pažiūrų žmonėmis.

Lietuvos komunistai neleido sionistinės pakraipos žydams patekti į LSSR politines struktūras. LKP(b) valymo metu buvo pašalinta 50 sionistinės, folkistinės orientacijos ir Bundui priklausiusių žydų, kurie prisiliejo prie komunistų partijos 1940 m. vasarą, kai į partiją masiškai plūdo įvairių politinių pažiūrų Lietuvos gyventojai. Prasiėjęs LSSR administracijos įstaigų kadru politiniam ir socialiniam valymui, komunistai šalino iš darbo sionistinės orientacijos žydų verslininkus, prekybininkus, amatininkus, teisininkus ir kitus. Antai vien iš Vietinės pramonės liaudies komisariato 1940 m. gruodžio mėn. buvo atleista 17 žydų, tarp jų 6 sionistinės orientacijos darbuotojai. Žydų sluoksnius palietė okupantų teroras. Iki 1941 m. birželio 6 d. buvo suimti 334 žydai. Pirmosios sovietinės okupacijos laikotarpiu represuota 2613 žydų⁴⁵.

Kairiųjų žydų sluoksnių išitraukimas į LSSR administracijos struktūras. Beveik visi SSRS atstovai Lietuvoje laikėsi tradicinių bolševikų nuostatų žydų klausimu. Jie buvo suinteresuoti neleisti, kad LSSR administracijoje išaugtų žydų vaidmuo, norėjo sumažinti žydų komunistų įtaką partijoje ir kitose politinėse struktūrose. Tačiau kai kurie iš jų, pirmiausia N. Pozdniakovas, atsižvelgė į Lietuvos aneksijos aplinkybes ir politinę padėtį krašte, stengėsi suderinti principinę bolševikų nuostatą sumažinti žydų vaidmenį administracijos struktūrose su režimo interesu įtraukti juos į Lietuvos sovietizavimo procesą. Tokią poziciją palaikė ir iš SSRS į Lietuvą atvykę komunistai, kurie nepasitikėjo vietine lietuviška administracija („nacionalais“). Norėdami sumažinti LSSR įstaigose dirbusių lietuvių įtaką, jie mėgino suformuoti jai atsvarą iš žydų ir kitų tautybių tarnautojų. Komunistinės orientacijos žydų įtraukimas į LSSR politines struktūras turėjo atlikti tokį pat vaidmenį kaip ir rusų skverbimasis į administracijos institucijas: susilpninti lietuvių padėtį administracijoje, palengvinti rusams ją kontroliuoti, padėti surusinti administracijos aparatą. SSRS atstovai taip pat įvertino geopolitinę Lietuvos žydų orientaciją į SSRS, kuri išryškėjo tuomet, kai prasidėjo Antrasis pasaulinis karas ir žydų tautai iškilo pavojus būti fiziškai sunaikintai dėl Vokietijos nacionalsocialistų politikos. Tokiomis aplinkybėmis SSRS atstovai apskritai palankiai žiūrėjo į kairiuosius žydų sluoksnius, laikė juos režimo šalininkais ir kurį laiką pritarė jų įtraukimui į LSSR administraciją. Juo labiau kad kairieji žydai aktyviai dalyvavo komunistiniame judėjime, 1940 m. vasarą jie sudarė beveik trečdalį LKP narių, o Lietuvos administraciniame centre Kaune – netgi 70,88 proc. visų komunistų. Rengdamiesi perduoti kai kuriuos LSSR administravimo svetus vietiniams komunistams, okupantai iš jų formavo kadru re-

zervą. Kairieji žydų sluoksniai sudarė svarbų sovietinės biurokratijos šaltinį.

Žydų komunistai buvo gausi ir įtakinga grupė Lietuvos komunistų partijoje, dėl to LKP(b) atsižvelgė į jų interesus patekti į administraciją. Ji organizavo ir labiausiai iš visų SSRS politinės sistemos Lietuvos SSR struktūrų rėmė žydų dalies įtraukimą į administracijos įstaigas. Žydų komunistai LKP(b) CK sekretorius Icikas Šmuelis Meskupas ir LKP(b) CK kadru skyriaus vedėjas Chaimas Aizenas nuo 1940 m. vasaros tvarkė iš pradžių komunistų partijos, vėliau – visų administracijos struktūrų kadru reikalus. Jie koordinavo komunistų ir jų šalininkų išskėlimą ir įdarbinimą LSSR institucijose, organizavo socialinį ir politinį jų kadru valymą, o Ch. Aizenas tiesiogiai kontroliavo, kaip iš įstaigų šalinama Lietuvos Respublikos valdininkija ir į jos vietą keliami komunistų parinkti žmonės. Tai sudarė palankias sąlygas gausiems žydų sluoksniams įtraukti į LSSR administracijos aparatą. Tam tikrą vaidmenį atliko tai, kad komunistų partijoje susiformavo tradicija patikėti žydų komunistams patiems nustatyti LKP veiklos tarp žydų gaires. Dėl to buvusios nelegalios LKP CK komisijos darbui su žydais nariai I. Š. Meskupas, Ch. Aizenas, LKP(b) CK pramonės, vėliau – prekybos skyriaus vedėjas Šmerelis Maiminas, „Tiesos“ redaktorius Genrikas Zimanas, Lietuvos telegramų agentūros Elta direktoriaus pavaduotojas Leiba Šausas ir kiti vienvaldiškai sprendė žydų išskėlimo į administraciją klausimus. LKP(b) pozicija dėl žydų įtraukimo į Lietuvos SSR administravimą, šio proceso turinys ir tempai daug priklausė nuo jų nuostatų ir interesų.

Tarp LSSR institucijų vadovų buvo nemažai kairiųjų demokratinių pažiūrų visuomenės veikėjų, kurie siekė įtraukti į krašto administravimą visas Lietuvos tautines mažumas, taip pat žydus. Dėl to jie kurį laiką teigiamai žiūrėjo į tai, kad žydai buvo įdarbinami įstaigose.

Dėl socialinių ir politinių priežasčių, Antrojo pasaulinio karo aplinkybių kai kurie kairieji žydų bendruomenės sluoksniai palankiai sutiko Lietuvos okupaciją ir aneksiją ir nuo 1940 m. vasaros aktyviai įsitraukė į Lietuvos sovietizavimo procesą.

Atsižvelgę į Lietuvos aneksijos mechanizmą, SSRS atstovai iki vadinamojo Liaudies seimo rinkimų laikėsi taktikos mažiau komunistų skirti į vadovaujančius postus, kelti juos, taip pat žydus į okupuotos Lietuvos administraciją. Dėl to į J. Paleckio vyriausybę buvo paskirtas tik vienas žydas – sveikatos apsaugos ministras Moisiejus Leonas Koganas, kuris laikėsi komunistinių pažiūrų, bet formaliai nepriklausė LKP. Inkorporavus Lietuvą į SSRS ir įjungus LKP(b) į VKP(b), Lietuvos komunistų organizacija tapo į Lietuvą perkeltos SSRS politinės sistemos šerdimi. Siekdama palenkti LSSR administraciją komunistų struktūrų diktatui ir kontrolei, VKP(b) skatino vietinius komunistus, taip pat žydų tautybės, įsidarbinti administracijos įstaigose ir paimti jas į savo rankas. Nuo liepos mėn. žydų tautybės komunistai ir jiems artimi žmonės buvo nukreipiami į administracijos institucijas. Liepos 25 d. pramonės ministru tapo Chaimas Alperavičius, kuris nebuvo LKP narys, bet palaikė artimus ryšius su LKP CK komisija darbui tarp žydų ir SSRS pasiuntinybe Kaune. Žydai buvo įdarbinami iš pradžių į komunistų vadovaujamas, vėliau ir kitas įstaigas vidurinėsios ir žemesniosios grandies tarnautojais. Vasarą ir rudenį nacionalizavus privačias pramonės ir prekybos, finansų, kredito ir kooperacijos įmones bei bankus, didesnė dalis jose dirbusių asmenų, taip pat žydų tautybės, tapo sovietiniais tarnautojais.

Dar daugiau žydų įsitraukė į LSSR institucijas 1940 m. rudenį, kai LKP(b) pradėjo masiškai dėl socialinių ir politinių priežasčių atleidinėti Lietuvos Respublikos valdininkiją ir keisti ją režimui ištikimais žmonė-

mis. Kadangi kadro valymą organizavo ir kontroliavo LKP(b) CK kadro skyrius, o įstaigose jį tiesiogiai atliko kadro skyriaus vedėjas Ch. Aizenas parinkti kadro skyrių ir spec. skyrių viršininkai, daugiausia žydų tautybės asmenys, tai padėjo nedarbininkų kilmes žydų tarnautojams išvengti socialinio valymo ir sudarė palankias sąlygas įvairiems žydų sluoksniams greičiau patekti į administracijos institucijas. Pasinaudoję padėtimi LKP(b) vadovybėje, komunistai žydai ėmė proteguoti ne tik komunistinių, bet ir nuosaikiųjų kairiųjų, jidišistinių ir kai kuriuos sionistinių pažiūrų žydus, kilusius iš pasiturinčių sluoksnių. Buvę verslininkai, bankininkai, įvairių pramonės šakų, prekybos ir finansų bei kredito įmonių savininkai, valdybų nariai, akcininkai buvo paskirti Vietinės, Maisto, Mėsos ir pieno pramonės, Prekybos, Žemės ūkio, Miškų ūkio liaudies komisariatų įmonių direktoriais, techniniais direktoriais, struktūrinių padalinių viršininkais ir specialistais; buvę namų savininkai tapo nacionalizuotų namų valdytojais ir t. t. Stengdamiesi išlikti ir pritaipyti prie sovietinės sistemos, išsaugoti darbo vietas, įgyti privilegijuotą padėtį LSSR struktūrose ar dėl kitų priežasčių pasiturintys žydų visuomenės atstovai prisišliejo prie okupacinio režimo, ėmė ieškoti užtarimo tarp buvusių politinių priešininkų komunistų, siūlyti jiems savo sugėbėjimus ir patirtį. Norėdami kompensuoti komunistų žydų išsilavinimo spragas, kompetencijos ir valdymo įgūdžių stoką, organizuoti sklandžią įstaigų veiklą, komunistai žydai ir nepartiniai žydų tautybės įstaigų vadovai pasinaudojo tokių žmonių žiniomis ir administracinio darbo patirtimi. Vietinės pramonės liaudies komisaro pavaduotojas Ch. Alperavičius, prekybos liaudies komisaro pavaduotojas Abraomas Plakchinas, LKP(b) CK pramonės skyriaus vedėjas Š. Maiminas ir kiti įtakingi kairieji žydų veikėjai, kuriuos okupantai iškėlė į LSSR administracijos viršūnes, padėjo įvairių sluoks-

nių ir politinių srovių žydams patekti į LSSR administraciją. Jie stengėsi suformuoti sovietinės žydų biurokratijos grupę ir tautiniu pagrindu sutelkti aplink ją žydų visuomenę. Daugiausia jų iniciatyva žydų tautybės verslininkai, prekybininkai, įvairių įmonių savininkai buvo įdarbinti nacionalizuotose pramonės ir prekybos įmonėse, iškelti į aukštas pareigas. Jie sugebėjo paveikti komunistus žydus, kad palaikytų aukštais pareigūnais tapusius žydų tautybės asmenis. Tokia žydų komunistų ir administracijos pareigūnų veikla padėjo įtraukti žydų sluoksnius į Lietuvos sovietizavimo procesą, sudarė sąlygas žydų bendruomenės nariams pritaipyti prie režimo ir sovietinės sistemos.

Nuo 1940 m. rudens SSRS atstovai ėmė stabdyti žydų iškėlimą į vadovaujančius postus. Žydų komunistų lyderiai pastebėjo, kad kai kurie rusai ir surusėję kitataučiai, ypač LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus vedėjas Daniilas Šupikovas ir Kauno miesto komiteto antrasis sekretorius Nikita Paraščenka, norėjo panaudoti komunistų partijos ir LSSR administracijos aparato kadru valymo kampanijas tam, kad susilpnintų žydų vaidmenį administracijoje ir išstumtų juos iš svarbiausių LSSR politinių struktūrų.

Siekdami išsaugoti savo pozicijas, komunistai ir įstaigose dirbantys įvairių sluoksnių bei pažiūrų žydai ėmė telktis tautiniu pagrindu. Jie pasinaudojo savo įtaka LKP(b) vadovybėje ir turimais kadru reikalų tvarkymo svertais. Liaudies komisariatų vadovai, jų struktūrinių padalinių viršininkai žydai vilkino kadru valymą ir globojo žydų tautybės tarnautojus. Antai vietinės pramonės liaudies komisaro pavaduotojas Ch. Alperavičius nepaisė SSRS atstovų kritikos dėl to, kad buvę pramonės įmonių savininkai buvo paskirti nacionalizuotų įmonių direktoriais. Jis nevykdė N. Paraščenkos ir kitų rusų komunistų reikalavimų atleisti tokius asmenis iš vadovaujančių pareigų ir juos globojo⁴⁶. Panašiai prekybos liaudies komisaro pava-

duotojas A. Plakchinas neleido pašalinti iš prekybos valdybų ir įmonių darbuotojus žydus. Jis net mėgino įtikinti komunistus, kad kvalifikuotą sovietinės prekybos sistemos aparatą galima sukompaktuoti tik iš buvusių privačių prekybos įmonių savininkų ir jų darbuotojų⁴⁷. Svarbu buvo tai, kad komunistai žydai tvarkė kadru reikalus ir galėjo pakreipti juos žydams palankia linkme. Netgi po to, kai 1941 m. vasario mėn. rusų komunistai nušalino juos nuo vadovavimo VKP(b) kadru politikai Lietuvos SSR, jiems pavyko išlaikyti savo rankose nemažai kadru svertų ir panaudoti juos sovietinės žydų biurokratijos naudai. Daugiausia dėl I. Meskupo, Š. Maimino, Ch. Aizenio įtakos kadru valymas nepalietė vadovaujančiosios grandies žydų – liaudies komisarų pavaduotojų, komisariatų struktūrinių padalinių viršininkų. Priešingai negu kadru valymą vilkinę vadovai lietuviai, vadovaujančiosios grandies pareigūnai žydai nesipriešino VKP(b) politikai ir netrukdė sovietizuoti Lietuvą. Dėl to SSRS atstovai nė vienam iš jų nepateikė jokių politinių kaltinimų, neinspiravo komunistų politiškai susidoroti su jais.

Išsilaikyti darbe žydų tautybės tarnautojams padėjo tai, kad juos palaikė kadru skyrių viršininkai žydai. Norėdami išsaugoti sovietinės žydų biurokratijos padėtį, dalis jų manipuliavo kadru valymu: kampaniją vykdė taip, kad ji aplenktų darbuotojus žydus ir paliestų kuo platesnius nežydų tarnautojų sluoksnius.

Dėl visų šių priežasčių sovietinei žydų biurokratijai pavyko išvengti masinio atleidimo iš įstaigų ir atsispirti rusų komunistų pastangoms sumažinti jų vaidmenį svarbiausiose LSSR struktūrose. Jie išsaugojo savo pozicijas administracijoje. Komunistų žydų įtaka padėjo išsilaikyti netgi LKP(b) V suvažiavime kritikuotiems kadru skyrių viršininkams. Nė vienas iš jų nebuvo pašalintas iš pareigų ir galėjo toliau globoti žydus. 1941 m. pavasarį ir vasaros pradžioje liau-

dies komisariatuose, kurių vadovai, kadru skyrių ir kitų struktūrinių padalinių viršinin- kai buvo žydų tautybės asmenys, toliau bu- vo įdarbinami žydų atstovai, sparčiai plito žy- dų tautinis protekcionizmas.

Iki 1940 m. Lietuvos Respublikos val- džios ir valdymo institucijose buvo labai ma- žai žydų. Pirmosios sovietinės okupacijos laikotarpiu komunistai palyginti plačiai įtraukė juos į krašto administravimą. 1940 m. įvairiose įstaigose buvo įdarbinta 400 komunistų žydų, jie sudarė penktadalį visų LSSR administracijos institucijose dir- busių komunistų. 1941 m. birželio mėn. administracijos aparate dirbo apie 460 žydų komunistų (14,5 proc. visų ten dirbusių ko- munistų). LSSR administracijoje įsidarbino maždaug 79 proc. visų LKP(b) narių žydų, santykinai daugiau negu lietuvių (65 proc.) ir rusų (67 proc.) komunistų. Įskaitant ne- partinius, pirmosios sovietinės okupacijos laikotarpiu komunistai iškėlė į svarbiausias administracijos struktūras maždaug 1000 žy- dų, tai sudarė 16,8 proc. jų darbuotojų⁴⁸.

Žydų atstovai buvo įtraukti į visas Lietu- vos SSR politines struktūras. Lietuvos ko- munistų partijoje 1941 m. birželio mėn. jie sudarė 12,6 proc. visų narių ir 16,6 proc. partijos aparato darbuotojų. Iš jų 1 žydas bu- vo LKP(b) CK sekretorius, 5 – LKP(b) CK nariai, 5 – LKP(b) CK skyrių ir sektorių ve- dėjai ir pavaduotojai, 3 – LKP(b) miestų ir apskričių komitetų sekretoriai. LSSR Liau- dies Komisarų Tarybos vadovybėje 1941 m. birželio mėn. buvo 5 žydai (1 liaudies komi- saras, 4 pavaduotojai). LSSR Aukščiausią- jame Teisme ir 5 apygardų teismuose dirbo 6 žydai, represinėse struktūrose – maždaug 70 žydų komunistų (7,6 proc. visų darbuo- tojų komunistų), o NKGB apskričių skyriuose – 18 žydų (beveik 9,3 proc. visų darbuo- tojų)⁴⁹. Žydai sudarė dešimtadalį aukštas pa- reigas turėjusių sovietinių tarnautojų. Kaip minėta, nacionalizavus pramonės, prekybos, finansų ir kredito, kooperacijos įmones ir

bankus, didelė dalis juose dirbusių asmenų, taip pat žydų tautybės, tapo sovietinių įstai- gų tarnautojais. Dėl VKP(b) ekonominės politikos žydų verslininkai, prekybininkai prarado nuosavybę, bet daugelis jų išsaugo- jo darbo vietas, tapo vadovaujančiosios, vi- durinėsios ir žemesniosios grandies sovie- tiniais tarnautojais.

Tai pakeitė žydų visuomenės dalies pa- dėtį ir padidino jos vaidmenį LSSR admi- nistracijos struktūrose. Toks procesas skati- no žydus įsitraukti į aneksuotos Lietuvos so- vietizavimą, padėjo komunistams pasiekti, kad dalis žydų tautos bendradarbiautų su okupantais, ir panaudoti juos VKP(b) poli- tikai įgyvendinti.

Sovietinės biurokratijos požiūris į žydų padėtį LSSR administracijoje. LSSR admi- nistracijoje dirbę tarnautojai ir kiti aneksuotos Lietuvos visuomenės sluoksniai priešiš- kai sutiko tai, kad dalis žydų įsidarbino LSSR administracijos įstaigose.

Žydų įsidarbinimas LSSR administraci- jos įstaigose savaime neprovokavo neigia- mos ten dirbančių tarnautojų reakcijos. De- mokratinių ir kairiųjų pažiūrų lietuvių sluoksniai rėmė tautinių mažumų, taip pat žydų, integravimą į Lietuvos visuomeninį politinį gyvenimą. Iki Lietuvos inkorpora- vimo į SSRS žydų iškėlimą į okupuotos Lie- tuvos administracijos struktūras neigiamai vertino daugiausia dešinieji politiniai sluoksniai ir dešinėsios politinės orienta- cijos Lietuvos Respublikos valdininkijos da- lis. Jie buvo politiniai komunistų priešinin- kai, dėl to priešišškai žiūrėjo į bet kokios tau- tybės komunistus.

Neigiamas lietuvių valdininkų požiūris į tokį procesą ėmė formotis liepos–rugpjū- čio mėnesiais, kai Lietuva buvo inkorporuo- ta į SSRS ir Lietuvos Respublikos teritori- joje buvo sudarytas SSRS administracinis vienetas – Lietuvos SSR. Į Lietuvą buvo per- kelta svetimos valstybės politinė sistema ir aneksuoto krašto valdymo mechanizmas, su-

daryta VKP(b) politiką vykdanči vietinė administracija. Lietuvos Respublikos valdininkija nepritarė Lietuvos aneksijai ir sovietizavimui. Ji priešiška sutiko komunistų veiklą siekiant suformuoti LSSR administracijos struktūras ir panaudoti jas VKP(b) politikai įgyvendinti. Vietiniai komunistai, taip pat žydai, stengėsi kontroliuoti administracijos įstaigas ir paversti jas VKP(b) politikos instrumentais. Priešingi politiniai tikslai ir interesai supriešino buvusius Lietuvos Respublikos valdininkus su komunistais ir jų iškeltais žmonėmis, taip pat tarnautojais žydais. Politinė priešprieša buvo svarbiausia priežastis, dėl kurios kilo tautiniai prieštaravimai tarp buvusių Lietuvos Respublikos valdininkų lietuvių ir įvairių tautybių režimo šalininkų, taip pat žydų. Komunistų, taip pat žydų, įsidarbinimas LSSR administracijos struktūrose negalėjo būti sklandus ir suktas palankiai.

Komunistai neparengė jokių prielaidų, kad palengvintų žydų tautinės mažumos atstovams pritapti prie administracijos įstaigose dirbančių tarnautojų. Savo vaidmenį komunistiniame judėjime ir Lietuvos aneksijoje perdėję ir išpūtę žydai komunistai bei jų šalininkai buvo įsitikinę, kad kairieji visuomenės sluoksniai palankiai sutiks jų atėjimą į administracijos struktūras. Visiškai nebuvo atsižvelgta į tai, kad LKP buvo ypač nepopuliari dėl nelietuviškos sudėties, kad masinis nelietuvių iškėlimas į administraciją nepridės populiarumo nei komunistų partijai, nei sovietų režimui, o tik pakenks jų įvaizdžiui. Žydų įtraukimą į LSSR administracijos institucijas labiausiai kompromitavo tas kontingentas, kurį komunistai paskubomis suformavo ir pasiuntė į jas. Tai buvo daugiausia radikalių kairuoliškų pažiūrų, žemos elgesio kultūros, agresyviai nusiteikę komunistai kauniečiai ir jų vadovaujamų žydų organizacijų aktyvistai, ypač minėtos LKP CK komisijos darbu su žydais nariams artimi žmonės. Dalis jų siekė pasinaudoti palankia

padėtimi ir lengvai patekti į administraciją, užimti aukštą padėtį, kuri jiems asocijavosi su valdžia, galimybe pasipelninti. Jie skubėjo įsidarbinti įstaigose ir nepaisė jokių priemonių. Kai kurie iš jų ėmė demonstratyviai žeminti lietuvių valdininkų tautinį orumą, teigdami: „Dabar valdžia ne jūsų (lietuvių), o mūsų (žydų)“⁵⁰. Toks komunistų statytinių elgesys provokavo neigiamą valdininkijos reakciją į žydų iškėlimo procesą.

Vasaros pabaigoje išryškėjo požymiai, kurie rodė, kad LSSR administracijoje dirbantys lietuviai ėmė neigiamai vertinti komunistų organizuotą žydų įtraukimą į Lietuvos SSR struktūras. Buvusi Lietuvos Respublikos valdininkija pastebėjo, kad komunistai žydai pradėjo skatinti kuo platesnius žydų sluoksnius įtraukti į krašto administravimą ir susitelkti aplink žydų tautybės komunistus. Tai jie įvertino kaip sąmoningą žydų etninės grupės veiklą pasinaudoti padėtimi, siekiant įsiskverbti į administraciją ir įsitvirtinti joje.

1940 m. vasaros pabaigoje pasikeitė ir kairiųjų pažiūrų tarnautojų nuomonė dėl tokio proceso. Kai kurie LSSR administratoriai atkreipė dėmesį į tai, kad įvairių politinių srovių žydų sluoksniai sparčiai suartėjo ir ėmė veikti bendrai. Tai jie įvertino kaip žydų dalies pastangas išstumti lietuvius ir patiems įsigalėti administracijoje. Antai sveikatos apsaugos liaudies komisaras V. Girzijauskas rugpjūčio mėn. pabaigoje konstatavo, jog „žydai sąmoningai telkiasi, kad išstumtų lietuvius“⁵¹. Tokie vadovai bandė išlaikyti lietuviškos sudėties administracijos aparatą ir sustiprinti lietuvių pozicijas jame. Dėl to jie neigiamai vertino kitataučių pastangas įsitvirtinti administracijoje. Buvusi Lietuvos Respublikos valdininkija ir su ja pradėję suartėti nepartiniai naujieji tarnautojai lietuviai sunerimo dėl to, kad įvairių politinių srovių, bet tos pačios geopolitinės orientacijos į SSRS žydų sluoksniai galėjo pritapti prie rusų biurokratijos ir susil-

pninti lietuvių padėtį administracijoje. Ypač susirūpinta, kad žydai nesustiprintų pozicijų tų asmenų, kurie pritarė administracijos aparato surusinimui.

Pradėjus proteguoti kai kuriuos pasiturinčius ir sionistinės orientacijos žydus, pakito ir komunistų požiūris. Vasaros pabaigoje LKP nariai, kurie iki tol besąlygiškai pritarė žydų iškėlimui į administraciją, atkreipė dėmesį į tai, kad tarp įstaigose įdarbintų žydų daugėja bolševikams priešišku socialinių sluoksnių ir politinių srovių atstovų. LKP CK darbuotojai, tikrinę LSSR liaudies komisariatų, kooperacijos valdybų, pramonės ir prekybos įmonių kadrus, išreiškė nuomonę, kad ėmė plisti režimui politiškai grėsminga tendencija įdarbinti įstaigose vadinamuosius buržuazinius ir smulkiaburžuazinius elementus. LKP CK instruktoriai nurodė, kad kai kuriuose Vietinės pramonės liaudies komisariato trestuose „visi postai pateko į žydų vidutinės ir stambiosios buržuazijos rankas“, komisariato padalinuose „įsiviešpatavo žydų buržuazija“, Prekybos liaudies komisariato įmonės, ypač Kauno mieste, buvo „katastrofiškai“ užterštos buvusiais prekybos įmonių savininkais žydais, kooperatyvų valdybose ir artelėse „dirbo vien žydai“ ir t. t.⁵² Panaši padėtis klostėsi ir provincijoje. Antai LKP Tauragės komitetas rugpjūčio mėn. informavo, kad tarp asmenų, kurie stojo į komunistų partiją ar buvo įdarbinti sovietinėse įstaigose, vyravo žydų tautybės žmonės, daugiausia sionistai ir kitas „nešvarus elementas“⁵³. Komunistams problemą sukėlė tai, kad dalis buvusių įmonių savininkų žydų užėmė vadovaujančias pareigas. Tai kompromitavo sovietų režimo įvaizdį, formavo nuomonę, kad režimas proteguoja pasiturinčius visuomenės sluoksnius, vadinamąsias išnaudotojų klases. Tokią tendenciją ypač priešišškai sutiko samdomi pramonės įmonių darbininkai, kuriuos bolševikų propaganda vadino režimo socialine baze ir politine atrama. Jų nuomone, tokie reiš-

kiniai rodė, kad sovietinė sistema atstovavo ne jų, o vadinamųjų buržuazinių sluoksnių interesams⁵⁴. Netgi aukšti LKP(b) vadovai suprato, kad tokia tendencija kenkė režimo įvaizdžiui⁵⁵. Kaip minėta, VKP(b) siekė formuoti režimo įvaizdį, todėl SSRS atstovai aneksuotoje Lietuvoje reaguodavo į kai kuriuos reiškinis, kurie kenkė jam. Šiuo atveju nebuvo imtasi konkrečių priemonių padėčiai pakeisti. N. Pozdniakovas ir jo aplinkos žmonės suvokė, kad pasiturintys žydų sluoksniai nenorėjo pakenkti režimui, nes jie pateko į LSSR administraciją dėl Lietuvos okupacijos ir aneksijos, per komunistų užtarimą. Neabejotina, jog komunistai žydai ir jų šalininkai sugebėjo paveikti LKP vadovybę, kad ji nekeistų tokios praktikos.

1940 m. rudenį ir žiemą tarp įstaigose dirbančių buvusių Lietuvos Respublikos valdininkų, lietuvių ir rusų tautybės komunistų bei jų iškeltų žmonių pamažu įsitvirtino pažiūra, kad žydai pernelyg plačiai įtraukti į Lietuvos SSR administravimą ir ėmė dominuoti kai kuriose institucijose bei ūkio šakose. Tokiai nuomonei atsirasti tam tikrą poveikį padarė tai, kad dalis lietuvių tautybės naujųjų tarnautojų suartėjo tautiniu pagrindu su įstaigose dirbančiais Lietuvos Respublikos valdininkais. Ėmė formotis sovietinės biurokratijos lietuvių grupė, kuri norėjo sustiprinti lietuvių padėtį administracijoje. Jie mėgino sumažinti kitataučių, taip pat žydų vaidmenį LSSR administracijoje.

Lietuvių ir rusų tautybės komunistai bandė sutrukdyti kai kuriems tarp jų nepopuliariems žydams eiti vadovaujančias pareigas svarbiausiose LSSR struktūrose. LKP(b) V suvažiavime 1941 m. vasario 5–9 d. buvo pasipriešinta žydų komunistų veikėjo G. Zimano išrinkimui LKP(b) CK nariu. Panašiai elgėsi ir provincijos komunistai. Antai Telšių apskrities NKVD valdybos komunistai neleido išrinkti N. Dušanskio partinės organizacijos sekretoriumi⁵⁶.

Komunistai ir jų išskelti tarnautojai lietuviai mėgino sutrukdyti paskirti žydų tautybės asmenis į vadovaujančias pareigas įvairiose institucijose, ypač tose ekonominio ir visuomeninio gyvenimo srityse, kur iki tol tradiciškai vyravo žydų atstovai: pramonėje, prekyboje, teisės (advokatūros) ir sveikatos apsaugos sistemose. Antai renkant Šiaulių apskrities Joniškio valsčiaus kooperacijos valdybą darbuotojai pareikalavo, kad „valdyboje nebūtų nė vieno žydo“⁵⁷. Rokiškio apskrities administracija nenusileido žydų atstovų spaudimui ir kategoriškai atsisakė įdarbinti nacionalizuotose prekybos įmonėse buvusius savininkus ir prekybininkus⁵⁸. Tokios priemonės sutrukdė išskelti kai kuriuos žydų tautybės asmenis į vadovaujančias ar kitas pareigas. Kadangi tokie atvejai buvo labai reti, tai nepakeitė žydų etninės grupės padėties LSSR administracijoje.

Pastangos sutrukdyti išskelti žydų atstovus į kai kuriuos postus rodė sovietinės lietuvių biurokratijos nepasitenkinimą tuo, kad žydai buvo plačiai įtraukti į administracijos struktūras. Tam tikrą įtaką tokiai jos pozicijai padarė SSRS atstovų Lietuvoje pažiūra į žydų vaidmenį LSSR administracijoje.

Daugelis rusų ir kitų iš SSRS atvykusių kitataučių laikėsi VKP(b) požiūrio į žydų tautą ir vadinamąjį žydų klausimo sprendimą. Jie siekė, kad Lietuvoje būtų įgyvendinta bolševikų politika žydų atžvilgiu: apribotas žydų vaidmuo LSSR administracijos struktūrose, sudarytos prielaidos asimiliuoti žydų bendruomenę. Tokie asmenys telkėsi administracijos centre Kaune ir būrėsi aplink LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus vedėją D. Šupikovą ir Kauno miesto komiteto antrąjį sekretorių N. Paraščenką. Jie politiškai nepasitikėjo visų tautybių vietiniais komunistais ir tarnautojais („nacionalais“), ypač priešiški buvo žydų tautybės asmenims⁵⁹. Kol SSRS atstovams vadovavo kairiesiems žydų sluoksniams santykinai palankus N. Pozdniakovas, jis varžė žy-

dų įsigalėjimu nepatenkintų rusų veiklą. Jie negalėjo viešai kritikuoti kairiųjų žydų sluoksnių iškelimo į administraciją ar stabdyti tai. Vis dėlto jie mėgino apriboti žydų vaidmenį kai kuriose politinėse struktūrose, juo labiau kad dėl plataus žydų įsitraukimo į LSSR institucijas formavosi nelietuviškos sudėties sovietinės administracijos vaizdas. Tai griovė okupantų propagandos mitą, kad Lietuva sovietizuojama lietuvių visuomenės jėgomis, skatino žydams priešiškas gyventojų nuotaikas. Propagandiniais sumetimais SSRS atstovai turėjo atsižvelgti į visuomenės nuotaikas ir mažiau žydų skirti į aukštus postus. Antai dėl neigiamos visuomenės reakcijos jiems teko rugpjūčio mėn. atleisti sveikatos apsaugos ministrą M. L. Koganą ir pažeminti pareigomis vietinės pramonės ministrą Ch. Alperavičių⁶⁰.

Norėdami susilpninti žydų komunistų pozicijas ir sumenkinti jų vaidmenį, D. Šupikovas, N. Paraščenka ir jų šalininkai pasinaudojo LKP(b) valymu. Formaliai dėl socialinių ir ideologinių, bet dažnai dėl tautinių priežasčių 1940 m. rudenį ir žiemą iš LKP(b) pašalinta nemažai žydų. Nuo 1941 m. pradžios buvo suvaržytas jų priėmimas į partiją. Kad dar labiau sumažintų žydų komunistų įtaką, rusų komunistai siekė nušalinti juos nuo kadrų reikalų. LKP(b) V suvažiavime jiems pavyko perimti į savo rankas vadovavimą partijos kadrų politikai.

LKP(b) CK sekretoriumi kadrams paskyrus Nikolajų Gridiną ir iš Lietuvos išvykus N. Pozdniakovui, LSSR politinėse struktūrose sustiprėjo žydams priešišku rusų komunistų pozicijos. 1941 m. pavasarį jie ėmė stabdyti žydų atstovų iškelimą į administracijos institucijas. Įdiegus LKP(b) Centro komiteto, miestų ir apskričių komitetų nomenklatūros sistemą, nedarbininkų kilmės žydams buvo užkirstas kelias tapti vadovaujančiosios ir vidurinėsios grandies pareigūnais.

Dėl politinių bei ideologinių priežasčių ir stalininės kadrų politikos principų rusų ko-

munistai ypač nepalankiai žiūrėjo į tai, kad LSSR administracijoje buvo įdarbinti vadinamųjų buržuazinių žydų sluoksnių atstovai. Priešingai negu komunistai žydai ir dalis komunistų lietuvių, jie buvo įsitikinę, kad tokie žydų sluoksniai galėjo destabilizuoti režimą ir sukelti grėsmę sovietinei sistemai⁶¹. Tokiai nuomonei susidaryti didelę įtaką padarė komunistų kovos su įvairiais nukrypimais partijoje ir kitais „liaudies priešais“ kampanijos, represijų ir teroro atmosfera. J. Stalinas bet kokį komunistų taikstymąsi su vadinamaisiais buržuaziais ir smulkiaburžuaziais sluoksniais traktavo kaip dešinių nukrypimą ir sovietų valstybei priešišką politinę veiklą, inspiravo susidorojimą su tokiais žmonėmis. Dėl to Lietuvos komunistai galėjo būti apkaltinti dešiniųjų elementų dangstymu ir smarkiai rizikavo savo padėtimi. Atsižvelgę į tai, rusų komunistai bandė paveikti LKP(b) ir LSSR vadovybę, kad ji uždraustų proteguoti žydų buržuazinius sluoksnius. 1941 m. pavasarį N. Gridino iniciatyva faktiškai buvo sustabdyta praktika iškelti į vadovaujančius postus naujus tarnautojus, kilusius iš pasiturinčių žydų sluoksnių. Tai padaryti palengvino ta aplinkybė, kad nuo vasario mėn. pramonės šakas administravusias institucijas ėmė kontroliuoti LKP(b) CK pramonės ir transporto skyriaus vedėjas Michailas Čiblys, nuo kovo 8 d. tapęs LKP(b) CK sekretoriumi pramonei, ir buvęs LKP(b) Kauno miesto komiteto pirmasis sekretorius Antanas Petrauskas, nuo kovo 8 d. tapęs LKP(b) CK sekretoriumi maisto pramonei. Š. Maiminas neteko galimybės be jų žinios kontroliuoti pramonės šakų liaudies komisariatų, todėl mažiau galėjo proteguoti ten dirbančius žydus.

Dėl komunistų žydų aukštos padėties LKP(b) ir įtakos kitose administracijos struktūrose sovietiniai tarnautojai žydai 1941 m. išlaikė savo padėtį LSSR administracijoje, tačiau sumažėjo jų vaidmuo administracijos struktūrose. Pastarosiose ėmė vy-

rauti žydų sluoksniams priešiški rusų komunistai. Jie formavo sovietinės biurokratijos nuomonę, kad žydų atstovų iškėlimas į LSSR institucijas politiškai nepasiteisino, nes komunistų iniciatyva į administraciją pateko vadinamųjų buržuazinių ir smulkiaburžuazinių sluoksnių atstovai. Rusų komunistai atkreipė administracijos viršūnių dėmesį į tai, kad negalima pasitikėti geopolitine žydų orientacija į SSRS, nes ji pagrįsta ne principine politine pozicija remti sovietų valstybę ir komunistinę sistemą, o praktiniais išskaičiavimais išvengti pavojaus, kurį žydų tautai sukėlė Vokietijos nacionalsocialistų rasių doktrina. Antai iš SSRS atvykęs ir Miškų ūkio liaudies komisariate įdarbintas rusas teigė, kad „ši [žydų. – N. M.] buržuazija mums ištikima tik todėl, kad yra fašizmo grėsmė, bet jei ta grėsmė būtų iš anglų kapitalizmo pusės, tai visa ši buržuazija būtų ne slaptas, bet atviras mūsų priešas“⁶². Tokios nuostatos atskleidė rusų bolševikų požiūrį į žydų tautą kaip į sovietinei visuomenei svetimą kastą, kuri nusišalino nuo bendrų sovietų valstybės reikalų ir rūpinosi tik savo tautiniais interesais. Jos idėjiškai grindė žydų išstūmimą iš LSSR administracijos. LSSR struktūrose vyravusių rusų komunistų pažiūros į žydų tautos vietą sovietų valstybėje ir visuomenėje padarė didelę įtaką kitų tautybių komunistų ir tarnautojų mąstysenai, formavo žydams priešiškas sovietinės biurokratijos nuostatas.

Žydų ir kitų tautybių sovietinės biurokratijos prieštaravimai. LSSR įstaigose likusios dirbti buvusios Lietuvos Respublikos valdininkijos ir komunistų iškeltų tarnautojų, taip pat žydų tautybės asmenų politinę priešpriešą suformavo priešingi politiniai interesai ir tikslai.

LSSR administracijoje dirbusius įvairių tautybių komunistus ir jų šalininkus vienijo bendri Lietuvos sovietizavimo tikslai ir vykdoma VKP(b) politika. Šios besiformuojančios sovietinės biurokratijos susiskaidymas

tautiniu pagrindu ir tautiniai prieštaravimai kilo dėl tautinių grupių interesų išplėsti savo įtaką LSSR administracijoje.

Buvę Lietuvos Respublikos valdininkai ir lietuvių tautybės komunistai bei jų šalininkai laikėsi skirtingų politinių pozicijų. Tačiau tarp jų atsirado tam tikrų sąlyčio taškų. Lietuvos valdininkai ir prie jų priartėję kai kurie lietuvių tautybės ir lietuviškos savimoneės komunistai bei naujieji tarnautojai norėjo išsaugoti lietuviškos sudėties administracijos aparatą, sustiprinti lietuvių padėtį jame. Kai kurie nepartiniai administratoriai mėgino vilkinti kadru valymą ir kitas komunistų priemones, kuriomis buvo siekiama suformuoti SSRS valdžiai patikimą vietinės administracijos sudėtį. Jie mėgino sutrukdyti kitataučiams įsidarbinti įstaigose ir sumažinti jų įtaką krašto administravimui.

Kadangi Lietuvos aneksija ir okupacinis režimas suteikė žydų sluoksniams galimybę įsitraukti į administracijos struktūras, jų padėtis jose tiesiogiai priklausė nuo režimo stabilumo. Dėl to sovietiniai žydų tarnautojai buvo principiniai režimo šalininkai. Jie palaikė komunistų veiklą formuojant SSRS valdžiai politiškai patikimą LSSR administracijos aparatą. Siekdami padidinti žydų sluoksnių vaidmenį administracijoje, jie stiprino savo padėtį ir rėmė komunistų pastangas susilpninti lietuviškos savimoneės valdininkijos pozicijas.

Didelę įtaką tarnautojų tautiniams santykiams padarė komunistų kadru politika, pirmiausia kadru valymo kampanijos. Kiekviena tautinė tarnautojų grupė mėgino panaudoti jas savo pozicijoms sustiprinti ir kitų tautybių darbuotojų padėčiai susilpninti. Antai LKP(b) CK ir Kauno miesto komiteto brigadoms atskleidus, kad prekybos liaudies komisaras M. Gregorauskas, jo pavaduotojas A. Plakchinas ir kiti protegavo žydų tautybės prekybininkus, žydų tarnautojai panaudojo savo ryšius su komunistais žydais, o pastarieji – savo įtaką partijos vado-

vybėje ir pasiekė, kad partijos viršūnių nepasitenkinimas aplenktų vadovą žydą ir nukryptų į liaudies komisarą lietuvi. LKP(b) CK biuras visą atsakomybę už prekybos sistemos „užteršimą priešiškais elementais“ suvertė M. Gregorauskui ir visai nutylėjo A. Plakchino veiklą⁶³. Taip buvo išsaugotos A. Plakchino pozicijos ir sudarytos jam sąlygos toliau globoti žydų tautybės tarnautojus. Apkaltinus M. Gregorauską buržuazinių sluoksnių protegavimu, buvo susilpninta jo padėtis ir sumažintos galimybės užtarti lietuvių ir kitų tautybių darbuotojus.

Prisidengdama kadru valymu Vietinės pramonės liaudies komisariato Statybinių medžiagų tresto žydų darbuotojų grupė bandė susilpninti tresto valdytojo Broniaus Baltrušaičio padėtį, nes jis neleido atleisti iš darbo lietuvių ir mėgino sumažinti tarnautojų žydų vaidmenį⁶⁴. Jų pastangos buvo bergždžios, kol komisariatui vadovavo Motiejus Šumauskas. Tačiau 1941 m. gegužės 21 d. paskyrus M. Šumauską LKT pirmininko pavaduotoju, tą pačią dieną B. Baltrušaitis buvo apskųstas N. Gridinui ir po savaitės liaudies komisaro pavaduotojas Ch. Alperavičius atleido jį iš pareigų⁶⁵. Panašiai komisariato darbuotojai žydai bandė susidoroti su M. Šumausko broliu, Tiekimo valdybos viršininku Pranu Šumausku už tai, kad jis stiprino lietuvių padėtį komisariate. Valdyboje dirbantis LKP(b) CK prekybos skyriaus vedėjas Š. Maimino giminaitis apkaltino Pr. Šumauską šovinizmu ir apskundė jį LKP(b) Centro komitetui už tai, kad jis pašalino iš vadovaujančių pareigų žydų tautybės asmenį ir nenorėjo priimti į darbą kitų žydų⁶⁶. Toks kaltinimas akivaizdžiai buvo nepagrįstas: Pr. Šumauskas palaikė gerus santykius su įvairių tautybių Vilniaus darbininkais, padėjo įsidarbinti komisariate iš Vilniaus atvykusiems žydų tautybės asmenims. Konfliktas tarp Pr. Šumausko ir jį palaikiusių lietuvių tautybės tarnautojų, iš vienos pusės, ir darbuotojų žydų, iš kitos, išplieskė taip, kad į jį te-

ko įsikišti LKP(b) vadovybei. Šis įvykis išsiskyrė iš kitų panašių įvykių tuo, kad dėl konflikto sukėlusią įstaigos padalinių vadovų giminytės su aukštais partijos veikėjais LKP(b) negalėjo nusileisti kurios nors vienos tautinės grupės spaudimui ir turėjo mėginti sutaukyti jas. Tai buvo bene pirmas atvejis, kai A. Sniečkus, N. Gridinas ir I. Meskupas mėgino rasti kompromisą tarp skirtingų sovietinių tarnautojų grupių ir formuoti santykinę sovietinės lietuvių ir žydų biurokratijos jėgų pusiausvyrą.

Kadangi sovietinių tarnautojų grupių padėtis įstaigose daug priklausė nuo to, ar jas palaikė kadru reikalus tvarkę žmonės, jos mėgino pasinaudoti kadru valymo kampanija ir pašalinti arba suvaržyti tuos kadru skyrių ir spec. skyrių viršininkus, kurie trukdė stiprinti vienos ar kitos tautybės darbuotojų pozicijas. Antai Vietinės pramonės liaudies komisariato Statybos pramonės tresto valdininkai lietuviai mėgino susiaurinti kompetenciją spec. skyriaus vedėjos Aronavičiūtės, kuri inspiravo lietuvių valdininkų atleidimą iš darbo⁶⁷. Miškų ūkio liaudies komisariato Medžio apdirbimo tresto darbuotojai žydai, susitelkę aplink spec. skyriaus vedėją Sorę Beilisiene, pasiekė, kad iš pareigų būtų atleistas kadru skyriaus viršininkas, kuris globojo lietuvius ir bandė susilpninti žydų padėtį treste⁶⁸.

Sovietinės lietuvių ir žydų biurokratijos nesutarimus didino tai, jog nuo 1940 m. vasaros dalis žydų tautybės komunistų ir tarnautojų ėmė dangstyti kovos su antisemitizmu šūkiu, kad galėtų lengviau patekti į administracijos institucijas ir įveikti kitų tautybių darbuotojų pasipriešinimą. Kai kurie žydų atstovai kiekviena tinkama proga stengėsi apkaltinti antisemitizmu jiems trukdžiusius vadovus ir kitus tarnautojus. Antai sveikatos apsaugos liaudies komisariui V. Girdziauskui atkreipus dėmesį į tai, kad įvairūs žydų sluoksniai suartėjo, susitelkę ir ėmė skverbtis į administracijos aparatą, žydų tar-

nautojai suskubo apkaltinti jį antisemitizmu⁶⁹. Už tai, kad pakluso LKP(b) CK kadru skyriaus direktyvai ir atleido iš advokatūros žydų ir kitų tautybių žmones, antisemitizmu ir rasizmu buvo apkaltintas teisingumo liaudies komisaras P. Pakarlis, antisemitizmu – jo pavaduotojas Kęstutis Domaševičius⁷⁰. Vietinės pramonės liaudies komisariato ir trestų kadru skyrių, spec. skyrių bei kitų padalinių viršininkai žydai antisemitais išvadino daugelį ten dirbusių Lietuvos Respublikos valdininkų, beveik visus su jais asmeniškai susipykusius tarnautojus⁷¹. LKP(b) Vilniaus komiteto sekretorius J. Vinickis, jam artimi miesto įstaigų tarnautojai žydai antisemitizmu ir šovinizmu kaltino Švietimo ir Sveikatos apsaugos liaudies komisariatų vadovybę, Vilniuje dirbusius švietimo ir sveikatos apsaugos įstaigų, leidyklų tarnautojus lietuvius. Komunistai lietuviai ir rusai aiškiai suvokė, kad tai buvo savotiška žydų sluoksnių taktika. Rusų komunistai atkreipė partijos vadovybės dėmesį į tai, jog žydų visuomenės dalis sąmoningai dangstėsi kovos su antisemitizmu šūkiu, kad galėtų netrukdomi patekti į administracijos aparatą ir įsigalėti jame⁷².

Dėl lietuvių ir žydų tarnautojų nesutarimų jų santykiai pašlijo: ėmė plisti tarpusavio nepasitikėjimas, įtarumas, išankstinė neigiama pažiūra į kitos tautybės darbuotojus. Iš pradžių tai buvo buitinio pobūdžio konfliktai, kurie dažniausiai kildavo tarp žemos kultūros komunistų ir sovietinių tarnautojų. Kai LSSR institucijose įsidarbino daugiau žydų tautybės asmenų, tautinis priešiškus apėmė platesnius visuomenės sluoksnius: darbininkus, ūkininkus, įstaigų tarnautojus, inteligentiją. Antai Finansų liaudies komisariato darbuotojas lietuvis, 1941 m. atvykęs į Alytaus apskritį tikrinti, kaip administracija organizavo valstybinės paskolos platinimą, iškoneveikė vietinius komunistus, kad jie paskyrė tokiam darbui žydų tautybės asmenis, ir pareikalavo atleisti juos iš pareigų⁷³.

1941 m. balandžio mėn. Vilniaus suaugusiųjų vidurinėje mokykloje kilo konfliktas tarp lietuvių ir žydų tautybės mokytojų ir mokinių: mokytojai mokinių akivaizdoje išplūdo vienas kitą, įtraukė mokinius ir jų tėvus į tarpusavio rietenas ir pasiekė, kad iš mokyklos būtų pašalinti šovinistais apšaukti mokytojai lenkai ir žydai, o vėliau – ir lietuviai⁷⁴. Dėl tokio konflikto tautiniu pagrindu skilo Vilniaus miesto švietimo skyrius: inspektoriai žydai palaikė žydų tautybės mokytojus, lietuviai – mokytojus lietuvius. Tautinė nesantaika dar labiau padidėjo po to, kai mokytojai ir inspektoriai žydai įtraukė į konfliktą Vilniaus miesto prokurorą žydą, LKP(b) Centro komiteto ir miesto komiteto narius žydus, o lietuviai – Švietimo liaudies komisarato darbuotojus lietuvius.

Lietuvių ir žydų tarnautojų priešiškumui įtakos turėjo ir tradicinis Lietuvos visuomenės dalies antisemitizmas. Antai Tauragės ir Telšių apskrityse, kur, anot komunistų, buvo stiprūs antisemitizmo židiniai, partijos aktyvistai priešiškažiūrėjo į žydų tautybės darbuotojus. Dėl ekstremistinių lenkų politinių sluoksnių įtakos tarp Vilniaus krašto įstaigų tarnautojų lenkų buvo stiprios antisemitinės nuotaikos. Kauno apskrities Jonavos valsčiuje, kur gyveno rusų sentikių palikuonys ir vyravo tradicinė rusų ir žydų komunistų trintis, buvo gajus rusų antisemitizmas. LSSR administracijos centre Kaune, kur buvo stipriausia Lietuvoje priešprieša tarp buvusių Lietuvos Respublikos valdininkų ir komunistų bei jų šalininkų, taip pat stipri trintis tarp sovietinės lietuvių ir žydų biurokratijos, gyventojai priešiškažiūrėjo į žydų tautybės tarnautojus⁷⁵. Tačiau didesnė Lietuvos visuomenės dalis nebuvo priešiška žydų tautinei mažumai. Antai LKP(b) Tauragės apskrities komiteto sekretorius Pranas Jonušas teigė, kad apskrityje antisemitizmas daugiausia išryškėjo tarp tarnautojų ir pasiturinčių sluoksnių, o kituose visuomenės sluoksniuose jis masiškai neplito⁷⁶.

Tautiniam priešiškumui atsirasti įtakos turėjo skirtinga lietuvių ir žydų tautų kultūra, tradicijos, gyvenimo būdas, istoriškai susiklostęs žydų bendruomenės atskirumas, dėl kurio lietuvių visuomenės sluoksniai įtariai žiūrėjo į žydų bendruomenės atstovus, nesuprato jų interesų.

Kadangi komunistai plačiai, palyginus su tarpukario Lietuva, įtraukė įvairius žydų sluoksnius į LSSR administracijos institucijas, komunistai žydai turėjo didelę įtaką svarbiausioje sovietinės politinės sistemos struktūroje – Lietuvos komunistų partijoje; dėl to Lietuvos visuomenei susidarė įspūdis, kad okupacinis režimas protegavo žydų bendruomenę. Ypač neigiamų padarinių turėjo tai, kad žydų iškėlimas į LSSR institucijas tik režimo dėka ir komunistų iniciatyva sudarė tam tikras prielaidas tapatinti visus įstaigoje įsidarbinusius žydus su agresiją įvykdžiusios SSRS šalininkais. Antai per rinkimus į SSRS Aukščiausiąją Tarybą 1941 m. sausio mėn. įvairios politinės jėgos išplatino atsisaukimus, kuriuose agitavo nebalsuoti „už komunistų ir žydų valdžią“⁷⁷. Tokio pat turinio lapeliai buvo įmesti į balsadėžes. Komunistų organizuotuose susirinkimuose, privačių pokalbių metu piliečiai piktinosi, kad „prie šios valdžios gyventi gerai tikrai žydams“, aiškino, kad „dėl jų pas mus pastatyta sovietų valdžia“, pasisakė prieš „žydų įsiviešpatavimą“ ir „žydų valdžią“⁷⁸.

Lietuvos visuomenės dalis žydų bendruomenę laikė politiniu atžvilgiu vieninga ir turinčia tuos pačius tikslus, nesigilino į jos ideologinį susiskaidymą, nežinojo politinių srovių. Kadangi komunistai žydai telkė aplink save įvairių politinių žydų srovių atstovus ir protegavo juos, susidarė įspūdis, kad komunistai žydai dominavo žydų bendruomenėje ir atstovavo jos interesams. Tai paskatino tarnautojus ir kitus visuomenės sluoksnius tapatinti komunistinių pažiūrų darbuotojus žydus su visa žydų tautine mažuma. Pasiturintys ir nekomunistinės orientacijos žydų

sluoksniai šliejosi prie komunistų, aktyviai įsitraukė į LSSR administraciją ir aneksuotos Lietuvos sovietizavimą. Tai padėjo susiformuoti požiūriui, kad žydų tauta masiškai bendradarbiavo su okupantais.

Lietuvių tauta skaudžiai išgyveno Lietuvos okupaciją ir aneksiją, dėl to priešišškai žiūrėjo į okupantus ir visų tautybių jų talkininkus. Išsiplėtus Antrojo pasaulinio karo veiksams, dalis lietuvių visuomenės tikėjosi, kad Vokietija užpuls Sovietų Sąjungą ir sutriuškins ją, o po karo bus sudarytos palankios sąlygos atkurti Lietuvos nepriklausomybę ir patraukti į politinę ir baudžiamąją atsakomybę visus kolaborantus. Antisovietinės orientacijos visuomenės sluoksniai turėjo vilčių, kad prasidėjus karui pelnyto atpildo sulauks visų tautybių okupantų talkininkai. Dėl to jos priešškumas nukrypo į įvairių tautybių režimo šalininkus, taip pat į tuos žydų tautinės mažumos atstovus, kurie visuomenės sąmonėje įkūnijo okupacinį režimą ir komunistų diktatūrą: žydų tautybės komunistus, sovietinę žydų biurokratiją, prie sovietų sistemos pritapusius žydų sluoksnius.

IŠVADOS

1. Aneksavusi Lietuvą, SSRS sunaikino Lietuvos nepriklausomybę, suformavo Lietuvos Respublikos teritorijoje savo administracinį vienetą – Lietuvos SSR, ėmė diegti sovietinę politinę sistemą, aneksuoto krašto valdymo mechanizmą, formuoti vietinę administraciją. Propagandiniais sumetimais buvo siekiama sudaryti regimybę, kad režimas remiasi aneksuotos Lietuvos vidaus jėgomis, kad atstovauja Lietuvos tautų ir tautinių mažumų interesams. Siekdama parodyti tautinių mažumų atstovavimą administracijoje, panaudoti tautines mažumas aneksuotos Lietuvos sovietizavimui ir VKP(b) politikai įgyvendinti, sudaryti įvairiatautį vietinių administratorių sluoksnį, komunistų partija

įtraukė įvairių tautybių komunistus ir jų šalininkus į LSSR administraciją. Kadangi lietuvių tauta priešišškai žiūrėjo į okupacinį režimą, jis negalėjo politiškai pasitikėti lietuvių visuomene ir turėjo daugiau remtis kitomis tautinėmis grupėmis. Buvo mėginama padidinti tautinių mažumų vaidmenį krašto administravimo struktūrose ir sudaryti iš jų atsvarą lietuviams. Siekdami užtikrinti lemiamą rusų biurokratijos vaidmenį krašto valdymo sistemoje, panaudoti kitas vietinės administracijos tautines grupes VKP(b) politikai įgyvendinti, SSRS atstovai Lietuvoje mėgino kontroliuoti jų įtaką LSSR administracijoje, suformuoti ir palaikyti santykinę pusiausvyrą tarp jų.

2. Norėdama unifikuoti Vilniaus kraštą su SSRS ir nustumti į šalį tuos lenkų sluoksnius, kurie tikėjosi, jog po karo Vilniaus kraštas bus perleistas Lenkijai, SSRS vadovybė siekė susilpninti lenkų vaidmenį Vilniaus krašto administracijoje, ypač Vilniaus mieste. Buvo mėginama iš LSSR įstaigose dirbančių lietuvių ir baltarusių tautybės komunistų bei jiems politiškai artimų žmonių sudaryti atsvarą lenkų tarnautojams. Norėdami sušvelninti įtemptus lietuvių ir lenkų tarnautojų santykius, panaudoti lietuvių ir lenkų biurokratiją bendriems Lietuvos sovietizavimo tikslams, SSRS atstovai mėgino kontroliuoti lietuvių ir lenkų tarnautojų grupių įtaką, formuoti ir palaikyti pusiausvyrą tarp jų.

3. Prieštaravimai tarp lietuvių ir lenkų tarnautojų kilo dėl įvairių priežasčių. Juos padidino VKP(b) veikla sovietizuojant Vilniaus kraštą, unifikuojant jį su SSRS. Tam įtakos turėjo lietuvių tautybės LSSR institucijų vadovų pastangos sustiprinti lietuvių padėtį krašto administracijoje ir palaikyti lietuviškumą krašte.

4. Siekdami įtraukti žydų visuomenę į Lietuvos sovietizavimą ir panaudoti ją VKP(b) politikai įgyvendinti, komunistai rūpinosi, kad žydų atstovų būtų LSSR administracijoje. Kadangi prasidėjus Antrajam

pasauliniam karui žydų visuomenės dalis orientavosi į SSRS, o kairieji žydų sluoksniai aktyviai dalyvavo komunistiniame judėjime, SSRS atstovai iš pradžių palankiai žiūrėjo į kairiuosius žydų sluoksnius, laikė juos režimo šalininkais ir kurį laiką pritarė taktikai įtraukti juos į LSSR administraciją. Norėdami sumažinti LSSR įstaigose dirbančių lietuvių įtaką, SSRS atstovai mėgino suformuoti jai atsvarą iš žydų ir kitų tautybių tarnautojų. Kadangi žydų tautybės komunistai buvo gausi ir įtakinga grupė Lietuvos komunistų partijoje, LKP(b) atsižvelgė į jų interesus patekti į administraciją. Ji organizavo ir labiausiai iš visų SSRS politinės sistemos Lietuvos SSR struktūrų rėmė žydų dalies įtraukimą į administracijos įstaigas.

5. Daugelis rusų ir kitų tautybių iš SSRS atvykusių piliečių laikėsi VKP(b) požiūrio į žydų tautą ir vadinamąjį žydų klausimo sprendimą, jie siekė, kad Lietuvoje būtų įgyvendinta bolševikų politika žydų atžvilgiu. Norėdami sumažinti žydų vaidmenį LSSR administracijos struktūrose, jie ėmė stabdyti žydų skyrimą į aukštus postus, silpninti jų įtaką komunistų partijoje ir kitose administracijos struktūrose.

6. Kadangi žydų sluoksniai išitraukė į LSSR administracijos struktūras okupacinio režimo dėka ir komunistų iniciatyva, jų padėtis jose tiesiogiai priklausė nuo režimo stabilumo. Sovietiniai žydų tarnautojai rėmė režimą ir palaikė komunistų veiklą formuojant SSRS valdžiai politiškai patikimą LSSR administracijos aparatą. Siekdami padidinti žydų sluoksnių vaidmenį ad-

ministracijoje, jie stiprino savo padėtį ir rėmė komunistų pastangas susilpninti lietuvių pozicijas administracijos struktūrose.

7. Komunistų organizuotas ir vykdytas žydų sluoksnių įtraukimas į LSSR administraciją pakeitė žydų padėtį, padėjo išitraukti jiems į Lietuvos sovietizavimo procesą ir komunistai galėjo panaudoti juos VKP(b) politikai įgyvendinti. Žydų atstovai turėjo didelę įtaką svarbiausioje sovietinės politinės sistemos struktūroje – Lietuvos komunistų partijoje. Lyginant su tarpukario Lietuva, jie buvo plačiau atstovaujami ir kitose administracijos struktūrose. Tai sudarė sąlygas žydų visuomenės daliai pritaipyti prie režimo ir sovietinės sistemos.

8. LSSR įstaigose likusią dirbti buvusios Lietuvos Respublikos valdininkiją ir LSSR administracijoje įsidarbinusius įvairių tautybių komunistus bei jų iškeltus žmones supriešino skirtingi politiniai interesai ir tikslai. LSSR institucijose dirbusius įvairių tautybių komunistus ir jų šalininkus vienijo bendrai vykdoma VKP(b) politika. Šios biurokratijos tautiniai prieštaravimai kilo dėl to, kad tautinės grupės stengėsi išplėsti savo įtaką LSSR administracijoje. Juos padidino VKP(b) nacionalinės ir kadru politikos įgyvendinimas Lietuvoje. Prieštaravimams tarp lietuvių ir lenkų tarnautojų atsirasti įtakos turėjo lietuvių tautybės LSSR institucijų vadovų pastangos sustiprinti lietuvių padėtį Vilniaus krašto administracijoje ir palaikyti lietuviškumą jame. Prieštaravimai tarp įvairių biurokratijos grupių veikė visuomenę, formavo tautinio nepakantumo atmosferą.

Nuorodos

¹ *Problems of Mininations: Baltic Perspectives*, ed. by A. Ziedonis, R. Taagepera a. M. Volgema, San Jose, 1973, 214 p.; Н. Верт, *История Советского государства. 1900–1991*, Москва, 2000, с. 230–260, ir kt.

² *Lietuvių enciklopedija*, Bostonas, t. 12, p. 297–301; t. 15, p. 356–370, 391–392, 636–649, 707–708; t. 35, p. 292; R. Misiūnas, R. Taagepera, *Baltijos valstybės: priklausomybės metai, 1940–1990*, Vilnius, 1992, p. 37–38, 43–45, 293–296; N. E. Sūduvis (J. Brazaitis-Ambrazevičius), *Vienų vieni. Dvidešimt penkerių metų rezistencijoje*, Niujorkas, 1964, p. 34–50, ir kt.

³ *Lietuvių enciklopedija*, t. 35, p. 292, ir kt.

⁴ *Ibid.*

⁵ S. Sužiedelis, „Penkiasdešimčiai metų praėjus: lietuvių tautos sukilimo ir laikinosios vyriausybės istorijos interpretacijų disonansai“, *Metmenys*, 1991, t. 61, p. 149–172; S. Sužiedelis, „Avrahamo Torio Kauno getas: diena po dienos“, A. Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, Vilnius, 2000, p. V–XIV, ir kt.

⁶ J. Paleckis, *Lietuvos KP veikla ugdant internacionalinį respublikos darbo žmonių sutelktumą 1940–1953 metais. Disertacija istorijos mokslų kandidato laipsniui įgyti*, Vilnius, 1980, 219 l., ir kt.

⁷ L. Truska, *Lietuva 1938–1953 metais*, Kaunas, 1995, p. 83–86; L. Truska, „Lietuvos valdžios įstaigų rusifikavimas 1940–1941 m.“, *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo instituto darbai*, 1996, Nr. 1, p. 3–25, ir kt.

⁸ S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV amžiaus iki XX a. pradžios*, Vilnius, 1998, p. 206–230.

⁹ *Ibid.*, p. 220, 229; L. Truska, „Lietuviai ir žydai. Apie vieną gajų mitą“, *Literatūra ir menas*, 1993, balandžio 24.

¹⁰ *Ibid.*; A. Anušauskas, *Lietuvos slaptosios tarnybos (1918–1940)*, Vilnius, 1993, p. 241; V. Brandišauskas, „Lietuvių ir žydų santykiai 1940–1941 metais“, *Darbai ir dienos*, 1996, p. 51–61; S. Sužiedelis, „Apie Lietuvos demografinius nuostolius“, *Tiesa*, 1988, liepos 14.

¹¹ V. Kancevičius, „LKP savarankiškumas. Tikrovė ar fikcija“, *Mintys apie Lietuvos Komunistų partijos kelią*, Vilnius, 1989, p. 142–143.

¹² R. Žepkaitė, *Vilniaus istorijos atkarpa: 1939 m. spalio 27 d.–1940 m. birželio 15 d.*, Vilnius, 1990, p. 67, 72–73, 99–103, 123–126, 139–140.

¹³ V. Leninas, „Įstatymo dėl nacionalinio lygiateisiškumo projektas“, V. Leninas, *Pilnas raštų rinkinys*, Vilnius, 1983, t. 25, p. 16–17 ir kt.

¹⁴ V. Leninas, „Apie „kultūrinę-nacionalinę autonomiją“, *ibid.*, Vilnius, 1983, t. 24, p. 168–172 ir kt.

¹⁵ V. Leninas, „Bundo padėtis partijoje“, *ibid.*, Vilnius, 1978, t. 8, p. 72.

¹⁶ V. Leninas, „Kritinės pastabos nacionaliniu klausimu“, *ibid.*, t. 24, p. 119.

¹⁷ *Ibid.*, p. 120.

¹⁸ *Ibid.*, p. 119–120.

¹⁹ А. Г. Авторханов, «Технология власти», *Вопросы истории*, 1991, No. 11, с. 73.

²⁰ R. Žepkaitė, *op. cit.*, p. 94–101.

²¹ LKP(b) CK biuro posėdžio 1941 m. balandžio 2 d. stenograma, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1771, ap. 2, b. 86, l. 20.

²² LKP(b) Švenčionėlių apskrities organizacijos ataskaitinio rinkiminio susirinkimo 1941 m. sausio 17 d. protokolas, *ibid.*, b. 303, l. 20, 38 (rusų k.).

²³ L. Truska, „Lietuvos valdžios įstaigų rusifikavimas 1940–1941 m.“, *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo instituto darbai*, 1996, Nr. 1, p. 21–22.

²⁴ LKP(b) Trakų apskrities organizacijos ataskai-

tinio rinkiminio susirinkimo 1941 m. sausio 19–20 d. protokolas, LYA, f. 164, ap. 12, b. 4, l. 38 (rusų k.).

²⁵ J. Paleckis, *op. cit.*, l. 53–54.

²⁶ LKP(b) V suvažiavimo posėdžių 1941 m. vasario 5–9 d. stenograma, LYA, f. 1771, ap. 2, b. 4, l. 253, 328–329 (rusų k.).

²⁷ *Ibid.*, l. 347; LKP(b) CK biuro posėdžio 1941 m. balandžio 2 d. stenograma, *ibid.*, b. 86, l. 20.

²⁸ LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus ataskaitinis pranešimas LKP(b) V suvažiavime 1941 m. vasario 5 d. apie LKP(b) CK darbą, *ibid.*, b. 6, l. 6 (rusų k.) ir kt.

²⁹ J. Paleckio 1941 m. vasario 27 d. pažyma LKP(b) CK, *ibid.*, b. 220, l. 13, 16 (rusų k.); LKP(b) V suvažiavimo posėdžių 1941 m. vasario 5–9 d. stenograma, *ibid.*, b. 4, l. 259 (rusų k.); LKP(b) CK sekretoriaus A. Trofimovo 1950 m. spalio 3 d. laiškas VKP(b) CK, *ibid.*, ap. 92, b. 4, l. 220–222 (rusų k.).

³⁰ LKP(b) Vilniaus miesto organizacijos susirinkimo 1941 m. vasario 14 d. protokolas, *ibid.*, f. 3109, ap. 3109, b. 53, l. 208–224 (rusų k.), ir kt.

³¹ J. Paleckio 1941 m. vasario 27 d. pažyma LKP(b) CK, *ibid.*, f. 1771, ap. 2, b. 220, l. 16 (rusų k.).

³² J. Paleckis, *op. cit.*, l. 72 ir kt.

³³ LKP(b) CK instruktoriaus 1941 m. sausio mėn. informacija, *ibid.*, f. 1771, ap. 2, b. 220, l. 18 (rusų k.); LKP(b) Vilniaus miesto organizacijos ataskaitinio rinkiminio susirinkimo 1941 m. sausio 24–27 d. protokolas, *ibid.*, b. 277, l. 34 (rusų k.).

³⁴ J. Paleckio 1941 m. vasario 27 d. pažyma LKP(b) CK, *ibid.*, b. 220, l. 16 (rusų k.).

³⁵ LKP(b) Švenčionėlių apskrities organizacijos ataskaitinio rinkiminio susirinkimo 1941 m. sausio 17 d. protokolas, *ibid.*, b. 303, l. 10 (rusų k.).

³⁶ LKP(b) Vilniaus miesto organizacijos susirinkimų 1941 m. sausio 24–27 d., vasario 14 d. protokolai, *ibid.*, f. 3109, ap. 3109, b. 53, l. 25–26, 208–223 (rusų k.).

³⁷ LKP(b) V suvažiavimo posėdžių 1941 m. vasario 5–9 d. stenograma, *ibid.*, f. 1771, ap. 2, b. 4, l. 252–260 (rusų k.).

³⁸ *Ibid.*, l. 347.

³⁹ LKP(b) CK biuro posėdžio 1941 m. balandžio 2 d. protokolas Nr. 12, *ibid.*, b. 84, l. 4–5 (rusų k.); LKP(b) CK biuro posėdžio 1941 m. balandžio 2 d. stenograma, *ibid.*, b. 86, l. 8–20 (rusų k.).

⁴⁰ LKP(b) Vilniaus apskrities komiteto 1941 m. informacijos LKP(b) CK apie padėtį Vilniaus apskrityje, *ibid.*, b. 274, l. 63–84 (rusų k.).

⁴¹ S. Atamukas, *op. cit.*, p. 192, 226.

⁴² *Ibid.*, p. 215.

⁴³ LKP(b) Vilniaus miesto komiteto 1940 m. gruodžio mėn. raštas LKP(b) CK, LYA, f. 1771, ap. 1, b. 246, l. 1–6 (rusų k.).

⁴⁴ LKP(b) CK biuro posėdžio 1941 m. vasario 12 d. protokolas Nr. 1, *ibid.*, ap. 2, b. 54, l. 1 (rusų k.).

⁴⁵ *Lietuvos gyventojų genocidas*, Vilnius, 1999, t. 1, p. 62.

⁴⁶ LKP(b) V suvažiavimo posėdžių 1941 m. vasario 5–9 d. stenograma, LYA, f. 1771, ap. 2, b. 4, l. 31, 288–317 (rusų k.); LSSR vietinės pramonės liaudies komisariato 1941 m. informacija LKP(b) CK, *ibid.*, b. 413, l. 31–32 (rusų k.).

⁴⁷ LKP(b) Kauno miesto komiteto brigados 1941 m. balandžio mėn. išvados apie LSSR prekybos liaudies komisariato Kauno m. valdybos darbo patikrinimą, *ibid.*, b. 482, l. 70–73 (rusų k.).

⁴⁸ S. Atamukas, *op. cit.*, p. 219–220.

⁴⁹ L. Truska, „MVD–MGB darbuotojų personalinė sudėtis“, *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais*, Vilnius, 1999, p. 102.

⁵⁰ J. Glušauskas, *Negirdėtas smurtas socializmo vardu*, LYA, f. 3377, ap. 58, b. 274, l. 60.

⁵¹ LSSR sveikatos apsaugos liaudies komisariato darbuotojo 1940 m. rugsėjo 1 d. skundas LKP CK, *ibid.*, f. 1771, ap. 1, b. 323, l. 12.

⁵² LKP(b) CK instruktorių 1940–1941 m. pažymos apie liaudies komisariatų, kooperatyvų valdybų kadrus, *ibid.*, ap. 2, b. 476, l. 26–32 ir kt.

⁵³ LKP apskričių komitetų atstovų pasitarimo 1940 m. rugpjūčio 10 d. stenograma, *ibid.*, ap. 1, b. 184, l. 5.

⁵⁴ LKP(b) CK darbuotojų pažymos apie LSSR vietinės pramonės liaudies komisariato ir Valstybinio medžio apdirbimo tresto kadrus, *ibid.*, b. 340, l. 31; b. 476, l. 33.

⁵⁵ LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus ataskaitinis pranešimas LKP(b) V suvažiavime 1941 m. vasario 5 d. apie LKP(b) CK darbą, *ibid.*, ap. 2, b. 6, l. 29, 83 (rusų k.).

⁵⁶ LKP(b) Telšių apskrities komiteto 1940 m. gruodžio mėn. pranešimas LKP(b) CK, *ibid.*, ap. 1, b. 183, l. 123.

⁵⁷ LKP(b) Šiaulių apskrities komiteto 1941 m. balandžio 5 d. informacija LKP(b) CK, *ibid.*, ap. 2, b. 274, l. 234.

⁵⁸ LKP(b) Rokiškio apskrities komiteto 1940 m. spalio 11 d. raštas LKP(b) CK, *ibid.*, ap. 1, b. 183, l. 100.

⁵⁹ S. Atamukas, *op. cit.*, p. 216.

⁶⁰ J. Glušauskas, *op. cit.*, LYA, f. 3377, ap. 58, b. 274, l. 39.

⁶¹ LSSR miškų ūkio liaudies komisariato Medžio apdirbimo tresto komunisto 1941 m. gegužės 11 d. raštas LKP(b) CK, *ibid.*, f. 1771, ap. 2, b. 476, l. 24–25 (rusų k.) ir kt.

⁶² *Ibid.*, l. 25.

⁶³ LKP(b) CK biuro posėdžio 1941 m. gegužės 28 d. protokolas Nr. 24, *ibid.*, b. 120, l. 3–5 (rusų k.); LKP(b) CK, Kauno miesto komiteto brigadų 1941 m. balandžio mėn. pažymos, *ibid.*, f. 1771, ap. 2, b. 482, l. 70–86 (rusų k.).

⁶⁴ LSSR vietinės pramonės liaudies komisariato Statybos pramonės tresto skyrių viršininkų 1941 m. gegužės mėn. skundai LKP(b) CK, *ibid.*, b. 474, l. 22, 24 (rusų k.).

⁶⁵ LSSR vietinės pramonės liaudies komisaro pavaduotojo Ch. Alperavičiaus 1941 m. gegužės 30 d. raštas LKP(b) CK, *ibid.*, b. 475, l. 36 (rusų k.).

⁶⁶ LSSR vietinės pramonės liaudies komisariato Tiekimo valdybos viršininko Maimino 1941 m. birželio mėn. skundas LKP(b) CK, *ibid.*, b. 474, l. 28–33.

⁶⁷ LSSR vietinės pramonės liaudies komisariato Statybos pramonės tresto skyrių viršininkų 1941 m. kovo 4 d., gegužės 21 d. skundai LKP(b) CK, *ibid.*, l. 9–10, 22, 24 (rusų k.).

⁶⁸ J. Glušauskas, *op. cit.*, *ibid.*, f. 3377, ap. 58, b. 274, l. 61–62.

⁶⁹ LSSR sveikatos apsaugos liaudies komisariato darbuotojo 1940 m. rugsėjo 1 d. skundas, *ibid.*, f. 1771, ap. 1, b. 323, l. 12.

⁷⁰ O. Levitano 1941 m. balandžio 10 d. skundas LKP(b) CK, *ibid.*, ap. 2, b. 469, l. 155–158.

⁷¹ LSSR vietinės pramonės liaudies komisariato, jo trestų kadru, spec. skyrių ir kt. skyrių viršininkų 1940–1941 m. raštai LKP(b) CK, *ibid.*, b. 340, l. 190–197; b. 474, l. 24.

⁷² LSSR miškų ūkio liaudies komisariato Medžio apdirbimo tresto komunisto 1941 m. gegužės 11 d. raštas LKP(b) CK, *ibid.*, b. 476, l. 24–25 (rusų k.) ir kt.

⁷³ LKP(b) Alytaus apskrities komiteto 1941 m. birželio 11 d. informacija LKP(b) CK, *ibid.*, b. 274, l. 42.

⁷⁴ Vilniaus miesto švietimo skyriaus inspektorės M. Zivaitės 1941 m. balandžio mėn. informacija Vilniaus m. prokurorui M. Jofei, *ibid.*, b. 397, l. 44–46.

⁷⁵ LKP apskričių komitetų atstovų pasitarimo 1940 m. rugpjūčio 10 d. stenograma, *ibid.*, ap. 1, b. 184, l. 5; LKP(b) Telšių apskrities komiteto 1940 m. spalio 8 d. pranešimas LKP(b) CK, *ibid.*, b. 183, l. 108; LKP(b) Vilniaus apskrities komiteto 1941 m. informacija LKP(b) CK, *ibid.*, ap. 2, b. 274, l. 84 (rusų k.); LKP(b) Kauno apskrities komiteto 1941 m. informacija LKP(b) CK, *ibid.*, b. 360, l. 83 (rusų k.); LSSR vietinės pramonės liaudies komisariato 1940–1941 m. raštai LKP(b) CK, *ibid.*, b. 340, l. 190–197; ap. 2, b. 474, l. 24.

⁷⁶ LKP(b) Tauragės apskrities komiteto 1940 m. rugsėjo 8 d. raštas LKP(b) CK, *ibid.*, b. 338, l. 12.

⁷⁷ LKP(b) Kauno apskrities komiteto 1941 m. sausio mėn. informacija LKP(b) CK, *ibid.*, b. 220, l. 26 (rusų k.); LKP(b) Vilniaus apskrities komiteto 1941 m. informacijos LKP(b) CK, *ibid.*, b. 274, l. 58–59 (rusų k.) ir kt.

⁷⁸ LKP(b) Trakų apskrities organizacijos ataskaitinio rinkiminio susirinkimo 1941 m. sausio 19–20 d. protokolas, *ibid.*, f. 164, ap. 12, b. 4, l. 108 (rusų k.); LKP(b) Vilniaus apskrities komiteto 1941 m. informacijos LKP(b) CK, *ibid.*, f. 1771, ap. 2, b. 274, l. 58, 84 (rusų k.) ir kt.

Gauta 2001 02 12
Lietuvos ypatingasis archyvas,
LKP dokumentų skyrius,
Gedimino pr. 12, Vilnius

Nijolė Maslauskienė

**THE INVOLVEMENT OF ETHNIC MINORITIES IN THE ADMINISTRATION OF THE LSSR AND
THE ETHNIC RELATIONS IN SOVIET BUREAUCRACY BETWEEN 1940 AND 1941**

S u m m a r y

Having annexed Lithuania, the Soviet Union destroyed the country's independence, and formed its own administrative unit – the Lithuanian Soviet Socialist Republic – on the territory of the former independent Lithuanian republic. The Soviets imposed their own political system, created a mechanism for the administration of the annexed country and formed local governments.

In seeking to involve minority ethnic groups in the process of the Sovietisation of annexed Lithuania in order to implement the policies of the Communist (Bolshevik) Party and to form a multinational group of local administrators, the Communist Party used communists and their supporters. Since the Lithuanians were opposed to the occupying regime, the Soviets were not able to trust them and had to rely on minority ethnic groups. Attempts were made to strengthen their role in the administrative bodies, and to counterbalance their numbers against Lithuanians.

Seeking to strengthen its power in the Vilnius region and to isolate the Polish groups, which had hoped that after the war the Vilnius region would be transferred to Poland, the Soviet Union strove to weaken the influence of Poles in the region's administration, in particular in Vilnius.

At the outbreak of the Second World War part of the Jewish community were geopolitically oriented towards the

USSR, and left-wing Jewish groups took an active part in the communist movement: the Soviet Communist Party created conditions for Jews to get involved in the administration of the LSSR, and they received most support from the Soviets. This section of the Jewish community was involved in the administrative bodies of the LSSR thanks to the occupying regime and the initiative of the communists, and their position was directly dependent on the stability of the regime.

Some functionaries of the former independent country who remained to work in offices of the LSSR and communists of various nationalities (and people chosen by them) who were employed in the administration of the LSSR were polarised due to their political interests and objectives.

Communists and those they supported were united by the policy of the Communist (Bolshevik) Party. Ethnic minorities strove to strengthen their own influence in the administration of the LSSR, which increased ethnic tensions, further strengthened by the national and cadre policy being implemented in Lithuania by the Communist Party.

The tensions between various bureaucratic groups exerted an influence on society and formed an atmosphere of racism and intolerance.

Penktasis lietuvių policijos batalionas (1941–1944)

ĮVADAS

Straipsnyje nagrinėjama 5-ojo lietuvių policijos bataliono istorija – pradedant jo suformavimu Kaune 1941 m. rudenį ir baigiant išformavimu Latvijoje 1944 m. pabaigoje. Autorius siekia atskleisti svarbiausius bataliono veiklos etapus ir reikšmingesnius įvykius, parodyti šio bataliono istorijos specifinius bruožus.

Straipsnio autorius rėmėsi Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau – LCVA) ir Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) fondų dokumentais. Pastarajame archyve pavyko surasti nemažai buvusių 5-ojo bataliono kareivių ir karininkų (tarp jų ir bataliono vado mjr. Prano Ambraziūno) baudžiamųjų bylų.

Svarbus bataliono istorijos šaltinis yra ir buvusio šio bataliono jaunesniojo puskarininkio Jono Laucės prisiminimų knygelė¹. Remiantis minėtais archyviniais dokumentais ir J. Laucės prisiminimais pavyko gana detaliai atkurti 5-ojo bataliono istoriją.

BATALIONO FORMAVIMAS KAUNE

5-asis batalionas pradėtas formuoti 1941 m. rugpjūčio pabaigoje Kaune. Pirmasis įsakymas batalionui išleistas rugpjūčio 28 d.; įsakymą pasirašė bataliono vadas kpt. Juozas Kriščiūnas (tų metų spalio 9 d. jam buvo suteiktas majoro laipsnis). Formavimo pradžioje batalionas buvo vadinamas „pagelbinės policijos tarnybos batalionu“ (tų metų spalio 8 d. pavadintas apsaugos batalionu).

Bataliono formavimo laikinoji būstinė Kaune buvo įsikūrusi Laisvės alėjoje Nr. 3 (buvusiuose Ateitininkų namuose). Pirmieji į 5-ąjį batalioną priimti šie karininkai: kpt. Jonas Aleksa (paskirtas 1-osios kuopos vadu), kpt. Balys Narbutas (paskirtas 2-osios kuopos vadu), ltn. Jonas Austinskas (paskirtas bataliono ginklininku) ir j. ltn. Jurgis Smilgevičius (paskirtas 3-iosios kuopos būrio vadu). 5-ojo bataliono štabo viršininku ir bataliono vado pavaduotoju tapo mjr. Juozas Jurkūnas². Į batalioną kasdien atvykdavo vis nauji karininkai, puskarininkiai ir eiliniai. Savanoriai važiavo į Kauną beveik iš visos Lietuvos: Kretingos, Panevėžio, Šiaulių, Telšių ir kitų verbavimo punktų. Jie pasižadėdavo tarnauti batalione šešis mėnesius. Į 5-ąjį batalioną stojo buvę Lietuvos kariuomenės karininkai, 1941 m. birželio sukilimo dalyviai, patriotiškai nusiteikę eiliniai jaunuoliai. Rugpjūčio 29 d. į batalioną buvo priimti ltn. Vytautas Milaševičius (paskirtas 3-iosios kuopos būrio vadu) ir j. ltn. Povilas Teresas (paskirtas 3-iosios kuopos būrio vadu)³. Rugsėjo 1 d. į batalioną buvo priimti 178 savanoriai, rugsėjo 2 d. – 44, rugsėjo 3 d. – 93, rugsėjo 4 d. – dar 143 savanoriai⁴.

Bataliono išdininku (vėliau vado adjutantu) buvo paskirtas kpt. Antanas Ruzgys (vėliau perkeltas į 7-ąjį batalioną). 1941 m. rugsėjo mėn. 5-ojo bataliono vadovybė buvo suformuota. Be anksčiau minėtų pareigūnų, vadovybėje dar buvo kpt. Balys Matulevičius (bataliono tiekimo viršininkas), kpt. Vaitiekus Steponkus (raštvėdys), kpt. Jonas Daukša (3-iosios kuopos vadas)⁵.

Batalionas buvo dislokuotas buvusiose Lietuvos kariuomenės kareivinėse Šančiuose. Kareiviai saugojo batalionui priklausančius įvairius pastatus (kareivines, arklidę, maisto produktų rūšį, kalvę, pirtį). Sargybiniai privalėjo neleisti prie saugomų objektų civilių gyventojų ir neturinčių leidimų kareivių, saugoti nuo sunaikinimo valdišką turtą⁶.

Bataliono kareiviai buvo aprenkti Lietuvos kariuomenės uniforma ir ant rankovių nešiojo šilkinius raiščius su užrašu „Hilfspolizei“ (pagalbinė policija). Laisvu nuo tarnybos laiku kareiviai galėjo skaityti, rašyti, miegoti arba vaikščioti po miestą. Vakarinio patikrinimo nebūdavo. Drausmė batalione nebuvo griežta. Per užsiėmimus kareiviai mokėsi rikiuotės, buvo supažindinami su ginklais. J. ltn. P. Tereso vadovaujamas būrys buvo išsiųstas į Alytų saugoti sovietinių karo belaisvių⁷. 1941 m. lapkričio pabaigoje prie 5-ojo bataliono buvo prijungta ltn. Juozo Vainausko vadovaujama atskiroji transporto kuopa (iš viso 109 vyrai). Ltn. J. Vainauskas iš pradžių buvo būrio vadu, o 1943 m. tapo 5-ojo bataliono 1-osios kuopos vadu⁸.

BATALIONO VEIKLA RUSIJOJE

1941 m. lapkričio mėn. 5-asis batalionas ėmė rengtis išvykti į Rusiją. Lapkričio pabaigoje (apie 28 d.) trys bataliono kuopos keliolika autobusų iš Kauno išvyko tarnauti į Rusiją. Autobusų kolona pro Daugpilį atvyko į Solcus (Novgorodo sritis). Čia batalionas buvo apginkluotas šautuvais ir rusiškais lengvaisiais kulkosvaidžiais. Batalionas Solcuose buvo išsklaidytas. 1-oji kuopa paskirta saugoti šiaurinę Ilmenio ežero pakrantę nuo sovietinių dalinių antpuolių. Nors ši kuopa pateko į priekines linijas, tačiau sovietų daliniai stovėjo kitoje Ilmenio ežero pusėje (maždaug už 30 kilometrų). Iš dešinės kuo-

pos kaimynai buvo vokiečiai, iš kairės – ispanų mėlynosios divizijos kariai. Vienas 1-osios kuopos būrys buvo perkeltas į Novgorodą ir perduotas vietos vokiečių komendantūros žinion⁹. 1942 m. sausio mėn. du 1-osios kuopos būriai (vadai J. Vainauskas ir ltn. Eduardas Brazys) buvo išsiųsti į Demjanską (Novgorodo sritis), kad nugabentų šaudmenis į priekines fronto linijas. Jiems vykdant užduotį sovietai pralaužė fronto liniją ir šie lietuvių bataliono 1-osios kuopos būriai kartu su dideliais vokiečių 16-osios armijos daliniais pateko į apsuptį, kurioje išbuvo iki 1942 m. vasaros pradžios. Būdami apsupti lietuvių būriai saugojo Chmelio kaimą, kurio sovietai nė karto nemėgino pulti. 1942 m. vasaros pradžioje vokiečių kariuomenė pralaužė sovietų apsupties žiedą ir susijungė su pagrindiniais daliniais. Kartu su vokiečiais iš apsupties išsivadavo ir du 5-ojo bataliono 1-osios kuopos būriai. Už Demjansko gynimą vokiečių vadovybė įsteigė pasižymėjimo ženklą – skydą su užrašu „Demjansk“, kuriuo buvo apdovanoti ir apsuptyje buvę 5-ojo bataliono kariai¹⁰.

Vėliau 1-oji kuopa buvo paskirta į Dedovičius (Pskovo sritis) saugoti geležinkelio liniją ir tiltus tarp Korolkovo ir Platoveco stočių. Dedovičiuose įsikūrė ir 5-ojo bataliono štabas¹¹.

2-oji bataliono kuopa 1941–1942 m. žiemą buvo paskirta saugoti Loknios–Cholmo kelio ruožą tarp Podberezijos ir Juchnovo. Visam batalionui tą žiemą teko ištverti nepaprastai didelius šalčius. Tarp Cholmo ir Loknios buvo susidaręs siauras kelių dešimčių kilometrų ilgio koridorius, kurį nuolat puolė sovietai norėdami atkirsti koridoriaus gynėjus ir juos sunaikinti. 1942 m. sausio pabaigoje 2-oji kuopa gavo įsakymą užimti svarbų kaimą, kurį prieš tai nesėkmingai šturavo vokiečių kareivių kuopa. Puolimui vadovavo 2-osios kuopos vadas ltn. Jonas Balčiūnas ir j. ltn. Vytautas Draugelis. Kuopa sėkmingai įvykdė užduotį. Įnirtingai

besipriešinančius sovietus kuopos kariai iš kaimo išvarė granatomis. Lietuvių nuostoliai buvo nedideli: žuvo 4–5 kareiviai ir 8–10 buvo sužeisti. Sovietų pusėje žuvo apie 30 kareivių, apie 20 buvo sužeista ir apie 10 pasidavė į nelaisvę. Puolimo metu žuvo ir rusų kareivių kuopos vadas bei keli kaimo gyventojai. Kitą dieną sovietų slidininkai mėgino atsiimti kaimą, bet 2-osios kuopos kariai juos atmušė. Per kautynes buvo sunkiai sužeistas kuopos vadas lt. J. Balčiūnas, žuvo pora eilinių. Kuopos vadu tapo j. lt. V. Draugelis¹². Po kurio laiko 2-oji kuopa buvo perkelta į kažkokį kaimą prie Lovatės. Čia buvo dislokuota ir vokiečių kuopa. Kartą vokiečiams ir lietuviams teko atremti smarkų rusų puolimą. Puolimo metu ypač skaudžiai nukentėjo vokiečių kuopa. 1942 m. pavasarį vokiečiai iš Cholmo pasitraukė Loknios miesto link. 2-oji kuopa persikėlė į Pažeravicų kaimą, esantį pusiaukelėje tarp Porchovo ir Loknios¹³.

Labiausiai pasisekė 5-ojo bataliono 3-iajai kuopai. Ji visą žiemą ramiai praleido saugodama sandėlius ir kitus karinius objektus Lugos rajono Liuboljados (?) miestelyje. Su priešais susiremti šiai kuopai neteko¹⁴.

1942 m. gegužės pradžioje visas batalionas susirinko dideliame Pažeravicų kaime. Batalionas įsikūrė mokyklos pastate. Tuo metu įvyko svarbių permainų bataliono vadovybėje. Iš bataliono išvyko jo vadas mjr. J. Kriščiūnas ir jo pavaduotojas mjr. J. Jurkūnas. Laikinai bataliono vado pareigas perėmė kpt. A. Ruzgys.

Netrukus batalione buvo įsteigtos ryšių karininko pareigos. Pirmuoju bataliono ryšių karininku tapo SS ir policijos kpt. Gerhardas Beyeris. Jo štabe dirbo keli vokiečių policijos pareigūnai, tarp jų – tiekimo viršininkas Eicheris ir kiti. G. Beyeris greitai susipyko su naujuoju bataliono vadu kpt. Pranu Počebutu ir po kelių mėnesių buvo perkeltas į kitą lietuvių policijos batalioną, bet po gero pusmečio vėl sugražintas į 5-ąją ba-

talioną. Į kitą tarnybos vietą buvo perkeltas ir kpt. P. Počebutas¹⁵.

Dedovičių rajone 5-asis batalionas saugojo geležinkelio linijas nuo 1942 m. vasaros iki 1944 m. pradžios. Bataliono apsaugai buvo pavesta dalis strateginio geležinkelio, jungiančio Dno miestą su Novosokolnikų geležinkelio mazgu (abu miestai Pskovo srityje). Šiuo geležinkeliu buvo permetami vokiečių kariuomenės daliniai iš Šiaurės fronto į Pietų frontą ir atvirkščiai.

Palei geležinkelį kas du trys kilometrai buvo įrengti atramos punktai su keliolikos kareivių įgulomis. Juos sudarė keli bunkeriai, sutvirtinti keliomis rąstų eilėmis ir storu žemės sluoksniu. Bunkerius juosė spygliuotos vielos užtvartos. Kiekviename bunkeryje buvo po lengvąjį arba sunkųjį kulkosvaidį¹⁶. Atramos punktai buvo pajėgūs atremti gausesnių priešų pajėgų antpuolius. Bataliono kareiviams netrukus teko susidurti su sovietų partizanais, kurie vis dažniau ėmė sprogdinti geležinkelį, užpuldinėjo jį saugančius vokiečių ir lietuvių karius.

1942 m. rugpjūčio 26 d. duomenimis, 5-ajame batalione tarnavo 13 karininkų, 93 puskarininkiai ir 210 eilinių¹⁷.

1943 m. rugpjūčio mėn. 5-ojo bataliono vadu buvo paskirtas kpt. (vėliau pakeltas į majorus) P. Ambraziūnas. Jis batalionui vadovavo iki pat jo veikimo pabaigos¹⁸.

Bataliono vado adjutantu ir raštinės viršininku buvo paskirtas vyr. lt. Juozas Rimkevičius (šias pareigas ėjo iki 1944 m. vasaros).

1942 m. antroje pusėje 1-osios kuopos vadu tapo j. lt. J. Vainauskas (šias pareigas ėjo iki bataliono išformavimo), 2-osios kuopos vadu – j. lt. Norbertas Jokūbauskas (kuopai vadovavo iki bataliono nuginklavimo), 3-iosios kuopos vadu buvo vyr. lt. Jonas Vaičaitis (vadovavo iki 1944 m.)¹⁹.

1942 m. pavasarį daugumai bataliono kareivių baigėsi šešių mėnesių tarnybos lai-

kas ir jie padavė raportus dėl atleidimo iš tarnybos. Tačiau vokiečių vadovybė, remdamasi privalomos darbo tarnybos okupuotų Rytų kraštų gyventojams įstatymu, neleido palikti tarnybos batalione. Tarnybos laiką kareiviams buvo žadama įskaityti į darbo stažą²⁰.

1942 m. lapkričio mėn. 5-ojo bataliono vadas parašė raportą vokiečių armijos užnugario srities Nr. 584 komendantui dėl lietuvių batalionų kariams daromų skriaudų ir išdėstė lietuvių karių prašymus:

1. Ištesėti duotą pasižadėjimą dėl išstarnauto laiko ir bendrai šią tarnybą sutvarkyti, išleidžiant atitinkamą įstatymą.

2. Suteikti lietuviui kareivio teises tarptautine prasme ir neslėpti jo čia buvimą.

3. Įstatymo keliu suteikti mums pilnas kareivio teises, kokias turi kitų laisvų Europos tautų savanoriai, dalyvaujantieji šiame kare.

[...]

6. Paskirti visiems Lietuvos batalionams bendrą vadą. Išimti lietuvių fronto batalionus iš Tvarkos Policijos Vado Lietuvoje priklausomybės ir priskirti tiesioginiai artimiausiam kariniam viršininkui.

[...]

8. Pakeisti batalioną su bet kuriuo tėvynėje esančiu batalionu bent dviejų mėnesių laikui.

9. Pakelti kareivio atlyginimą iki 200 RM mėnesiui.

10. Duoti priesaikai tinkamą ir garbingą formulę.

11. Suteikti teisę užsitarnauti karinius ordinus ir ženklus, kaip kad tokius turi kitų tautų savanoriai.

12. Įvesti tinkamą ir garbingą uniformą kaip ir kitiems savanoriams, ir tiksliai pilną uniformą, bet ne dalinę.

13. Leisti ant rankovių nešioti tautines spalvas.

14. Uždrausti žemesniems viršininkams ne garbingai elgtis su lietuviais ir juos nežeminti vietos civilių gyventojų akyse. [...]

15. Suteikti lietuviui karininkui tinkamas teises, uniformą ir iki reikiamo lygio pakelti jo autoritetą.

16. Daugiau pasitikėti lietuviu karininku, panaikinti neaprežtą ryšių karininko kompetenciją. Neleisti jam kištis į bataliono vadovavimą ir jo pareigas aprėžti tik ryšio karininko pareigomis ir kompetencija, kiek tas liečia lietuvių santykius su vokiškomis įstaigomis.

[...]

19. Paaiškinti kariams, ką jie gaus N. Europoje už šią tarnybą.

20. Išimti iš priklausomybės policijai ir priskirti kariuomenės viršininkams tiesioginiai. [...]²¹

Nepaisant bataliono vadovybės pastangų, 5-asis batalionas ir toliau buvo paliktas tarnauti Rusijoje. Batalionui tarnyba Rusijoje 1942 m. buvo gana sėkminga. Nors kai kuriems bataliono padaliniais teko pabūti apsuptyje bei priekinėse kovos linijose, tačiau bataliono nuostoliai buvo gana menki: žuvo mažiau kaip 10 kareivių, sužeista ir dezertyravo po keliolika kareivių.²²

1943 m. labai suaktyvėjo sovietų partizanų „bėgių karas“. Raudonieji partizanai dažnai sprogdindavo geležinkelį ir lietuvių bataliono saugomame ruože. Būdavo atvejų, kai partizanai užpuldavo ir geležinkelius saugančius kareivius, nors atramos punktus puliti vengė. 1943 m. bataliono 1-osios kuopos kareiviai Platoveco–Minkovo atkarpoje kelis kartus susidūrė su partizanais, tačiau didesnių kautynių nebuvo. Sovietų partizanai per tą laikotarpį nušovė du 1-osios kuopos kareivius²³.

Iki 1943 m. vidurio 5-ojo bataliono kariai nešiojo lietuviškas uniformas, o 1943 m. vasarą buvo aprenkti vokiečių kariuomenės uniformomis su skiriamaisiais ženklais²⁴.

Kovai su sovietų partizanais vokiečių daliniuose ir lietuvių batalionuose buvo steigiami specialūs naikinamieji būriai, vokiškai vadinti „Jagdkommandos“. 1943–1944 m. žiemą toks būrys buvo suformuotas ir 5-aja-

me batalione. Šiam būriui vadovavo ltn. E. Brazys. Būryje buvo 35 kareiviai. Naikinamasis būrys buvo dislokuotas Belozarevo kaime (apie 1 km už Dedovičių). Būrio kareiviai buvo gerai ginkluoti ir aprūpinti sliedėmis, tačiau būrys nieko reikšmingo nenuveikė ir greitai buvo išformuotas²⁵.

Nors bataliono kariai ėjo sargybą aktyvaus partizanų veikimo rajonuose, tačiau bataliono patirti nuostoliai buvo nedideli. 1943 m. žuvo mažiau negu 10 bataliono karių, sužeistų ir dezertyrų skaičius nėra žinomas. Praretėjusias eiles batalionas papildė lietuviais, tarnavusiais įvairiuose vokiečių daliniuose pagalbiniais darbininkais (vežikais, krovikais, virėjais ir pan.)²⁶.

BATALIONAS LIETUVOJE IR LATVIJOJE

1944 m. pradžioje sovietų kariuomenė pralaužė Leningrado blokadą ir pradėjo stumti vermachtą į vakarus Pabaltijo link. Kartu su vokiečių kariuomene traukėsi ir 5-asis batalionas. Maždaug 1944 m. vasarį bataliono vadas mjr. P. Ambraziūnas gavo įsakymą trauktis Daugpilio kryptimi. Batalionas traukėsi kelias savaites ir 1944 m. kovo mėn. pasiekė Švenčionėlius. Vokiečių karinė vadovybė leido batalionui mėnesį pailsėti. Vietos lietuviai bataliono kariams suruošė gausias vaišes. Iš Švenčionėlių batalionas persikėlė į Antalieptę ir Daugailius. Bataliono štabas su 1-ąja ir 2-ąja kuopomis apsistojo Antalieptėje, o 3-ioji kuopa – Daugailiuose. Batalionas tęsė karinius mokymus, buvo papildytas naujokais ir apginkluotas naujais prancūziškais ginklais²⁷.

1944 m. gegužės pradžioje batalionas gavo įsakymą vykti į Ostrovo rajoną (Pskovo sritis) saugoti geležinkelių. Kariai iš Šven-

čionėlių traukiniu išvyko į paskirties vietą. Netoli Idricos stoties traukinys užvažiavo ant minos. Sprogimo metu žuvo puskarininkis Tolušis. Pakeliui į paskirties vietą batalionas dalyvavo didelėje operacijoje prieš sovietų partizanus Opočkos (Pskovo sritis) rajone, tačiau su partizanais nesusidūrė. Sovietų partizanai naktį per pelkes sugebėjo iš apsupties pasprukti²⁸.

1944 m. birželio mėn. sovietų kariuomenei pralaužus fronto liniją batalionas ėmė trauktis į Latviją Rygos kryptimi. Po kelių žygių dienų 5-asis batalionas per Rezeknę pasiekė Rygą ir toliau žygiavo Liepojos link. Liepos pabaigoje batalionas gavo vokiečių karinės vadovybės įsakymą perimti Baltijos jūros pakrantės apsaugą tarp Ventspilio ir Paviluostos. Kariai dar mėgino prasiveržti į Lietuvą ir žygiavo Sedos kryptimi, tačiau sovietų kariuomenės buvo atkirsti ir pateko į Kuršo apsupimą. 5-asis batalionas sugrįžo į Liepoją ir iš ten nuvyko į paskirtą pakrantės apsaugos barą prie Paviluostos. Bataliono saugomame ruože (apie 20 km ilgio Ventspilio kryptimi) tebuvo viena pakrančių apsaugos baterija. Lietuvių kariai įsikūrė jau anksčiau įrengtuose atramos punktuose ir bunkeriuose. Bataliono sargyboms buvo pavesta stebėti jūros akvatoriją ir pasirodžius prieš laivams signalizuoti bataliono vadovybei; sargybiniai privylėjo neleisti keltis į krantą arba išplaukti į jūrą jokioms valtims ir laivams²⁹.

Pakrantės apsaugos tarnyba buvo gana rami. Priešas lietuvių saugomame ruože nebandė išmesti desantų, nebuvo ir aviacijos antpuolių. Vis dėlto ir šiuo laikotarpiu būta aukų. Viename kaime bolševikų partizanai iš pasalų nušovė būrio vadą ltn. E. Brazį³⁰.

1944 m. pabaigoje* (maždaug gruodžio mėn.) labai netikėtai 5-ąjį batalioną vokiečiai nuginklavo³¹. Kariai buvo išrikiuoti Paviluostoje. Pakrantės apsaugos vadas plk. Kohlis

* Kai kurių buvusių bataliono karių liudijimu, 5-asis batalionas buvo nuginklutas 1945 m. pradžioje (vasario-kovo mėn.).

perskaitė įsakymą dėl bataliono nuginklavimo ir kaltininkų nubaudimo. Bataliono išformavimo priežastis buvo ta, kad lietuvių sargybiniai leisdavo civiliams latviams kateriais pabėgti į Švediją (Gotlando salą). Vokiečiai iš karto suėmė apie 20 1-osios kuopos kareivių. Tardymas vyko kelias dienas. Paskui vokiečių karo lauko teismas 7 bataliono karius nuteisė mirties bausme: viršilą Macijauską, grandinį Sendrių, eilinius Salicką, Joną Bašinską, Krasauską (kitų pavardės nežinomos), 11 nuteisė išsiųsti iki karo pabaigos į lagerį³².

Po kelių dienų teismo nuosprendis įvykdytas; pasmerkti mirčiai vyrai sušaudyti išrikiuoto bataliono akivaizdoje. Šaudė atrinkti 1-osios kuopos kareiviai. Jiems buvo pagrasinta, kad jei atsisakys šaudyti, bus išsiųsti į drausmės lagerius. Egzekucija vyko už Paviluostos miestelio. Sušaudymui vadovavo lt. Bratėnas. Egzekuciją stebėjo ir vokiečių karininkas. Paskutinis sušaudytas viršila Macijauskas³³. Įvykdžius bausmę buvo paskelbtas įsakymas, jog išformuoto bataliono kariai perkeliami į kitus dalinius. Didesnė 5-ojo bataliono dalis buvo perkelta į 256-ąją lietuvių policijos batalioną (jo vadu paskirtas mjr. P. Ambraziūnas), likusieji – į 13-ąją lietuvių policijos batalioną³⁴. Taip traagiškai baigėsi 5-ojo bataliono istorija.

Nuorodos

¹ J. Laucė, *Penktasis savisaugos batalionas*, Vilnius, 1998, 63 p.

² Įsakymas Nr. 1 5-ajam pagalbinės policijos tarnybos batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 3, l. 235; J. Laucė, op. cit., p. 9.

³ Įsakymas Nr. 2 5-ajam pagalbinės policijos tarnybos batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 3, l. 235.

⁴ Ibid., l. 237–246.

⁵ 5-ojo bataliono 1941 m. rugsėjo mėn. algų mokėjimo sąrašas, LCVA, f. R-663, ap. 1, b. 1, l. 6; J. Laucė, op. cit., p. 11–13.

⁶ 1941 m. rugsėjo 25 d. įsakymas Nr. 29 5-ajam batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 3, l. 263.

⁷ J. Laucė, op. cit., p. 13–14; Įsakymas Nr. 51 5-ajam batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 3, l. 297–298.

IŠVADOS

5-ojo bataliono istoriją galima suskirstyti į keletą etapų: 1) bataliono suformavimas ir mokymas Kaune (1941 m. rugsėjis–lapkritis); 2) bataliono tarnyba Rusijoje (Pskovo ir Novgorodo srityse, 1941 m. gruodis–1944 m. pradžia); 3) bataliono tarnyba Lietuvoje ir Latvijoje (1944 m. pavasaris–ruduo).

Per visą tarnybos laiką batalionas vykdė apsaugos funkcijas – saugojo geležinkelius ir kitus karinės reikšmės objektus, Baltijos jūros pakrantę. Kai kurie bataliono būriai stovėjo pirmose fronto linijose, buvo patekę į apsupimą, kovėsi su sovietų partizanais. Vis dėlto bataliono patirti nuostoliai buvo nedideli: žuvo kelios dešimtys kareivių, dar keliasdešimt buvo sužeista arba dezertyravo. Priešingai negu kai kurie kiti lietuvių policijos batalionai, 5-asis batalionas nepadarė jokių karo nusikaltimų ir nebuvo įtrauktas į žydų ar kitų tautybių civilių gyventojų žudynes.

Bataliono išformavimas buvo labai skausmingas. 7 kariai vokiečių teismo sprendimu buvo sušaudyti, 11 įkalinta lageriuose ir kalinimuose, kiti perkelti į 13-ąją ir 256-ąją batalionus. Tokių drastiškų priemonių naciai nesigriebė prieš jokių kitų lietuvių policijos batalionų.

⁸ LCVA, f. R-663, ap. 1, b. 1, l. 22–24; J. Vainausko-Vainiaus 1950 m. liepos 1 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19510, l. 20–21.

⁹ J. Laucė, op. cit., p. 16–18; J. Vainausko 1960 m. vasario 9 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 46360/3, t. 2, l. 2.

¹⁰ J. Vainausko 1960 m. vasario 9 d. tardymo protokolas, ibid.; J. Laucė, op. cit., p. 23–24.

¹¹ J. Vainausko 1960 m. vasario 9 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 46360/3, t. 2, l. 2 a. p.

¹² J. Laucė, op. cit., p. 29–31.

¹³ Ibid., p. 31–34.

¹⁴ Ibid., p. 34.

¹⁵ Ibid., p. 35–38.

¹⁶ Ibid., p. 39.

¹⁷ Lietuvių policijos batalionų dislokacijos schema. 1942 m. rugpjūčio 26 d., LCVA, f. R-1018, ap. 1, b. 102, l. 28.

¹⁸ P. Ambraziūno 1950 m. spalio 30 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 40947/3, l. 48.

¹⁹ P. Ambraziūno 1950 m. gruodžio 19 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 127–128, 129–133.

²⁰ J. Laucė, *op. cit.*, p. 43.

²¹ 5-ojo bataliono vado raportas vokiečių armijos užnugario srities Nr. 584 komendantui. 1942 m. lapkritis, LCVA, f. R-739, ap. 1, b. 2, l. 22–23.

²² J. Laucė, *op. cit.*, p. 42, 43.

²³ J. Vainausko 1960 m. vasario 9 d. ir 1960 m. kovo 7 d. tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 46360/3, t. 2, l. 3, 8, 9.

²⁴ J. Vainausko 1950 m. birželio 2 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. P-19510, l. 30.

²⁵ Z. Grincevičiaus 1951 m. rugpjūčio 20 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 19479/3, l. 83–85; J. Laucė, *op. cit.*, p. 44.

²⁶ J. Laucė, *op. cit.*, p. 44–45.

²⁷ P. Ambraziūno 1960 m. vasario 2 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 46360/3, t. 1, l. 214; J. Laucė, *op. cit.*, p. 46–47.

²⁸ J. Ambraziūno 1960 m. vasario 2 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 46360/3, t. 1, l. 214–214 a. p.; J. Laucė, *op. cit.*, p. 47–48.

²⁹ J. Ambraziūno 1960 m. vasario 2 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 46360/3, t. 1, l. 214 a. p.; J. Laucė, *op. cit.*, p. 50–53.

³⁰ *Ibid.*, p. 55.

³¹ P. Ambraziūno 1950 m. spalio 30 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 40947/3, l. 54; A. Luniaus 1960 m. sausio 25 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 158, l. 234.

³² A. Luniaus 1960 m. sausio 27 d. tardymo protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 46360/3, t. 1, l. 96–97; P. Ambraziūno 1960 m. vasario 2 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 213–214; J. Laucė, *op. cit.*, p. 59.

³³ J. Laucė, *op. cit.*, p. 60–63.

³⁴ *Ibid.*, p. 63.

Gauta 2001 01 16
Lietuvos istorijos institutas,
Kražių g. 5, Vilnius

Arūnas Bubnys

THE 5TH BATTALION OF THE LITHUANIAN POLICE (1941–1944)

Summary

This paper deals with the history of the 5th Battalion of the Lithuanian Police. It can be divided into several stages: a) the formation of the battalion and training in Kaunas (September–November 1941); b) service in the Pskov and Novgorod regions in Russia (December 1941–early 1944); c) service in Lithuania and Latvia (spring–autumn 1944). During all its time in service, the battalion guarded railways and military objects, and the Baltic coastline. Some companies served on the front line, were surrounded and fought Soviet partisans, though the losses

were not heavy: several scores of troops were killed or wounded, some deserted. Unlike other Lithuanian police battalions, the 5th Battalion did not commit any war crimes and were not involved in killings of Jews and other civilians.

The disbanding of the battalion was painful: seven troops were court-martialled by the Nazis, 11 sent to hard labour camps and prisons; others were transferred to the 13th and 256th battalions. The Nazis did not resort to such drastic measures against any other Lithuanian police battalion.

Lietuvos diplomatijos šefo Stasio Lozoraičio ir Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (VLIK'o) santykiai 1950–1955 m.

ĮVADAS

Straipsnio tikslas – remiantis Lietuvos diplomatinės tarnybos istoriografijoje kol kas neminėtais istoriniais šaltiniais parodyti Stasio Lozoraičio (bei kitų diplomatų) ir VLIK'o santykių raidos šeštajame dešimtmetyje (tiksliau – iki šeštojo dešimtmečio vidurio, kai VLIK'as persikėlė į JAV) esmę – tai, kad lietuvių politiniai veikėjai, net paveikti suinteresuotų Vakarų žvalgybų, tarp savęs nesugebėjo surasti modus vivendi. Taip pat vienas tikslų – atskleisti išeivijoje vyravusius S. Lozoraičio ir VLIK'o santykių teisinius argumentus ir spaudos poziciją jų tarpusavio santykių atžvilgiu.

Nuo šeštojo dešimtmečio pradžios Lietuvos diplomatijos šefo (diplomatinės tarnybos užsienyje vadovo) S. Lozoraičio ir Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (toliau – VLIK'as) santykius galima apibūdinti kaip praėjusio dešimtmečio tarpusavio ryšių ir susiklosčiusio nekonstruktyvaus tarpusavio politinio dialogo tąsą¹.

Šiuo metu Lietuvos diplomatinės tarnybos (toliau – LDT) istorijos (1940–1991 m.) istoriografijoje yra labai nedaug darbų, kuriuose būtų aptarta ši tema. Iš jų paminėtina publicistiniu stiliumi parašyta L. Mockūno knyga „Pavargęs herojus“² išeivijoje ir buvusio „tarybinio žvalgo“ J. Jakaičio (slapyvardis) „Išdavystės keliu“³. Nors pastaroji knyga buvo viena iš daugelio sovietinės pro-

pagandos kūrinių apie „imperializmo grėsmę tarybinei liaudžiai ir jos gerovei“, vis dėlto joje pateikiama nemažai vertingų duomenų apie lietuvių išeivijos ryšius su amerikiečių, anglų ir švedų žvalgybomis, grupės „Dubysa“ sudarymą. Rašant šį straipsnį daugiausia remtasi S. Lozoraičio ir dr. Stasio Antano Bačkio asmeniniuose archyvuose⁴ esančiais istoriniais dokumentais, taip pat buvusio Lietuvos pasiuntinio Londone Broniaus Kazio Balučio dienoraščiu⁵.

S. LOZORAIČIO IR VLIK'O PASITARI-MAI 1950–1951 M.

1948 m. rudenį planuotas Lietuvos diplomatijos šefo S. Lozoraičio susitikimas su VLIK'u dėl įvairių priežasčių (dr. Jurgio Šaulio mirties, S. Lozoraičio ir VLIK'o vadovų kelionių į JAV, VLIK'o reorganizacijos) įvyko 1950 m. birželio 3 d. Romoje, kai VLIK'as atvyko pareikšti padėką Šv. Tėvui už palankumą Lietuvai.

Dar 1949 m. rudenį VLIK'o pirmininkas prof. Mykolas Krupavičius pesimistiškai vertino galimybę, kad užsimegs glaudesni santykiai su S. Lozoraičiu, nes pastarasis po Paryžiaus konferencijos (1947 m. rugpjūčio 5–15 d. įvyko „lietuvių tautos reikalams vadovaujančių veiksmų“ antroji konferencija) „ignoravo VLIK'ą“, „laužė susitarimų nuostatus“, „skyrė atstovus į Švediją [1949 m. spalio 12 d. Vladą Žilinską. – L. J.] ir į Šveica-

riją [dr. Albertą Gerutį po dr. J. Šaulio mirties. – *L. J.*] ir t. t.“⁶ Todėl VLIK'o atstovai – M. Krupavičius (1949 m. rugpjūčio 9 d. reorganizavus VLIK'ą, perskirsčius pareigas, jis laikinai tapo ir Vykdamosios tarybos pirmininku), Juozas Brazaitis ir Vaclovas Sidzikauskas – vykdamį į Romą skeptiškai vertino galimybę susitarti su S. Lozoraičiu. VLIK'as laikėsi nuomonės, kad santykiai su S. Lozoraičiu turi būti grindžiami 1946 m. Berno konferencijoje priimtais nuostatais⁷, taip pat kad diplomatijos šefo funkcijos yra susitarimo ne tik su pasiuntiniais, bet ir su VLIK'u reikalas, papildant, jog diplomatijos šefas šias pareigas eina iki išėivijos vyriausybės sudarymo. VLIK'o delegacija savo projekte siūlė nuolat susitikinėti bei keistis informacija apie atliktus ir planuojamus atlikti darbus politinėje, diplomatinėje ir informacinėje srityse⁸. Nors S. Lozoraitis ir pritarė pateiktam VLIK'o projektui, tačiau nesutiko pasirašyti tarpusavio susitarimo dėl delegacijos prisistatymo „kažkam“ (taip M. Krupavičius interviu Eltai persakė S. Lozoraičio žodžius) išėivijos vyriausybės nariais⁹ ir pareiškė, kad Berno konferencijos susitarimus jis laiko atgyvenusiais¹⁰. Taigi tarp S. Lozoraičio ir VLIK'o Romoje nebuvo pasirašyta jokio susitarimo.

1950 m. spalio ir lapkričio mėn. atskirai vykusiams į Londoną M. Krupavičiui ir S. Lozoraičiui pasiuntinys B. K. Balutis pasiūlė tarpininkauti sureguliuojant abiejų pusių santykius. Jis paprašė jų išdėstyti jam kaip tarpininkui savo pažiūras ir sąlygas raštu¹¹. Šiek tiek anksčiau M. Krupavičiaus paprašytas Jurgis Savickas taip pat mėgino suvesti jį su S. Lozoraičiu, tačiau tai nepavyko¹².

1951 m. birželio 22–26 d. Nicoje (Pietų Prancūzija) S. Lozoraitis buvo susitikęs su VLIK'o atstovais Jonu Norkaičiu ir dr. Petru Karveliu. Pastarieji vyko į Nicą būdami tikri, kad jų susitikimą suorganizavo B. K. Balutis, tačiau paaiškėjo, kad apie tai S. Lozoraitis nieko nežinojo, nes jis atvyko susitikti su V. Ži-

linsku ir p. S.¹³ (neįvardytas asmuo) aptarti pasipriešinimo reikalų. Taip pat tikėtina, kad vienas S. Lozoraičio tikslų atvykti į Nicą buvo planuotas susitikimas su anglų žvalgybininku Alexanderiu McKibbinu (konspiruotuose laiškuose – „dédé“)¹⁴.

S. Lozoraitis, beveik nepasirengęs susitikimui su atvykusiais VLIK'o atstovais, vis dėlto pateikė jiems svarstyti savo pasiūlymus, kurių svarbiausi buvo šie: 1) Lietuvos diplomatinė tarnyba ir diplomatijos šefas nėra niekam pavaldūs ir veikia savarankiškai; santykiai su užsienio valstybių vyriausybėmis priklauso Diplomatinės tarnybos ir diplomatijos šefo kompetencijai; 2) VLIK'as nėra Seimas ir neatlieka jo funkcijų, o Vykdomoji taryba – ne Vyriausybė, taigi neatlieka ir jos funkcijų; 3) Vykdamosios tarybos užsienio tvarkytojo pareigos panaikinamos; 4) diplomatijos šefas ir VLIK'as glaudžiai bendradarbiauja; 5) ryšiams su kraštu koordinuoti steigiamas specialus biuras (pirmininkas – diplomatijos šefas); 6) kasmet šaukiama konferencija, kuri svarsto tautos reikalus ir organizacinius klausimus užsienyje¹⁵. VLIK'o atstovai tokiais S. Lozoraičio pasiūlymais nebuvo sužavėti. J. Norkaitis pabrėžė, kad punktas, kuriame minimas pavaldumas, trukdo bendradarbiauti, ir šių S. Lozoraičio pasiūlymų VLIK'as nepriims¹⁶. Pasitarime S. Lozoraitis iškėlė mintį, kad Vykdomąją tarybą reikia panaikinti, nes, anot jo, ji paskatino nesutarimus, pretenduodama būti Lietuvos vyriausybe išėivijoje. Kadangi savo delegatams VLIK'as nesuteikė įgaliojimų priimti sprendimus dėl S. Lozoraičio pasiūlymų, buvo nutarta apsiriboti bendru komunikatu ir visus aptartinus klausimus nukelti į artimiausiu metu turėjusį įvykti tarpusavio susitikimą¹⁷ (numatyta pratęsti derybas Vokietijoje rugpjūčio 10 d¹⁸).

1949 m. Jonas Deksnys, prieš grįždamas į Lietuvą, krašto pasipriešinimo atstovo vietą perleido Stasiui Žymantui, kuris perėmė ir buvusius jo ryšius su užsienio žvalgybo-

mis. S. Lozoraitis taip pat dalyvavo „žaidime“ su anglų žvalgyba. 1950 m. liepos 22 d. buvo sukurta konspiracinė lietuvių pasipriešinimo užsienio tarnyba, vadinama „Dubysa“¹⁹. Šios tarnybos krikštą tėviais tapo S. Lozoraitis ir A. McKibbinas²⁰. Tarp šio organo narių buvo S. Žymantas ir V. Žilinskas. Tam tikrą tarpininko vaidmenį atliko ir B. K. Balutis. „Dubysa“, galima sakyti, buvo pavaldi anglų „Intelligence Service“, jos kontroliuojama ir finansuojama. Ši slapta organizacija buvo įkurta abipusiu interesu: Vakarų žvalgybų tikslas – rinkti įvairius duomenis apie padėtį anapus „geležinės uždangos“, plėsti informacijos tinklą, permetinėti savo agentus, o su jais bendradarbiaujantys asmenys (S. Lozoraitis ir kiti) turbūt tikėjo, kad Vakarų parama padės stiprinti pasipriešinimo judėjimą Lietuvoje.

1950 m. rugsėjo 8 d. įsteigiama Lietuvos rezistencinė santarvė (toliau – LRS)²¹. Be kelių naujų narių, jai priklausė beveik tie patys „Dubysos“ asmenys. LRS buvo „Dubysos“ politinė ir psichologinė priedanga, tarši S. Lozoraičio apsauginis skydas prieš VLIK'ą, kuris 1951 m. pavasarį apkaltino LRS kaip „vieningo lietuviško darbo skaldytoją“, siekiančią užimti VLIK'o vietą, ir pavadino ją Lietuvos priešų tikslams tarnaujančia organizacija²² (turbūt tai užuomina į tai, kad LRS, ypač S. Žymantas bei anglų žvalgyba, dar kurį laiką pasitikėjo J. Deksnio teikiama Sovietų Sąjungos saugumo kontroliuojama informacija į Vakarus. Apie tai, kad J. Deksnys pakliuvo į Sovietų Sąjungos saugumo pinkles, Lietuvos diplomatinis atstovas Prancūzijoje dr. S. A. Bačkis įspėjo, tačiau S. Žymantas manė, jog ši informacija yra suklastota²³).

Amerikiečių specialiosios tarnybos, turėjusios tam tikrų specifinių ryšių su VLIK'u, turbūt tikėdamosi suartinti VLIK'ą ir „Dubysą“, siūlė net kelis kartus didesnę finansinę paramą VLIK'ui, kad susitartų su S. Lo-

zoraičiu. Tačiau VLIK'as nepasidavė jų inspiracijai²⁴. A. McKibbinas taip pat norėjo, kad S. Lozoraitis ir VLIK'as sureguliuotų savo santykius, ir teigė, kad LRS antivlikinė politika yra daugiau našta „Dubysai“ negu palengvinimas²⁵. A. McKibbinas kalbėdamasis su Petraičiu (B. K. Balučiu²⁶) pasakė, kad jei diplomatai ir VLIK'as nesusitars, tai „Nora“ (Anglija²⁷, tiksliau – anglų žvalgyba) bus priversta remti vieną pusę, o tai privestų prie politinio išėivijos fronto susiskaldymo. S. Žymanto žodžiais tariant, anglų žvalgyba siūlė dvi išėitis: arba abiem pusėms surasti bendrą sutarimą, arba „susipratimas“ pasiekiamas vienai pusei „suvalgius“ kitą. A. McKibbinas manė, kad jei abi pusės bus linkusios rinktis pastarąją išėitį, tai bus daroma viskas, kad diplomatai „suvalgytų“ VLIK'ą, o ne atvirksčiai²⁸. Kalbėdamasis su P. Karveliu A. McKibbinas rėmė diplomatus, jis sakė, kad jie niekam negali būti pavaldūs, o S. Lozoraičio įtraukimas į Vykdomąją tarybą – netinkamas dalykas, kadangi tai diplomatinę tarnybą padarytų priklausomą nuo Vykdomosios tarybos²⁹. Turint galvoje S. Žymanto persakytą anglų poziciją dėl S. Lozoraičio ir VLIK'o santykių, nesunku suprasti gana griežtą ir faktiškai bekompromisinį diplomatijos šefo pasiūlymų Nicoje kontekstą. S. Lozoraitį rėmė A. McKibbinas. Antra vertus, VLIK'as turėjo ryšių su „Monika“ (JAV specialiosios žvalgybos tarnyba³⁰).

Nicoje S. Lozoraičio pasiūlytą pasitarimų su VLIK'u tęsinio datą – rugpjūčio 10 d. – per B. K. Balutį ir S. Žymantą anglų žvalgybos pareigūnas A. McKibbinas siūlė nukelti dėl jo planuojamo susitikimo su „Monika“³¹. „Dėdė“ (A. McKibbinas) susitiko su „Monika“ rugpjūčio pirmomis dienomis. Nors susitikimo pradžioje jis skambino S. Žymantui ir sakė, kad „pradžia pasikalbėjimų labai patenkintas, dalykai eina gerai ir aš galiu jaustis ramus“³² ir kad „Monika ir Nora visai sutaria, sutarė ir sutars ateity“, „jų veikimo linija ateity bus suderinta ir vieninga“³³,

tačiau nežinant šio susitikimo konteksto sunku spręsti, apie ką buvo kalbėta. Vėliau „Monika“ kalbėdama su V. Žilinsku pasakė, jog ji taip pat nesuinteresuota, kad diplomatai būtų priklausomi nuo VLIK'o³⁴. Nors „Nora“ ir „Monika“ rėmė S. Lozoraitį, tačiau vis dėlto buvo siekiama, kad abi pusės susitartų.

Po tam tikro derinimo nutarta S. Lozoraičio ir VLIK'o susitikimą suorganizuoti Reutlingene 1951 m. rugsėjo 1 d., tačiau susitikimas prasidėjo rugsėjo 2 d. Diplomatams atstovavo S. Lozoraitis ir V. Žilinskas, o VLIK'ui – J. Norkaitis (delegacijos pirmininkas), J. Kaminskas, J. Brazaitis, Jonas Makauskis ir Tomas Šidiškis. Pirmojo posėdžio metu tiek VLIK'as, tiek S. Lozoraitis susitarė nediskutuoti dėl Nicoje pateiktų pasiūlymų punktų, tartis tik dėl S. Lozoraičio bendradarbiavimo su VLIK'u nustatymo, Biuro ryšiams su kraštu palaikyti sudarymo ir bendrų konferencijų šaukimo³⁵. VLIK'as, norėdamas diplomatus įtraukti į savo organizaciją, dar kartą pasiūlė S. Lozoraičiui perimti Vykdamosios tarybos užsienio tarnybos valdytojo pareigas, tačiau S. Lozoraitis buvo apsisprendęs neįeiti į jokią VLIK'ui pavaldžią struktūrą, taigi pasiūlė kitą tarpusavio bendradarbiavimo formą, t. y. organizuoti dažnus jo ir VLIK'o Politinės komisijos pasitarimus, per kuriuos būtų aptariami visi bendri užsienio politikos klausimai. Po diskusijų šis S. Lozoraičio pasiūlymas buvo priimtas³⁶ ir įtrauktas į bendrą susitarimą³⁷. Abi pusės sutiko, kad turi būti įkurtas vienas centralizuotas biuras, palaikantis ryšius su kraštu, tačiau šis klausimas nebuvo išspręstas, kadangi nebuvo prieita prie bendros nuomonės, kas turėtų įeiti į šį organą ir ar LRS įeiti į šią struktūrą kaip techninis elementas, ar kaip visateisis narys. Per daug nepabrėžiant šio klausimo, rugsėjo 13 d. abiejų delegacijų pasirašytame bendrame susitarime buvo pažymėta, kad dėl specialaus organo sudary-

mo, sudėties ir kompetencijos tarsis „diplomatinio šefas ir VLIK'o pirmininkas“³⁸. Taip pat nutarta, kad abi vadovaujančios pusės bendru susitarimu šauks bendras konferencijas. Pasitarimų metu Reutlingene nebuvo išvengta principinio pobūdžio temos – dėl diplomatinio atstovų skyrimo kompetencijos. VLIK'as norėjo, kad atstovų skyrimo klausimas būtų sprendžiamas VLIK'o Politinėje komisijoje su diplomatų atstovu, o S. Lozoraitis laikėsi nuomonės, kad diplomatinio šefas turėtų tik informuoti VLIK'o Politinę komisiją apie numatytą paskyrimą ir išklausyti jos nuomonę bei pageidavimus³⁹. Tačiau turbūt abi pusės (gal kiek labiau S. Lozoraitis), siekiančios bent taikiai ir konstruktyviai baigti pasitarimus, labai nesileido į ginčus. Faktiškai Reutlingeno pasitarime daugiau kaip pusė S. Lozoraičio pateiktų Nicoje pasiūlymų nesusilaukė konkrečių sprendimų, tačiau abi delegacijos buvo patenkintos abipusiu susitarimu.

S. Lozoraičio pasirašytą Reutlingene susitarimą rėmė visi diplomatai, o VLIK'e šio susitarimo tvirtinimas sukėlė didžiules kolizijas, dėl nuomonių skirtumų VLIK'as suskilo į dvi nesutariančias stovyklas. Susitarimo tvirtinimui priešinosi ir finansiškai VLIK'ą remianti Amerikos lietuvių taryba, tiksliau – jos vadovai Liudas Šimutis ir Pijus Grigaitis⁴⁰. Kelis posėdžius VLIK'as niekaip negalėjo priimti sprendimo dėl Reutlingeno pasitarimo; galiausiai lapkričio 17 d. posėdyje balsuojant balsams pasiskirsčius po lygiai, VLIK'as susitarimą su S. Lozoraičiu atmetė⁴¹. S. Žymantas rašė S. Lozoraičiui, kad Reutlingeno susitarimas gali būti patvirtintas tik „Monikai“ „stipriai paspaudus“⁴². „Monika“ (dar minima ir kaip „dėdė Samas“) buvo suinteresuota VLIK'o egzistavimu, planavo skirti jam 2–3 mln. JAV dolerių per metus, ypač kariniam (žvalgybiniam) skyriui plėsti. Tačiau „dėdės Samo žmogus“ po vieno VLIK'o posėdžio ultimatyviai pareikalavo, kad VLIK'as susi-

tvarkytų, ir pagrasino, jog priešingu atveju Komitetas negaus jokio finansavimo⁴³. Tokia JAV žvalgybos pozicija išgąsdino VLIK'ą, todėl jis vėl ėmė svarstyti galimybę tartis su S. Lozoraičiu.

Lietuvos darbo federacijos atstovas VLIK'e dr. Jonas Grinius nepritarimą Reutlingeno susitarimui argumentavo tuo, kad tai prasilenkė su 1951 m. rugpjūčio 4 d. VLIK'o delegacijai suteiktais įgaliojimais, kuriuose buvo atmesti S. Lozoraičio pateikti pasiūlymai Nicoje ir siūlyta tartis pagal 1946 m. Berno nutarimus, taip pat sudaryti bendrą organą diplomatų ir VLIK'o užsienio reikalams tvarkyti bei organizuoti bendrus pasitarimus. Buvo išreikštas nepasitenkinimas, kad pasirašytame susitarime S. Lozoraitis tituluojamas diplomatijos šefu; tai reiškė, kad VLIK'as pripažino šias pareigas⁴⁴.

Reutlingeno pasitarimų traktavimas VLIK'o „virtuvėje“ rodo vyravusią nusistatymą S. Lozoraičio atžvilgiu, iš principo nenorą pripažinti jį diplomatijos šefu, net nepaisant „Monikos“ ir „Noros“ pageidavimų tarpusavyje susitarti.

Nuo Romos pasitarimų S. Lozoraičio ir VLIK'o „žaidimas“ prasidėjo įsitraukus Vakarų žvalgyboms, tačiau, dar nesant pakankamai tai įrodančių dokumentų, tenka apsiriboti hipotezėmis. Kol kas dar negalima teigti, kad S. Lozoraitis siekė būti jungtinio anglų bei amerikiečių žvalgybos centro vadovu⁴⁵ ir perimti iš VLIK'o ryšius su „Monika“, tačiau tai paneigti taip pat negalima, nes tai rodo buvę jo ryšiai su VLIK'o Karinio skyriaus viršininku Antanu Šova⁴⁶ (VLIK'as, sužinojęs apie kurio nors savonario ryšius su S. Lozoraičiu, tuojau pat pašalindavo jį iš savo gretų; tokio likimo sulaukė Bronius Bieliukas, A. Šova ir T. Šidiškis). Galima manyti, kad VLIK'as bijojo ir per didelės S. Lozoraičio įtakos (VLIK'e jį rėmė tautininkų ir Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos atstovai).

1952 M. – S. LOZORAIČIO IR VLIK'O SĄLYTIS

VLIK'ui nepatvirtinus Reutlingeno susitarimo, susidarė neaiški padėtis, t. y. kokiu pagrindu turėtų būti grindžiami tolesni S. Lozoraičio ir VLIK'o santykiai. Spaudžiamas „Monikos“ (JAV žvalgyba), VLIK'as buvo priverstas vėl svarstyti susitarimo su S. Lozoraičiu klausimą⁴⁷.

1952 m. pavasarį sudarant Vykdomąją tarybą pirmininko pareigas turėjęs eiti J. Kaminskas užsienio reikalų valdytojo pareigas pasiūlė dr. S. A. Bačkui⁴⁸, kuris paklausė kitų diplomatų nuomonės. Tokį VLIK'o žingsnį galima vertinti dvejopai: pirma, kaip siekį sutelkti lietuvių išeivijos politines jėgas Europoje, antra, kaip siekį skaldyti diplomatinę tarnybą (Vykdomosios tarybos narys T. Šidiškis rašė Vincui Rasteniui, kad tokia politika – „aiškus kylio tarp jūdviejų [S. Lozoraičio ir dr. S. A. Bačkio. – L. J.] varymas“⁴⁹). J. Kaminskas, paklaustas Povilo Žadeikio, kodėl dėl paskyrimo nebuvo kreiptasi į diplomatijos šefą S. Lozoraitį, atsakė, kad „nesąs laisvas tokį žingsnį daryti“. Taigi P. Žadeikiui susidarė įspūdis, kad VLIK'o ir diplomatų santykiai nė kiek negerėja, o „viskas pasilieka po senovei“⁵⁰.

1952 m. birželio 26 d.– liepos 7 d. Londone įvyko trijų pasiuntinių – S. Lozoraičio, B. K. Balučio ir P. Žadeikio – pasitarimai. Šiuo susitikimu Londone labai domėjosi lietuvių išeivijos politikai. Jie tikėjosi, kad bus išspręstas santykių su VLIK'u klausimas. Prieš išvykstant P. Žadeikiui į Londoną, dešimt pagrindinių JAV lietuvių išeivijoje veikiančių politinių grupių nusiuntė jam laišką, kuriame išreiškė nuomonę, kad pasiuntiniai ir VLIK'as turėtų derinti diplomatinę bei politinę veiklą. Taip pat buvo pageidaujama, kad, atsiradus nuomonių skirtumams tarp pasiuntinių ir VLIK'o, tai aiškintųsi VLIK'o pirmininkas ir diplomatijos šefas⁵¹.

VLIK'as, sužinojęs apie rengiamą pasiuntinių susitikimą, pasiūlė susitikti su pasiuntiniais po jų pasitarimų Londone. VLIK'o iniciatyvą susitikti ir siekį surasti tarpusavio sąlytį rodo VLIK'o pirmininko M. Krupavičiaus laiškas B. K. Balučiui bei telegrama, kurioje siūloma „tartis ir pradėti bendradarbiavimą tarp VLIK'o ir diplomatų dešimties grupių atstovų įteikto ministrui Žadeikiui pareiškimo ir Reutlingene pasirašyto susitarimo pagrindais“⁵².

Trys pasiuntiniai per pasitarimą Londone dr. S. A. Bačchio dalyvavimo Vykdomosios tarybos veikloje klausimą atidėjo iki artimiausiu metu numatytų pasitarimų su VLIK'u. Pasiuntiniai Londone nutarė, kad VLIK'o inicijuotame⁵³ būsimajame tarpusavio susitikime būtų tariamasi vien dėl praktiško bendradarbiavimo, nekeliant vadinaujų principinių klausimų⁵⁴.

Netrukus, liepos 21–24 d., Paryžiuje įvyko Lietuvos pasiuntinių ir VLIK'o atstovų pasitarimai. Pasiuntiniams atstovavo S. Lozoraitis, B. K. Balutis ir dr. S. A. Bačkis, VLIK'ui – J. Norkaitis, dr. P. Karvelis, T. Ši-diškis ir dr. Zenonas Ivinskis. Pasitarimuose buvo svarstyta: 1) politinės ir diplomatinės veiklos suderinimas; 2) ryšiai su kraštu; 3) visuotinės lietuvių išėivijos bendros konferencijos organizavimo klausimai⁵⁵.

Siekdamas normalizuoti pasiuntinių ir VLIK'o santykius, S. Lozoraitis pasiūlė bendradarbiauti praktiškai – diplomatijos šefas ir VLIK'o pirmininkas tartųsi ir savo nužiūra kviestų pasitarimų dalyvius⁵⁶. VLIK'o atstovai pasiūlė tarpusavio santykių suderinimo formulę, t. y. sudaryti politinės bei diplomatinės veiklos centrą Paryžiuje ir perkelti į jį Vykdomosios tarybos būstinę, kurioje Užsienio reikalų tarnybai vadovautų pasiuntiniams priimtinas asmuo. Pasiuntinių buvo paprašyta, kad jie pasakytų savo nuomonę dėl anksčiau minėtos dr. S. A. Bačchio kandidatūros užimti šį postą⁵⁷. Į VLIK'o atstovų pasiūlymą S. Lozoraitis kitame posė-

dyje pareiškė, kad „VLIK'o delegacijos pasiūlymai priimti dėmesin ir atidžiai apsvastyti“, ir savo bei B. K. Balučio vardu paprašė, kad būtų priimtas jų susitarimo variantas⁵⁸. Nors VLIK'o delegacijos pirmininkas J. Norkaitis ir apgailestavo dėl S. Lozoraitis rezervuoto požiūrio į jų pasiūlymus, vis dėlto pritarė pasiuntinių siūlytam projektui⁵⁹. Dėl diplomatų dalyvavimo Vykdomosios tarybos veikloje S. Lozoraitis ir B. K. Balutis pareiškė, kad „Diplomatinė Tarnyba negali kištis į bet kokius VLIK'o institucijų sudarymo klausimus“⁶⁰. Pasiuntiniai VLIK'o delegatams pasiūlė dr. S. A. Bačchio kandidatūrą kaip ryšininko tarp pasiuntinių ir VLIK'o, tačiau su tuo delegatai nesutiko⁶¹.

Svarstant antrą programos punktą – dėl ryšių su kraštu – pasitarimų dalyviai tik pasiguodė, kad nebuvo sukurta diplomatų ir VLIK'o kuriojama organizacija, kuri plėtotų pasipriešinimo veiklą. Bendrų konferencijų organizavimo klausimą pasitarimo dalyviai susitarė palikti diplomatijos šefo ir VLIK'o pirmininko prerogatyvai⁶².

B. K. Balučio nuomone, Paryžiuje įvykę eiliniai Diplomatinės tarnybos ir VLIK'o delegacijos pasitarimai neturėjo didelės įtakos tarpusavio santykių raidai⁶³. Nors ir nepavyko įtraukti dr. S. A. Bačchio į Vykdomąją tarybą, VLIK'as vis dėlto išreiškė pasitenkinimą Paryžiaus rezultatais ir padėkojo pasiuntiniams už atliktą darbą⁶⁴. Tokiai pozityviai VLIK'o pozicijai dėl pasiuntinių galėjo turėti įtakos ir po Paryžiaus pasitarimų, rugpjūčio 1–3 d., įvykę vidaus pertvarkymai: buvo sudaryta nauja Vykdomoji taryba (pirmininkauti iš JAV pakviestas Karolis Žalkauskas), į kurią neįėjo priešiška diplomatijos šefo atžvilgiu nusiteikę asmenys – Darbo federacijos atstovas J. Grinius bei Lietuvių fronto atstovai Z. Ivinskis ir J. Brazaitis. J. Griniui ir Z. Ivinskiui kvestionuojant „diplomatinės šefo“ klausimą, posėdžių metu Darbo federacijos ir Lietuvių fronto atstovams buvo pateikta interpeliacija, dėl to

VLIK'o pasitarimo dalyviai pareiškė jiems nepasitikėjimą. Susidarius tokiai padėčiai, Lietuvių frontas iš tolesnės VLIK'o veiklos pasitraukė⁶⁵. Vykdomosios tarybos pirmininkas K. Žalkauskas vėliau S. Lozoraičiui yra išsakęs savo nuomonę, kad M. Krupavičių taip pat reikėtų pakeisti, nes šis neturi „atsakomybės jausmo“⁶⁶.

Atrodė, jog pasibaigus Paryžiaus pasitarimams S. Lozoraičio (ir kitų pasiuntinių) bei VLIK'o santykiai taps konstruktyvesni, negu buvo iki tol, tačiau nauji įvykiai (diplomatinio atstovo paskyrimo Vokietijoje klausimas) parodė, kad sena tarpusavio santykių krizė dar nesibaigė.

Tuo metu Vakarų Vokietija sparčiai integravosi į tarptautinę aplinką ir stiprino savo politinę bei ekonominę padėtį (1951 m. oficialiai baigėsi karo padėtis tarp Vokietijos ir Vakarų sąjungininkų; tais pačiais metais Vakarų Vokietija paskyrė savo pirmąjį užsienio reikalų ministrą ir diplomatinis atstovus; Vakarų Vokietija tapo Europos anglių ir plieno susivienijimo nare)⁶⁷.

Tiek S. Lozoraitis, tiek VLIK'as savais diplomatiniais ir politiniais kanalais ieškojo galimybių atidaryti pasiuntinybę Bonoje. Pasiuntiniai manė, kad šio klausimo sprendimas turėtų priklausyti jų kompetencijai. P. Žadeikis laiške S. Lozoraičiui siūlė būti pasiuntinybės Vokietijoje steigėju ir, nors jis gyveno Romoje, atlikti atstovo funkcijas, o Bonoje galėtų dirbti iš Lietuvos pasiuntinybės Vašingtone perkeltas Juozas Kajeckas. Į atstovybės vadovo postą taip pat pretendavo ir buvęs Lietuvos pasiuntinys Vokietijoje Kazys Škirpa⁶⁸. Remdamasis pasiuntiniu prie Šv. Sosto Stasiu Girdvainiu, S. Lozoraitis susitarė su Vokietijos užsienio reikalų ministerija dėl rūpinimosi Bonoje Lietuvos reikalais⁶⁹. Reutlingeno pasitarime, vykusiame 1952 m. lapkričio mėn., S. Lozoraitis pasakė, jog 1952 m. sausio mėn. Vokietijos užsienio reikalų ministerijos Politikos departamentas sutiko, kad „Lietuvos interesai gali

būti atstovaujami neoficialiai, ir padarė sugestiją, kad šiuo atveju būtų gerai, jog jie būtų atstovaujami per Vokietijos ambasadorių [Romoje. – L. J.] ir man lankantis Bonoje“⁷⁰. VLIK'as (dr. Z. Ivinskis, dr. P. Karvelis), žinodamas, kad Vokietijoje neformaliai diplomatinis reikalus tvarko S. Lozoraitis, savarankiškai, nesikonsultuodamas su diplomatijos šefu, „mynė savus kelius“ į Vokietijos užsienio reikalų ministeriją. Vykdomosios tarybos Užsienio reikalų tarnybos valdytojas dr. P. Karvelis prašė užsienyje Lietuvos pasiuntinių rengiamam memorandumui parūpinti dokumentinės medžiagos apie siekius atkurti Lietuvos valstybę ir apie pasiuntinybių padėtį reziduojamuose kraštuose, tačiau tokia jo vykdoma savarankiška politika, nesitariant su diplomatijos šefu, sukėlė pasiuntinių⁷¹ ir S. Lozoraičio nepasitenkinimą⁷². Vėliau, Reutlingeno pasitarimo metu, dr. P. Karvelio memorandumas, S. Lozoraičiui pasiūlius ir VLIK'o atstovams pritarus, buvo perduotas parengti dr. Domui Krivickui⁷³.

Po Paryžiaus konferencijos planuotas diplomatijos šefo S. Lozoraičio ir VLIK'o pirmininko M. Krupavičiaus susitikimas rugpjūčio ir rugsėjo mėn.⁷⁴ įvyko tik 1952 m. lapkričio 25–28 d. Reutlingene. Pasitarimuose taip pat dalyvavo Vykdomosios tarybos pirmininkas K. Žalkauskas, tarybos nariai – dr. P. Karvelis, T. Šidiškis ir VLIK'o narys J. Norkaitis⁷⁵. S. Lozoraičio ir M. Krupavičiaus susitikimas Reutlingene buvo tarsi Paryžiaus susitarimo įtvirtinimas, parodantis abiejų pusių gerą valią. Svarbiausia pasitarimų tema, kaip ir prieš tai vykusiuose pasitarimuose, buvo politinės ir diplomatinės veiklos derinimas bei „veiksnių“ (apimančių visas lietuvių išeivijos visuomenės politines sroves, žinomas organizacijas) konferencijos klausimas⁷⁶. Tačiau didžiąją pasitarimų dalį buvo diskutuojama dėl Lietuvos diplomatinės atstovybės Bonoje. Į anksčiau minėtą S. Lozoraičio argumentą,

kad jį kaip neformalų atstovą pripažino Vokietijos užsienio reikalų ministerija, dr. P. Karvelis atsakė: „VLIK'ui Bonos vyriausybė seniai yra pareiškusi, kad VLIK'as yra pripažįstamas kaip legitimus Lietuvos reikalų atstovas“⁷⁷. Norėdamas tai patvirtinti, kitame posėdyje dr. P. Karvelis perdavė S. Lozoraičiui paskaityti VLIK'ui atsiųsto aukšto Vokietijos užsienio reikalų ministerijos pareigūno von Hallsteino raštą, kuriame sakoma: „Ar galima nustatyti su VLIK'u *volkerrechtliche Beziehungen, Ausw[ärtiges] Amt* spręst atėjus tinkamam momentui“⁷⁸. Susipažinęs su dokumentu diplomatijos šefas pareiškė, kad nori dėl to pasitarti su pasiuntiniais, nes, pasak jo, susidarė komplikota padėtis⁷⁹. S. Lozoraitis dar prieš Reutlingeno susitikimą buvo susipažinęs su VLIK'o žygiais dėl diplomatinio atstovavimo ir Vokietijos užsienio reikalų ministerijos pozicija šiuo klausimu. S. Lozoraičiui lankantis Vokietijos užsienio reikalų ministerijoje buvo pasakyta: kadangi diplomatijos šefas ir VLIK'as atstovybės klausimu veikia atskirai, vokiečiai vengia veltis į įvairių emigracijų savitarpio ginčus⁸⁰. Taigi S. Lozoraitis žinojo, kad dėl šio klausimo su VLIK'u reikia susitarti – ieškoti abiem pusėms tinkamo sprendimo.

Pasitarimų metu parengti S. Lozoraičio ir VLIK'o kreipimaisi į Vokietijos vyriausybę dėl diplomatinio atstovavimo nebuvo priimti, jie palikti svarstyti pasiuntiniams. S. Lozoraičio pasiūlytoje redakcijoje VLIK'as pripažįsta diplomatijos šefo kompetenciją spręsti diplomatinio atstovavimo klausimą; anot jo, Komitetas „būtų labai patenkintas, jeigu Vokietijos Federalinė Vyriausybė sutiktų su Lietuvos Diplomatinės Tarnybos Šefo pageidavimais tuo reikalu“⁸¹. VLIK'as kreipimąsi formulavo šiek tiek kitaip, pabrėždamas, kad jo ir diplomatijos šefo žygiai į Vokietijos vyriausybę dėl atstovavimo „galioja tiek VLIK'o, tiek ir Lietuvių Diplomatinės Tarnybos vardu“⁸².

Reutlingeno pasitarimuose svarstant „veiksnių“ konferencijos klausimą, S. Lozoraitis dar prieš konferenciją pasiūlė parengti jos programą, suorganizuoti preliminarią komisiją, į kurią įeitų VLIK'o, diplomatų, Amerikos lietuvių tarybos, Pasaulio lietuvių bendruomenės ir Lietuvos rezistencinės santarvės (LRS) atstovai. Tačiau vėliau S. Lozoraitis sutiko su M. Krupavičiaus siūlymu, kad į organizacinę komisiją įeitų tik VLIK'o ir diplomatijos šefo atstovas, nes VLIK'ui netiko, kad minėtoje komisijoje dalyvautų jo „konkurentė“ – LRS⁸³.

Nors Reutlingeno pasitarimuose nebuvo baigti svarstyti klausimai (neišspręstas atstovavimo Bonoje klausimas, galutinai nesudaryta „veiksnių“ konferencijos organizavimo struktūra), tačiau abi pasitarimuose dalyvavusios pusės išreiškė pasitenkinimą, kad posėdžiai vyko savitarpio supratimo dvasia⁸⁴.

Po Reutlingeno pasitarimų beveik visi pasiuntiniai pritarė S. Lozoraičio pasiūlytam kreipimosi į Vokietijos vyriausybę variantui. P. Žadeikis, Jonas Budrys (Lietuvos generalinis konsulas JAV), Vytautas Gylys (einantis Lietuvos generalinio konsulo pareigas Kanadoje) pritarė minimam projektui, laikydamiesi nuostatos, kad diplomatinį postų skyrimas besąlygiškai turėtų priklausyti diplomatijos šefo kompetencijai⁸⁵. B. K. Balutis taip pat pritarė minėtam kreipimuisi, tačiau siūlė pagalvoti apie kitokį projektą, kuriam nebūtų galima turėti jokių priekaištų⁸⁶. Lietuvos pasiuntinys Urugvajuje Kazimieras Graužinis pasiūlė S. Lozoraičiui ir VLIK'ui surasti abiem priimtina bendrą kreipimosi formą⁸⁷.

1951 m. VLIK'ui atmetus Reutlingeno susitarimą, 1952 m. pasitarimai Paryžiuje bei vėliau dar kartą Reutlingene parodė, kad VLIK'as ir S. Lozoraitis buvo labiau linkę tartis, negu ieškoti skirtumų tarpusavio santykiuose. Anksčiau kelti diplomatijos šefo ir „Kybartų aktų“ klausimai⁸⁸ sąmoningai nebuvo derybų objektu, buvo tariamasi tik dėl prak-

tinių bendradarbiavimo klausimų. Galima prielaida, jog „Monika“ (JAV žvalgyba) ir „Nora“ (Didžiosios Britanijos žvalgyba) darė spaudimą VLIK'ui bei S. Lozoraičiui ir siekė, kad būtų normalizuoti tarpusavio santykiai.

VAKARŲ ŽVALGYBŲ INTERESAI IR ATSTOVAVIMO BONOJE KLAUSIMAS

1953 m. vasario 18–26 d. VLIK'o Vykdomosios tarybos pirmininko K. Žalkausko vizito Londone metu LRS Vykdomojo komiteto pirmininkas Stasys Kuzminskas pasiūlė suorganizuoti diplomatijos šefo, VLIK'o ir LRS bendrą pasitarimą Lietuvos padėčiai ir klausimams, susijusiems su pasipriešinimo judėjimu, aptarti⁸⁹. Galimas daiktas, tokį LRS žingsnį paskatino tiek „Dėdės“, tiek „Monikos“ suinteresuotumas, kad išeivijos politiniai centrai Europoje surengtų tarpusavio pasitarimą ir suderintų santykius. Tačiau buvo abejojama, ar VLIK'as priims politinės konkurentės – LRS – kvietimą, ar tik pasitenkins susitikimu su diplomatijos šefu. Antra vertus, neabejotina, jog LRS, VLIK'as ir diplomatijos šefas žinojo, kad akivaizdus pasitarimų sabotavimas gali sukelti neigiamą tiek „Noros“, tiek „Monikos“ reakciją. LRS Vykdomojo komiteto vicepirmininkas S. Žymantas laiške S. Lozoraičiui rašė: „D. [„Dėdė“. – L. J.] jaučia, kad monikiečiai gali su didele reakcija atsisukti prieš tuos, kurie šį pasitarimą sukliudys, kas tai bebūtų“⁹⁰. Niekas nenorėjo patekti į kaltųjų sąrašą. „Dėdė“, svarstydamas susitikimo su LRS politiniais konkurentais galimybes, manė, kad geriau jau pasitarimų metu galintys iškilti nuomonių skirtumai ir nesutarimai, negu dėl tam tikrų procedūrinių klausimų visai nesusitikti⁹¹. LRS pageidavo, kad VLIK'as aiškiai pasakytų, ar jis sutinka, ar ne dalyvauti planuojamame bendrame pasitarime Paryžiuje.

VLIK'o pirmininkas M. Krupavičius 1953 m. balandžio 13 d. laiške S. Lozorai-

čiui rašė, jog sutinka dalyvauti pasitarime remdamasis 1952 m. Paryžiaus susitarimu, kuriame nutarta, kad diplomatijos šefui ir VLIK'o pirmininkui tariantis abi pusės į tarpusavio pasitarimus galės kviešti žmones savo nuožiūra⁹². Toks VLIK'o pirmininko gudrus politinis žingsnis neįvardijo LRS kaip lygiavertės pasitarimų dalyvės. S. Žymantas, nors ir būdamas labai nepatenkintas M. Krupavičiaus atsakymu, vis dėlto norėjo iš VLIK'o išgirsti atsakymą, ar pastarasis „nori kalbėtis ir pripažįsta LRS ar ne, nes per M. [Moniką. – L. J.] ir N. [Norą. – L. J.] perduota buvo, kad nenori ir nepripažįsta“⁹³, kad vėliau niekas nekaltintų LRS dėl vengimo tartis su VLIK'u.

Tačiau trijų pasitarimo idėja žlugo – VLIK'o Vykdomosios tarybos pirmininkas K. Žalkauskas pranešė, kad M. Krupavičius susirgo ir atvykti negalės⁹⁴. LRS savais informacijos kanalais patikrinusi patvirtino, kad VLIK'o pirmininkas serga⁹⁵, tačiau vėliau pastebėjo, kad jis po dviejų dienų buvo pakankamai sveikas⁹⁶.

Nors į pasitarimą VLIK'o pirmininkas M. Krupavičius bei kiti kviestitieji – VLIK'o Vykdomosios tarybos pirmininkas K. Žalkauskas ir generolas Stasys Raštikis (VLIK'o Karinio skyriaus viršininkas) – neatvyko, 1953 m. balandžio 24–25 d. diplomatijos šefo S. Lozoraičio ir LRS Vykdomojo komiteto pirmininko S. Kuzminsko bei vicepirmininko S. Žymanto pasitarimai Paryžiuje įvyko. Pasitarimų metu nebuvo aptarinėjami santykiai su VLIK'u, tik LRS vadovai išsakė nuomonę, kad reikia sukurti nepriklausomą pasipriešinimo centrą užsienyje, kuris būtų pagrindinis informacijos į kraštą tiekėjas ir priėmėjas, nes, anot jų, keliais kanalais į Lietuvą perduodama informacija dažnai būna netiksli ir prieštaringa. S. Lozoraitis pritarė LRS vadovų mintims ir, kreipdamas dėmesį į jų išsakytas mintis, pasakė, kad „tam tikslui jis yra pasiryžęs ir toliau kur reikia tarpininkauti“⁹⁷.

VLIK'as dėl neatvykimo į Paryžių „Monikai“ ir S. Lozoraičiui teisinosi, kad pastarasis per vėlai pakvietė – jie turėjo tik vieną dieną pasirengti, Vykdomosios tarybos pirmininkas K. Žalkauskas nespėjo gauti Prancūzijos vizos, be to, atvykti sutrukdė VLIK'o pirmininko liga⁹⁸. Gegužės 15 d. M. Krupavičius pasiūlė S. Lozoraičiui kuo greičiau susitikti Berne ir aptarti dar neišspręstą atstovavimo Bonoje klausimą bei aktualiausias vidaus ir užsienio politikos klausimus⁹⁹. S. Lozoraitis pritarė VLIK'o pirmininko siūlomam susitikimui, tik pageidavo, kad jis įvyktų Romoje po birželio 11 d.¹⁰⁰

1953 m. birželio 18–24 d. Romoje įvyko diplomatijos šefo S. Lozoraičio ir VLIK'o pirmininko M. Krupavičiaus susitikimas, kuriame taip pat dalyvavo pasiuntinys prie Šv. Sosto S. Girdvainis ir VLIK'o Vykdomosios tarybos pirmininkas K. Žalkauskas. Pasitarimų metu sutarta sudaryti penkių žmonių komisiją, kuri padėtų parengti Lietuvos valstybės atkūrimo dokumentinę medžiagą, taip pat nubrėžtos lietuvių išeivijos politinės konferencijos šaukimo organizacinės komisijos (į ją įėjo S. Lozoraitis, dr. S. A. Bačkis, dr. A. Gerutis, K. Žalkauskas ir M. Krupavičius) gairės (1953 m. rugsėjo 12–14 d. Paryžiuje susirinko komisija dokumentinei medžiagai rinkti ir organizacinė komisija išeivijos konferencijos organizavimui aptarti, buvo nutarta politinę konferenciją atidėti dėl tuo metu vykusio JAV lietuvių Seimo¹⁰¹). VLIK'as pareiškė, kad susitikti su LRS jau neaktualu¹⁰², nes su jais amerikiečiai nutraukė ryšius¹⁰³.

Dėl diplomatinio atstovavimo Bonoje nebuvo prieita prie vieningos nuomonės. S. Lozoraitis, gal labiau inspiruotas pasiuntinių palaikymo ir savo principų, laikėsi nuomonės, jog neoficialių diplomatinių atstovų skyrimas priklauso jo kompetencijai. Tačiau VLIK'as siekė, kad šis klausimas būtų sprendžiamas tariantis diplomatijos šefui ir VLIK'o pirmininkui. Kadangi nebuvo susi-

tarta, klausimą svarstyti paliko diplomatams ir VLIK'ui¹⁰⁴. Lietuvos pasiuntinys JAV P. Žadeikis rėmė S. Lozoraičio poziciją, sakydamas, jog „kandidato pristatymas svetimai valstybei savaime suprantama, kad turėtų išeiti iš paties Šefo, neminint jokios visuomeninės organizacijos“¹⁰⁵.

VLIK'as, nesulaukdamas S. Lozoraičio vertinimų dėl atstovo skyrimo Vakarų Vokietijoje, rugsėjo 3 d. ultimatyviai pareikalavo, kad diplomatijos šefas atsakytų iki rugsėjo 20 d. VLIK'o pirmininkas M. Krupavičius S. Lozoraičiui rašė, kad jeigu jis iki nurodyto laiko neatsakys ar nepritaris VLIK'o kreipimuisi į Vakarų Vokietijos vyriausybę, tuomet Vykdomoji taryba pati suras atstovą, o VLIK'o pirmininkas jį pristatys Vakarų Vokietijos vyriausybei¹⁰⁶. S. Lozoraitis oficialiai atsakė, kad „Lietuvos Valstybės interesai neleidžia statyti tokius dalykus ultimatumų plotmėje“¹⁰⁷; be to, neoficialiai per tautininkų sąjungos atstovą VLIK'e T. Šidiškį išpėjo VLIK'ą, kad pastarasis negrasintų „atstovo“ paskyrimu Bonoje, nes kitaip bus priverstas dėl to kreiptis į vokiečių vyriausybę¹⁰⁸.

1954 m. kovo 19 d. S. Lozoraitis pranešė VLIK'o pirmininkui, kad paskyrė dr. A. Gerutį rūpintis Lietuvos reikalais Bonoje¹⁰⁹. Į dvigubos diplomatijos žaidimą įsitraukė ir VLIK'as, vienašališkai paskirdamas savo atstovą. Leidinyje „Draugas“ buvo išspausdintas pranešimas, kad dr. P. Karvelis gegužės 4 d. Bonoje įteikė VLIK'o pirmininko pasirašytą raštą (kovo 26 d.¹¹⁰) ir buvo priimtas atstovauti Lietuvos reikalams prie Vakarų Vokietijos vyriausybės¹¹¹. Netrukus diplomatijos šefas paskelbė, kad tokia žinia neatitinka tikrovės ir „jokia oficiali Lietuvos Respublikos atstovybė Bonoje neegzistuoja. Jos reikalu VLIK'as buvo parašęs laišką Vokietijos užsienio reikalų ministerijai, tačiau šis laiškas paliktas be atsakymo“¹¹². Kiek vėliau dr. P. Karvelis patikslino, kad VLIK'as tik pristatė savo delegatą Lietuvai atstovauti¹¹³, o ne, kaip anksčiau buvo minėta, „buvo priimtas atstovauti“.

Vakarų Vokietijos užsienio reikalų ministerija, sužinojusi apie dviejų lietuvių išėvijos politinių pusių principinius nesutarimus, atsiribojo ir nusišalino nuo tarpusavio santykių aiškinimosi, pareiškusi, kad vyriausybė negali „kištis į lietuviškus vidaus reikalus ir būti arbitru“¹¹⁴. B. K. Balutis savo dienoraštyje perpasakojo dr. A. Geručio pateiktą *pro memoria* apie jo susitikimus Vokietijos užsienio reikalų ministerijoje 1954 m. spalio 8–23 d., kur buvo išsakyta Vakarų Vokietijos pozicija dėl atstovybės kūrimo. Vokiečiai neigiamai vertino pasiuntinybės arba konsulato steigimo galimybę, nes nenorėjo aštrinti santykių su Sovietų Sąjunga. Vokiečiai siūlė kurti *Passtelle* (žodynuose neaptiktas terminas, tačiau remiantis Kanados lietuvių laikraščio „Nepriklausoma Lietuva“ straipsniu „Žinios iš VLIK'o“, tai galėtų būti susiję su lietuviškų pasų išdavimu; tuo metu pasai buvo išduodami Lietuvos pasiuntinybėse Vatikane, Londone ir konsulate Čikagoje¹¹⁵), kurios atsiradimui, anot jų, neturėtų neigiamos įtakos Sovietų Sąjunga¹¹⁶.

Iki VLIK'o persikėlimo į JAV 1955 m. antroje pusėje (lapkričio 24–27 d. Niujorke įvyko pirmoji Komiteto sesija JAV¹¹⁷) tarpusavio santykiai su S. Lozoraičiu taip ir liko nenormalizuoti. S. Lozoraitis tų pačių metų balandžio 18 d. laiške M. Krupavičiui dar kartą išdėstė savo poziciją dėl atstovo Bonoje ir pritarė VLIK'o pasiūlymui tartis¹¹⁸. Nauji S. Lozoraičio ir VLIK'o pasitarimai įvyko 1956 m., t. y. VLIK'ui jau persikėlus į JAV.

Atstovo skyrimo prie Vokietijos vyriausybės klausimas dar kartą atskleidė VLIK'o ir S. Lozoraičio principinius nesutarimus. Nepripažindamas S. Lozoraičiui teisės skirti diplomatinės misijos šefus, VLIK'as rėmėsi jo laišku M. Krupavičiui, perduotu 1946 m. Berno konferencijos metu, kuriame S. Lozoraitis, nustatydamas savo kompetencijos ribas, nereiškė pretenzijų į teisę skirti diplo-

matinių atstovybių vadovus¹¹⁹. VLIK'as rėmėsi ir 1952 m. Reutlingeno susitarimu, kad visus politinius ir diplomatinis klausimus svarsto kartu Lietuvos diplomatijos šefas ir VLIK'o pirmininkas¹²⁰.

S. Lozoraitis su Berno susitarimais tiesiogiai buvo susijęs tik iki 1947 m. vasario 7 d., kai pranešė pasitraukęs iš VLIK'o Vykdomosios tarybos Užsienio reikalų valdytojo pareigų. 1950 m. birželio mėn. Romoje vykusiuose pasitarimuose S. Lozoraitis pareiškė, kad Berno susitarimai yra „atgyvenusi filosofija“ ir jais negalima remtis aiškinant dvišalius santykius¹²¹. Tokį S. Lozoraičio požiūrį paskatino trintis su VLIK'u bei Komiteto pretenzijos į Seimo ir Vyriausybės funkcijas. S. Lozoraitis laikėsi principo, kad skirti diplomatinis atstovus ir konsulus turi teisę tik diplomatijos šefas¹²². Tai jis įrodė ir praktiškai – paskyrė (V. Žilinską – Švedijoje, dr. A. Gerutį – Šveicarijoje) bei paaukštino (dr. S. A. Bačkį) Lietuvos atstovus; apie tai VLIK'as būdavo informuojamas tik *post factum*. S. Lozoraitis atvirame laiške VLIK'o pirmininkui M. Krupavičiui į siūlymą skirti VLIK'o ir S. Lozoraičio vardu atstovą prie Vakarų Vokietijos vyriausybės atsakė: „Aš [S. Lozoraitis. – L. J.] neturiu jokių pretenzijų subordinuoti sau VLIK'ą dalyvaujant jo narių parinkime ir nustatyme. Lygiu būdu aš nelaikau galima, kad Lietuvos diplomatiniai atstovai būtų subordinuoti VLIK'ui, darrant juos priklausomus nuo VLIK'o paskyrimo, kaip kad Tamstos siūloma“¹²³. Galbūt įdomu tai, kad latvių diplomatinės tarnybos šefas taip pat pats skirdavo atstovus (naujuoju Latvijos atstovu Vašingtone buvo paskirtas A. Spekke)¹²⁴.

TEISINIAI ARGUMENTAI DĖL S. LOZORAIČIO IR VLIK'O SANTYKIŲ

1946 m. birželio 24 d. VLIK'o pirmininkas M. Krupavičius paprašė VLIK'o Teisių ko-

misijos remiantis 1938 m. Konstitucija paaiškinti, ar „Kybartų aktai“ teisėti¹²⁵. VLIK'o Teisių komisijos pateiktas išvadas sudarė trys punktai, apibūdinantys „Kybartų aktus“ kaip teisiniu atžvilgiu niekinius. Pirma – aktų sudarymo laikas. Konstatuota, kad „jei faktiškai prezidentas p. S. L. ministru pirmininku paskyrė, sakykime, tik 1940 m. liepos 30 d., o paskyrimo akte įrašė 1940 m. birželio 15 d. datą, atseit p. S. L. min. pirmininko funkcijas formaliai turėjo keliomis savaitėmis anksčiau negu tikrovėje, tai kas iš to gautūsi? Nagi tarpe nuo birželio 15 d. iki liepos 30 d. būtų du tos pačios funkcijos vykdytojai: tas, katras faktiškai ir teisėtai tas pareigas ėjo (šiuo atveju p. Merkys), ir tas naujasis pagal netikros datos prezidento aktą (šiuo atveju p. S. L.)“. Antra – prezidento aktai nebuvo paskelbti „Vyriausybės žiniuose“. Trečia – remiantis 1938 m. Konstitucijos 97 straipsniu, kuriam sakoma, kad prezidentas ministro pirmininko pristatymu paskiria jo pavaduotoją bei skiria ir atleidžia kitus ministrus, dėl komisijai nežinomų priežasčių nebuvo baigta formuoti vyriausybę¹²⁶.

Dėl šio „Kybartų aktų“ įvertinimo nei S. Lozoraitis, nei kiti diplomatai nepateikė VLIK'ui jokių kontrargumentų. Tikėtina, kad ir pats S. Lozoraitis nebuvo tikras tų aktų panaudojimo sėkme; tai parodė 1945 m. rugsėjo 19 d. kreipimasis į didžiųjų valstybių vadovus, iš kurių nebuvo gauta jokie atsakymo.

1950 m. gruodžio 16 d. VLIK'o Teisių komisija pateikė išvadas ir dėl diplomatijos šefo. Jose konstatuota, kad Lietuvos įstatymuose diplomatijos ar diplomatų šefo titulas nebuvo užfiksuotas, taigi jo vykdomos funkcijos priklauso Seimo arba prezidento prerogatyvai. Todėl Juozo Urbšio telegrama (ja užsienio reikalų ministras paskyrė S. Lozoraitį Lietuvos diplomatijos šefu)¹²⁷ buvo palaikyta kaip sugestija Lietuvos diplomatiniam atstovams valstybės katastrofos atve-

ju, tačiau, anot komisijos, jau nuo 1940 m. rugsėjo mėn. J. Urbšio telegrama neteko moralinio pagrindo, nes tuo metu buvo sudarytas Lietuvos tautinis komitetas, kuris sprendė ne tik vidaus bei užsienio politikos klausimus, bet ir diplomatinis reikalus. Komisijos pateiktoje išvadoje pažymėta, kad 1941 m. birželio sukilimo metu sudaryta Lietuvos vyriausybė pakeitė Tautinį komitetą ir uždraudus vyriausybės veiklą „politinės tautos vadovybės funkcijas toliau vykdo VLIK'as“¹²⁸.

1952 m. VLIK'o įgaliotinis JAV V. Sidzikauskas paprašė valstybės teisės specialisto dr. D. Krivicko pranešti amerikiečių pažiūrą į Lietuvos diplomatijos šefo instituciją. Tikėtasi gauti neigiamus aiškinimus, tačiau rezultatai buvo priešingi. JAV į J. Urbšio telegramą buvo žiūrima kaip į „kariuomenės vado įsakymus karo metu“¹²⁹. Dr. D. Krivickas, remdamasis R. Genet, A. Lazarevskiu, G. Grelat, F. Roosevelt ir kt. mintimis apie užsienio reikalų ministro ir jo vadovaujamos ministerijos veiklos sritis, kompetencijos ribas, uždavinius bei teises ypatingais atvejais, priėjo prie išvados, kad užsienio reikalų ministras J. Urbšys savo aktu sukūrė naują diplomatijos šefo instituciją likusios užsienyje diplomatijos vieningumui ir tęstinumui palaikyti. Anot jo, „diplomatijos šefas yra ekstraordinarinis šefas, „emergency“ šefas. Šefo sąvoka implikuoja vadovavimą. Tai kyla pirmiausia iš šio žodžio etimologinės prasmės. Šefas yra tas, kas stovi priešaky, vadovauja...“¹³⁰ Pasiuntinys Londone B. K. Balutis manė, kad jokia nauja institucija nebuvo sudaryta, nes pasiuntinių kompetencija kokia buvo, tokia ir liko, tik atsirado diplomatijos šefas, kurio kompetencija neviršijo iš *primus inter pares*¹³¹. Tokios pozicijos laikėsi ir pasiuntinys Vašingtone P. Žadeikis¹³².

Dr. D. Krivickas teigė, kad teisiniu atžvilgiu diplomatijos šefas bei pasiuntiniai ir VLIK'as yra skirtingi organai: pasiunti-

niai – valstybės organai, o VLIK'as – visuomeninis organas. Dr. D. Krivicko žodžiais, teisiniu atžvilgiu tarp jų negalėjo būti jokio konflikto, nes diplomatijos šefas ir pasiuntiniai eina jiems pavestas pareigas, o VLIK'as dalyvauja visuomeninėje veikloje, tačiau politiniu atžvilgiu konfliktas buvo įmanomas. Vienoje paskutinių išvadų teigiama, kad diplomatijos šefas ir pasiuntiniai privalo eiti jiems įstatymų pavestas pareigas, o ne visuomeninių organizacijų direktyvas, ir pabrėžiama, kad pasiuntiniai – Lietuvos valstybės, o ne buvusio režimo atstovai¹³³.

Ši teisinė polemika dėl diplomatijos šefo titulo vyko ir žiniasklaidoje, ten savo nuomonę reiškė politikai ir teisininkai. VLIK'o narys J. Kaminskas, pritardamas anksčiau minėtai oficialiai VLIK'o pozicijai dėl J. Urbšio telegramos, pridūrė, kad tokį paskyrimą galėjo atlikti Seimas ar Ministrų taryba ir kad VLIK'as nepripažįsta Lietuvos valstybės tęstinumo po 1926 m. gruodžio 16 d. perversmo¹³⁴. Dr. M. Anyšas, komentuodamas J. Kaminsko nuomonę, teigė, kad Konstitucija buvo sudaryta taikiam laikotarpiui ir nebuvo numatyta kritiškam atvejui. Seimui priimti tokį sprendimą reikėjo trijų skaitymų, ir tai buvo galima tikėtis, kad per tokį laiką Sovietų Sąjunga būtų pareiškusi *veto*. Ministrų taryboje šio klausimo svarstymas taip pat būtų užėmęs nemaža laiko ir apie tai galėjo sužinoti Sovietų Sąjunga. Todėl užsienio reikalų ministras prezidento pritarimu pats ėmėsi iniciatyvos bent minimaliai sutvirtinti diplomatinio tęstinumo klausimą valstybei kritišku atveju¹³⁵.

S. Lozoraičio ir VLIK'o santykių teisinis pagrindimas tiek žiniasklaidoje, tiek tarp vadinamųjų ekspertų neturėjo didesnės įtakos tarpusavio santykiams, nors iš abiejų pusių kartais būdavo remiamasi kaip papildoma priemone savo argumentams sutvirtinti.

LIETUVIŲ IŠEIVIJOS SPAUDA APIE S. LOZORAIČIO IR VLIK'O SANTYKIUS

Lietuvių išeivijos spauda turėjo nemažai įtakos išeivijos politiniam gyvenimui. Tai buvo tarsi tarpinė grandis tarp S. Lozoraičio, VLIK'o ir išeivijos. Spauda ne tik informavo lietuvių visuomenę apie S. Lozoraičio, kitų pasiuntinių ir VLIK'o pasitarimų eigą bei priimtus sprendimus, bet ir pati įsitraukė į propagandinius žaidimus ir kartu formavo pasaulio lietuvių nuomonę sau reikiama linkme.

Santykių klausimas labiausiai buvo aktualizuojamas JAV lietuvių spaudoje („Dirva“, „Draugas“, „Darbininkas“, „Į Laisvę“, „Keleivis“, „Naujienos“ ir kt.). Tuometinę lietuvių išeivių politinę situaciją apžvelgdavo ir vertindavo Vokietijos („Tremtis“), D. Britanijos („Britanijos lietuvis“), Argentinos („Argentinos lietuvių balsas“, „Laikas“), Kanados („Nepriklausoma Lietuva“, „Tėviškės žiburiai“), Brazilijos („Mūsų Lietuva“), Urugvajaus („Darbas“), Australijos („Mūsų pastogė“) laikraščiai.

JAV lietuvių spauda politiniu atžvilgiu buvo susiskirsčiusi į kelias ideologines stovyklas. Lietuvos konsulas Čikagoje Petras Daužvardis laiške S. Lozoraičiui rašė apie JAV lietuvių spaudos politinę orientaciją: „Draugas, Darbininkas, Tėviškės žiburiai (katalikiški); Naujienos ir Keleivis (socialistiški) stovi VLIK'o pusėje, o Sandara, Dirva, Vienybė ir dalinai Amerikos Lietuvis ir Nepriklausoma Lietuva – Lietuvos atstovų pusėje. Garsas ir Tėvynė, abiejų Susivienijimų organai, savo krypties neparodė“¹³⁶. Tai gi tiek diplomatai, tiek katalikiškasis VLIK'as turėjo ir savų užtarėjų, ir inkvizitorius¹³⁷; tai turėjo neigiamą reikšmę, nevienijo lietuvių išeivijos visuomenės. Žvelgimas į įvykius iš skirtingų pozicijų ir su tam tikra emocijų doze skatino spaudos subjektyvumą.

S. Lozoraičio ir VLIK'o santykių vertinimas spaudoje priklausė nuo įsitikinimų ar pa-

sirinktos politinės pozicijos. Pavyzdžiui, pro-vlikiška spauda, apibūdindama VLIK'ą kaip pagrindinę rezistencinę organizaciją, kėlė jo pasiskelbimo vyriausybe išėivijoje klausimą¹³⁸, o S. Lozoraitį kaltino valdžios siekimu, reiš-kiančiu pretenzijas į „tautos vado“ vardą¹³⁹; tai menkino atliktų darbų vertę¹⁴⁰.

Diplomatų stovyklą ginanti spauda vienareikšmiškai pasisakė prieš VLIK'o tendencijas atlikti Seimo ir Vyriausybės funkcijas¹⁴¹, kaltino prokatalikišką VLIK'o bloką vengimu bendradarbiauti su S. Lozoraičiu¹⁴², gynė pastarojo pozicijas¹⁴³.

IŠVADOS

Lietuvai 1940 m. netekus nepriklausomybės, Vakaruose aktyviai į valstybės laisvinimo veiklą įsitraukė dvi pagrindinės lietuvių išėivijos politinės grupės – Lietuvos diplomatinė tarnyba su S. Lozoraičiu priešakyje ir VLIK'as. Tačiau tarpusavio bendradarbiavimas nebuvo nei solidarus, nei glaudus, dažnai viršų imdavo siekis dominuoti ar iškilę principiniai nesutarimai. VLIK'as, save laikęs svarbiausia pasipriešinimo organizacija, siekė politinio monopolio tarp lietuvių politinės išėivijos, tuo sukeldamas pasiuntinių, ypač S. Lozoraičio, nepasitenkinimą ir pasipriešinimą.

Apibendrinant galima teigti, kad pagrindinės tarp S. Lozoraičio ir VLIK'o kilusių nesutarimų priežastys buvo šios: iš vienos pu-

sės – J. Urbšio telegrama, kurioje S. Lozoraitis, nors ir sugestyviai, vis dėlto paskiriamas diplomatijos šefu, bei „Kybartų aktai“, sukėlę nemažą politinį atgarsį VLIK'e; iš kitos pusės – VLIK'o, nepaisant jo kaip visuomeninės organizacijos pobūdžio, pretenzijos vykdyti Seimo ir Vyriausybės funkcijas bei siekimas sau subordinuoti tebeatliekančius diplomatinės pareigas pasiuntinius.

Po 1950 m. Romoje įvykusių pasitarimų į S. Lozoraičio ir VLIK'o „žaidimą“ įsitraukė Vakarų žvalgybos, kurios buvo suinteresuotos, kad lietuvių išėivijos politinės jėgos veiktų vieningai. Nors Vakarų žvalgybų įtaka lietuvių išėivijai yra neabejotina, tačiau S. Lozoraičio ir VLIK'o ryšiai su „Nora“ ir „Monika“ ir jų galima įtaka lietuvių politinių centrų tarpusavio santykiams vertintina ypač atsargiai, apsiribojant tik hipotezėmis, nes JAV ir Didžiosios Britanijos saugumo pokario archyvai kol kas nėra prieinami tyrinėtojui.

Įvykę Lietuvos diplomatijos šefo S. Lozoraičio ir VLIK'o pasitarimai (iki 1953 m.), kuriuose buvo deklaruojamas noras bendradarbiauti ar tartis tik praktiniais klausimais, faktiškai anksčiau ar vėliau baigdavosi nesutarimais, ir derybų ratas vėl turėdavo sukintis iš naujo. Politinės ambicijos pirmam stovėti prie Lietuvos vadavimo „vairo“ vaidino lemiamą vaidmenį tarpusavio santykių raidoje. Tai rodo ir kilusios diskusijos dėl Lietuvos atstovo skyrimo prie Vakarų Vokietijos vyriausybės.

Nuorodos

¹ Žr. *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 2(8), p. 56–66.

² L. Mockūnas, *Pavargęs herojus*, Vilnius, 1997.

³ J. Jakaitis, *Išdavystės keliu*, Vilnius, 1976.

⁴ S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje; Dr. S. A. Bačkio asmeninis archyvas.

⁵ B. K. Balutis, *Mano dienykas, asmeniniai laišakai, nuorašai, laikraščių ir kitokios iškarpos*, Lietuvos užsienio reikalų ministerijos archyvas, kolekcija.

⁶ M. Krupavičiaus 1949 m. lapkričio 19 d. laiškas P. Žadeikiui, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

⁷ Žr. *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 2(8).

⁸ „Demokratinio ir vadistinio principų tarpusavinė kova laisvinimo organizacijoje“, *Į Laisvę*, 1954, Nr. 3, p. 31.

⁹ „Pasikalbėjimo su VLIK'o ir VT pirmininku M. Krupavičiumi tęsinys“, *Eltos biuletenis*, 1950, lapkričio 20, Nr. 12, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

¹⁰ „Demokratinio ir vadistinio principų tarpusavinė kova...“, p. 34.

¹¹ B. K. Balučio 1950 m. gruodžio 6 d. *pro memoria*, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

¹² P. Maldeikis, *Mykolas Krupavičius*, Chicago, 1975, p. 298.

¹³ S. Lozoraičio 1951 m. liepos 2 d. *pro memoria*, dr. S. A. Bačchio asmeninis archyvas.

¹⁴ A. McKibbino 1951 m. birželio 3 d. laiškas S. Lozoraičiui, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

¹⁵ S. Lozoraičio 1951 m. liepos 2 d. atmintinės priedas A (pasiūlymai įteikti VLIK'o delegatams), dr. S. A. Bačchio asmeninis archyvas; „Demokratinio ir vadistinio principų tarpusavinė kova...“, p. 38–39.

¹⁶ *Ibid.*, p. 37.

¹⁷ *Nicos pasitarimų, įvykusių 1951 m. birželio 22–26 d., komunikatas*, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

¹⁸ S. Lozoraičio 1951 m. liepos 2 d. *pro memoria*, dr. S. A. Bačchio asmeninis archyvas.

¹⁹ G. K. Vaigauskas, „Lietuvių nacionalistų kenkėjiška veikla ir kova su ja“, žurnalo „*Laisvės kovų archyvas*“ priedas, Kaunas, 1992, p. 15.

²⁰ J. Jakaitis, op. cit., p. 204.

²¹ E. V. Žėrutis, „Lietuviškosios rezistencijos organizacija užsienyje“, *Į Laisvę*, 1964, Nr. 36, p. 32.

²² *Ibid.*

²³ S. Žymanto 1951 m. rugpjūčio 4 d. laiškas S. Lozoraičiui, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

²⁴ L. Mockūnas, op. cit., p. 470.

²⁵ S. Žymanto 1951 m. gegužės 21 d. *pro memoria*, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

²⁶ J. Jakaitis, op. cit., p. 206.

²⁷ *Ibid.*

²⁸ S. Žymanto 1951 m. liepos 13 d. laiškas S. Lozoraičiui, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

²⁹ S. Žymanto 1951 m. rugpjūčio 30 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*

³⁰ J. Jakaitis, op. cit., p. 206.

³¹ S. Žymanto 1951 m. liepos 20 d. laiškas S. Lozoraičiui, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

³² S. Žymanto 1951 m. rugpjūčio 2 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*

³³ S. Žymanto 1951 m. rugpjūčio 6 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*

³⁴ V. Žilinsko 1951 m. rugpjūčio 15 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*

³⁵ VLIK'o delegacijos ir Lietuvos diplomatijos šefo S. Lozoraičio pasitarimų pirmojo posėdžio, įvykusio 1951 m. rugsėjo 2 d. Reutlingene, protokolas, *ibid.*

³⁶ *Ibid.*

³⁷ S. Lozoraičio ir VLIK'o delegacijos 1951 m. rugsėjo 2–12 d. Reutlingene įvykusių pasitarimų komunikatas, *ibid.*

³⁸ *Ibid.*

³⁹ VLIK'o delegacijos ir Lietuvos diplomatijos šefo S. Lozoraičio pasitarimų antrojo posėdžio, įvykusio 1951 m. rugsėjo 2 d. Reutlingene, protokolas, *ibid.*

⁴⁰ L. Šimučio – P. Grigaičio 1951 m. spalio 11 d. telegrama, *Dirva*, *ibid.*

⁴¹ „Žinios iš VLIK'o“, *Nepriklausoma Lietuva*, 1951, lapkričio 29; S. Žymantas, „VLIKUI susitarimą su Lietuvos diplomatijos šefu atmetus“, *Britanijos Lietuvis*, 1951, gruodžio 15, *ibid.*

⁴² S. Žymanto 1951 m. spalio 16 d. laiškas S. Lozoraičiui, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

⁴³ J. Budrio 1952 m. vasario 9 d. *pro memoria*, *ibid.*

⁴⁴ „Demokratinio ir vadistinio principų tarpusavinė kova...“, *Į Laisvę*, 1955, Nr. 5, p. 31.

⁴⁵ J. Jakaitis, op. cit., p. 225.

⁴⁶ *Ibid.*, p. 221; A. Šovos 1951 m. liepos 18 d. laiškas S. Lozoraičiui, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

⁴⁷ S. Miglino laiškas S. Lozoraičiui (gautas 1952 m. kovo 1 d.), *ibid.*

⁴⁸ Dr. S. A. Bačchio 1952 m. balandžio 1 d. telegrama S. Lozoraičiui, *ibid.*

⁴⁹ T. Šidiškio 1952 m. balandžio 15 d. laiškas V. Rasteniui, *ibid.*

⁵⁰ P. Žadeikio 1952 m. balandžio 7 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*

⁵¹ Dešimties politinių grupių atstovų 1952 m. birželio 7 d. laiškas P. Žadeikiui, *ibid.*

⁵² M. Krupavičiaus 1952 m. birželio 25 d. telegrama B. K. Balučiai, *ibid.*; M. Krupavičiaus 1952 m. birželio 26 d. laiškas B. K. Balučiai, *ibid.*

⁵³ M. Krupavičiaus 1952 m. balandžio 14 d. laiškas B. K. Balučiai, *ibid.*

⁵⁴ Lietuvos diplomatijos šefo S. Lozoraičio ir Lietuvos pasiuntinių ministerio Londone B. K. Balučio ir ministerio Vašingtone P. Žadeikio pasitarimų, įvykusių Londone 1952 m. nuo birželio 26 d. iki liepos 7 d., protokolas, *ibid.*

⁵⁵ Lietuvos diplomatinės tarnybos užsienyje ir VLIK'o delegacijos pasitarimų Paryžiuje pirmojo posėdžio, įvykusio 1952 m. liepos 21 d., protokolas, *ibid.*

⁵⁶ Lietuvos diplomatinės tarnybos užsienyje ir VLIK'o delegacijos pasitarimų Paryžiuje antrojo posėdžio, įvykusio 1952 m. liepos 22 d. 11 val., protokolas, *ibid.*

⁵⁷ Lietuvos diplomatinės tarnybos užsienyje ir VLIK'o delegacijos pasitarimų Paryžiuje trečiojo posėdžio, įvykusio 1952 m. liepos 22 d. 17 val., protokolas, *ibid.*

⁵⁸ Lietuvos diplomatinės tarnybos užsienyje ir VLIK'o delegacijos pasitarimų Paryžiuje ketvirtojo posėdžio, įvykusio 1952 m. liepos 23 d. 11 val., protokolas, *ibid.*

⁵⁹ *Ibid.*

⁶⁰ Lietuvos diplomatinės tarnybos užsienyje ir VLIK'o delegacijos pasitarimų Paryžiuje penktojo po-

sėdžio, įvykusio 1952 m. liepos 23 d. 17 val., protokolas, *ibid.*

⁶¹ S. Lozoraičio 1952 m. liepos 26 d. laiškas P. Žadeikiui, *ibid.*

⁶² Lietuvos diplomatinės tarnybos užsienyje ir VLIK'o delegacijos pasitarimų Paryžiuje penktojo posėdžio, įvykusio 1952 m. liepos 23 d. 17 val., protokolas, *ibid.*

⁶³ B. K. Balučio 1952 m. rugpjūčio 8 d. laiškas P. Žadeikiui, *ibid.*

⁶⁴ P. Karvelio 1952 m. rugpjūčio 16 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*

⁶⁵ T. Šidiškio 1952 m. rugpjūčio 4 d. laiškas V. Rasteniui, *ibid.*

⁶⁶ S. Lozoraičio 1952 m. lapkričio 26 d. *pro memoria*, *ibid.*

⁶⁷ W. Laqueur, *Europa mūsų laikais – 1945–1992*, Vilnius, 1995, p. 101.

⁶⁸ P. Žadeikio 1952 m. rugsėjo 13 d. laiškas S. Lozoraičiui, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

⁶⁹ S. Girdvainio 1952 m. lapkričio 10 d. laiškas dr. P. Karveliui, *ibid.*

⁷⁰ VLIK'o pirmininko ir Lietuvos diplomatinės tarnybos šefo S. Lozoraičio pasitarimų, įvykusių 1952 m. lapkričio 25–28 d. Reutlingene, protokolas Nr. 1, *ibid.*

⁷¹ P. Žadeikio 1952 m. spalio 18 d. laiškas dr. P. Karveliui, *ibid.*; S. Girdvainio 1952 m. lapkričio 10 d. laiškas dr. P. Karveliui, *ibid.*; dr. S. A. Bačkio 1952 m. lapkričio 11 d. laiškas dr. P. Karveliui, *ibid.*; B. K. Balučio 1952 m. lapkričio 12 d. laiškas dr. P. Karveliui, *ibid.*

⁷² S. Lozoraičio 1952 m. spalio 9 d. laiškas T. Šidiškiui, *ibid.*

⁷³ VLIK'o pirmininko M. Krupavičiaus ir Lietuvos diplomatinės tarnybos šefo pasitarimų, įvykusių 1952 m. lapkričio 28 d. Reutlingene, protokolas Nr. 3, *ibid.*

⁷⁴ P. Karvelio 1952 m. rugpjūčio 16 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*

⁷⁵ VLIK'o pirmininko M. Krupavičiaus ir Lietuvos diplomatinės tarnybos šefo pasitarimų, įvykusių 1952 m. lapkričio 25–28 d. Reutlingene, protokolai, *ibid.*

⁷⁶ VLIK'o pirmininko M. Krupavičiaus ir Lietuvos diplomatinės tarnybos šefo pasitarimų, įvykusių 1952 m. lapkričio 26 d. Reutlingene, protokolas Nr. 1, *ibid.*

⁷⁷ *Ibid.*

⁷⁸ S. Lozoraičio 1953 m. sausio 25 d. *pro memoria*, *ibid.*

⁷⁹ VLIK'o pirmininko M. Krupavičiaus ir Lietuvos diplomatinės tarnybos šefo pasitarimų, įvykusių 1952 m. lapkričio 27 d. Reutlingene, protokolas Nr. 2, *ibid.*

⁸⁰ S. Lozoraičio 1952 m. lapkričio 22 d. *pro memoria*, *ibid.*

⁸¹ VLIK'o pirmininko M. Krupavičiaus ir Lietuvos diplomatinės tarnybos šefo pasitarimai Reutlingene 1952 m. lapkričio 25–28 d. Min. S. Lozoraičio pasiūlytoji redakcija Bonos vyriausybei, priedas Nr. 1, *ibid.*

⁸² VLIK'o pirmininko M. Krupavičiaus ir Lietu-

vos diplomatinės tarnybos šefo pasitarimai Reutlingene 1952 m. lapkričio 25–28 d. VLIK'o pasiūlytoji redakcija Bonos vyriausybei, *ibid.*

⁸³ VLIK'o pirmininko M. Krupavičiaus ir Lietuvos diplomatinės tarnybos šefo pasitarimų, įvykusių 1952 m. lapkričio 28 d. Reutlingene, protokolas Nr. 3, *ibid.*

⁸⁴ VLIK'o pirmininko M. Krupavičiaus ir diplomatinės tarnybos šefo S. Lozoraičio pasitarimų, įvykusių 1952 m. lapkričio 25–28 d. Reutlingene, priedas Nr. 3 – komunikatas spaudai, 1952 m. lapkričio 29 d., *ibid.*

⁸⁵ P. Žadeikio 1953 m. vasario 12 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*; J. Budrio 1953 m. vasario 19 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*; V. Gylis 1953 m. vasario 23 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*

⁸⁶ B. K. Balučio 1953 m. vasario 14 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*

⁸⁷ K. Graužinio 1953 m. vasario 21 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*

⁸⁸ Žr. *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 2(8).

⁸⁹ S. Kuzminsko 1953 m. kovo 6 d. laiškas S. Lozoraičiui, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

⁹⁰ S. Žymanto 1953 m. balandžio 8 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*

⁹¹ *Ibid.*

⁹² M. Krupavičiaus 1953 m. balandžio 13 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*

⁹³ S. Žymanto 1953 m. balandžio 20 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*

⁹⁴ K. Žalkausko 1952 m. balandžio 22 d. telegrama S. Lozoraičiui, *ibid.*

⁹⁵ S. Žymanto 1952 m. gegužės 2 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*

⁹⁶ S. Žymanto 1953 m. gegužės 13 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*

⁹⁷ Lietuvių Rezistencinės Santarvės ir Lietuvos diplomatinės tarnybos šefo susitikimo, įvykusio 1953 m. balandžio 24–25 d. Paryžiuje, santrauka, *ibid.*

⁹⁸ S. Žymanto 1953 m. gegužės 13 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*; M. Krupavičiaus 1953 m. gegužės 15 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*

⁹⁹ M. Krupavičiaus 1953 m. gegužės 15 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*

¹⁰⁰ S. Lozoraičio 1953 m. gegužės 25 d. laiškas M. Krupavičiui, *ibid.*

¹⁰¹ 1953 m. rugsėjo 12–14 d. Paryžiuje susirinkusios Komisijos rinkti medžiagai, reikalingai Lietuvos nepriklausomybės bylą ginant, ir Organizacinės komisijos lietuvių politinei konferencijai šaukti komunikatas, *ibid.*

¹⁰² Diplomatinės tarnybos šefo S. Lozoraičio ir VLIK'o pirmininko M. Krupavičiaus susitikimo, įvykusio 1953 m. birželio 18–24 d., komunikatas, *ibid.*

¹⁰³ Ištrauka iš: laisvi M. Krupavičiaus užrašai (S. Lozoraitis gavo (siuntėjas nenurodytas) Paryžiuje, 1953 m. rugsėjo 11 d.), *ibid.*

¹⁰⁴ „Laisvinimo veiksmų pasitarimų Romoje oficialus komunikatas“, *Draugas*, 1953, liepos 3.

¹⁰⁵ P. Žadeikio 1953 m. liepos 8 d. laiškas B. K. Balučiai, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

¹⁰⁶ M. Krupavičiaus 1953 m. rugsėjo 3 d. raštas S. Lozoraičiui, *ibid.*

¹⁰⁷ S. Lozoraičio 1953 m. rugsėjo 22 d. laiškas diplomatiniais ir konsuliniais atstovams, *ibid.*

¹⁰⁸ *Ibid.*

¹⁰⁹ „K. Žalkauskas informuoja apie Lietuvos atstovavimą Bonnoje“, *Draugas*, 1954, birželio 14.

¹¹⁰ „LTS pareiškimas VLIK'e dalyvaujančių grupių susirinkime“, *Dirva*, 1954, liepos 29; „Daugiau žinių iš Reutlingeno“, *Naujienos*, 1954, rugpjūčio 26.

¹¹¹ „K. Žalkauskas informuoja apie Lietuvos atstovavimą Bonnoje“, *Draugas*, 1954, birželio 14 d.

¹¹² „Lietuvos Diplomatinės šefo pranešimas“, *Nepriklausoma Lietuva*, 1954, birželio 16.

¹¹³ „VLIK'o URT valdytojo pareiškimas“, *Draugas*, 1954, liepos 13.

¹¹⁴ „Daugiau žinių iš Reutlingeno“, *Naujienos*, 1954, rugpjūčio 26.

¹¹⁵ „Žinios iš VLIK'o (Apie Bonną, dr. Karvelį ir t. t.)“, *Nepriklausoma Lietuva*, 1954, liepos 28.

¹¹⁶ B. K. Balutis, *Mano dienynas...*, 1954 m. spalio 30 d. užrašai, t. 5, p. 57.

¹¹⁷ J. Aničas, *Alena ir Mykolas Deveniai*, Vilnius, 1997, p. 227.

¹¹⁸ S. Lozoraičio 1955 m. balandžio 18 d. laiškas M. Krupavičiui, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

¹¹⁹ S. Lozoraičio 1946 m. liepos 25 d. laiškas M. Krupavičiui, *ibid.*

¹²⁰ VLIK'o pirmininko M. Krupavičiaus ir diplomatijos šefo S. Lozoraičio pasitarimų, įvykusių 1952 m. lapkričio 25–28 d. Reutlingene, priedas Nr. 3 – komunikatas spaudai, 1952 m. lapkričio 29 d., *ibid.*

¹²¹ Eltos 1953 m. rugpjūčio 20 d. informacijos, *ibid.*

¹²² „Kokias teises turi diplomatinė tarnyba (paskalbėjimas su Diplomatinės šefu)“, *Laisvoji Lietuva*, 1954, rugpjūčio 26.

¹²³ „Tarpusavio veiksn. Santykiai“, *Europos Lietuvis*, 1954, liepos 28.

¹²⁴ B. K. Balutis, *Mano dienynas...*, 1954 m. liepos 30 d. užrašai, t. 3, p. 98.

¹²⁵ „Demokratinio ir vadistinio principų tarpusavinė kova...“, *I Laisvę*, 1953, Nr. 1, p. 34.

¹²⁶ *Ibid.*, p. 35.

¹²⁷ Žr. *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 2(6), p. 7–19.

¹²⁸ VLIK'o Teisių komisijos 1950 m. gruodžio 16 d. išvada dėl J. Urbšio telegramos; VLIK'o bei Vykdo-

mosios tarybos pirmininkų ir S. Lozoraičio pasitarimų, įvykusių 1956 m. kovo 9–18 d. Romoje, priedas Nr. 9, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

¹²⁹ „Netiesus pageidavimas“, *Tremtis*, 1952, birželio 24.

¹³⁰ Dr. D. Krivickas, *Lietuvos diplomatijos šefas ir jo funkcijos* (dokumento nuorašas be datos. Tikėtina, kad dr. D. Krivickas galėjo parašyti tarp 1950 m. (atvyko į JAV) ir 1952 m. (birželio 9 d. konsulas JAV J. Budrys nusiuntė S. Lozoraičiui dr. D. Krivicko išvada diplomatijos šefo klausimu)), dr. S. A. Bačkio asmeninis archyvas.

¹³¹ B. K. Balučio 1952 m. sausio 4 d. laiškas P. Žadeikiui, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

¹³² P. Žadeikio 1951 m. gruodžio 14 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*

¹³³ Dr. D. Krivickas, *op. cit.*, dr. S. A. Bačkio asmeninis archyvas.

¹³⁴ Dr. M. Anysas, „Diplomatijos šefas ir VLIK'as“, *Dirva*, 1952, balandžio 10.

¹³⁵ *Ibid.*

¹³⁶ P. Daužvardžio 1951 m. rugsėjo 20 d. laiškas S. Lozoraičiui, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

¹³⁷ G. Galva, „Imperatorium mirus feodalai unkščia“, *Tėviškės žiburiai*, 1951, sausio 4; „VLIK'as gali nutarti tik neigiamai“, *Dirva*, 1951, lapkričio 29.

¹³⁸ G. Galva, *op. cit.*; „M. Krupavičiaus dėmesiui“, *Naujienos*, 1951, sausio 20.

¹³⁹ „Ruošia naują „Tautos vadą“, *Darbininkas*, 1951, kovo 16; „S. Lozoraičio autoritetinės pretenzijos“, *Draugas*, 1951, rugpjūčio 1.

¹⁴⁰ „Dėl derybų su Lozoraičiu“, *Naujienos*, 1951, lapkričio 19; „Gana komedijoms“, *Amerikos Lietuvis*, 1951, spalio 13.

¹⁴¹ „VLIK'o problema“, *Dirva*, 1949, rugsėjo 16; „Vadovaujančių veiksmų temomis“, *Vienybė*, 1951, rugpjūčio 24.

¹⁴² „Lietuvos diplomatus reikia remti, o ne su jais tarti“, *Tremtis*, 1952, gegužės 16.

¹⁴³ B. Raila, „Ginčai dėl vieno titulo“, *Nepriklausoma Lietuva*, 1951, spalio 4; „Kur šuo pakastas?“, *Dirva*, 1951, gruodžio 6; „Lozoraitis viskam kliūva“, *Vienybė*, 1952, birželio 3; „Prof. Kaminskas Montralije“, *Laisvoji Lietuva*, 1952, vasario 22.

Gauta 2001 01 10
LR misija prie ES,
Av. Des Cinq Bonniers 51
1150 Bruxelles, Belgique

Laurynas Janušauskas

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE HEAD OF THE LITHUANIAN DIPLOMATIC SERVICE, STASYS LOZORAITIS, AND THE SUPREME COMMITTEE FOR THE LIBERATION OF LITHUANIA BETWEEN 1950 AND 1955

S u m m a r y

The relationship between Stasys Lozoraitis, the head of the Lithuanian diplomatic service, and the Supreme Committee for the Liberation of Lithuania (VLIK) in the first half of the 1950s can be defined as a continuation of the relations and the non-constructive political dialogue of the previous decade.

At consultations in Rome, Nice and Reutlingen in 1950 and 1951, the VLIK sought to subordinate the Lithuanian diplomatic service, while Lozoraitis demanded that the VLIK admit it did not carry out the functions of a Seimas (parliament), and its Executive Council was not a government. No *modus vivendi* was reached between them.

In 1950 Lozoraitis and Alexander Kibbins, an English secret service official, formed a conspiratorial Lithuanian resistance foreign service called Dubysa. It was founded by mutual consent and controlled and financed by the British Secret Intelligence Service.

The aim of Western intelligence was to gather information about the situation behind the Iron Curtain and expand their intelligence network. The Lithuanian side hoped that aid from the West would help strengthen the resistance movement in Lithuania.

In 1950 the Lithuanian Resistance Concord (LRS) was founded, which acted as a political and psychological shield

for Dubysa, and as a sort of protective shield for Lozoraitis against the VLIK.

The secret services of Great Britain and the US were concerned about the relationship between Lozoraitis and the VLIK.

Meetings of political figures held in Paris and Reutlingen in 1952 demonstrated some willingness to harmonise political activities, but soon relations were dampened by the issue of the appointment of a Lithuanian representative in Bonn (Lozoraitis and the VLIK appointed their own representative without any prior consultations).

Lithuanian émigré legal experts, who have researched the legal status of the head of the Lithuanian diplomatic service and the VLIK, and the disagreements between them, have concluded that the aim of the institution of the Lithuanian diplomat was to foster the unity and the constitution of Lithuanian diplomacy abroad.

From a legal point of view, the head of the diplomatic service and the VLIK were different organs: envoys were government appointees, while the VLIK was a public body.

Efforts to provide a legal basis for the relations between Lozoraitis and the VLIK in the media and among experts did not have much influence on the relationship, though both sides sometimes resorted to them as a means to give more weight to their own arguments.

Seminaras-diskusija „Terminija naujausiųjų laikų istorijoje“

Istorikai į epochos iššūkius pirmiausia stengiasi atsakyti savo konferencijose keldami tam laikotarpiui aktualiausius klausimus ir problemas. Taip buvo ir 1988–1990 m., kai naują Lietuvos istorijos suvokimą įprasmino 1990 m. vykusioji konferencija „Laimėjimai ir praradimai. Lietuva 1940–1941 m.“ 1995 m. įvykusioje „Zenono Ivinskio skaitymų '95“ konferencijoje tema „Sovietinė istoriografija: ideologiniai ir teoriniai kontekstai“ buvo kritiškai įvertintas sovietinės istoriografijos paveldas. 2000 m. gegužės 11 d. įvykusiame seminare-diskusijoje „Terminija naujausiųjų laikų istorijoje“ mėginta žengti dar vieną žingsnį ir kritiškai įvertinti istorikų vartojamas sąvokas. „Istorikas visuomet yra tarp faktų ir jų aiškinimo. Kai nepakanka faktų ir reikia paaiškinti platesnį reiškinį ar procesą, tuomet tenka naudotis platesnėmis sąvokomis“, – taip buvo teigiama minėtoje prieš penkerius metus vykusioje konferencijoje. Gerokai įbridę į faktografinę istoriografiją, turime suvokti ir įvardyti tuos reiškinius, kurie Lietuvoje labai įvairiai vertinami. Prisiminkime kad ir prieš kelerius metus JAV istoriko Alfredo Ericko Senno mėginimą pradėti diskusiją žodžio ir sąvokos „valstybingumas“ definicijos klausimu. Tuomet A. E. Sennas konstatavo, kad žodis „valstybingumas“ 1988–1990 m. buvo inspiruojantis ir mobilizuojantis šūkis, kolektyvinė vėliava, po kuria telkėsi ir buvo iš naujo vertinama atitinkamo laikotarpio politinė mintis. Manytume, kad šiuo metu žodžius ir sąvokas „kolaboravimas“, „genocidas“, „okupaci-

ja“ taip pat ne mažiau reikia aiškiai suvokti ir tiksliai vartoti.

Seminara-diskusiją „Terminija naujausiųjų laikų istorijoje“ organizavo Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras kartu su Lietuvos mokslų akademija, Tarptautine komisija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti bei Lietuvos istorijos institutu. Seminare dalyvavo LGGRTC, Lietuvos mokslų akademijos, Vilniaus universiteto, Teisės universiteto, Lietuvos istorijos instituto mokslininkai: akad., prof. Algirdas Gaižutis, prof. Liudas Truska, doc. Algis Kasperavičius, doc. Algirdas Jakubčionis, doc. Česlovas Bauža, dr. Vytautas Tininis ir kt.

Genocidas, okupacija, aneksija, kolaboravimas – šios sąvokos yra esminės apibrėžiant reiškinius, būdingus Lietuvai 1940–1990 m. Dažnas istorikas ar teisininkas juos traktuoja ir vertina skirtingai, kartais net visai priešingai. Kiekviena nagrinėjamų sąvokų yra susijusi su daugybe kitų istorinių reiškinų, moralinių, politinių, teisinių vertinimų. Tai ir vadinamoji „dvigubo genocido teorija“, „okupacijos ir išvadavimo“ santykis, rezistencijos įtaka kolaboravimo mastui bei pobūdžiui... Seminaro metu buvo aptarta nuolat išskylanti teisinių, istorinių terminų vartosenos problema, ypač kai analizuojami naujausiųjų laikų istorijos reiškiniai ar įvykiai. Atkreiptas dėmesys į tai, kaip šie terminai vartojami teisininkų moksliniuose darbuose ir kaip jie yra prigiję visuomenės sąmonėje, kaip kito terminų vartoseną laiko tėkmėje ir kaip jie vartojami dabartinėje politinėje leksikoje.

Terminija naujausiųjų laikų istorijoje

(seminaro-diskusijos stenograma)

Algirdas Gaižutis

Įvadinės pastabos

Gerbiami kolegos, šios konferencijos tema jums visiems pakankamai neblogai žinoma iš tų pranešimų ir kvietimų, kuriuos jūs gavote. Problematika gana neblogai suformuluota, tačiau aš noriu pasakyti keletą įvadininių pastabų. Iš tikrųjų Mokslo akademijai, kaip ir kitoms institucijoms, kurios organizavo šią konferenciją, rūpi aptarti tam tikrus, kaip mes čia įvardijome, naujus terminus, kuriais operuoja socialinių mokslų, humanitarinių mokslų atstovai ir šiaip žmonės, šnekantys gimtąja kalba, bandantys apibrėžti tam tikrus istorijos vingius ir sudėtingas situacijas. Man atrodo, kad tos sąvokos, kurios čia bus liečiamos, sulaukia įvairių interpretacijų, traktuočių. Yra dvi nuomonės: vieni sako, jog pasaulį galima patobulinti jau vien dėl to, kad pradedi įvardyti tuos pačius dalykus vienais ir tais pačiais žodžiais, tačiau jeigu pasižiūrėtume į bet kokį terminą, sąvoką, ar tai būtų kultūros, ar laisvės ir t. t., tai tų apibrėžimų, apibūdinimų yra begalės, šimtai. Ir vis dėlto žmonės susišneka, susikalba ir įvardija dalykus gana objektyviai ir fundamentaliai. Noriu pasakyti, kad vis dėlto nuo tų apibrėžimų, turinio aiškinimosi prasmių daug kas priklauso moksluose. Natūralu, kad ši problematika yra opi, aktuali ir nagrinėtina. Kartu noriu pažymėti, kad šie reiškiniai: kolaboravimas, holokaustas, genocidas ir t. t., vadinamieji šiuolaikinės karš-

tos istorijos reiškiniai, vis dėlto yra objektas ne vien tik istorikų, socialinės istorijos žinovų, bet gana plataus būrio mokslinės visuomenės darbuotojų: socialinės psichologijos mokslinių atstovų, sociologų, teisininkų, kultūrologų, filosofų. Todėl labai gerai, kad į vieną krūvą sueina įvairių specialybių žmonės ir tarsi įvairiais pjūviais žvelgia į tuos pačius dalykus ir juos gvildena. Todėl mes, organizuodami šią konferenciją, nenorėjome jos daryti pernelyg perkrautos vardais, pavardėmis, pranešimais, kvietėme kai kuriuos žmones, kurie tuos dalykus nagrinėja, išdėstyti savo mintis, o vėliau tais klausimais padiskutuoti. Aš dar prisimenu, kai man teko dirbti Prezidento patarėju, tuomet, kai prasidėjo Lietuvos atgimimas, ši sąvoka, „genocido“ sąvoka, taikoma lietuvių tautai, sukėlė kai kuriems mokslininkams ir šiaip visuomenei tam tikrą įtarumą. Prisimenu, kai Emanuelis Zingeris, Seimo narys, jums gerai žinomas, su manim gal porą valandų diskutavo, kiek šitai taikytina vieniems, kitiems, kas tai yra ir t. t. Noriu pasakyti, kad tie klausimai visada yra ir opūs, ir atviri. Todėl manyčiau, kad ir šios konferencijos uždavinys nėra sustatyti taškus ant „I“, o padiskutuoti, pasiaiškinti ir gal nepriimti kažkokių nutarimų, kreipimūsi ir t. t., o vis dėlto išlaikyti akademinę, sukauptą dvasią. Tokios būtų mano įvadinės pastabos.

„Kolaboravimo“ sąvoka Lietuvos istorijos kontekste

Naujausiame V. Vaitkevičiūtės „Tarptautinių žodžių žodyne“ (1999 m.) terminas „kolaborantas“ aiškinamas trejopa prasme: 1) išdavikas; 2) asmuo, bendradarbiaujantis su visuomenės daugumos neremiama valdžia; 3) šalies pilietis, bendradarbiaujantis su okupacine valdžia¹.

Kad kolaborantas yra išdavikas, nekelia abejonių, tačiau termino aiškinimo antroji dalis prieštarauja demokratinės valstybės sampratai. Jeigu dauguma visuomenės neremia valdžios, tai nereikia, kad pilietis, savo noru dirbantis tos valdžios įstaigoje (bendradarbiaujantis su daugumos neremiama valdžia), yra kolaborantas. Ir trečia. Dauguma Lietuvos piliečių, gyvenę sovietų ir nacių okupacijų metais, norėjo jie to ar nenorėjo, privalėjo bendradarbiauti su to meto valdžia (dirbo valstybinėse įstaigose ir organizacijose, tarnavo kariuomenėje, teisės saugos institucijose ir kt.), tačiau tai nereikia, kad visi buvo kolaborantai.

Siūlyčiau kitą šio termino traktuotę.

Kolaborantas – okupantų talkininkas, tėvynės išdavikas, okupuotos valstybės centrinės ir vietinės valdžios (administracijos) pareigūnas, valdininkas ar tarnautojas, vykstantis okupacinės valdžios nurodymus (politiką) ir prievarta verčiantis savo piliečius (tėvynainius) paklusti okupantų valiai. Kolaborantais laikomi žmonės, dažniausiai dėl politinių ir ideologinių įsitikinimų išdavę Tėvynę, jos nepriklausomybę ir ėmę savanoriškai bendradarbiauti su okupantais.

Kiekviena okupacinė valdžia steigė marionetines (gal kolaborantines?) valdžios struktūras (centrinę ir vietos administraci-

ją). Jos turėjo tarpininkauti tarp visuomenės ir okupacinės valdžios, pagal nurodymą tvarkyti ūkinius, socialinius bei kultūros, švietimo reikalus. Šie valdžios organai turėjo kitoms valstybėms demonstruoti Lietuvos savarankiškumą (sovietine prasme – suverenitetą). Tačiau svarbiausias skirtumas tarp normalios ir marionetinės (kolaborantinės) valdžios buvo tas, jog pastaroji negalėjo vykdyti savarankiškos politikos, jai buvo uždrausta savo krašto ir tautos atžvilgiu priiminėti politinius sprendimus. Ši valdžia galėjo tik dubliuoti okupacinės valdžios nurodymus (įstatymus) ir prižiūrėti, kaip jie vykdomi. Žinoma, tiek sovietų, tiek nacių okupacijų metais buvo nemažai išimčių ir net atviro nepaklusnumo atvejų (ypač nacių okupacijoje), kai kolaborantai stengėsi atstovauti Lietuvos interesams. Reikia pažymėti, kad okupacinė nacių valdžia gerokai skyrėsi nuo sovietinės. Sovietai, atleisdami iš darbo „liaudies priešus“, pakeitė visą valdžios aparatą, pradedant ministrais ir baigiant kiemsargiais. Vokiečiai pakeitė tikrai valdžios viršūnę, o visur liko Laikinosios vyriausybės paskirti pareigūnai – burmistrai, apskričių viršininkai, valsčių viršaičiai.

Kolaboravimas kaip reiškinys apima teisinį, politinį ir moralinį aspektus.

Teisinis aspektas – tai kolaborantų baudžiamoji atsakomybė už padarytus nusikaltimus. Ją gali nustatyti tik teismas, remdamasis teisiniais įrodymais. Tai galėtų būti kolaborantų dalyvavimas pasirašant įvairius okupantų inspiruotus teisinius dokumentus, aktus (įsakymus, nutarimus, potvarkius ir kt.), įpareigojančius savo tėvynainius (pilie-

čius) vykdyti jų nurodymus, liudytojų parodymai. Pavyzdžiui, vykdydami Maskvos nurodymus, LTSR administracijos vadovai Antanas Sniečkus ir Mečislovas Gedvilas pasirašė dokumentus dėl gyventojų trėmimų, priverstinės kolektyvizacijos ir kt. Nacių okupacijos metais generalinis tarėjas Jonas Paukštys išleido potvarkį dėl privalomo talkininkavimo karo pramonėje, pirmasis generalinis tarėjas gen. Petras Kubiliūnas pasirašė ne vieną įsakymą dėl prievartinės vyrų mobilizacijos į Vokietijos kariuomenę. Tokių talkininkavimo okupantams pavyzdžių yra labai daug. Atsižvelgiant į išlikusius dokumentus ir įvertinus tų nutarimų realizavimo padarinius, galima nustatyti kolaborantų teisinę (teisminę) atsakomybę.

Politinis aspektas – tai kolaborantų siekiai įgyvendinti savo politinius ir ideologinius tikslus su okupantų pagalba. Pavyzdžiui, Lietuvos komunistai pateko į valdžią ne legaliu būdu, bet remiami okupantų. Tarp generalinių tarėjų ir policijos batalionų vadų buvo pronaciškai (provokiškai) nusiteikusių lietuvių, voldemarininkų, Lietuvių nacionalistų partijos (LNP) atstovų, kurių politiniai siekiai iš dalies sutapo su „didžiosios Vokietijos“ politine vizija.

Moralinis aspektas – tai kolaborantų psichologinio ir moralinio poveikio priemonės okupacijai pateisinti, raginimas remti okupacinį režimą (vieši kreipimaisi į tėvynainius, viešosios nuomonės formavimas per žiniasklaidą, švietimo ir kultūros įstaigų veiklą ir kt.).

Nuo 1940 m. iki 1991 m. Lietuvoje galima išskirti tris kolaboravimo laikotarpius: sovietų okupacijos (1940–1941 m. ir 1944–1990 m.), nacių okupacijos (1941–1944 m.) ir nepriklausomybės atkūrimo – Atgimimo (1990–1991 m.), Maskvai stengiantis susigrąžinti valdžią Lietuvoje. Lietuvos valstybingumo požiūriu sovietų ir nacių okupacijų metais kolaborantų veiklos tikslai ir būdai iš esmės skyrėsi.

Sovietų kolaborantai buvo prieš nepriklausomą Lietuvos valstybę ir už vieningą bei nedalomą Sovietų Sąjungą. Politine prasme jie Lietuvos ateities nematė be amžinų ryšių su Rusija. Tačiau neoficialiomis priemonėmis jie siekė, kad Lietuva turėtų kultūrinę ir iš dalies ūkinę autonomiją (buvo už lietuvių ir rusų dvikalbystę, už savarankišką žemės ūkio ir dalies pramonės tvarkymą, palaikė tautinę švietimo sistemą ir vietinius kadrus). Nacių okupacijos metais tikrų lietuvių kolaborantų buvo nedaug (tų, kurie pritarė amžiniams ryšiams su Vokietija). Daugelis lietuvių pareigūnų, dirbusių kolaborantinės valdžios įstaigose, buvo už nepriklausomą Lietuvą ir atkakliai jos siekė. Jie stengėsi išsaugoti lietuviškas institucijas ir valstybinę tautinę atributiką. Vis dėlto dalis aukštų pareigūnų ir politikų kompromiso dėlei arba politiniais sumetimais talkininkavo vokiečiams, kolaboravo su jais (voldemarininkai, generaliniai tarėjai, LNP nariai, policininkai).

Pirmaisiais 1940 m. sovietų okupacijos mėnesiais Lietuvoje nebuvo steigiamos okupacinės valdžios struktūros. Lietuvos inkorporavimui į SSRS Vladimiras Dekanozovas suformavo marionetinę Lietuvos vyriausybę. Ji turėjo tam tikrą politinio savarankiškumo bruožų, todėl galėjo bent kiek priešintis okupantų savivalei ir nurodymams, bet šito nedarė. Dėl politinio trumparegiškumo, pasyvumo ir nuolankumo bei dalies vyriausybės, ypač komunistų, išdavikiškos veiklos ji padėjo okupantams inkorporuoti Lietuvą į SSRS (pvz., A. Sniečkaus veikla Valstybės saugumo departamente). „Galingoji ir nenugalimoji Darbininkų ir valstiečių Raudonoji armija, išlaisvinusi mūsų kraštą, užtikrins mūsų sienų neliečiamumą“, – kalbėjo A. Sniečkus 1940 m. liepos 21 d. Liaudies seimo posėdyje². Jo siūlymu buvo svarstytas klausimas dėl Lietuvos įstojimo į SSRS, nors rinkimų kampanijoje apie tai nieko nebuvo kalbėta. Rugpjūčio 3 d. Justo Paleckio va-

dovaujama delegacija išvyko į Maskvą, kur Lietuva formaliai buvo priimta į SSRS. Baigėsi pirmasis okupacijos etapas. Dabar lietuviai komunistai ir kiti okupantų talkininkai turėjo ne tik demonstruoti idėjinę ištikimybę Kremlui ir Josifui Stalinui, bet ir įrodyti ją darbais.

Pagal SSRS politinės sistemos pavyzdį Lietuvoje buvo įsteigtos okupacinės centrinės ir vietos respublikinės valdžios struktūros (LKP CK, LTSR MT, LTSR AT, NKVD–NKGB, vietos partiniai ir vykdomieji komitetai ir kt.). Daugeliu atvejų vadovauti šioms struktūroms buvo paskirti ne okupantai, o buvę Lietuvos piliečiai, dažniausiai komunistai, kurie dėl ideologinių įsitikinimų rėmė Sovietų Sąjungą. A. Sniečkus tapo LKP CK pirmuoju sekretoriumi – svarbiausiuoju Maskvos politinių ir ideologinių direktyvų vykdytoju, represijų organizatoriumi, M. Gedvilas – LTSR MT pirmininku, J. Paleckis – LTSR AT Prezidiumo pirmininku, Aleksandras Guzevičius – NKGB komisarų, Vincas Vitkauskas – Liaudies kariuomenės vadu, Vladas Niunka – LTSR prokuroru ir t. t. Kadangi jie gynė ne Lietuvos, o SSRS, t. y. okupantų interesus, jų veiklą galima vertinti kaip bendradarbiavimą, kolaboravimą. Sovietmečiu egzistavusias LTSR Aukščiausiąją Tarybą, LKP Centro komitetą, LTSR Ministrų Tarybą galima vadinti marionetinėmis (kolaborantinėmis), o jų vadovus – kolaborantais.

Prasidėjus antrajai sovietinei okupacijai (1944–1990 m.) šį sąrašą papildė naujų iškilusių lietuvių kolaborantų pavardės. Pokario metais (1944–1953 m.) centrinės valdžios pareigūnai pasirašinėjo dokumentus, kurie įpareigojo žemesniuosius pavaldinius represuoti kovojančius dėl tautos laisvės ir kitaip mąstančius žmones. Pavyzdžiui, A. Sniečkus, M. Gedvilas, Kazys Preikšas yra pasirašę dokumentus, kurie įpareigojo pavaldinius organizuoti gyventojų trėmimus ir konfiskuoti jų turtą. Sovietų kolaborantai nesiprieši-

no rusinimui, stengėsi naikinti viską, kas priminė nepriklausomą Lietuvą. Tačiau kolaboravimas ėjo ir „iš apačios“. Pavyzdžiui, 1944 m. rudenį daugelio apskričių ir valsčių partinių ir vykdomųjų komitetų vadovai kreipėsi į LKP(b) CK, prašydami ištremti šeimas, kurių nariai su ginklu kovojo prieš sovietų valdžią. Šie vietinės valdžios pareigūnai – nuo seniūno iki valsčiaus pirmininko – geriausiai žinojo konkrečių žmonių gyvenimą, jų nuotaikas bei pažiūras. Ne visi, tačiau daugelis jų rengė trėmimų sąrašus, padėjo greičiau likviduoti ginkluotą pogrindį ir kt. Prie kolaborantų priskirtini sribai, ginkluoti sovietų aktyvistai, represinėse struktūrose dirbę pareigūnai. Būtent jų rankomis atlikti pragaištingi darbai propagandiniais tikslais buvo skelbiami kaip lietuvių tautos „teisinga“ kova su „banditais“, „buožėmis“, „buržuaziniais nacionalistais“. Žinoma, pagrindinė atsakomybė už kolaboravimą turėtų tekti ne pavaldiniams, o aukščiausios valdžios pareigūnams, kurie tiesiogiai bendradarbiaudami su okupantais numatydavo konkrečius būdus jų nurodymams, direktyvoms įgyvendinti.

Kai kas sako, kad jie neturėjo kito kelio. Bet visada egzistuoja balansas tarp politikos ir moralės. Istorija rodo, kad net žiauriausiomis antidemokratinėmis sąlygomis, nors ir retai, vis tiek atsiranda politinių asmenybių, kurios bent jau stengdavosi, kad būtų neprasilenkiama su morale. Žinoma, reikia skirti politinį kolaboracionizmą nuo vadovaujančios veiklos ūkinėje ar socialinėje srityje. Totalitarizmo sąlygomis visus vadovus ekonomikos ar kultūros sferose dažniausiai vienijo partijos narystė, jie privalėjo būti ištikimi okupantams. Bet jie nėra visiškai atsakingi už politikų veiksmus, už LKP ir vyriausybės vadovų kolaboracionizmą visais sovietiniais metais. Šiandien nereikia kaltinti tų žmonių, kurie, anksčiau užėmę aukštus postus, neturėjo tiesioginio ryšio su okupantais (pvz., NKVD–KGB) ar vadovaujančio-

mis partinėmis institucijomis Maskvoje. Ne visi galėjo būti rezistentais ar disidentais. Dažnai jų nuoširdus darbas darė Lietuvai tik gera, net okupacijos sąlygomis.

Pokario Lietuva (1944–1953 m.) gyveno klasikinį okupacinio režimo laikotarpį. Čia veikė okupacinės partinės ir valstybinės valdžios struktūros: VKP(b) CK Lietuvos biuras, keturių rūšių okupaciniai teismai (Ypatingas pasitarimas, NKVD karinis tribunolas, geležinkelio ir Nemuno baseino teismai), Raudonoji armija, NKVD–MGB su savo karinėmis dalimis ir kt. Jiems talkininkavo marionetinės (kolaborantinės) valdžios įstaigos.

Po J. Stalino mirties okupacinis ir totalitarinis režimas Lietuvoje sušvelnėjo, įgijo kitas formas. Vadovaujant Maskvai, Lietuvos priežiūra buvo patikėta kolaborantinei LTSR administracijai. SSRS okupacinės struktūros (armija, KGB, iš dalies vidaus reikalų sistema), globodamos politinį režimą, atliko tik šešėlinį, rezervinį vaidmenį. Jų pasirodymas politinėje arenoje buvo reikalingas tik ekstremaliomis aplinkybėmis (1955–1956 m., 1972 m. Kaune, 1988–1991 m. visoje Lietuvoje). Kadangi ginkluotas pasipriešinimas buvo palaužtas, o žmonės neteko vilties sulaukti Vakarų pagalbos, ilgalaikės sovietinės okupacijos sąlygomis moralinis smerkimas už kolaboravimą aptilo, paplito konformizmas. Ir po 1953 m. egzistavo pogrindis, atsirado disidentai, tačiau terorui sumažėjus, atsirado galimybė rinktis tarp mirties (įkalinimo) ir kolaboravimo. Retas tesirinko mirtį³. Sovietinės valdžios ir komunistų partijos struktūrose radosi vis daugiau lietuvių. Atsižvelgiant į tai, keitėsi ir lietuviškojo kolaboracionizmo turinys. Sovietinės okupacijos pabaigoje šios institucijos ir jose daugumą sudarantys lietuviai tapo viena iš priežasčių, palengvinusių atgauti nepriklausomybę.

Iki 1953 m. Lietuva buvo beteisė okupuota valstybė. Nikitos Chruščiovo valdymo ir vėlesniais metais Lietuva pamažu įgijo oficialiai neįteisintą kultūrinės autonomijos sta-

tusą. Nusistovėjo lietuvių ir rusų dvikalbystė. Suprantama, tautinės kultūros raida susidūrė su komunistinės ideologijos cenzūra ir politine prievarta, *homo sovieticus* sindromu, mankurtizmu. Be to, šiuo laikotarpiu pakankamai sparčiai vystėsi orientuota į SSRS Lietuvos ekonomika, palankia linkme keitėsi žmonių gyvenimo lygis.

Prie visų šių pozityvių reiškinių (okupacijos sąlygomis) prisidėjo Lietuvos kolaborantinės struktūros, jų vadovai – A. Sniečkus, Motiejus Šumauskas, Juozas Maniušis, Vytautas Sakalauskas ir kiti. Tačiau politine prasme jie visada ištikimai tarnavo savo šeiminkams – okupantams, be sovietinės imperijos nematė Lietuvos ir lietuvių tautos tolesnio egzistavimo perspektyvos. Pavyzdžiui, pagal Maskvos nurodymą LKP CK pirmasis sekretorius Petras Griškevičius nesipriešino ir net palaikė Lietuvos rusinimo programą 1979–1984 m.

1988 m. vasarą prasidėjęs Sąjūdžio inicijuotas lietuvių tautos Atgimimas per trumpą laiką pakeitė politinę situaciją Lietuvoje. Susilpnėjęs okupacinis ir komunistinis režimas sudarė sąlygas iškilti demokratinėms ir patriotinėms jėgoms. 1988–1990 m. LTSR AT iš kolaborantinės institucijos pamažu virto nuo Maskvos savarankišką politiką vykdančiu aukščiausiuoju Lietuvos valdžios organu. 1989 m. gruodžio mėn. savo XX suvažiavime buvusi kolaborantinė LKP atsiskyrė nuo SSKP. Nedidelė Lietuvos komunistų ortodoksų dalis (Mykolas Burokevičius, Juozas Jermalavičius, Stanislovas Giedraitis, Vladislovas Švedas, Konstantinas Surblys, Juozas Kuolelis ir kt.) liko SSKP nariais ir įsteigė Kremliaus vadovaujamą savo komunistų partiją. 1990 m. kovo 11 d. paskelbus Lietuvos nepriklausomybę, jie kovojo prieš ją, kolaboravo su Sovietų Sąjungos represinėmis struktūromis (KGB, OMON'ų) ir kariuomene, buvo SSRS imperinės politikos įrankis Lietuvoje. Naujieji kolaborantai ypač pasižymėjo tragiškomis 1991 m. sausio die-

nomis Vilniuje. Jie dalyvavo kruvinose akcijose, stengėsi destabilizuoti politinę padėtį ir suskaldyti Lietuvą, skatino separatistines tendencijas Vilniaus ir Šalčininkų rajonuose, Sniečkuje (Visagine) ir Klaipėdoje. Remdamiesi brutalia sovietinės armijos jėga, steigė naujas kolaborantinės valdžios struktūras (Nacionalinio gelbėjimo komitetą ir kt.). 1991 m. rugpjūčio mėn. Maskvoje demokratinėms jėgoms nugalėjus pučistus (komunistinės imperinės SSRS šalininkus), Lietuva įgijo realią politinę nepriklausomybę. Vieni Lietuvos kolaborantai bėgo į Rusiją ar Baltarusiją, kiti pasiliko Lietuvoje. Pabėgti pavyko svarbiausiems kolaborantams M. Burkevičiui ir J. Jermalavičiui, tačiau Lietuvos teisėsaugos institucijoms pavyko juos sugrąžinti į Lietuvą ir nuteisti.

Vokiečių okupacijos metais, išskyrus sovietinius partizanus ir pogrindininkus bei Armiją krajoją, visos Lietuvos politinės jėgos palaikė Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą, tik jų veiklos būdai buvo skirtingi. Atsižvelgiant į tai, yra pakankamai sunku nuspręsti, kur baigiasi siekiai atkurti valstybingumą ir kur prasideda kolaboravimas su naciais. Taip pat labai svarbu nustatyti kolaborantų individualią kaltę – ar nusikalto žmoniškumui, žmonijai, savo tautai, ar pakenkė Lietuvos valstybingumui.

Formaliai žiūrint, tipiškais lietuvių kolaborantais galima laikyti pronacistinės Lietuvių nacionalistų partijos, generalinių tarėjų institucijos bei lietuvių policijos batalionų narius.

Provokiška Lietuvių nacionalistų partija daugiausia buvo sudaryta iš voldemarininkų, veikė legaliai. Ji išpažino nacionalsocializmo ideologiją ir tikėjosi gauti Lietuvai jaunesniojo Vokietijos partnerio statusą. LNP buvo prieš savavališką Laikinosios vyriausybės sudarymą, vėliau prieš ją, remiama vokiečių, surengė karinį sąmokslą. Apakinti Vokietijos karinės galios, voldemarininkai ragino kartu su vokiečiais nugalėti bolševiz-

mą, o paskui tartis dėl Lietuvos valstybingumo. Voldemarininkas Juozas Pyragius vaikiškai naiviai kalbėjo Leonui Prapuoleniui: „Hitleris esą pasakęs, kad po karo naujojoje Europoje Lietuva būsianti nepriklausoma ir didelė valstybė“⁴. Iš pradžių voldemarininkai, būdami politinio pliuralizmo – „plutokratinės demokratijos“ priešais, siekė įsteigti Lietuvos nacionalsocialistų partiją (Pranas Germantas-Meškauskas), bet vokiečiai nusprendė, kad nacionalsocializmas priklauso tik jiems. SS prototipu buvo atkurta „Geležinio vilko“ organizacija. Tačiau naciams net ir jiems ištikima partija buvo nereikalinga, nes kėlė legalios opozicijos grėsmę, juo labiau kad LNP kalbėjo apie valstybingumo atkūrimą ir kritikavo antilietuvišką vokiečių politiką. 1941 m. gruodžio 17 d. LNP buvo uždrausta. LNP narių patriotizmu niekas neabejojo, tačiau atviras bendradarbiavimas su naciais Lietuvai daugiau pakenkė nei davė naudos. Jų lyderiai (P. Kubilius, Bronius Draugelis, Kazys Šimkus, Ignas Taunys ir kt.) tapo Lietuvai visai nenaudingų nacių anti-humaniškų ir rasistinių įsakymų vykdytojais, egzekutoriais. Jų veiklą sunku pateisinti.

1941 m. rugpjūčio 5 d. vokiečiams paleidus Laikinąją vyriausybę, dauguma jos narių atsisakė būti vokiečių generalinio komisaro Adriano von Rentelno skiriamais generaliniais tarėjais – nuo nacių valdžios tiesiogiai priklausomais aukščiausiais Lietuvos administracijos pareigūnais. Rugpjūčio 18 d. jais tapo daugiausia voldemarininkai ar provokiškų pažiūrų žmonės, tikėję, kad eidami šias pareigas ir vykdydami vokiečių nurodymus jie galės būti naudingi ir Lietuvai, ir Vokietijai. Jų žinioje buvo Lietuvos savivaldos administracinis aparatas (vietos valdžia). Suformuotas Laikinosios vyriausybės, jis atitiko nepriklausomos Lietuvos vietos valdžios struktūrą. Šios įstaigos nebuvo okupantų įsteigtos, todėl institucine prasme jų negalima laikyti kolaborantinėmis, o jose dirbančių valdininkų ir

tarnautojų – kolaborantais. Tačiau okupacijos metais būta visokių žmonių, todėl, kalbant apie kolaboravimą, kiekvieną konkretų atvejį reikia nagrinėti atskirai.

Uoliausias vokiečių talkininkas buvo darbo ir socialinių reikalų generalinis tarėjas J. Paukštys (rėmė prievartinį žmonių įdarbinimą Vokietijoje, išvežta apie 60 tūkst.). Vokiečių galybe ir jos pergale karštai tikėjo tarėjų vadovas gen. P. Kubiliūnas. Jis šaukiamiems į karinius dalinius ir nesiregistruojantiems vyrams grasino bausmėmis ir kalėjimais. 1943 m. gegužės 13 d. P. Kubiliūnas įsakė visiems apskričių viršininkams ir didžiųjų miestų burmistrams sudaryti nesiregistruojančių vyrų sąrašus ir juos policijai suimti. 1943 m. vasarą sustiprėjo represijos. „Į laisvę“ rašė: „Kubiliūnas nuėjo su paslaugom vokiečiams net toliau, negu leidžia neteisėtasis potvarkis“. 1944 m. kovo 24 d. generaliniai tarėjai priėmė vokiečių pasiūlytas sąlygas, pagal kurias Lietuvos karinius dalinius buvo numatyta siųsti į Rytų frontą. Rezistencinė spauda pradėjo antimobilizacinę agitaciją, pabrėždama, kad „bet kokia mobilizacija vokiečių okupacinės valdžios arba ir dabartinių lietuviškų institucijų bus neteisiška...“ Netgi paskutinėmis okupacijos savaitėmis P. Kubiliūnas buvo ištikimas savo šeiminkams. 1944 m. birželio 10 d. jis išleido potvarkį „Dėl šaukimo karo tarnybon“, tačiau jau niekas į tai nekreipė dėmesio⁵. Istorikas Arūnas Bubnys pažymi, kad naciams nepavyko įvykdyti masinės mobilizacijos. Kiek geriau sekėsi vežti žmones darbams į reichą, tačiau tai buvo padaryta okupacinio režimo ir kolaborantų prievarta.

Generaliniai tarėjai buvo priversti nuolat laviruoti tarp vokiečių primetamos valios ir lietuvių visuomenės nuomonės. Dėl nuolatinių nesutarimų su vokiečių Generaliniu komisariatu ekonominės politikos klausimais iš savo postų pasitraukė Vladas Jurgutis, Balys Vitkus ir J. Petronis. Už nepaklus-

numą ir lietuvių reikalų gynimą 1943 m. buvo suimti ir įkalinti Štuthofo koncentracijos stovykloje V. Jurgutis, Mečislovas Mackevičius, o Juozas Narakas, P. Germantas ir Stasys Puodžius ten žuvo. Kolaborantinės administracinės valdžios struktūros švelnino okupacinės valdžios spaudimą krašto gyventojams. Jose dirbantys lietuviai įspėdavo apie gresiantį pavojų iš vokiečių pusės. Neretai lietuviai pareigūnai sėkmingai sabotuodavo ir net žlugdydavo tautai pavojingus nacių reikalavimus. Net tarėjas J. Paukštys, antinacinės lietuvių rezistencijos labiausiai kaltintas kolaboravimu, atsisakė pasirašyti nacių potvarkį dėl 100 tūkst. darbininkų išvežimo į Vokietiją. Nebuvo visiškai abejingas Lietuvos reikalams ir gen. P. Kubiliūnas. Nuošalesnėse vietovėse kaimiečiai dažnai susidurdavo ne su vokiečiais, o su sava lietuviška valdžia, kuri daugiau ar mažiau pro pirštus žiūrėjo į nacių reikalavimus.

Didelė kolaboravimo gėda tenka lietuvių policijos batalionams (20 batalionų, 8388 kariai, kitais duomenimis – 13 tūkstančių karių ir 250 karininkų). Kai kurie iš jų tiesiogiai ar netiesiogiai dalyvavo žydų holokauste: saugojo koncentracijos stovyklas, getus, varė žydus į šaudymo vietas ir žudė juos. Keletui batalionų vadovavo jau pagarsėję voldemarininkai bei antisemitiškai nusiteikę buvę Lietuvos kariuomenės karininkai: mjr. Antanas Impulevičius, mjr. Kazys Šimkus, kpt. Antanas Švilpa, jiems vadovavo 1941 m. Kauno karo komendantai Jurgis Bobelis, Stasys Kviecinskas, Vilniuje plk. Antanas Špokevičius, plk. Karolis Dabulevičius, nuo 1942 m. visiems batalionams vadovavo plk. Antanas Rėklaitis. Kaip rašė B. Kviklys, jie „nuolat stovėjo tarp vokiečių jai [lietuvių policijai. – *Red. pastaba*] skiriamų uždavinių ir lietuviškos sąžinės“. Žinoma, tik dalis jų buvo žydšaudžiai, nes atsirado ir tūkstančiai policininkų, atsiskiusių tarnauti okupantams ir pasitraukusių iš policijos batalionų, sabotavusių na-

cių įsakymus⁶. Tačiau daug kam nepavyko atlaikyti nacių spaudimo ir parodyti savo tvirtos valios. Tokie žmonės padarė nusikaltimus žmonijai, savo tautai ir kitų tautybių žmonėms.

1941 m. rugpjūčio 5 d. vokiečiai paleido Laikinąją vyriausybę ir tai tarsi išvadavo ją nuo konkrečių kaltinimų dalyvavimu žydų žudynėse. Antai jai pavaldus Lietuvos policijos departamentas 1941 m. rugpjūčio mėn. nusiuntė apskričių policijos vadams slaptą aplinkraštį suimti visus vyrus žydus nuo 15 metų ir tas moteris, kurios „pasižymėjo savo bolševikine veikla“. Suimti žydai turėjo būti saugomi, kol bus išvežti į koncentracijos stovyklas. Kas buvo daroma su suimtaisiais, atskleidžia Šakių apskrities viršininko raportas Policijos departamento direktoriui. Rašte nurodoma, kad apskrityje žydų jau neliko, nes juos „sutvarkė“ (t. y. nužudė) vietos partizanai ir pagalbinė policija⁷. Nuo rugsėjo 15 d. pagalbinei policijai (lietuvių policijos batalionams) ėmė vadovauti vokiečių okupacinė valdžia. Lietuvių pareigūnų ir lietuviškų policijos institucijų (Lietuvos saugumo policijos, lietuvių policijos batalionų) dalyvavimą suimant, saugojant ir žudant žydus patvirtina daugybė faktų. Tai atviro kolaboravimo pavyzdžiai.

Žinoma, žydų holokaustą dažniausiai vykdė vokiečių saugumo policijos ir SD ypatingieji būriai. Vien Joachimo Hamanno skrajojantis būrys, kuriame irgi buvo kelios dešimtys lietuvių, nužudė 70 105 žydus. Pavaldus vokiečių saugumo policijai Vilniuje veikė beveik iš lietuvių sudarytas ypatingasis būrys (apie 100 žmonių), žudęs žydus ne tik Paneriuose, bet ir kitose Vilniaus apygardos vietose (1941 m. kai kurie jų vilkėjo Lietuvos kariuomenės uniformas). Jie sušaudė kelias dešimtis tūkstančių žydų ir kitų tautybių žmonių. Ypatingasis būrys nebuvo lietuviškos administracijos padalinys, o, kaip minėta, priklausė SD, todėl negalima kalbėti apie kolaboravimą institucine

prasmė. Šie žudikai (policininkai) talkino vokiečiams kaip lietuviai, užtraukdami lietuvių tautai nepamirštamą gėdą. Istorikas L. Truska rašė: „Tačiau niekas negali pateisinti nekaltai pralieto kraujo. Pirmą kartą per ilgaamžę tautos istoriją buvo suteptas lietuvių vardas“⁸.

Sovietinėje istoriografijoje 1941 m. birželio 23 d. sudaryta Lietuvos laikinoji vyriausybė (LV) buvo įvardyta kolaborantine. Išskyrus žydų klausimą, tai netiesa. Lietuvą okupavę vokiečiai susidūrė su įvykusi Lietuvos valstybės atkūrimo faktu. LV įstatymiais potvarkiais paskelbė, kad atkuriamą nepriklausomą Lietuvą veiks administracinė sistema, panaikinami SSRS okupacinės valdžios nacionalizacijos įstatymai ir kt. Tačiau vokiečių administracija nepripažino Laikinosios vyriausybės ir vėliau nutraukė jos veiklą.

LV nariai asmeniškai nepritarė pradėtam žydų genocidui, tačiau vyriausybės vardu viešai nebuvo protestuota. Žydų diskriminavimo iniciatyva priklausė vokiečių okupacinei valdžiai, tačiau buvo reikalaujama, kad lietuviškos įstaigos vykdytų antisemitinę politiką. Laikinoji vyriausybė, nenorėdama konfliktuoti su okupacine vokiečių valdžia, pritarė nacių antisemitinei politikai ir vykdė konkrečius darbus, duodama nurodymą suvaryti visus Lietuvos žydus į getus. LV veikimo laikotarpiu (1941 06 23–1941 08 05) vykstant masiniam žydų genocidui, Kauno miesto, Šiaulių ir Alytaus apskričių lietuviškoji vietos administracija priėmė sprendimus dėl getų sudarymo. 1941 m. rugpjūčio 1 d. LV priėmė antihumaniškus „Žydų padėties nuostatus“.

Žydų persekiojimas (žmogaus laisvių ir teisių apribojimas, suvaržymas) ir žudymas (holokaustas) yra susiję, tačiau skirtingi dalykai. Iš žinomų istorinių faktų galima daryti išvadą, kad LV nebuvo tiesiogiai susijusi su žydų žudynėmis, tačiau juos persekiojo (padėjo vokiečiams apriboti jų prigimtines

laisves ir pilietines teises). Šiuo požiūriu LV kolaboravo su naciais ir vykdė jai primestą antisemitinę politiką. Tokiai LV veiklai įtakos turėjo ne tik jos bandymas laviruoti ir susitarti su vokiečiais dėl ilgesnio egzistavimo, bet ir jos narių antihumaniškos politinės ir ideologinės nuostatos žydų atžvilgiu, susiklosčiusios Vokietijoje tarp LAF organizacijos narių, voldemarininkų.

Ar galima pateisinti lietuvių kolaborantus, jeigu jie siekė Lietuvos nepriklausomybės? Galima, jei jie nepažeidė gyventojų teisių ir laisvių. Istorijos faktai liudija, kad pažeidimai buvo dideli, kolaborantai kartu su

naciais savo padarytais veiksmais netgi nukalto žmonijai. Ir nors kolaborantai, kaip tarpininkai, sušvelnino okupacinio režimo padarinius lietuvių tautai, tačiau tai iš dalies buvo padaryta kitų tautų (žydų, čigonų, rusų) sąskaita.

Kolaboravimas yra ne tik politinė, bet ir moralinė problema. Bendradarbiavimas su okupantais yra gėdingas ir smerktinas dalykas. Žinoma, gyvenimas yra labai sudėtingas ir neįmanoma iš anksto numatyti, kaip elgtis sudėtingomis sąlygomis, tačiau pataikavimas ir keliaklupsčiavimas atėjūnams visados yra amoralus.

Nuorodos

¹ V. Vaitkevičiūtė, *Tarptautinių žodžių žodynas*, Vilnius, 1999, p. 628.

² A. Sniečkus, *Su Lenino vėliava*, Vilnius, 1977, t. 1, p. 61–62.

³ J. R. Misiūnas, R. Taagepera, *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980*, Vilnius, 1992, p. 133–134.

⁴ A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944*, Vilnius, 1996, p. 158.

⁵ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva 1941–1944 m.*, Vilnius, 1998, p. 415, 423.

⁶ *Ibid.*, p. 118–119.

⁷ *Ibid.*, p. 201–202; *Masinės žudynės Lietuvoje*, Vilnius, 1965, t. 1, p. 109–111.

⁸ L. Truska, *Lietuva 1938–1953 metais*, Kaunas, 1995, p. 107, 108, 116.

Kolaboravimo ypatumai pirmuoju sovietmečiu

Pratęsdamas akademiko A. Gaižučio mintį dėl sąvokų, prisiminiau vieno išmintingo žmogaus pasakymą, kad, ponai, pirmiausia susitarkime dėl sąvokų turinio, o paskui ginčykimės, nes dažnai paaiškėja, kad besiginčyjantys – tos pačios nuomonės, tik tai skirtingai įvardija sąvokas.

Lietuvos vyriausybės 1940 m. birželio 15 d. besąlyginė kapituliacija, net neįvardijus agresijos, nutrynė, išblukino ribą tarp pilietiškumo ir kolaboravimo, tam tikra prasme įteisino, legalizavo kolaboravimą. Sovietų Sąjungos kursas Lietuvoje ir Pabaltijyje 1940-ųjų vasarą buvo ne į vadinamąją socialistinę revoliuciją, o į „teisėtą, laisvanorišką šių šalių įsijungimą į sovietinių šalių šeimą“, teisėtumo regimybės sudarymą okupacijai ir aneksijai. Tam tikslui okupantams pradiniu etapu buvo reikalingi ne komunistai, ne komunistų partijos, o teisėtos, legalios Lietuvos valdžios, Lietuvos visuomenės struktūros. Ir, deja, okupantai pagalbininkų, talkininkų susirado labai apščiai. Štai pirmiausia einantis prezidento pareigas Antanas Merkys, jo du vieši pareiškimai per radiją ir spaudą birželio 15–16 d., kad atėjusi Raudonoji armija yra draugiška sąjunginės mūsų valstybės kariuomenė, kuri čia atėjo tiksliai ir saugumui šiame Europos regione palaikyti. Birželio 16 d. Juozo Urbšio telegrama, telefonograma iš Maskvos į Užsienio reikalų ministeriją, liepianti sudaryti pasauliui įspūdį, kad sovietų tie trys punktai nėra ultimatumas, o tik pageidavimai. Pagaliau birželio 17 d. A. Merkio du aktai, kurių vienu jis paveda J. Paleckiui formuoti naują vyriausybę, o kitu patvirtina, pats atsistatydina. Pa-

gal Lietuvos Konstituciją Ministras pirmininkas J. Paleckis automatiškai tampa einančiu Prezidento pareigas. Žodžiu, viskas pagal Lietuvos įstatymus, tai įteisinant, sudarant teisėtumo regimybę, ko Maskvai ir reikėjo.

Sutinku su Gediminu Rudžiu, jog okupantams nereikėjo kokios nors specialios okupacinės valdžios todėl, kad okupacinės valdžios funkcijas atliko vadinamoji Liaudies vyriausybė. Šią vyriausybę tuoj pat pripažino visos politinės Lietuvos jėgos, pirmosios respublikos politinės jėgos: smetoninio Seimo prezidiumas, kariuomenės vadovybė, Šaulių sąjungos vadovybė, savanorių būriai už sąjungą, Valstiečių liaudininkų partija, Krikščionių demokratų partija, „Lietūkis“, „Pienocentras“, kitos įtakingos organizacijos. Paskui tą patį padarė ir užsienio valstybės. Kaune akredituoti užsienio valstybių pasiuntiniai irgi vizitavo *credo*, tuo pripažindami šios vyriausybės teisėtumą. Liaudies vyriausybė, kuriai vadovavo Vincas Krėvė, skleidė dezinformaciją ir Lietuvoje, ir pasaulyje. Viešais pareiškimais įtikinėjo Lietuvos žmones, kad išliks Lietuvos valstybė, kad nebus jokių esminių nuosavybės srityje pertvarkymų, išliks privati nuosavybė, bus gerbiama tikyba, ir dezinformavo taip pat pasaulį. Archyve yra išlikusios V. Krėvės, kaip einančio užsienio reikalų ministro pareigas, telegramos Lietuvos pasiuntinybėms užsienio šalyse, kuriose jis rašo taip, kad nepaisant socialinių pertvarkymų radikalumo mes esam visiškai savarankiški. Sovietai arba jų armija nesikiša „nei in“ (taip rašo) mūsų vidaus reikalus, „nei in“ mūsų politiką. Mes esam visai savarankiški. Tokia kryptimi mūsų pa-

siuntiniai užsienio šalyse ir tą patį pasakė ir akredituotų šalių vyriausybėms.

Nors kolega A. Jakubčionis ir atkreipė mano dėmesį, kad kabo V. Krėvės portretas, bet aš pasakysiu tai, ką galvoju pasakyti, kad didysis mūsų Krėvė, kaip rašytojas didysis, deja, buvo ir pats didžiausias kolaborantas naujųjų laikų Lietuvos istorijoje. Apie tai būtų galima skaityti ištisą paskaitą, atskirą paskaitą. Neturiu laiko, bet galėčiau čia pradėti dar nuo 1919 m. Jo paties paleistas ir sukurtas mitas, kuris labai patinka lietuvių širdžiai, kad grįžęs iš pokalbio su Viačeslavu Molotovu Maskvoje jis nėjo savo pareigų, yra mitas. Yra išlikę Liaudies vyriausybės posėdžių protokolai, kuriuose yra V. Krėvės parašai; jis dalyvavo visuose Liaudies vyriausybės posėdžiuose iki paskutinio, kuris buvo, berods, rugpjūčio 25 d., kai jau atsirado M. Gedvilo vadovaujama Liaudies Komisarų Taryba. V. Krėvės vadovaujama Liaudies vyriausybė paskelbė rinkimus į naują Seimą. Daugelis Lietuvos žmonių taip samprotavo, kad šita Liaudies vyriausybė negali Lietuvai pakenkti vien todėl, kad jai vadovauja didysis Krėvė, turintis neabejotino patrioto reputaciją. Tad jeigu Krėvės vyriausybė paskelbė rinkimus, jeigu ji agituoja dalyvauti rinkimuose, ir tai daro Lietuvos politikai, intelektualai, ypač jei tai daro krikščionys demokratai, valstiečiai liaudininkai, vadinasi, viskas gerai. Štai 1936 m., renkant smetoninį Seimą, krikščionys demokratai ir valstiečiai liaudininkai nenorėjo agituoti už dalyvavimą Seimo rinkimuose, kadangi jie boikotavo tuos rinkimus. Bet buvo privalomieji straipsniai, kuriuos laikraščiai privalėjo spausdinti. Nenorėdami spausdinti tų privalomųjų straipsnių, jie patys sustabdė savo laikraščių „XX amžius“ ir „Lietuvos žinios“ leidimą. O štai 1940-aisiais valstiečiai liaudininkai ir krikščionys demokratai darė viską, kad tik eitų „XX amžius“ ir „Lietuvos žinios“. Ir Liaudies vyriausybė padarė išimtį: kitus laikraščius uždarė, o šitiems leido eiti iki Liau-

dies seimo rinkimų. Juose kiekviename numeryje agitavo, kad reikia dalyvauti Liaudies seimo rinkimuose. Tai kodėl tada žmonėms nedalyvauti tuose Seimo rinkimuose, ar galėjo eilinis vargšas žmogelis susigaudyti tokioje situacijoje?

Juodą puslapį įrašė į Lietuvos istoriją lietuvių intelektualai, inteligentija. Esu kažkur rašęs ir dabar pakartuju tą patį, kad daug lengviau būtų išvardyti tuos rašytojus, kompozitorius, menininkus, dailininkus, kurie tada tylėjo 1940 m. vasarą, negu tuos, kurie eilėmis, proza, skulptoriaus kalta, muzika, dailininko teptuku garbino ir šlovino tautų tėvą Staliną, Raudonąją armiją išvaduotoją, naująjį gyvenimą. Štai liepos 6 d. Kauno intelektualų pareiškimas, kad jie remia Lietuvos liaudies darbo sąjungos, vadinamojo komunistų ir nepartinių bloko rinkiminę programą Liaudies seimui. Parašai Vaclovo Biržiškos, Augustino Janulaičio, Petro Šalčiaus, S. Čiurlionienės, Kazio Binkio, Juozo Mikėno, Kalpoko ir daugybės kitų. Po to buvo sukurtas mitas, kad juos, girdi, apgavo, atseit pakišo pasirašyti kaip dalyvių tą sąrašą, o paskui išspausdino „Lietuvos aide“ faksimiles kaip jau atseit pritariančių Liaudies seimui. Bet tai neišlaiko kritikos. Vienas dalykas, kad jie patys to neneigė, o kitas dalykas, kas juos ten vertė eiti į tą rinkiminį susirinkimą? Jokio teroro, jokio smurto 1940 m. vasarą nebuvo ir niekas nevertė. Vėliau prasidėjo teroras ir smurtas, nuo rudens. Arba visi mes žinome tuos jau prosovietinius intelektualus, tokius kaip Petras Cvirka, Salomėja Nėris, Antanas Venclova, Kostas Korsakas, ir ne tik jie. Liaudies seimą eilėmis sveikino Kazys Boruta. Pasak vieno mūsų žurnalisto, tą vasarą iš džiaugsmo Kauno gatvėse kazačioką šoko Liudas Dovydėnas, kuris džiaugsmo odes kūrė, kad mes esam vienos šeštosios pasaulio dalies piliečiai; kaip didinga, kaip mes laisvai alsuojame, mūsų tėvynė tęsiasi nuo Sachalino iki Kurilų, iki Baltijos jūros nuo Šiaurės ledjūrio, iki Vidurinės Azijos, naujas gy-

venimas, nauja era. Žinoma, buvo atsidėkota, paskui jis buvo išrinktas viceprezidentu, LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininko pavaduotoju. Beje, tas pats L. Dovydenas paskui, kadangi liko prie vokiečių čia, Lietuvoj, net nemirktelėjęs pasakys, kad dėl visko kalti žydai. Arba Kazys Jakubėnas 1940 m. vasarą paskelbtame sovietinių dainų konkurse laimėjo antrą vietą už dainą „Negriš ta diena, kur praėjo“. Ir Lietuvoj buvo dainuojama: „Negriš ta diena, kur praėjo, upės neplauks atgalios, išbėgo gauja prispaudėjų...“ Pirmą vietą laimėjo Rūko (?) eilėraštis „Mes su Stalinu į saulę, mes su Stalinu kovon“, trečią vietą – Antano Miškinio eilėraštis „Išsilaisvinimas“. Vytautas Kašuba (?), kurio paminklas dabar stovi Gedimino aikštėje, tada spauda pranešė ir fotografiją pateikė – jau spėjo nulipdyt Lenino galvą, biustą. Žodis „biustas“ buvo labai paplitęs. Bet jis darė ir daugiau, ir darbininkų, ir raudonarmiečių. Ten pat itin produktyviai dirbo V. Kašuba. Arba Vinco Mykolaičio-Putino, S. Čiurlionienės ir kitų vieši pareiškimai, čia visų neišvardysiu. Arba dailininkų piešiniai, plakatai, paveikslai, skulptūros. Vaclovas Juozakauskas (?) savo atsiminimuose rašo, kad liūdna buvo matyti teatro scenoje mūsų mieląjį Kiprą, kuris švaistėsi su raudona vėliava naujoje operoje „Ramusis Donas“. Ir svarbiausia, kad 1940 m. vasarą, o dar ir rudenį tikrai nestovėjo už jų nugaros su naganu čekistas ir nevertė rašyti, kurti. Žinoma, čia... socialinės iliuzijos, naivumas, nesusigaudymas, nepatyrimas, daug priežasčių, moralinė krizė, kuri lietuvių tautą buvo apėmusi nuo ketvirtąjo dešimtmečio pabaigos. Priežasčių daug.

Bažnyčios hierarchų pozicija. Sakykim, žinomas rugsėjo mėnesį rašytas Mykolo Krupavičiaus pasiūlymas, dokumentas LKP Centro komitetui, kuriame jis siūlo socialinį bendradarbiavimą: Katalikų Bažnyčia, pirmieji krikščionys – tai pirmieji komunistai, artimas tikslas – sudarykit minimalias sąlygas funk-

cionuoti Katalikų Bažnyčiai, minimalias sąlygas, ir mes paremsime, padarysime pareiškimų. Paskui ten yra ir daugiau tų M. Krupavičiaus pokalbių su „sovietų žurnalistais“, visa tai kabutėse, nes ten buvo NKVD siūsti žmonės. M. Krupavičius ragino rinkėjus dalyvauti rinkimuose, nes artėjo sausio mėnuo – rinkimai į TSRS Aukščiausiąją Tarybą Lietuvoje. „Padarysim pareiškimą pasaulio katalikams, kad galima sugyventi, bendradarbiauti su sovietų valdžia“. Taip pat buvo linkęs bendradarbiauti už sudarymą minimalių sąlygų išleisti kalendorių kunigams, kad nebūtų uždaryta kunigų seminarija. Buvo sutikęs bendradarbiauti ir metropolitas Juozapas Skvireckas, bet, mūsų laimei, to meto komunistai buvo dogmatiški, nelankstūs. Jei jie būtų bent kiek lankstesni, aš nežinau, kaip toli būtų nuėję lietuviai ir inteligentija, ir Bažnyčios hierarchai kolaboravimo keliu. Jeigu būtų bent kiek lankstesni. A. Sniečkus davė nurodymą nutraukti „zaigrivanije“. Dogmatika. Deja, ne viskas buvo gerai ir apačiose, bet nėra ko stebėtis turint galvoje moralinę krizę, kurią pergyveno lietuviai jau nuo ketvirtąjo dešimtmečio pabaigos, ir dar tą masinę dezinformaciją. Mitingai, kurie vyko 1940 m. vasarą, sakoma, „lūžo“ nuo dalyvių. Mitingavo anaipol ne vieni žydėliai, o oratoriai buvo dažniausiai lietuviai; žydams sąmoningai neleisdavo kalbėti; kadangi dėl akcento ar ko kito juos dažnai nušvilpdavo, tai lietuviai kalbėjo.

Buvo oficialūs duomenys, kad Liaudies seimo rinkimuose dalyvavo 95 proc. „Lietuvių archyve“ yra skelbta, kad iš tikrųjų tikrai 20–30 proc. Koks šaltinis? Neva kažkam J. Paleckis sakė, kažkam M. Gedvilas pašnibždėjo į ausį. Aš, kiek leidžia šaltiniai, dariau tyrinėjimą, yra paskelbta straipsnyje; mano apskaičiavimais, vis dėlto 85 proc. dalyvavo. Kitas reikalas, kad tie rinkimų rezultatai buvo falsifikuoti kita prasme. Dabar nesileisiu į smulkmenas, bet dėl dalyvavimo, dėl aktyvumo – dalyvavo, deja. Arba prasi-

dėjus sovietinei žemės reformai parašė prašymus okupacinei valdžiai gauti žemės daugiau kaip 200 tūkst. lietuvių šeimų, ne žmonių, o šeimų. Duoti žemės iš kaimyno, iš buožės, atimti, duoti jam. Kaip tai įvardyti – kolaboravimas, ne kolaboravimas? Taigi būtent negerai reiškiniai buvo apėmę ir apačias. Apskritai aš tai vertinu kaip išraišką moralinės krizės, kurią lietuvių tauta pergyveno ketvirtąjo dešimtmečio pabaigoje.

Kolaboravimo ypatumai 1940 m. – masiškumas; kolaboravimas buvo apėmęs visus gyventojų sluoksnius, jie turėjo socialinių iliuzijų. Vėl G. Rudžio frazė, jog „okupantams pavyko sudaryti įspūdį, kad žlugo ne valstybė, ne nepriklausomybė, o tik Smetonos režimas“. Kolaboravimo padariniai buvo labai skaudūs; okupantams pavyko sudaryti savanoriško ir teisėto Lietuvos įsijungimo į TSRS regimybę. Ir po to mums reikės 50 metų, ypač mūsų išėvijai, diplomatinėms tarnyboms, aiškinti pasauliui, kad mes bu-

vome okupuoti. O ir dabar Rusijos užsienio reikalų ministerija neslepia savo nuomonės, kad Baltijos kraštai 1940 m. nebuvo okupuoti. Aš net manau, kad yra pagrindo kalbėti apie tai, jog Maskva iš pradžių nebuvo numaciusi sukurti naujų sovietinių respublikų, gal būtų apsiribojusi Mongolijos statusu, bet kai pamatė, kad nėra absoliučiai jokio pasipriešinimo, kad viskas vyksta nepaprastai sklandžiai, tada nusprendė: kam Mongolijos statusas, geriau bus naujos sovietinės sąjunginės respublikos. Tauta pradėjo atsipeikėti nuo 1940 m. rudens, kai jau pradėjo žlugti iliuzijos, kai vis labiau išryškėjo sovietinio gyvenimo tikrovė; tada iliuzijos, tie gairai pradėjo sklaidytis, ir pagirios buvo labai sunkios, savijauta bjauri. Tada pradėta darytis, ieškoti atpirkimo ožio: kas kaltas, kam kaltę suversti?

Tad tokios mano padrikos pastabos apie kolaboravimą ir jo ypatumus pirmuoju sovietmečiu 1940–1941 m.

DISKUSIJOS IR KLAUSIMAI

Klausimas: Ar jūsų pranešimas reiškia, kad visa Lietuva nuo viršaus iki apačios 1940–1941 m. sąmoningai kolaboravo su okupantais?

Atsakymas: Aš nesakiau, kad sąmoningai. Ir aš nemanau, abejoju, ar kolaboravimą reikia apibrėžti tik kaip sąmoningą. Manau, kad gal kolaboravimas gali būti ir nesąmoningas, bet esu tvirtai įsitikinęs, kad kolaboravo mūsų valdžios struktūros, kolaboravo intelektualai. Kaip dabar įvardyti tą eilinių žmonių elgesį? Aš manau, kad irgi prie kolaboravimo reikia priskirti. Beje, lietuviai yra atlaidūs saviems kolaborantams, ypač jeigu jie užima aukštesnius postus, jeigu jie yra žinomi inteligentai. Kelinta lietuvių karta atsimena okupantams talkinusius kitataučius, bet labai greit užmiršta savuosius. Štai

1941 m. birželio 26 d. grįžo į Kauną metropolito J. Skvirecko pagalbininkas vyskupas Vincentas Brizgys. Karo pradžia jį užklupo kažkur už Kauno. Pirmas jo gestas – gelbėti Liaudies Komisarų Tarybos pirmininką M. Gedvilą, Plano komisijos pirmininką, 15 metų išsėdėjusį buržuaziniuose kalėjimuose, Pijų Glovacką ir švietimo liaudies komisaro pavaduotoją Juozą Žiugždą. Gelbėti dėl jų nuopelnų lietuvių. Nė plaukas nuo galvos nenukrito V. Krėvei... Dideli kolaborantai nenukentėjo, o maži... Vokiečių metų pogrindžio spauda, lietuvių antinacinės rezistencijos spauda tvirtino, kad atsiskaitymo valandos 1941 m. vasarą kainavo 5 tūkst. lietuvių gyvybių. Apie žydus ten išvis neužsimindavo, bet kad tikrai 5 tūkst. lietuvių, ir tai eilinių – eilinių komunistų, eilinių komjaunuolių, naujakurių ir tų, kurie asmenines sąskaitas suvedinėjo.

Klausimas: Pranešime buvo tokia sąvoka: sakoma, jog bendradarbiavimas apibrėžiant kolaboravimą. Jūs paminėjote tokį terminą kaip „nesąmoningas kolaboravimas“. Ar iš viso galima pasakyti, kad tai buvo kolaboravimas?

Atsakymas: Manau, kad mes nieko nepasieksime, niekur nenueisime, jeigu apibrėžime sakysime, kad tik sąmoningas. O kaip mes nustatysime, sąmoningas ar nesąmoningas? Rentgeno aparato nėra. Tada visi save išteisins, sakys, kad nesąmoningas. Be to, kolaboravimas gali būti ir nesąmoningas. Kolaboravimas pirmiausia yra talkinimas, padėjimas okupantui.

Klausimas: Ar sąmoningas bendradarbiavimas bus su vagim, pavyzdžiui, jeigu tas vagis sakys: „Mes draugaujam“, o paskui man ištrauks iš kišenės arba kur nors į nugarą man durs peiliu ir pasakys, kad štai aš su juo bendradarbiavau. Tai čia yra apgaulė. Taip ir tada buvo: visa sovietinė propaganda aiškino: Sovietų Sąjunga, Raudonoji armija išvaduos Lietuvą, gina nuo hitlerinės Vokietijos, kuri užgrobė Klaipėdą, okupacijos, agresijos. Čia Sovietų Sąjunga atiduoda Vilnių – viskas apgaulė ir turbūt buvo jaučiama, kad čia apgaulė. Bet ir politikai turbūt tikėjo, galvojo, kad iš šių dviejų blogybių vis dėlto Sovietų Sąjunga tikrai turbūt padės lietuvių tautai. Tai ar čia buvo kolaboravimas, jeigu bendrauta su siūlančia pagalbą bolševikija, kuri jau ruošia tą pražūtį, ruošia dokumentus, ruošia tremties planus, betgi to žmonės nežino. Argi čia gali būti kolaboravimas? Man atrodo, čia kaip tik pirmiausia reikia pasakyti: baisi sovietinė demagogija. Adolfas Hitleris atėjo iš karto ir darė, o šičia apsimetė draugais, mylinčiais lietuvių tautą, sakė, kad valstybė toliau egzistuos. Visi ir galvojo, kad iš tikrųjų bus gerai, buvo sunkumų, o dabar bus liaudies valdžia, visi laimingi. Kai po kelių mėnesių prasidėjo žudynės, tada visi atsipeikėjo. Tai kas čia kaltas? Ar tie žmonės, kurie tikrai patikėjo ta

sovietine bjaurastim, kuri milijonus jau išžudė? Deja, tie agentai, kurie važiavo į Rusiją, nesugebėjo pamatyti tenai tų juodųjų dėmių, atvežė į Lietuvą visokias apgaulingas idėjas ir draugysčių organizacijas.

Atsakymas: Nemanau, kad mes išsiskirstydami būsime vieningos nuomonės. Turbūt liksime skirtingų nuomonių, bet, manau, negalima prikišti naivumo nei V. Krėvei, nei A. Merkiui. Pastarasis, beje, tikėjosi posto Liaudies vyriausybėje. J. Urbšys turbūt naivus buvo, bet nereikia eiti į politiką naiviems žmonėms. O dėl intelektualų, tai kažkas sakė, kad inteligentija yra tie patys žmonės kaip visi, tiktai jie skiriasi nuo visų tuo, kad atsakingi už savo veiksmus. Eiliniams žmonėms daugiausia nuolaidų, nes jie buvo suklaidinti, dezinformuoti politikų ir intelektualų.

Akad., prof. A. Gaižutis: Norėjau jūsų, profesoriau, paklausti dar vieno dalyko. Jūsų pranešimas iš tikrųjų sukelia įdomių minčių, bet kai jūs kalbate apie tą intelektualų – rašytojų, dailininkų, teatralų elgseną, tai, man atrodo, kad vis dėlto ta elgsena yra kairuoliškos elgsenos pavyzdžiai. Kolaboravimas šiek tiek, man atrodo, nuo tos kairuoliškos elgsenos skiriasi. Jeigu paimsime visą Europos intelektualų istoriją, tai pamatysime bet kurioj tautoj šiuos kairuoliškus virsmus: prancūzų, pradedant Molro (?), baigiant ispanų Pikaso ir t. t. Tai ta kairuoliška elgsena, kuri išplaukia iš to, kad žmogus nori pasaulį pertvarkyti, regėti jį tobulesnį ir t. t.; joje yra labai daug ir teigiamo, ir naivumo. Tos kairuoliškos elgsenos pavyzdžių gausumas, man atrodo, dar neilustruoja ir nenusako, kad tai iš tikrųjų toks sąmoningas palaikymas kažkokios būsimos tvarkos. Kaip jums atrodo?

Atsakymas: Tarp kairuoliškumo ir kolaboravimo yra esminė riba. Jeigu inteligentai žmonės nori kurti socialistinę nepriklausomą valstybę, tai yra kairuoliškumas, o jeigu laidoja, likviduoja savo valstybę, čia yra kolaboravimas. Bronys Raila kažkada labai gerai rašė, kad štai mūsų Seimas pats prašė,

o kitose šalyse jokios institucijos neprašė A. Hitlerio. Ir Prancūzijoje Petenas neprašė prijungti Prancūzijos prie Vokietijos, ir Hamsunas neprašė Norvegijos prijungti prie Vokietijos... Ta riba, esmė – valstybės likvidavimas, ir manyčiau, kad tokiu atveju ir politikams, ir intelektualams reikia vadovautis pirmiausia morale, kurios vienas iš dėsnių sako, kad šventi tautai dalykai – valstybingumas, integralumas turi būti ginami. Jeigu tu vadovautųsi, to nebūtų atsitikę.

Klausimas: Gerbiamas profesoriau, norėjau išgirsti jūsų nuomonę tokiu klausimu: čia buvo teigiama, kad Lietuva 1940 m. vasarą nieko nežinojo. Ar tikrai taip? Ar nebuvo žinoma bent jau valdžiai apie sovietų terorą tą porą mėnesių, kai jie buvo įėję į Vilniaus kraštą iki atiduodami Lietuvai? Buvo žinoma, kiek suimta, fabrikai buvo išvežami, Radijo gamykla buvo visa išmontuota ir išvežta. Toliau, ar nebuvo žinoma, kad istorija su tais trimis sovietų kariškiais – tai provokacija, kad neva juos pagrobė lietuviai ir t. t. Ar nebuvo Lietuvos ambasada visiškai informuota – ten sėdėjo diplomatai – kas darėsi Maskvoj 1937–1938 m.? Tai buvo procesai, apie kuriuos šaukė visas pasaulis. Ar apie tai buvo Lietuvoj nieko nežinoma?

Atsakymas: Daug kas buvo žinoma, gal ne viskas iki galo. Nors buvo ir naivumo. Genocido tyrimo centras išleido rinkinį apie lagerius, Šiaurės lagerius. Tai Algirdo Šerėno labai vertingi atsiminimai. Jis rašo, kad girdejom, skaitėm laikraščiuose, kad ten tie generolai [Sovietų Sąjungoje 1937–1938 m. – *Red. pastaba*] buvo teisiami, bet mums atrodė, kad ir Lietuvoj tas pats, Antanas Smetona teisdavo voldemarininkus, tad ne iki galo suvokė tą terorą.

Klausimas: Mane sudomino, kaip autorius apskaičiavo, kad Liaudies seimo rinkimuose dalyvavo 85 proc.? Atsimenu, kai apybraižą ruošėm, tai net tos rinkiminės komisijos narys nedrįso tokiais skaičiais disponuoti?

Atsakymas: Esu parašęs didelį straipsnį prieš kokius penkerius metus, dabar tiksliai negaliu pasakyti; jis eina per du „Lituanistikos“ numerius. Liaudies seimo rinkimų medžiaga buvo sunaikinta sąmoningai, kadangi rinkimai buvo falsifikuoti kita prasme. Dabar negaliu leisti į aiškinimus, kuria prasme buvo falsifikuoti. Pagal rinkimų įstatymą už kiekvieną kandidatą buvo balsuojama atskirai. Šis tas išliko ir Visuomenės organizacijų archyve, ir Centriniam valstybės archyve. Aš dariau analizę. Žinoma, mano apskaičiavimus galima kritikuoti, galima nepriimti, galima rašyti kitą straipsnį.

Kolaboravimas: chronologinės ribos

Gerbiamieji, mano pranešimas, žinoma, taip pavadintas, tačiau tikslių chronologinių ribų ne tik man, bet ir niekam nepavyktų nustatyti. Reikėtų pasakyti, kad termino vartojimas istorijos moksle sukelia ir sukels diskusijas ar net nesusipratimus. Tai pasakytina apie tolimos praeities tyrinėjimus, kurie jau nesukelia karštų emocijų ar politinių aistrų; juo labiau problema opi naujais laikų istorijoje, o Lietuvoje – nuo 1940 m. birželio. Tokie terminai kaip „kolaboravimas“, „okupacija“, „rezistencija“, „genocidas“ dažnai vartojami neadekvačiai. Jie kartais tampa tarsi savotišku vėzdu, kuriuo švaistosi oponentai politinėse kovose. Nekelia abejonių terminas „rezistencija“; kitas dalykas, kodėl nevartojamas lietuviškas atitikmuo „pasipriešinimas“. Na, o terminas „pasyvi rezistencija“ yra labai kontroversyvus. Čia galima viskas ir netgi tampa anekdotiška – nedirbo, pasyvią rezistenciją vedė. Kalbant apie aktyvią turima galvoj ne tik ginklu rezistencija, jokių būdu ne; aktyvi vis dėlto suprantama. „Pasyvi“ – ne labai aiškus terminas, kuris turbūt išvis negali būti moksle vartojamas. Ginkluota ir neginkluota arba kitaip – prievartinė, bet tik ne pasyvi, aktyvi. Pasyvumas – kažkas neapčiuopiamo. Dažnai neadekvačiai vartojamos „okupacijos“ ir „genocido“ sąvokos. Jos visiškai pakeičia „aneksijos“ ir „represijų“ bei „teroro“ sąvokas, bet čia jau ne pranešimo tema, galbūt diskusijoje pabandyčiau apie tai pakalbėti. Dabar reikėtų kalbėti apie terminą „kolaboravimas“, kuris, kitaip negu terminai „okupacija“ ir „genocidas“, nepriklauso tarptautinės teisės

sferai, nėra apibrėžtas kokiomis nors tarpvalstybinėmis konvencijomis arba susitarimais. V. Tininio pranešime minėtų apibrėžimų man neteko matyti žodyne, vienas iš tų trijų apibrėžimų yra tiesiog kažkoks anekdotiškas. „Bendradarbiavimas su valdžia, kuri nesinaudoja daugumos gyventojų parama“. Sakysim, laimėjusi rinkimus naudojasi, po metų nebesinaudoja, bet tampa kolaborantais ar kaip? Išvis kažkoks fantastinis terminas. Praktiškai visada daugelis valdžių sunkiai gali įrodyti, kad dauguma gyventojų jas labai remia, nors tos valdžios būna demokratiškai išrinktos.

Pats terminas atsirado apibūdinti situacijai Prancūzijoje Antrojo pasaulinio karo metais, ir jis lakoniškai apibrėžtas vienoje iš naujesnių prancūzų enciklopedijų, t. y. kolaboravimas vokiečių okupacijos laikotarpiu, 1940–1944 m., bendradarbiavimo veikla su okupuojančia valstybe. Tačiau reikia pastebėti, kad Prancūzija buvo tikrai okupuota ir iš pradžių ne visa. Pralaimėjusi karą ji išlaikė valstybingumą, o Peteno vyriausybę pripažino ne tik Vokietija ir visi jos sąjungininkai, bet ir Jungtinės Amerikos Valstijos, ir TSRS – iki tol, kol tos šalys buvo priverstos kariauti su Vokietija. Beje, galima pasakyti, priverstos. Vieną užpuolė A. Hitleris, o kitai pirma paskelbė karą Japonija. Hitlerio susitikime su Petenu 1940 m. spalio mėn. buvo susitarta, jog ir toliau oficialiai vadinsis Prancūzų valstybe, bendradarbiaus kuriant naują Europą. Bendradarbiaus ekonominėje, karinėje, politinėje sferose. Ir prancūzų milicija, ir kitos tarnybos bendradarbiavo ir su gestapu.

Išvadavus Prancūziją 1944–1945 m., dar kokie keli šimtai kolaborantų 1946 m. buvo nubausti improvizuotuose teismuose, pavadinsime taip, beveik liaudies teismuose. Šiek tiek panašu į linčo teismus. Kiti buvo nubausti jau pagal visą juridinę procedūrą. Tačiau atpildas ištiko vien tiktai aktyviai propagavusius nacistines bei rasistines kolaboravimo idėjas žurnalistus, daugelį policijos, prancūzų milicijos (tai buvo speciali formuotė, kažkoks analogas būtų OMON'as) pareigūnų ir beveik nepalietė ekonominių kolaborantų: bankininkų, finansininkų, pramonininkų ir t. t. Nebuvo jie nė šaudomi, daugelis atsipirko trumpalaikiu kalinimu ir buvo išleisti žymiai anksčiau. Prancūzijoje procesai baigėsi jau 1946 m., terminas „kolaborantas“ pasiliko istorijos vadovėliuose; penktojo dešimtmečio antroje pusėje ir šeštajame dešimtmetyje dar buvo vartojamas politinėse batalijose. Jį labai mėgo prancūzų komunistai, jų negalima buvo apkaltinti kolaboravimu su nacistais, o daugelį jų politinių oponentų buvo galima apkaltinti, bent pritempti. Kita vertus, Prancūzijoje kolaboravimas baigėsi 1944 m., o jau galutinai – 1945 m. gegužės pradžioje ar balandžio pabaigoje. Išnyko ta struktūra, ta valstybė, su kuria buvo galima kolaboruoti.

Lietuvoje padėtis nepalyginamai sudėtingesnė. Čia profesorius L. Truska gana plačiai, įdomiai kalbėjo apie pirmąjį vadinamąjį sovietmetį, bet tai jau tolimas laikotarpis, tų kolaborantų beveik jau ir nebeliko po 1944 m. Bendradarbiavimas su valdžia – svetima, bet nevisiškai. Daugelis oficialių asmenų viršūnėje (kiek jie ten valdžios turėjo? Šiaip ar taip, ne taip jau mažą valdžią turėjo) – lietuviai. Situacija kitokia negu 1940 m. Praėjo baisus karas, reikia užgydyti kare padarytas žaizdas, atkurti švietimo, aukštojo mokslo sistemą, atstatyti sugriautus miestus ir t. t. Tai galima padaryti tiktai bendradarbiaujant su valdžia, kitos valdžios Lietuvoje nėra ir tapo aišku greitai – nebus. Tą pro-

blemą, Lenkijos pavyzdžiu ir inteligentijos dilemą, gerai parodė Česlovas Milošas savo esė „Pavergtas protas“ ir romane „Valdžios užkariavimas“. Pastarasis neišverstas į lietuvių kalbą. Lietuvoje buvo savo ypatumų, Lenkija, šiaip ar taip, pasiliko juridškai nepriklausoma valstybe. Lietuva buvo aneksuota. Manau, kad geriau tinka tam laikotarpiui terminas „aneksija“, todėl kad terminas „okupacinis režimas“ irgi, pratęsiant jį iki 1990 m., savotiškai iškreipia istorinę perspektyvą ir lietuviams netgi varo kažkokį nepilnavertiškumo kompleksą. Mes buvome okupuoti visą laiką, dabar atvažiuos FARE programos ekspertai ir paaiškins mums, kaip reikia gyventi. Iš tikrųjų tai buvo svetima valdžia, tai buvo totalitarinė valdžia, bet tai buvo valstybės dalis, svetimos valstybės dalis, taip kaip, sakysime, Lietuva carinėje Rusijoje, Lenkija carinėje Rusijoje ir t. t. Ji turėjusi tam tikrą autonomiją. Aišku, galima klausti, kaip tai turėjo autonomiją totalitarinėje valstybėje? Tačiau kokia valstybinė santvarka, tokia ir autonomija. Juk kalbama ir apie XIV amžių, kad kažkokia kunigaikštystė turėjo autonomiją. XV amžiuje, XVI amžiuje Britanija išlaikė autonomiją, arba teises, Anglijos karalystės sudėtyje. Tai nereiškia, kad tuo metu ten buvo demokratija. Jos ir negalėjo būti.

Dabar kyla klausimas, ar kolaborantai buvo tie, kurie dirbo valdžios įstaigose, ekonomikos, kultūros, švietimo, finansų sferose, net jeigu jie dirbo atitinkamuose CK skyriuose. Turbūt atsakymo nėra. Sakysime, tada Universiteto rektorius, pokarinio universiteto, berods, buvo Zigmas Žemaitis. Ar jis buvo kolaborantas? Turbūt niekas negalėtų pasakyti, kad jis buvo, bet buvo ir aukštesnes pareigas turėjusių, ir arčiau valdžios stovėjusių. Z. Žemaitis turbūt toli nuo valdžios stovėjo. Gydytojai, kurie dirbo toliau, net eidami pareigas Sveikatos apsaugos ministerijoje, ir t. t. Juo labiau ši problema įgauna visai kitą atspalvį, kai baigiasi teroras, todėl,

kad baigiasi ginkluotas pasipriešinimas. Represijos išliko, bet aš turiu galvoje masinį terorą. Valstybės kitos nėra, ginkluoto pasipriešinimo nėra. Matyt, jau tada terminas „kolaborantas“ vargiai ar pritaikomas didžiajai daliai ne tiktai eilinių žmonių, dirbusių valdiškose įstaigose: mokytojų, gydytojų, ekonomistų ir t. t., bet ir daugeliui valdžios žmonių, išskyrus represines struktūras. Negi galima šimtą metų kolaboruoti? O kokia alternatyva? Jeigu sutriuškintas ginkluotas pasipriešinimo judėjimas ir jam atgimti galimybių realių nėra... Iki kada iš viso buvo tie kolaborantai, iki kada galima kalbėti apie „kolaborantų“ sąvoką? Turbūt gal iki 1956–1957 m. Suprantama, tie, kuriems tinka šis terminas, dėl to netapo išlaisvinti nuo šios kolaboravimo dėmės, nuo kolaboranto vardo. Bet jų veiklą jau vargu ar galima vadinti kolaboravimu.

Dabar kalbėkime apie dabartinį laikotarpį. Turbūt neatsitiktinai per šį dešimtmetį ir desovietizacijos įstatymas nebuvo priimtas ne tiktai dėl pasipriešinimo (be abejo, jeigu būtų parengtas toks viską apimantis įstatymas, pasipriešinimas būtų didžiulis), bet ir todėl, kad neįmanoma jo priimti. Pirma, galima išskirti atskiras kategorijas, bet tai, ko gero, ne svarbiausios ir ne tos, kurios pasinaudojo vaisiais tos komunistinės sistemos griovimo, to kriminalinio kapitalizmo kūrimo. Toliau, jeigu toks įstatymas priimamas, tai jis turi liesti visus. Tada kyla klausimas dėl tokios kategorijos – vadinamojo teisėjų korpuso, kuriam jokios desovietizacijos nebuvo ir, atrodo, niekas nesiūlė. Tai labai svarbus korpusas, dabar vadinasi trečioji valdžia, kuri, atrodo, nebeklauso nei pirmosios, nei antrosios, yra aukščiau visko. Taip pat priklauso ir nuo to, ką veikė tasai žmogus, tiksliau – kokią politinę stovyklą pasirinko po 1990 m. arba po 1989-ųjų. Turiu galvoje ne tuos, kurie nuėjo su platformininkais ar M. Burokevičiumi, bet tuos, kurie buvo savarankiškoje LDDP ir pan. arba pagaliau vi-

siškai nedalyvavo politinėje veikloje. Neįmanoma surasti kokio nors kriterijaus todėl, kad kiti su tokiom pat biografijom, arba dar, atrodo, blogesni, dirbę teisėsaugos sistemoje, aukščiausius postus užėmę tuo metu, kai buvo represijų pagyvėjimas (Alfonso Svarinsko, Balio Gajausko ir kai kurių kitų bylos), jie ir dabar užima aukštus postus ir ne tiktai Lietuvoje, bet ir Strasbūre gina žmogaus teises ir pan. Tada peršasi išvada, kad „kolaboravimo“ terminas, kuris iš esmės, kaip jau minėjau, yra ne tarptautinės teisės terminas, Lietuvoje jau nebus perkeltas į įstatymų rinkinius. Pasiliks tam tikra etiketė, kuri galės būti naudojama politinėse kovose turbūt dar kelerius metus. Tada viena pusė pagrįstai sakys, kad pas jus daug kolaborantų, o kita sakys, pas jus irgi yra. Ir dar daugiau. Neįmanoma surasti atitikmens, bendravardiklio. Matyt, kaip čia buvo kalbėta, baudmės kriterijus, pasmerkimo kriterijus gali būti tiktai moralinis arba už konkrečius nusikaltimus, padarytus iki 1990 m. Bet, kita vertus, dar daugiau daugelis padarė, jeigu kalbama jau apie vogimą po 1990-ųjų, tų pačių žymių kolaborantų, turiu galvoje ne kurių nors kitų.

Kalbant apie terminiją, manau, kad kitaip negu „rezistencijos“, „okupacijos“, „aneksijos“, „genocido“ terminai, dėl kurių irgi neišvengiamai bus ginčų, šis terminas mažiausiai yra mokslinis, mažiausiai juridinis. Jis gali būti vartojamas, panašiai kaip ir daugelis terminų, ir istorijos moksle, ir publicistikoje, bet jis visą laiką gali būti kvestionuojamas, juo labiau tai parodė prof. L. Truskos pateikta informacija ir dėl jos kilusi diskusija. O jei vis dėlto reikėtų imti kažkokią ribą, tai turbūt būtų ne J. Stalino mirtis (pati savaime ji buvo reikšminga, bet vis dėlto tiktai postūmis procesams), o galbūt 1956 m. Po to jau vargu ar tuos partinius veikėjus, netgi Centro komiteto, galima kaltinti kolaboravimu. Daug jų galima kaltinti, galbūt kai kurie jų verti ir teismo, bet šis terminas iš-

kreipia iš esmės perspektyvą, kaip ir, sakysime, dažnai okupacija. Kiek okupacija gali tęstis? Okupacija yra laikina būklė. Gali būti aneksuotoje šalyje bausis terorizmas, bet tada, sakysime, ar Lietuva, ar istorikai supyktų, kad Lietuvoje nuo 1795 iki 1915 m. buvo carinės Rusijos okupacija. Nors Lietuva carinėje Rusijoje, kitaip negu TSRS, neturėjo

ir tos fiktyvios autonomijos. Matyt, „okupacija“ yra trumpą laiką apibūdinantis terminas – 1940 m. birželis, liepa, rugpjūčio pradžia, toliau tapo aneksuota. Kaip profesorius sakė: kai kurie lietuvių poetai džiaugėsi, kad mes tapome vieną šeštąją pasaulio užimančios valstybės dalimi. Kokia buvo ta valstybė, tai mes jau visi žinome.

DISKUSIJOS IR KLAUSIMAI

Klausimas: Norėčiau paklausti, vis dėlto kas nulėmė, kad Prancūzijoje, kaip tamsta sakote, staiga sąvoka toliau netaikoma?

Atsakymas: Todėl, kad Prancūzija buvo išvaduota tada, kai pats kolaboravimas, aktyvusis, teroristinis ir t. t., buvo faktas. Sovietinė sistema žlugo praėjus po aiškaus stalininio teroro laikotarpio 40 metų, ir žlugo pati. Nieks turbūt nepasakys, kad disidentai ją sugriovė, nors jų veikla, jų didvyriškumas ir pan. prisidėjo. Kita vertus, Prancūzijoje politinėje kovoje „kolaboravimo“ sąvoka nevertinama dėl daugelio priežasčių. Lietuvoje dar vartojama, bet dažnai tai yra, manau, paliatyvas. Nomenklatūra labiau smerktina ne dėl to, ką ji darė iki 1990 m., po stalininio laikotarpio, o dėl to, ką ji darė po 1990 m., bet tada jau ji nekolaboravo su niekuo, nes nebebuvo su kuo iš esmės kolaboruoti, išskyrus atskirus atvejus. O čia tada tarsi pridengia taką jie. Juk jeigu kalbama apie nomenklatūros veikėjų neteisėtą finansinę veiklą, tai jiems atsivėrė tokios galimybės po 1990 m. – tarybiniais metais buvo vargingas egzistavimas, dar bijota Liaudies kontrolės, CK ar KGB.

Klausimas: „Prancūzija nepriklausoma, kolaboravimas baigėsi“, – aš čia cituoju. Lietuva atsikūrė 1990 m., viskas, toliau ką bedarysi – kolaboravimo nebus. Jis išnyko, kadangi okupantas išnyko.

Atsakymas: Taip, be abejo, čia tai jau viskas, jau nebėra, taškas. Bet, kitaip negu Prancūzija, Lietuva buvo penkis dešimtmečius įjungta į kitos valstybės sudėtį. Dauguma žmonių absoliučiai neturėjo kito pasirinkimo. Turiu galvoje ne tai, kad kai kurie dirbo kagėbistais – visoje švietimo, kultūros, ekonomikos sferoje nebuvo jokio pasirinkimo. Neįsivaizduojam, kur jie turėjo dėtis. Tada šią sąvoką taikyti netinka. Prancūzijoje buvo laikina situacija. TSRS, atrodo, jeigu ne visiems laikams, kaip rašė poetas, bet vis dėlto jokioj aprėpiamoj perspektyvoj nesimatė skirtumo. Negalėjo visi tokia prasme būti kolaborantais ir juokinga būtų teigti, kad jeigu kas buvo sveikatos apsaugos ar finansų ministru septintajame dešimtmetyje, aštuntajame, tai jis buvo kolaborantas. O tada sakys, kuo jūs buvote, jei ne septintajame, aštuntajame, tai devintajame dešimtmetyje? Tada visi. Matyt, reikia taikyti kitus kriterijus šiai įvairių asmenų veiklai toje epochoje.

Klausimas: Man atrodo, kad iš tiesų tas terminas, pats žodis, nuostabiai gerai pasako. Geriau nereikia. Kaip marksizmo klasiškai pasakytų, jo turinys turbūt šiek tiek keičiasi. Aš taip įsivaizduoju ir manau, kad tikrai jį ne tik galima, bet ir reikia mums taikyti. Aš savo kailiu patyriau tą kolaboravimą.

Atsakymas: Tai tada ne šis terminas. Jeigu jūs patyrėte, galbūt jus persekiojo dėl politinių pažiūrų, neleido kažkokią temą nagrinėti ir t. t. Bet ar tai yra kolaboravimas bū-

tinai dėl to, kad kolaborantai taikė politines represijas? Politinės represijos būna ir valstybėse, kurios nuo nieko nepriklauso, yra visiškai savarankiškos.

R. Batūra: Man rodos, čia pranešėjas dabar jau tikrai painioja esminius dalykus. Kur yra nepriklausoma valstybė, jos vaidmuo... ir kur yra okupacinis laikotarpis. Lietuvoje antroji sovietinė okupacija prasidėjo nuo 1944 m. pabaigos, o baigėsi 1990 m. Tai štai viso šio laikotarpio kas būtų kolaborantais? Kaip jūs sakote, iki 1956, 1957 m. viskas aišku, bet tas pasilieka ir toliau. Iš esmės CK, miestų ir rajonų partiniai sekretoriai, represiniai KGB, visas tinklas – štai visi šie organai buvo ne koks nors kitas darbuotojas, nuo kurio valstybės ir visuomenės likimai nepriklauso. Čia šiek tiek keičiasi – galbūt, bet visiškai aišku, kad nereikia tapatinti žmogaus, kuris dirbo. Yra organai, kurie sudarė šį sovietizmo, tos svetimos valstybės pagrindinį tinklą. Ne kiekvienas žmogus ėjo į ministrus, į CK narius, ne kiekvienas ėjo į partinius organus, čia nereikia sulyginti, bet kalbant apie atsakingus asmenis, kurie tas komandas vykdė, tai dėl jų viskas aišku. Tie, kurie buvo pagrindiniai vykdytojai, jie ir yra kolaborantai. Mes nepainiokime. O jūs jau aiškinate – kitos valstybės sudėty. Tai žinot, Prancūzija taip pat buvo kitos valstybės sudėty...

Atsakymas: Palaukit. Prancūzija pirmiausia nebuvo Vokietijos sudėtyje ir net nesiruošė...

R. Batūra: Kitokia situacija... Nepainiokime čia sveiko proto su kažkokiais prasi-manymais.

Atsakymas: Gerai, gerbiamas Batūra, jūs irgi nepainiokite sveiko proto su prasimanymais. Kodėl „aneksijos“ terminas visą laiką pakeičiamas „okupacija“? Kodėl? Kas čia norima pavaizduoti?

R. Batūra: Žinote, kad aiškinat beveik visiškai tą patį, ir iki 1990 m. jūs jau norit detalizuoti. O kas yra savarankiška respub-

lika?.. Jūs iš tikrųjų labai keistai mąstote, lyginate nepriklausomą šalį su okupuota, bandote ištrinti visus šiuos skirtumus...

Atsakymas: Jums tik taip atrodo. Galiau pasakyti, kad čia yra kažkokia aberacija, nesuprantu kokio. Nuolatinis aiškinimas, kad mes buvome okupuoti, okupuoti, okupuoti... Ar okupacija tęsiasi kiek tai metų? Nėra tokios okupuotos šalies, kurioje keliasdešimt metų sudarytų pagrindinius, beveik visus valdančiuosius kadrus vietiniai žmonės ir t. t. Prijungimas prie kitos valstybės nebelieka okupacija. Tada išeina, kad yra tautų, kurios buvo tūkstantį metų okupuotos. Pavyzdžiui, slovakai okupuoti vengrų. IX amžiaus pabaigoje užėmė tą teritoriją...

R. Batūra: Gal savarankiški jie buvo?

Atsakymas: Tai yra valstybės dalis. Aišku, jie nesavarankiški. Tai kodėl, jeigu jau taip kalbate, jūs pats, ponas Batūra, dirbote okupacinio režimo metu?

R. Batūra: Nepainiokite esminių dalykų...

Klausimas: Tai kaip dabar? Lietuva karo metais buvo okupuota?..

Atsakymas: Karo metais buvo okupuota, kadangi ne aneksuota.

Klausimas (toliau): Okupuota?

Atsakymas: Okupuota.

Klausimas (toliau): Laikinoji vyriausybė sudarė visą tinklą pareigūnų. Čia L. Truska sakė, kad viršūnė buvo. O kaip visi kiti? Savivaldybės, viršaičiai?.. Policija, visas aparatas būtent iš nepriklausomos Lietuvos ir tarnauja?

Atsakymas: Gerai, paaiškinsiu. „Aneksija“ ir „okupacija“ yra juridiniai terminai, ir aneksija gali būti dar blogesnė už okupaciją. Savaime aišku, kad Lietuva buvo nesavarankiška. Juk visi žinote, ne tik Lietuva, bet ir visos kitos vadinamosios respublikos turėjo autonomiją. Tokią, kokia buvo toje valstybėje. Apie nepriklausomybę čia negali būti jokios kalbos. Bet, taip sakant, sakyti, kad buvo okupacinis režimas – irgi

netinka. Tai yra laikotarpis. Aneksija, pats jos faktas, pats juridinis apibrėžimas, pati sąvoka nieko neteisina. Bet dar yra ir kitas momentas. Nuolatinis aiškinimas, kad mes buvom. Gerai, tada kalbėjote apie mokytojus, gydytojus, eilinius. Čia, žinoma, aš atsiprašau – pasakiau, kad jūs dirbote okupantams, aš irgi dirbau, kiti irgi dirbo ir t. t. Bet tada paimkite ne CK sekretorius, o universitetų, institutų mokymo rektorius, institutų direktorius ir t. t. Aukštas pareigas

užėmusius. Kai kurie buvo CK nariai. Kai kurie, ne visi. Ar jie kolaborantai?

Klausimas. Kai 1940–1944 m. Lietuva buvo vokiečių okupuota, ar jūs vartojate tą terminą, kad ji buvo išvaduota 1944 m.?

Atsakymas. Ne, tikrai ne. Be abejo, jai nuo to netapo blogiau todėl, kad, Hitleriui laimėjus karą, kaip žinoma, Lietuvai, ko gero, lietuvių tautai istorinėje perspektyvoje būtų dar blogiau buvę. Bet apie išvadavimą čia nereikia kalbėti.

(Bus daugiau)

LSSR KGB tardymo izoliatorius 1959–1991 m.

ĮVADAS

Darbo tikslas – atskleisti LSSR KGB rūmų pusrūsiuose buvusio tardymo izoliatoriaus veiklą. Daugiausia dėmesio straipsnyje skiriama KGB darbo metodams, izoliatoriaus darbuotojams, sulaikytųjų laikymui kamerose, laikymo sąlygoms, sulaikytųjų teisėms, izoliatoriaus techniniams parametrams. Nesigilinant į sulaikytųjų ir kalėjusiųjų asmenybes, apžvelgiama, už kokius nusikaltimus LSSR piliečiai (ir ne tik) buvo uždaromi į KGB tardymo izoliatorius.

Per pusę amžiaus trukusią Lietuvos okupaciją sovietinės sistemos pagrindiniu ramsčiu tapo represiniai organai. Saugumo organai ne tik ieškojo užsienio valstybių žvalgybos agentų respublikos teritorijoje (kontržvalgyba), vykdė žvalgybines operacijas kapitalistinėse šalyse, bet ir ypač aktyviai persekiojo kitaminčius, antisovietiškaiteikusius Lietuvos gyventojus, nenorėjusius susitaikyti su sovietų valdžia ir aktyviai kovojusius dėl Lietuvos išsivadavimo. Tokius „ideologiškai“ kenksmingus asmenis saugumo organai uždarydavo į KGB administracinio pastato pusrūsiuose įrengtas kameras. NKGB–MGB vidaus kalėjimai, vėliau ir KGB vidaus kalėjimas (nuo 1959 m. – tardymo izoliatorius) tapo ta vieta, kur buvo laikomi sovietinei sistemai priešiški „ele-

mentai“. Dalis tardymo izoliatoriuje laikytų asmenų buvo įtariami kriminaliniais nusikaltimais arba ir nuteisti už juos. Tačiau bent iki devintojo dešimtmečio vidurio didžiąją dalį suimtųjų sudarė KGB organų tardomi asmenys.

Darbe rašoma apie KGB tardymo izoliatorių, veikusį po 1959 m. reorganizacijos. Be kelių straipsnių, plačiau atspindinčių NKGB–MGB vidaus kalėjimų veiklą¹, išsamų studijų apie tardymo izoliatoriaus veiklą nuo šeštojo dešimtmečio pabaigos iki sovietinės santvarkos žlugimo nėra skelbta. Rašant straipsnį daugiausia remtasi Lietuvos ypatingajame archyve (LYA) saugomais dokumentais. Didžioji dalis informacijos pateikiama pirmą kartą.

NKGB–MGB VIDAUS KALĖJIMAS IR JO REORGANIZAVIMAS

Dar 1920 m. kovo 29 d. Sovietų Rusijos VČK Ypatingojo skyriaus viršininko pavaduotojas V. Menžinskis ir reikalų tvarkytojas G. Jagoda patvirtino vidaus (slaptojo) kalėjimo instrukciją. Joje rašoma, kad VČK Ypatingojo skyriaus vidaus (slaptasis) kalėjimas atlieka ypatingas funkcijas – jame saugomi ypač svarbūs „kontrrevoliucionieriai ir šnipai“, kol tiriamos jų bylos arba prireikus minėtų kategorijų asmenys atskiriami nuo išorinio pasau-

lio, slepiama jų buvimo vieta ir „nutraukiama bet kokia galimybė susisiekti su išoriniu pasauliu“. Todėl vidaus (slaptasis) kalėjimas išsiskiria iš visų kitų „ypatinga jame laikomų asmenų izoliacija ir didžiule atsakomybe, kuri gula ant kalėjimo personalo“². Ir vėlesniais laikais nepakito vidaus kalėjimų, vėliau ir tardymo izoliatorių režimas.

Okupavus Lietuvą jau 1940 m. birželio 19 d. pradėta formuoti valstybės saugumo tarnybą pagal SSRS saugumo tarnybų modelį. NKVD teisinę-baudžiamąją sistemą sudarė Tardymo dalis, Kalėjimų skyrius (jo žinioje buvo Vilniaus ir Kauno vidaus kalėjimai, vidaus kalėjimų kameros Alytaus, Biržų, Kretingos, Lazdijų, Mažeikių, Šakių, Vilkaviškio apskrityse, dvylika miestų kalėjimų) ir Pataisos darbų kolonijų skyrius (pastarojo žinioje buvo Pravieniškių pataisos darbų stovykla, Jurdaičių ir Kalnaberžės vaikų kolonijos)³. 1941 m. balandžio 10 d. Kalėjimų skyrius su kalėjimuose dirbančiais darbuotojais ir kalinčiais kaliniai buvo perduotas LSSR NKGB 2-ojo skyriaus (Įskaitos ir statistikos) žinion.

1946 m. kovo 15 d. SSRS Aukščiausiosios Tarybos nutarimu SSRS NKGB buvo pavadintas SSRS valstybės saugumo ministerija (SSRS MGB). Atitinkamai ir vietinės NKGB valdybos bei skyriai buvo pavadinti MGB valdybomis ir skyriais⁴.

1946 m. gruodžio mėn. įsteigto LSSR MGB Kalėjimų poskyrio žinioje buvo MGB vidaus kalėjimai prie MGB miestų bei apskričių skyrių būstinių. 1949 m. MGB Kalėjimų poskyriui priklausė 22 vidaus kalėjimai. Centriniam MGB pastate Vilniuje veikęs vidaus kalėjimas buvo išskiriamas kaip atskiras padalinys⁵. Vilniaus vidaus kalėjimui buvo numatytas 200 žmonių limitas, bet visą pirmąjį pokario penkmetį LSSR MGB vadovybė ir kalėjimo administracija prašė padidinti limitą iki 400, atitinkamai išplečiant ir personalą. Po MGB administraciniu pastatu esančiuose pusrūsiuose per visą Gedi-

mino prospektą, Aukų ir Vasario 16-osios gatvių perimetrą 1946 m. buvo 58 kameros, kurios užėmė 883 m² plotą⁶.

1954 m. kovo 13 d. SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimu buvo įkurtas Valstybės saugumo komitetas (KGB)⁷. Buvęs MGB–MVD vidaus kalėjimas tapo KGB vidaus kalėjimu. 1959 m. birželio 23 d. supaprastinus SSRS KGB Kalėjimų skyrių, KGB tardymo izoliatoriai buvo perduoti Įskaitos ir Archyvų skyriams (nuo 1966 m. – 10-asis skyrius) tiek centre, tiek periferijoje⁸.

1959 m. rugsėjo mėn. LSSR KGB vidaus kalėjimas buvo reorganizuotas į KGB tardymo izoliatorių. Veikiančių kamerų skaičius sumažėjo iki 23, o plotas – iki 293 m². Vėliau kamerų skaičius vėl mažėjo: 1979 m. tardymo izoliatoriuje buvo 22 kameros, kuriose vienu metu galėjo būti laikomi 85 asmenys⁹, 1982 m. – 21 kamera (80 asmenų)¹⁰, 1985 m. – 20¹¹, 1989 m. – 19 kamerų¹². Kameros buvo bendrojo tipo, jose tilpo po tris ir daugiau suimtųjų. Po reorganizacijos liko du karceriai ir du bokasai. Dvi kameros buvo pritaikytos nuteistiesiems išimtinė mirties bausme. Pertvarkant kalėjimą tardymo izoliatoriuje numatyta laikyti 30 politinių kalinių, jiems prižiūrėti skirti 27 personalo etatai. Buvusioje LSSR MGB vidaus kalėjimo 25-osios kameros vietoje buvo įrengtas sandėlis. Vėliau sandėlio vietoje įrengta tardymo izoliatoriaus biblioteka. MGB vidaus kalėjimo karcerio Nr. 2 vietoje tikriausiai apie 1969 m. įrengta fotolaboratorija. Iki tol LSSR KGB tardymo izoliatoriaus biblioteka ir fotolaboratorija buvo KGB administracinio pastato pirmame aukšte. Kadangi KGB administracinis pastatas, kurio pusrūsiuose įrengtas tardymo izoliatorius, stovi miesto centre, 24 kameros, kurių langai išėjo į Lenino prospektą (dabar Gedimino prosp.) ir Liepos 21-osios gatvę (dabar Vasario 16-osios g.), buvo uždarytos. Šiomis gatvėmis sovietmečiu vykdavo „darbo

žmonių eitynės, demonstracijos“. Kameros buvo pertvarkytos ir atiduotos Įskaitos ir Archyvų (vėliau 10-asis) skyriui¹³.

LSSR KGB tardymo izoliatoriaus dvidešimties kamerų langai išėjo į St. Šimkaus gatvę (dabar Aukų g.), o penkių – į LSSR KGB vidinį kiemą. Ties pirmųjų dvidešimties kamerų langais 1956 m. buvo pastatyta pusantro metro aukščio geležinė tvora ir pasodinta gyvatvorė. Vidiniame kieme izoliatorius buvo aptvertas 1,2 m aukščio medine tvora. Iš viso izoliatoriaus perimetrą sudarė 135 metrai¹⁴.

LSSR KGB TARDYMO IZOLIATORIAUS PERSONALAS

KGB tardymo izoliatoriaus personalui vadovavo tardymo izoliatoriaus viršininkas, kuris buvo atsakingas SSRS KGB 10-ojo skyriaus viršininkui už izoliatoriui „pavestus uždavinius“¹⁵. Pirmasis LSSR KGB tardymo izoliatoriaus viršininkas buvo Kazys Petrauskas. Šias pareigas jis ėjo nuo 1959 m. rugsėjo 5 d. iki 1987 m. gegužės 4 d., kai sulaukęs pensinio amžiaus buvo išleistas į atsargą. Tarnybą tardymo izoliatoriuje K. Petrauskas pradėjo turėdamas kapitono karinį laipsnį (1966 m. rugpjūčio 22 d. jam suteiktas majoro, o 1977 m. gruodžio 14 d. – ir papulkininkio karinis laipsnis). Išleidus ilgametį izoliatoriaus viršininką į atsargą, naujuoju KGB tardymo izoliatoriaus viršininku buvo paskirtas Kazimieras Masiulis, nuo 1977 m. sausio 25 d. iki 1987 m. birželio 1 d. dirbęs viršininko pavaduotoju. Tarnybą taip pat pradėjo turėdamas kapitono karinį laipsnį (1978 m. lapkričio 4 d. pakeltas į majorus, o 1988 m. birželio 17 d. – į papulkininkius). Dar 1971 m. sausio 1 d. K. Masiulis baigė dviejų mėnesių trukmės specialios mokymo įstaigos KGB operatyvinių ir vadovaujančiųjų darbuotojų kursus Kijeve. 1991 m. kovo 18 d. vadovai keitėsi paskutinį kartą: vietoj į

atsargą išleisto K. Masiulio tardymo izoliatoriaus viršininku paskirtas Piotras Baranovas, iki tol dirbęs KGB Kadru skyriaus 1-ojo poskyrio vyr. operatyviniu įgaliotiniu¹⁶.

Tardymo izoliatoriaus viršininkas ne tik vadovavo personalui, bet vykdė ir kitas jam pavestas pareigas. Jis nuolatos turėjo „auklėti izoliatoriaus personalą atsidavimo sovietinei tėvynei dvasia“, tarnybos reikalais bendradarbiauti su prokuratūros, tardymo ir teismų struktūromis. Kartu su Kadru skyriumi izoliatoriaus viršininkas ieškodavo naujų darbuotojų. Jis turėjo organizuoti politinį, specialųjį, karinį ir fizinį izoliatoriaus darbuotojų parengimą, buvo atsakingas už tarnybos atlikimą, ne rečiau kaip dukart per mėnesį be išpėjimo turėjo tikrinti personalo darbą. Be to, viršininko kompetencijai priklausė ir suimtųjų, sulaikytųjų ar nuteistųjų laikymas LSSR KGB tardymo izoliatoriuje. Viršininkui buvo privalu kartą per savaitę apžiūrėti kameras, patikrinti asmenų laikymo sąlygas, išklausti skundus ir įstatymo nustatyta tvarka juos spręsti. Viršininkas atsakė ir už izoliatoriaus inventorių, patalpas, jų saugumą, tikrindavo ginklus ir šaudmenis. Tvarkyti finansinius, ūkinius reikalus, rašyti tardymo izoliatoriaus veiklos ataskaitas SSRS KGB 10-ajam skyriui, laiku pranešti apie ypatingus atsitikimus, susijusius su šaunamojo ginklo panaudojimu, laikomų asmenų pabėgimais, savižudybėmis ir pan., leisti įsakymus tardymo izoliatoriaus vidaus tvarkos reikalais, – visa tai turėjo atlikti izoliatoriaus viršininkas.

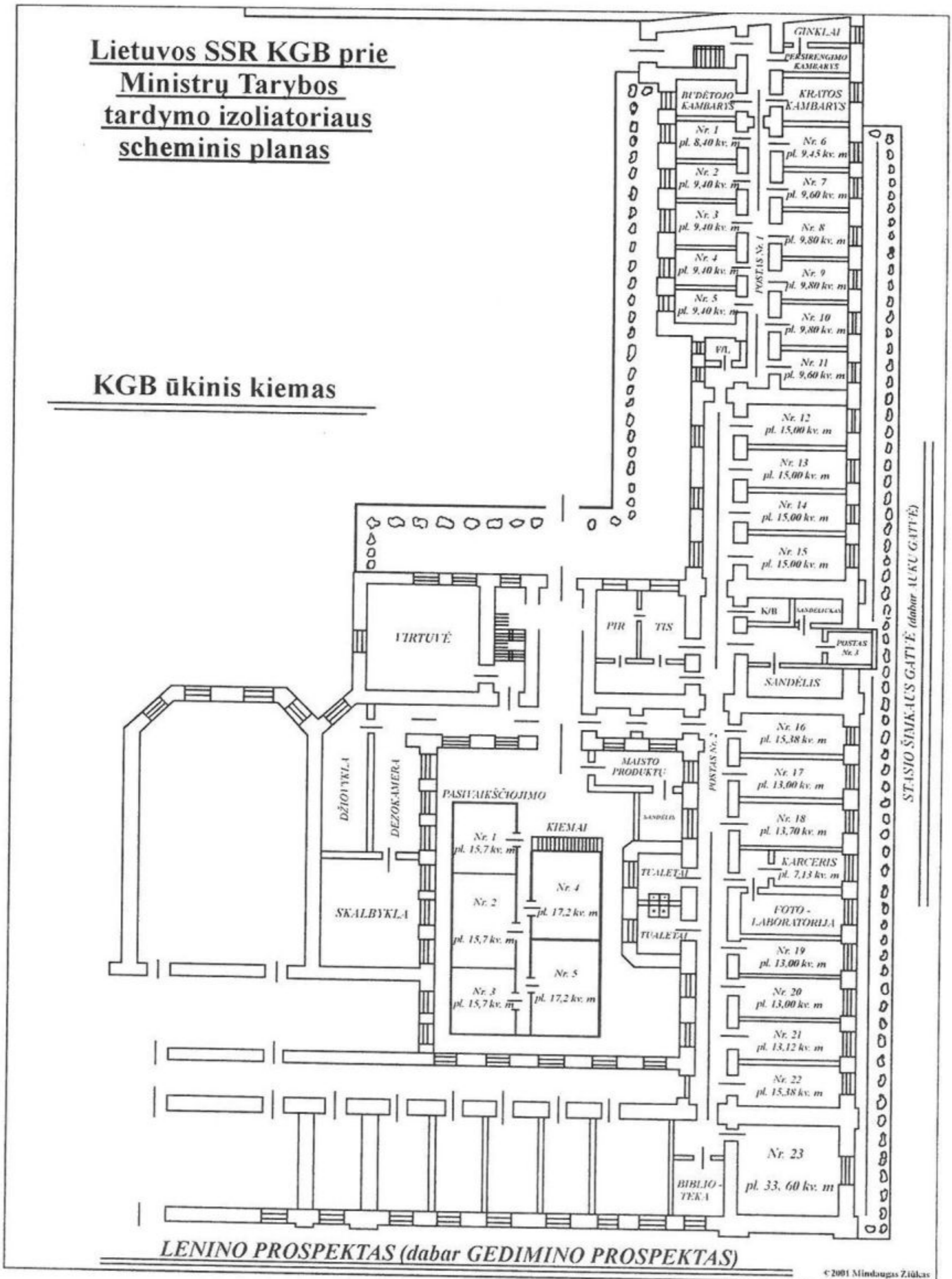
Tardymo izoliatoriaus viršininkui buvo pavaldus pavaduotojas, kuris tuo pat metu tiesiogiai vadovavo tardymo izoliatoriaus personalui. Nuo 1970 m. lapkričio 20 d. iki 1976 m. spalio 20 d. viršininko pavaduotoju buvo Jonas Ramanauskas, iki tol dirbęs LSSR KGB 7-ojo skyriaus 1-ojo poskyrio jaun. operatyviniu įgaliotiniu. 1974 m. gegužės 27 d. J. Ramanauskui buvo suteiktas vyr. leitenanto karinis laipsnis¹⁷. Jį atleidus

dėl sveikatos būklės, izoliatoriaus viršininko pavaduotoju buvo paskirtas jau minėtas K. Masiulis. Nuo 1987 m. liepos 15 d. iki 1989 m. vasario 3 d. tardymo izoliatoriaus viršininko pavaduotoju buvo Viktoras Leibas, o nuo 1989 m. lapkričio 20 d. iki Saugumo komiteto egzistavimo Lietuvoje pabaigos – Viačeslavas Lebedis. Be tiesioginio vadovavimo tardymo izoliatoriaus darbuotojams, pavaduotojas nuolatos turėjo rūpintis jų auklėjimu, tikrinti jų pasirengimą, rengti specialaus, karinio ir fizinio mokymo planus ir juos vykdyti, kontroliuoti budėjimo postus, personalo aprūpinimą ginklais ir šaudmenimis, tikrinti, kaip saugomi ginklai, šaudmenys, tarnybiniai raktai, antrankiai ir tramdomieji marškiniai, atsakyti už tarnybines patalpas, transportą ir specialiąsias priemones. Jis taip pat buvo atsakingas už personalo saugumą mokomųjų šaudymų metu. Be visų šių pareigų, izoliatoriaus viršininkas pavaduotojui galėjo pavesti ir kitas funkcijas.

Ne mažiau svarbios funkcijos pagal instrukciją numatytos ir KGB tardymo izoliatoriaus budėtojui. Jis atsakingas izoliatoriaus viršininkui, jo pavaduotojui ir turėjo vadovauti jam paskirtai pamainai. Nesant izoliatoriaus vyresnybės, budėtojas laikinai vykdė jos pareigas. Jam priklausė visos su pamainos darbu susijusios priedermės; jis rūpinosi savo pamainos narių politinėmis, tarnybinėmis ir asmeninėmis savybėmis, buvo atsakingas už jų uniformų tvarkingumą, tiesioginę suimtųjų ir viso tardymo izoliatoriaus apsaugą, vadovybei pranešdavo apie savo patikėtinių nusižengimus, akylai stebėdavo naujai atvykusių suimtųjų apžiūrą, taip pat kamerų ir kitų izoliatoriaus patalpų tikrinimą. Be kitų techninių pareigų, ne rečiau kaip kas valandą turėjo tikrinti pamainos darbą. Tardymo izoliatoriuje susidarius nepaprastajai padėčiai, budėtojas turėjo teisę įsakyti pamainai naudoti šaunamuosius ginklus, antrankius bei tramdomuosius marškinius.

Jis buvo įgaliotas priimti izoliatoriuje laikomų asmenų skundus, pareiškimus ir juos perduoti izoliatoriaus vadovybei. Budėtojas turėjo rašyti ir saugoti įvairius su pamainos darbu susijusius dokumentus (pamainos priėmimo ir perdavimo, atvykusių ir išvykusių asmenų registracijos, suimtųjų pasivaikščiavimo, tarnybinių raktų išdavimo žurnalai, izoliatoriaus darbuotojų adresų ir telefonų knyga ir kt.). Paprastai KGB tardymo izoliatoriaus budėtoju būdavo skiriamas vyr. kontrolierius.

Sulaikytųjų, suimtųjų ar nuteistųjų bei paties tardymo izoliatoriaus apsauga rūpinosi kontrolieriai. Jie buvo suskirstyti į tris kategorijas: jaun. kontrolieriai, kontrolieriai ir vyr. kontrolieriai¹⁸. Tardymo izoliatoriaus kontrolierių kortelėse minimos taip pat prižiūrėtojo ir vyr. prižiūrėtojo pareigos¹⁹. Kontrolieriais pagal sutartis dirbdavo kariškiai (tiksliau – puskarininkiai), turintys praporščiko karinį laipsnį. 1959 m. reorganizavus KGB vidaus kalėjimą į tardymo izoliatorių, buvo numatyti 27 personalo etatai²⁰. Izoliatoriaus kontrolieriai turėjo saugoti ir konvojuoti kalinius, apžiūrėti izoliatoriuje laikomus asmenis, tikrinti suimtiesiems siunčiamus siuntinius, banderoles, prižiūrėti izoliatoriaus patalpas, išvesti suimtuosius pasivaikščioti, į pasimatymus su artimaisiais, pirkti maisto produktus ir kitus būtiniausius daiktus, fotografuoti ir daktiloskopuoti naujai į KGB tardymo izoliatorių atvykusius asmenis, išduoti į kameras knygas, žurnalus, laikraščius, stalo žaidimus ir atlikti kitus tiesiogiai su tarnyba susijusius darbus. Kiekvienas kontrolierius privalėjo žinoti asmenų laikymo izoliatoriuje taisykles, nuolatos tobulinti savo profesines žinias ir įgūdžius, mokėti naudotis šaunamaisiais ginklais, įvaldyti kovinius sambo veiksmus, išmanyti apie tardymo izoliatoriuje esančią ryšių įrangą, signalizaciją bei priešgaisrines apsaugos priemones ir mokėti jomis naudotis. Specialias funkcijas tu-

LSSR KGB tardymo izoliatoriaus scheminis planas (1973 m. padėtis).
Parengtas remiantis LYA, f. K-1, ap. 13, b. 30, l. 15.

rėjo atlikti prie kamerų ar išoriniame poste budintys kontrolieriai, jie savo veiksmais turėjo užtikrinti izoliatoriuje laikomų asmenų saugumą. Paprastai kiekvienoje pamainoje buvo paskiriamas ir atsarginis kontrolierius, kuris prireikus pavaduodavo pamainos kontrolierius, lydėdavo izoliatoriuje laikomus asmenis į apklausas, pasimatymus su artimaisiais, pasivaikščiojimus į KGB vidiniame kieme įrengtus pasivaikščiojimo kiemus, į tualetą ar kitas vietas.

Pagal SSRS KGB tardymo izoliatorių tarnybos organizavimo instrukciją, be viršininko, jo pavaduotojo ir kontrolierių, izoliatoriaus personalą turėjo sudaryti gydytojas, buhalteris ir sekretorius. Tardymo izoliatoriuje laikomų asmenų medicininis aprūpinimas buvo felčerio ir KGB medicininės tarnybos gydytojų specialistų prerogatyva, finansinius KGB tardymo izoliatoriaus reikalus tvarkė viršininkas kartu su KGB Finansų skyriumi, o sekretoriaus funkcijas atlikdavo pats izoliatoriaus viršininkas ar jo pavaduotojas.

Apie LSSR KGB tardymo izoliatoriaus darbuotojų veiklą, jų nusižengimus ir „darbo laimėjimus“ galima spręsti iš izoliatoriaus viršininko metinių ataskaitų SSRS KGB 10-ojo skyriaus viršininkui. Deja, išliko ne visi mus dominančio laikotarpio dokumentai, tarp jų ir metinės ataskaitos. LYA saugomi 1973–1976 m. ir 1979–1991 m. su izoliatoriaus veikla susiję dokumentai. Dėl nežinomų priežasčių LSSR KGB tardymo izoliatoriaus veiklos metinės ataskaitos nuo devintojo dešimtmečio vidurio nebuvo rašomos. Informacijos spragas iš dalies užpildo SSRS KGB 10-ojo skyriaus 5-ojo poskyrio operatyvinių įgaliotinių izoliatoriaus veiklos tikrinimo pažymos, LSSR prokuroro pavaduotojų patikrinimo aktai bei LSSR KGB tardymo izoliatoriaus susirašinėjimas su SSRS KGB 10-uoju skyriumi, LSSR MVD, LSSR KGB vadovybe ir pan. Minėti 10-ojo skyriaus patikrinimai vykdavo kartą per dvejus metus, paskutinė išlikusi patikrinimo pa-

žyma datuojama 1989 m., o LSSR prokuroro pavaduotojai tikrindavo dažniau – du kartus per metus, o devintojo dešimtmečio pabaigoje – ir iki šešių kartų per metus.

Metinėse LSSR KGB tardymo izoliatoriaus veiklos ataskaitose užfiksuota įvairi informacija. Ypač stengtasi įrodyti, kad visi tardymo izoliatoriaus darbuotojai turi reikiamą kvalifikaciją ir patirtį, yra gerai fiziškai parengti, dalyvauja izoliatoriaus vadovybės organizuojamuose politiniuose būreliuose ir pan. Ataskaitose užfiksuoti ir izoliatoriaus kontrolierių nusižengimai, paskatinimai, apdovanojimai. Jose taip pat rašoma apie asmenis, laikomus KGB tardymo izoliatoriuje. Dažniausiai aprašomi ypatingi atsitikimai, neleistini suimtųjų veiksmai, mėginimai pabėgti, nusižudyti ir t. t.

Kiekvienais metais už sąžiningumą ir iniciatyvą darbe LSSR KGB tardymo izoliatoriaus darbuotojus KGB vadovybė apdovanojo medaliu „Už nepriekaištingą tarnybą“, paskatindavo, kai kuriems pagerindavo gyvenimo sąlygas. Antai 1972 m. trys tardymo izoliatoriaus darbuotojai buvo apdovanoti minėtu medaliu, o keturi paskatinti Saugumo komiteto vadovybės. Trims darbuotojams pagerintos gyvenimo sąlygos. 1975 m. už teigiamus darbo rezultatus vyr. kontrolierius Vasilijus Kopenkinas buvo apdovanotas Raudonosios žvaigždės ordinu ir „Pergalės 1941–1945 m. Didžiajame Tėvynės kare 30-mečio“ medaliu. Tokiu pat medaliu apdovanoti ir kontrolieriai Stepanas Kupkinas ir Ilja Dubovas (plačiau apie apdovanotus, paskatintus KGB tardymo izoliatoriaus darbuotojus žr. lentelę Nr. 1).

Be „pasižymėjusių“ kontrolierių, kiekvienais metais būdavo ir darbe nusižengusiųjų, kuriuos KGB vadovybė baudavo administracinėmis nuobaudomis. Dažniausiai pasitaikantys kontrolierių nusižengimai buvo girtavimas, asmens tapatybę įrodančio dokumento pametimas, vėlavimas į darbą, netarnybiniai santykiai su nuteistaisiais. 1972 m.

Lentelė Nr. 1

LSSR KGB vadovybės apdovanoti ir paskatinti KGB tardymo izoliatoriaus kontrolieriai

Metai	1972	1973	1975	1978	1979	1980	1981	1982	1983–1984	1984–1985	1987–1989
Apdovanoti medaliu „Už nepriekaištingą tarnybą“	3	3	–	2	4	2	2	3	–	–	–
Apdovanoti Raudonosios žvaigždės ordinu	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–
Apdovanoti „Pergalės 1941–1945 m. Didžiajame Tėvynės kare 30-mečio“ medaliu	–	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–
Pagerintos gyvenimo sąlygos	4	1	2	–	–	–	–	–	4	–	–
Paskatinti LSSR KGB vadovybės	3	6	5	5	13	6	7	9	–	14	pusė darbuotojų

Lentelė sudaryta remiantis: LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1972–1973 m., 1975 m., 1978–1982 m. darbo ataskaitos, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 421, l. 9; b. 434, l. 21; b. 465, l. 14; ap. 13, b. 34, l. 11; b. 36, l. 8; b. 38, l. 16; b. 41, l. 6; b. 42, l. 12; Pažyma apie politinę ir tarnybinę-karinę padėtį LSSR KGB tardymo izoliatoriuje, *ibid.*, b. 43, l. 22; LSSR KGB tardymo izoliatoriaus tarnybos patikrinimo pažymos, *ibid.*, b. 46, l. 50; b. 62, l. 61.

LSSR KGB pirmininko įsakymu trys izoliatoriaus darbuotojai – jaun. kontrolieriai praporščikai Nikolajus Chomčenka, Edvardas Bistrickas ir Andrejus Karpovas – nubausti administracinėmis nuobaudomis, pastarieji du – už asmens tapatybę liudijančių dokumentų praradimą. 1973 m. jaun. kontrolierių Leoną Ivanovą Saugumo komiteto pirmininkas nubaudė administracine nuobauda už netarnybinius santykius su nuteistą moterimi iš ūkinio aptarnavimo personalo – jaun. kontrolierius nuteistajai atnešdavo cigarečių (plačiau apie administracines nuobaudas žr. lentelę Nr. 2). Dėl tokių kontrolierių veiksmų izoliatoriaus vadovybė ir partinė organizacija „tobulino laikomų asmenų saugojimą, stengėsi padidinti kontrolierių budrumą ir atsakomybę už pavestą dar-

bą, stiprino karinę drausmę ir sovietinių įstatymų laikymąsi tardymo izoliatoriuje“²¹. Už nuolatinius pažeidimus KGB tardymo izoliatoriaus kontrolieriai būdavo šalinami iš KGB organų.

Izoliatoriaus personalas kiekvienais metais papildydavo naujais darbuotojais, pensinio amžiaus kontrolieriai būdavo išleidžiami į pensiją, kai kurie pašalinami. Kaip minėta, 1959 m. reorganizavus KGB vidaus kalinimą į tardymo izoliatorių, jame laikomiems asmenims saugoti buvo numatyti 27 personalo etatai. Tačiau per visus izoliatoriaus veiklos metus retai kada nebūdavo laisvų etatų. 1972 m. tardymo izoliatoriaus personalas papildė dviem jaunais darbuotojais. Be to, izoliatoriaus vadovybė kartu su KGB Kadru skyriumi ieškojo naujų darbuotojų pakeisti dar

Lentelė Nr. 2

Administracinėmis nuobaudomis nubausti LSSR KGB tardymo izoliatoriaus kontrolieriai

Metai	1972	1973	1975	1976	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1987–1989
Nubausti administracinėmis ir kt. nuobaudomis	3	1	3	4	3	4	2	4	3	4	1	1	–
Iš jų už asmens dokumentų pametimą	2	–	–	–	1	1	–	–	–	–	–	1	–
Už girtavimą darbo vietoje	–	–	1	3	2	3	2	4	1	–	1	–	–
Už vėlavimą į darbą	–	–	2	3	–	–	–	3	2	1	–	–	–
Už netarnybinius santykius su izoliatoriuje laikomais asmenimis	–	1	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Iš jų pašalinti iš KGB organų	–	–	–	–	–	–	–	2	–	3	1	–	–

Lentelė sudaryta remiantis: LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1972–1973 m., 1975 m., 1978–1982 m. darbo ataskaitos, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 421, l. 10; b. 434, l. 21; b. 465, l. 16; ap. 13, b. 34, l. 10; b. 36, l. 8; b. 38, l. 16; b. 41, l. 6; b. 42, l. 12; Pažyma apie tarnybos, drausmės ir auklėjamojo darbo padėtį LSSR KGB tardymo izoliatoriuje, *ibid.*, ap. 10, b. 465, l. 136; LSSR KGB tardymo izoliatoriaus tarnybos patikrinimo pažymos, *ibid.*, ap. 13, b. 42, l. 110; b. 46, l. 50; b. 62, l. 61; Pažyma apie LSSR KGB tardymo izoliatoriaus politinę ir tarnybinę-karinę padėtį, *ibid.*, b. 43, l. 23.

du kontrolierius, kurie buvo pensinio amžiaus ir ištarnavę pakankamai ilgą laiką. 1973 m. dvi personalo vietos buvo laisvos (kandidatai į jas buvo rasti), o į pensiją buvo išleisti keturi darbuotojai (Albinas Žarskis, Valentina Sobakina, Ivanas Rimša ir Dmitrijus Blagodarovas), priimti trys jauni darbuotojai (Leontijus Kiseliovas, Zigfrikas Šimkovičius ir Julius Vaicekauskas)²².

1974 m. liepos ir rugpjūčio mėn. vykdydami SSRS KGB pirmininko įsakymą Nr. 41c LSSR KGB Tardymo skyriaus vyr. tardytojas mjr. Ivanas Vinokurovas ir Kadro skyriaus vyr. operatyvinis įgaliotinis mjr. Vasilijus Kapitonovas tikrino KGB tardymo izoliatoriaus veiklą²³. Pažymoje teigiama, kad „izoliatoriaus darbuotojai gerai žino suimtųjų saugojimo tvarką, turi reikalingos patirties, savo pareigas atlieka sąžiningai, rodo budrumą ir at-

sakingumą už jiems patikėtas pareigas“. Toliau siūloma į 1974–1975 mokslo metų planą įtraukti papildomas priemones, kurios padėtų ugdyti budrumą, kelti kvalifikaciją, gerinti karinį ir fizinį tardymo izoliatoriaus darbuotojų parengimą. Izoliatoriaus vadovybė atsižvelgė į pasiūlymus ir pagerino 1974–1975 mokslo metų planą²⁴. 1976 m. pagal sąrašą tardymo izoliatoriaus personalą sudarė 27 darbuotojai (viena vieta buvo neužimta): viršininkas, jo pavaduotojas, keturi vyr. kontrolieriai, septyni kontrolieriai, devyni jaun. kontrolieriai, felčeris, vairuotojas ir du laisvai samdomi darbuotojai²⁵. Per pastaruosius metus personalas atsinaujino ketvirtadaliu. Pagal tautinę sudėtį personalą sudarė lietuviai, rusai, baltarusiai, vienas ukrainietis ir lenkai.

SSRS KGB 1976 m. liepos 16 d. įsakymu grupė operatyvinių darbuotojų – inspekcijos

prie LSSR KGB pirmininko vyr. inspektoriaus pplk. Piotras Malachovas, LSSR KGB Tardymo skyriaus vyr. tardytojas pplk. I. Vinokurovas ir Kadru skyriaus vyr. operatyvinis įgaliotinis mjr. V. Kapitonovas – tikrino tarnybos, drausmės ir auklėjamojo darbo padėtį LSSR KGB tardymo izoliatoriuje²⁶. Pažymoje rašoma, kad „izoliatoriaus vadovybė ir personalas sprendžia jiems pavestas užduotis, patikimai užtikrina izoliatoriuje laikomų asmenų saugumą ir griežtai laikosi įstatymų“. Per pastaruosius puse metų tardymo izoliatoriuje nebuvo jokių ypatingų atsitikimų, neužfiksuota didelių režimo ir saugomų asmenų laikymo taisyklių pažeidimų. Kontrolieriai nuolatos palaikė karinę drausmę, tobulino savo profesines ir kovines žinias. Budriai vykdydami pareigas sumintųjų kratų metu, kontrolieriai N. Chomčenka, V. Kovalenokas, Kazimieras Pščiolovskis ir kiti ne kartą surado neleistinių daiktų ir raštelių, adresuotų bendrininkams, o praporščikas Michailas Kozakas atskleidė nuteistojo Goldbergo ketinimą jį papirkti ir perduoti laišką savo bendrininkams. Visus kontrolierius už nepriekaištingą tarnybą vadovybė paskatino.

Didžioji dalis darbuotojų charakterizuojami teigiamai, pažymima, kad jie turi didelę darbo tardymo izoliatoriuje patirtį. Izoliatoriaus vadovybė ir partinė organizacija nemažai dėmesio skyrė personalo auklėjamajam darbui siekiant gerinti tarnybą, stiprinti karinę drausmę, kelti dalykines darbuotojų žinias, taip pat idėjinį-politinį kolektyvo lygį.

Patikrinimo metu buvo pastebėta trūkumų, pateikti pasiūlymai juos pašalinti. Nors ir stengtasi pašalinti trūkumus ir nekartoti klaidų, vien per pirmąjį 1976 m. pusmetį izoliatoriaus darbuotojai tris kartus šiurkščiai pažeidė nustatytą drausmę. 1976 m. liepos 26 d. nuteistoji R. Moroz įteikė skundą, kuriame rašoma, kad būdamas neblaivus vyr. kontrolierius V. Kovalenokas užėjęs į mote-

rų kamerą nederamai elgėsi, plūdosi. Atliekant tyrimą nustatyta, kad vyr. kontrolierius tarnybos metu tikrai buvo nuteistosios R. Moroz kameroje, tačiau kiti kaltinimai nepasitvirtino. Pasak tikrintojų, visi pažeidimai įvyko dėl to, kad izoliatoriaus vadovybė nepakankamai auklėjo kontrolierius, skyrė jiems neadekvačias nuobaudas už nusižengimus, o partinė organizacija silpnai dirbo su personalu. Tardymo izoliatoriaus viršininko pavaduotojas (kartu ir partinės organizacijos sekretorius) vyr. lttn. J. Ramanauskas nerodė iniciatyvos gerinti kolektyvo darbą, mažai dėmesio kreipė į reikalus, susijusius su tarnyba izoliatoriuje, mėgo alkoholinius gėrimus. Silpno auklėjamojo darbo priežastis buvo ir negausi tardymo izoliatoriaus partinė organizacija (SSKP nariais buvo tik šeši darbuotojai), o komjaunuolių ir jaunų kontrolierių „priėmimo į partiją procesas“ vyko per lėtai. Iš keturių pamanų viršininkų – tik vienas partinis (V. Kopenkinas). KGB tardymo izoliatoriaus viršininkas mjr. K. Petrauskas mažai dėmesio skyrė izoliatoriaus personalui, ne visuomet laiku nubausdavo ar įspėdavo tarnybos reikalavimų pažeidėjus, nepakankamai reikalavo laikytis drausmės iš pamainų viršininkų ir kontrolierių. Po patikrinimo įvyko izoliatoriaus darbuotojų tarnybinis pasitarimas.

1976 m. rugpjūčio 18 d. tardymo izoliatoriaus viršininkas mjr. K. Petrauskas LSSR KGB pirmininko pavaduotojo gen. mjr. Pavelo Vorošilovo kabinete perskaitė pažymą „Apie tarnybos, drausmės ir auklėjamojo darbo padėtį LSSR KGB tardymo izoliatoriuje“. Pasitarime taip pat dalyvavo KGB Tardymo skyriaus viršininkas plk. Eduardas Kisminas, inspekcijos prie LSSR KGB pirmininko vyr. inspektorius pplk. P. Malachovas, Tardymo skyriaus vyr. tardytojas pplk. I. Vinokurovas ir KGB Kadru skyriaus vyr. operatyvinis įgaliotinis mjr. V. Kapitonovas. Kalbėdami apie KGB tardymo izoliatoriaus padėtį minėti KGB pareigūnai siūlė mjr. K. Petrauskui su-

stiprinti izoliatoriaus personalo karinę drausmę saugant laikomus asmenis, ypač vakarais, naktimis ir poilsio dienomis. Siekiant pagerinti tardymo izoliatoriaus darbą, buvo pasiūlytos šios papildomos saugumo priemonės:

1) periodiškai naktimis ir poilsio dienomis tikrinti tardymo izoliatoriaus personalo darbą, o pastabas žymėti izoliatoriaus žurnale;

2) tardymo izoliatoriaus viršininkui mjr. K. Petrauskui ne rečiau kaip du kartus per metus keisti pamainų sudėtį, siekiant išvengti tarp jų neigiamų veiksmų;

3) vadovybei ir partinei organizacijai gerinti auklėjamąjį darbą tarp tardymo izoliatoriaus darbuotojų, ypač tarp jaunų kontrolierių, nedelsiant priimti kuo daugiau komjaunuolių į SSKP, o gerai darbe užsirekomendavusius jaunos kontrolierius paskirti pamainų viršininkais;

4) daugiau dėmesio skirti idėjiniam ir kultūriniam praporščikų lygio kėlimui, taip pat rūpintis jų gyvenimo sąlygų gerinimu²⁷.

1976 m. rugpjūčio 24 d. su tardymo izoliatoriaus darbo gerinimo priemonėmis mjr. K. Petrauskas supažindino izoliatoriaus personalą.

1978 m. tardymo izoliatoriaus personalas buvo visiškai sukomplektuotas. Didžioji dalis darbuotojų „charakterizuoti teigiamai, susidorojo su jiems pavestomis užduotimis“. Trys jauni ir perspektyvūs kontrolieriai tais metais buvo komandiruoti į Maskvoje vykstančius KGB tardymo izoliatorių darbuotojų parengiamuosius kursus²⁸.

1979 m. liepos 10 d. SSRS KGB 10-ojo skyriaus 5-ojo poskyrio operatyviniai įgaliotiniai vyr. ltn. A. Zacharovas ir vyr. ltn. I. Denisovas tikrino tardymo izoliatoriaus veiklą²⁹. Jie nustatė, kad tikrinimo metu viena jaun. kontrolieriaus darbo vieta buvo laisva. Po paskutinio patikrinimo (1977 m. rugsėjo mėn.) pastebėta teigiamų pokyčių personalo darbe, todėl pavyko užkirsti kelią „neigiamiems sulaikytųjų veiksams“. 1979 m. sau-

sio mėn. kontrolierius praporščikas E. Bistrickas pamatė, kad sulaikytoji T. prie kameros lango grotų pritvirtino iš kojinių padarytą kilpą ir į ją įkišo galvą. Nuspaudęs pavojaus signalą, kontrolierius E. Bistrickas įėjo į kamerą ir sutrukdė sulaikytajai nusižudyti.

Tardymo izoliatoriuje laikomų asmenų sveikata rūpinosi felčeris, tačiau trūko išduodamų vaistų kontrolės, po patikrinimo sulaikytojo B. kameroje rasta 17 tablečių. Knygomis ir stalo žaidimais sulaikytieji aprūpinami iš izoliatoriaus bibliotekos, kurioje tuo metu buvo 2500 knygų. Knygos patikrintos pagal Glavlito sudarytus sąrašus. Nuolat gerinant „idėjinių-politinių ir individualų auklėjamąjį darbą“ sumažėjo tarnybinės ir karinės drausmės pažeidimų. 1978–1979 m. tik vienas darbuotojas nubaustas administracine tvarka (už pamestą asmens liudijimą), šešiolika darbuotojų LSSR KGB vadovybės paskatinti.

Po patikrinimo SSRS KGB 10-ojo skyriaus 5-ojo poskyrio operatyviniai įgaliotiniai rekomendavo:

1) pašalinti trūkumus ir pagerinti suimtųjų apsaugą;

2) kontroliuoti vaistų išdavimą, daugiau dėmesio skirti suimtųjų apieškojimui ir pagerinti dalies kontrolierių kovinius sambo įgūdžius³⁰.

1979 m. rugpjūčio 15 d. buvo parengtas planas, kaip pašalinti tardymo izoliatoriuje rastus trūkumus. Siekiant sustiprinti izoliatoriuje laikomų asmenų apsaugą, nutarta dažniau tikrinti apsaugos postus, dalyvauti keičiantis pamainoms, ne rečiau kaip keturis kartus per mėnesį be perspėjimo nakties metu patikrinti postus. Izoliatoriaus vadovybei kartu su partine organizacija pavesta „auklėti kontrolierius atsidadavimo sovietinei tėvynei dvasia, griežtai laikytis socialistinio teisingumo, budrumo ir vykdyti kitus tarnybinius įsipareigojimus“³¹. Šalinant karinės drausmės trūkumus, antrosios ir ketvirtosios pamainų budėtojai buvo pa-

keisti daugiau patirties turinčiais kontrolieriais. Nutarta 1979 m. pabaigoje praporščikus A. Karpovą ir V. Kopenkiną išleisti į pensiją, kartu su KGB Kadro skyriumi parinkti tinkamus kandidatus laisvoms kontrolierių vietoms užimti.

1980 m. viena, o 1981 m. dvi jaun. kontrolierių vietos buvo laisvos. Siekiant pagerinti tardymo izoliatoriaus kontrolierių darbą, buvo padaryta keletas pakeitimų. Gerai užsirekomendavę kontrolieriai Neklia Božko ir J. Vaicekauskas paaukštinti pareigomis, o vyr. kontrolieriams Ivanui Ivaniškai, Jakovui Jermakovui, Alvidui Narvidui ir I. Dubovui suteikti vyr. praporščikų kariniai laipsniai. Nuolat pažeidinėjantys drausmę praporščikai A. Karpovas ir L. Kiseliovas pašalinti iš KGB organų. Nuolatos vyko darbas, susijęs su kandidatų į tardymo izoliatoriaus kontrolierių pareigas atranka. 1981 m. pradėjo dirbti du jauni darbuotojai, su keturiais kandidatais dar vyko pokalbiai. 1982 m. kolektyvas pasipildė trimis jaunais darbuotojais, ir izoliatoriaus personalas buvo visiškai sukomplektuotas. 1983 m. birželio mėn. SSRS KGB 10-ojo skyriaus 5-ojo poskyrio operatyvinis įgaliotinis kpt. I. Denisovas tikrino tardymo izoliatoriaus tarnybinę veiklą. Artimiausiu metu trys izoliatoriaus darbuotojai dėl įvairių priežasčių turėjo palikti kontrolierių postus (vienas perkeliamas į operatyvinį skyrių, antras vyksta mokytis į KGB

aukštąją mokyklą, trečias išeina į pensiją). Pasak tikrintojo, išeinančių kontrolierių pakeitimu jau pasirūpinta³². Jis konstatavo, kad pastaraisiais metais pagerėjo izoliatoriaus drausmė.

1984 m. daug dėmesio buvo skiriama jaunų darbuotojų parengimui. Parengiamieji kursai trukdavo keturias savaites, ir tik po praktinio mokymo prasidėdavo darbas. (Apie tardymo izoliatoriaus darbuotojus, baigusius specialius kursus, žr. lentelę Nr. 3). Prižiūrėti jaunus darbuotojus būdavo skiriami labiausiai patyrę darbuotojai, dažniausiai pamainų viršininkai. 1983–1984 m. izoliatoriuje pradėjo dirbti penki jauni darbuotojai, buvo rengiami dar du pretendentai³³.

1989 m. tardymo izoliatoriaus viršininko pavaduotojo, kontrolieriaus ir pagalbinių personalo vietos buvo laisvos. Lietuvos saugumo komiteto vadovybės nutarimu (įdomu tai, kad SSRS KGB 10-ojo skyriaus 5-ojo poskyrio operatyvinis įgaliotinis V. Udalovas patikrinimo pažymoje parašė „Lietuvos saugumo komitetas“, o ne „LSSR KGB“) devyni izoliatoriaus darbuotojai paskirti į kitus KGB skyrius. Keturi kontrolieriai tuo metu studijavo aukštosiose mokyklose. V. Udalovas pažymėjo, kad izoliatoriaus viršininko pplk. K. Masiulio nurodymu į kontrolierių postus buvo parenkami lietuvių tautybės asmenys, nes 1989 m. tarp personalo buvo tik trys lietuviai. Nuo 1987 m. vasario

Lentelė Nr. 3

LSSR KGB tardymo izoliatoriaus darbuotojų, baigusių SSRS KGB 10-ojo skyriaus specialiuosius kursus, skaičius

Metai	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1989
Kontrolieriai, baigę kursus	5	6	10	10	*	10	13	15	13

Lentelė sudaryta remiantis: LSSR KGB tardymo izoliatoriaus tarnybos patikrinimo pažymos, LYA, f. K-1, ap. 13, b. 34, l. 90; b. 42, l. 110; b. 46, l. 47; b. 62, l. 60; LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1979–1981 m. darbo ataskaitos, ibid., b. 36, l. 6; b. 38, l. 11; b. 41, l. 1; Pažyma apie LSSR KGB tardymo izoliatoriaus politinę ir tarnybinę-karinę padėtį, ibid., b. 43, l. 20.

* Nėra duomenų.

mėn. nebuvo nė vieno administracinės tvarkos pažeidimo, o KGB vadovybė paskatino daugiau kaip pusę darbuotojų³⁴.

Be tiesioginių pareigų, t. y. saugoti tardymo izoliatoriuje laikomus asmenis, kontroliuotams būdavo pavedama „akylai“ saugoti įtariamuosius teismo procesų metu. 1979 m. lapkričio 30 d. izoliatoriaus vadovybė atsiskaitė už 1977–1979 m. veiklą³⁵. Pagal LSSR KGB vadovybės 1977 m. lapkričio 23 d. patvirtintą planą, per Jonavoje vykusį atvirą Jaškūno ir Daujoto teismą įtariamuosius turėjo saugoti trys tardymo izoliatoriaus kontrolieriai. Jie privalėjo „užtikrinti valstybinės paslapties išsaugojimą ir palaikyti viešąją tvarką teismo metu“. Kontrolieriai dalyvavo ir 1977 m. gruodžio bei 1978 m. gegužės mėn. Klaipėdoje vykusiuose teismuose³⁶.

Visuose Sovietų Sąjungos darbo kolektyvuose buvo „išvystytas socialistinis lenktyniavimas dėl tarnybos pirmūno vardo ir geriausios pamainos“. Ne išimtis ir sovietinė Lietuva. Tokios soc. lenktynės buvo organizuojamos ir LSSR KGB tardymo izoliatoriuje. 1972 m. pirmoji vieta atiteko praporščiko O. Blagodarovo vadovaujamai pirmajai pamainai. 1973 m. socialistiniame lenktyniavime pirmąją vietą užėmė praporščiko Broniaus Stankūno vadovaujama antroji pamaina³⁷. 1982 m. tarp pamainų ypač „aktyviai vyko socialistinis lenktyniavimas siekiant garbingai sutikti SSRS susikūrimo 60-metį“. Tarnybos šaunuoliais buvo pripažinti vyr. kontrolieriai I. Ivaniška ir I. Dubovas, praporščikai Vasilijus Vavilovas ir Sergejus Osipenka, o vyr. praporščiko I. Ivaniškos vadovaujama pamaina tapo soc. lenktynių nugalėtoja³⁸. Lenktyniavimo rezultatai buvo skelbiami kiekvieną ketvirtį, o metų pabaigoje nugalėtojams būdavo įteikiama „pereinamoji gairė“. Tardymo izoliatoriuje netrūko ir kitų sovietinei santvarkai būdingų atributų – izoliatoriaus patalpose kabėjo „pirmūnų lenta“, buvo leidžiamas sienlaikraštis „Už budrumą“. 1979 m.

dar buvo įrengtas stendas „Mūsų gyvenimas“, kuriame atspindėjo kontrolierių asmeninis gyvenimas, darbas, dalyvavimas masiniuose kultūros ir sporto renginiuose. 1984 m. atsirado naujas stendas – „SSKP XXVI suvažiavimo nutarimai ir gyvenimas“. Be to, tardymo izoliatoriui būdavo siūloma užsiprenumeruoti specialiai MVD sistemai leidžiamą laikraštį „Naujam gyvenimui“, kuriame pasitaikydavo rekomendacijų, tinkamų ir tardymo izoliatoriaus veiklai. Kiekvieną mėnesį vykdavo tarnybiniai susirinkimai, juose buvo svarstomi su tarnyba izoliatoriuje susiję klausimai. Metų pabaigoje vykdavo metiniai susirinkimai.

LSSR KGB tardymo izoliatoriaus vadovybė ir KGB partinė organizacija nuolat rūpinosi personalo idėjiniu lygiu. Aštuntojo dešimtmečio pradžioje buvo suorganizuoti užsiėmimai tema „Sovietinių įstatymų leidybos ir teisėtvarkos pagrindai“, kuriuos lankė dvidešimt tardymo izoliatoriaus darbuotojų³⁹. Užsiėmimams vadovavo vyr. tardytojas I. Vinokurovas. 1973 m. darbo ataskaitoje rašoma, kad visas LSSR KGB tardymo izoliatoriaus ir partinės organizacijos darbas su personalu orientuotas į „tarnybos gerinimą, karinės drausmės stiprinimą, budrumo kėlimą, profesinių žinių gilinimą, pilietinio-idėjinio lygio ir išsilavinimo kėlimą“. Ypač daug dėmesio buvo skiriama jauniems darbuotojams. 1975 m. ataskaitoje pažymima, kad izoliatoriaus darbuotojai turi reikalingą darbo su nuteistaisiais patirtį. Jau antrus metus tardymo izoliatoriuje veikė vyr. tardytojo I. Vinokurovo vadovaujamas būrelis, kurio nariai studijavo SSKP istoriją⁴⁰. 1975–1976 mokslo metais būrelį lankė du SSKP nariai, penki komjaunuoliai ir trylika nepartinių. Pirmose dviejose paskaitose dėstyta tema „Europos saugumo ir bendradarbiavimo pasitarimų rezultatai“, o nuo 1976 m. kovo mėn. keturios paskaitos skirtos „susipažinti su SSKP XV suvažiavimo medžiaga“. 1978 m. idėjinis-politinis paren-

gimas vyko būrelyje, kuriame buvo skaitomos paskaitos tema „Aktualiausi SSKP politikos klausimai“. Partinės organizacijos nurodymu būreliui vadovavo tardymo izoliatoriaus viršininkas pplk. K. Petrauskas kartu su Tardymo skyriaus vyr. tardytoju pplk. I. Vinokurovu⁴¹. Jie taip pat organizavo SSKP istorijos studijavimo būrelį. 1981 m. įsteigta marksizmo–leninizmo mokykla, kurioje buvo dėstomi SSKP vidaus ir užsienio politikos klausimai. Kontrolieriai reguliariai lankė paskaitas, du kartus per mėnesį vyko politiniai pokalbiai ir diskusijos. Nuo 1982 m. mokykloje pradėta dėstyti ir sovietinės vyriausybės politiką. Mokyklą lankė visi tardymo izoliatoriaus darbuotojai. Jie taip pat lankė ir KGB partinio komiteto organizuojamas paskaitas.

Pagal LSSR KGB vadovybės patvirtintą planą triskart per mėnesį vykdavo koviniai, specialaus pasirengimo ir sambo užsiėmimai, o aštuonis kartus per metus – praktiniai šaudymai (rezultatus žr. lentelėje Nr. 4.). Praktinio šaudymo metu būdavo šaudoma iš pistoleto „Makarov“ ir automato „Kalašnikov“.

Nuo aštuntojo dešimtmečio pradžios pagerėjo bendras izoliatoriaus darbuotojų išsilavinimas, tačiau apskritai jie buvo menkai išsilavinę. Iš dvidešimties kontrolierių keturi buvo baigę vidurines mokyklas, penkiolika –

7–10 klasių ir vienas turėjo pradinį išsilavinimą. Penki kontrolieriai lankė vakarines vidurines mokyklas, vienas studijavo technikume. Du darbuotojai buvo baigę aukštąjį mokslą, vienuolika – vidurines mokyklas, keturiolika turėjo nepilną vidurinį išsilavinimą. 1976 m. keturi kontrolieriai baigė vakarines mokyklas, praporščikas L. Kiseliovas studijavo Vilniaus valstybinio universiteto Teisės fakulteto antrame kurse⁴². 1984 m. trys praporščikai mokėsi aukštosiose mokyklose, o praporščikas Vitoldas Olševskis baigė SSRS KGB aukštąją mokyklą⁴³.

Negausi buvo ir tardymo izoliatoriaus partinė organizacija, jai priklausė tik penki komunistai. Todėl buvo sukurta komjaunimo organizacija, turėjusi aštuonis komjaunuolius. Kai kurie iš jų atskirai buvo rengiami stoti į komunistų partiją⁴⁴ (izoliatoriaus partinės organizacijos „augimas“ atsispindi lentelėje Nr. 5).

TARDYMO IZOLIATORIAUS APSAUGA

Tardymo izoliatoriaus ir jame laikomų asmenų apsaugai buvo įsteigti vidiniai ir išoriniai apsaugos postai. Jų budėtojai privalėjo nuolat kontroliuoti kameroje laikomus suimtuosius. Postuose budėjo kontrolieriai, iš kurių

Lentelė Nr. 4

LSSR KGB tardymo izoliatoriaus kontrolierių specialaus pasirengimo ir šaudymo rezultatai

Metai	1973–1974	1974–1975	1977–1978
	Šaudymas		
Puikiai	5	7	8
Gerai	9	7	9
Patenkinamai	6	6	5
	Specialus pasirengimas		
Puikiai	6	6	12
Gerai	10	14	10
Patenkinamai	4	–	–

Lentelė sudaryta remiantis LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1973 m., 1975 m. ir 1978 m. darbo ataskaitomis, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 434, l. 20; b. 465, l. 14; ap. 13, b. 34, l. 11.

Lentelė Nr. 5

LSSR KGB tardymo izoliatoriaus partinė organizacija

Metai	1973	1976	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1989
SSKP nariai	5	6	6	7	9	8	9	9	9	11	14
Kandidatai į SSKP	–	–	2	4	–	–	–	1	–	1	–
Komjaunuoliai	8	5	3	–	3	3	4	4	3	3	2

Lentelė sudaryta remiantis: LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1973 m., 1979–1982 m. darbo ataskaitos, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 434, l. 20; ap. 13, b. 36, l. 6; b. 38, l. 11; b. 41, l. 1; b. 42, l. 12; Pažyma apie tarnybos, drausmės ir auklėjamojo darbo padėtį LSSR KGB tardymo izoliatoriuje, *ibid.*, ap. 10, b. 465, l. 138; LSSR KGB tardymo izoliatoriaus tarnybos patikrinimo pažymos, *ibid.*, ap. 13, b. 34, l. 90, 107; b. 46, l. 47; b. 62, l. 60; Pažyma apie politinę ir tarnybinę-karinę padėtį LSSR KGB tardymo izoliatoriuje, *ibid.*, b. 43, l. 20.

buvo sudarytos keturios pamainos. Kiekviena pamaina turėjo pastovų numerį. Formuojant pamainas, pagal galimybes būdavo įtraukiamos ir moterys kontrolierės. Pamainos sudėtį galėjo keisti izoliatoriaus viršininkas arba jo pavaduotojas.

Vienam kontrolieriui galėjo būti paskirta saugoti iki dvylikos kamerų, tarp jų galėjo būti ne daugiau kaip dvi kameros nuteisiesiems išimtinė mirties bausme. Jei tokių kamerų būdavo daugiau negu dvi, joms saugoti būdavo skiriamas atskiras apsaugos postas. Kontrolieriaus saugomos kameros galėjo būti išdėstytos viena priešais kitą arba išilgai koridoriaus.

Paprastai kiekviena pamaina budėdavo aštuonias valandas. LSSR KGB tardymo izoliatoriuje pamainą sudarydavo 4–5 kontrolieriai, jiems vadovaudavo vyr. kontrolierius⁴⁵. Izoliatorių saugojo trys postai. Du iš jų – vidinis, saugantis kameras, ir išorinis – budėdavo visą parą, o trečiasis postas buvo dieninis – saugodavo suimtuosius pasivaikščių metu⁴⁶. Tačiau tardymo izoliatoriaus planuose bei vidinių ir išorinių apsaugos postų tabeliuose nurodomi keturi apsaugos postai: du vidiniai (pirmasis ir antrasis), saugantys kameroje laikomus asmenis, ir du išoriniai – vienas stebėdavo 20-ties kamerų langus, išeinančius į St. Šimkaus gatvę, kitas saugodavo į pasivaikščio-

jimo kiemus išvestus suimtuosius⁴⁷. Kiekvienas apsaugos postas turėjo specialią įrangą. Pirmojo ir antrojo vidinių apsaugos postų įrangos sąrašė buvo signalizacija, kišeninis peilis, gesintuvas, žvakės, o nuo 1973 m. – ir telefonas; trečiojo posto – signalizacija, telefonas, kišeninis žibintuvėlis ir gesintuvas; ketvirtajam postui priklausė signalizacija ir telefonas⁴⁸.

Izoliatoriuje laikomus asmenis pasivaikščioti, į tualetą, tardytojų ir gydytojų kabinetus, į pasimatymus su artimaisiais lydėdavo kiekvienoje pamainoje buvęs atsarginis kontrolierius⁴⁹.

Kontrolieriai turėdavo atvykti ne vėliau kaip prieš 15 minučių iki pamainų keitimosi. Prieš naujos pamainos budėjimo pradžią pamainos viršininkas išrikiuodavo kontrolierius, paėmėdavo jų asmens liudijimus, patikrindavo ginklų ir šaudmenų būklę ir instruktudavo. Pirmiausia buvo perduodami vidiniai apsaugos postai, tikrinamas kameroje laikomų asmenų skaičius. Naujos pamainos viršininkas perimdavo ginklus, šaudmenis, tarnybinius raktus, antrankius, tramdomuosius marškinius, gesinimo priemones, štampos, žurnalus bei kitus su izoliatoriaus veikla susijusius dokumentus. Kiekvieną kartą pasikeitus pamainai buvo rašomas raportas, kuriame atsispindėdavo pamainos budėjimas.

Tardymo izoliatoriaus kontrolieriams ypač svarbu buvo laiku rasti ir atimti iš suimtųjų daiktus, kuriuos laikyti kameroje buvo draudžiama. Todėl jie nuolat tikrindavo izoliatoriuje laikomus asmenis, jų daiktus, taip pat apieškodavo kameras, tarnybines patalpas ir kitas vietas, kur būdavo suimtieji. Kad tikrinimo rezultatai būtų geresni, galėjo būti naudojamos ir specialios priemonės: metalo ieškikliai, rentgeno aparatai, nešiojami elektriniai žibintuvėliai ir kt. Specialias priemones naudojo ir LSSR KGB tardymo izoliatoriaus kontrolieriai. Dokumentuose užfiksuota, kad 1988 m. SSRS KGB 10-asis skyrius išsiuntė izoliatoriaus reikmėms metalo ieškiklį „Шахта-Р“⁵⁰.

Ginklais ir šaudmenimis tardymo izoliatoriaus personalas buvo aprūpintas pagal SSRS KGB 1974 m. liepos 15 d. įsakymą Nr. 0082. Ginklai ir šaudmenys buvo saugomi specialiai įrengtoje patalpoje, kurioje turėjo būti ir signalizacija, o kontrolieriams išduodami tik tarnybos metu, pasirašius atitinkamame žurnale. Kontrolieriai, budintys išoriniame apsaugos poste, taip pat gabenantys suimtuosius už izoliatoriaus ribų, atsižvelgiant į konkrečias sąlygas būdavo apginkluojami pistoletais arba automatais, taip pat gaudavo dvi pilnas šovinių apkabas. Kontrolieriai, saugantys suimtuosius vidiniuose apsaugos postuose, konvojuojantys izoliatoriuje ar KGB administraciniame pastate, ginklais nebūdavo aprūpinami.

Šaunamieji ginklai buvo naudojami tik išimtiniais atvejais, suimtiesiems užpuolus tardymo izoliatoriaus personalą ar kitus asmenis, taip pat mėginant pabėgti. Ginklą kontrolierius galėjo naudoti savo nuožiūra arba įsakius aukštesnį laipsnį turinčiam pareigūnui. Panaudojus ginklą, izoliatoriaus viršininkas privalėjo nedelsdamas apie tai pranešti KGB vadovybei ir prokurorui. Nagrinėjamojo laikotarpio dokumentuose nėra minimas nė vienas šaunamųjų ginklų panaudojimo atvejis.

Prieš suimtuosius, kurie jėga priešinasi tardymo izoliatoriaus kontrolieriams, „siautėja ar kitaip nerimsta“, buvo galima naudoti antrankius arba tramdomuosius marškinius. Be to, „nerimstantys“ sulaikytieji galėjo būti (ir buvo) uždaromi į specialiai pritaikytas kameras. Leidimą uždėti tramdomuosius marškinius duodavo viršininkas arba jo pavaduotojas, tačiau tik dalyvaujant gydytojui. Kiekvieną kartą, panaudojus tramdomuosius marškinius, turėjo būti surašomas aktas, apie tai pranešama prokurorui. Ar realiai buvo laikomasi visų šių reikalavimų naudojant minėtas spec. priemones, sunku pasakyti. Nepavyko aptikti nė vieno dokumento, įrodančio, kad antrankiai ar tramdomieji marškiniai buvo panaudoti. Yra žinoma, kad 1976 m. LSSR KGB tardymo izoliatoriaus reikmėms buvo išsiųstos dvi poros tramdomųjų marškinių⁵¹.

1990 m. SSRS KGB pirmininko įsakymu buvo papildytas tardymo izoliatoriaus spec. priemonių arsenalas⁵². Naujų priemonių įdiegimas motyvuotas „aktyvėjančia KGB organų kova su organizuotu nusikaltamumu“, taip pat tuo, kad „tardymo izoliatoriuose laikoma vis daugiau pavojingų kriminalinių nusikaltėlių, kurių didžioji dalis linkę užpuldinėti kontrolierius, yra gerai įvaldę Rytų kovos menus“. KGB tardymo izoliatorių, tarp jų ir LSSR KGB, kontrolieriai turėjo būti aprūpinti guminėmis lazdomis (ПП-73), chemine priemone „Черепуха-10“ (ašarinės dujos). Norint apsisaugoti nuo galimų tardymo izoliatorių užpuolimų, kontrolierių individualią apsaugą turėjo sudaryti specialus titaninis šalmas „Сфера“ (СТШ-81), lengvos neperšaunamos liemenės (ЖЗЛ-74), apsauginiai skydai „Витраж“ ir „Витраж М“. Iš fiziškai stiprių tardymo izoliatoriaus ir kitų KGB skyrių darbuotojų turėjo būti sudarytos specialiosios grupės. Aprūpintos anksčiau minėtomis priemonėmis, jos pagal iš anksto

parengtus planus turėjo lokalizuoti ypatingus atsitikimus tardymo izoliatoriuje⁵³. Naujų apsaugos priemonių įdiegimą liudija ir kontrolierių mokymo planai, pagal kuriuos kontrolieriai turėjo būti mokomi naudotis naujomis spec. apsaugos priemonėmis.

TARDYMO IZOLIATORIAUS PATALPŲ IR TERITORIJOS ĮRANGA. TECHNINĖS APSAUGOS PRIEMONĖS

Pagal instrukciją tardymo izoliatoriaus teritorijoje (arba ant stogo) izoliatoriuje laikomiems asmenims įrengiami pasivaikščiojimo kiemai. Jų skaičius priklauso nuo izoliatoriuje laikomų asmenų skaičiaus. LSSR KGB tardymo izoliatoriaus pasivaikščiojimo kiemai buvo įrengti vidiniame KGB rūmų kieme. Septintajame dešimtmetyje jų buvo keturi (bendras plotas – 62 m², grįsti akmenimis ir užpilti betono mišiniu, sienos lentinės, jų aukštis – 3 m)⁵⁴, 1973 m. papildomai įrengtas dar vienas pasivaikščiojimo kiemas (visų penkių kiemų plotas sudarė 74 m², kiemai išasfaltuoti, sienos apmūrytos plytomis, jų aukštis siekė taip pat 3 m). 1979 m. liepos 10 d. patikrinimo metu aptikta, kad viename iš pasivaikščiojimo kiemų buvo laisvai atsidarantis kanalizacijos dangtis, todėl 1980 m. plane numatyta pasivaikščiojimo kieme įrengti rakinamą kanalizacijos dangtį. 1983 m. tikrindamas tardymo izoliatorių SSRS KGB 10-ojo skyriaus 5-ojo poskyrio operatyvinis įgaliotinis izoliatoriaus apsaugos sistemoje pastebėjo trūkumų: pasivaikščiojimo kiemų stebėjimo bokštelyje neįrengti varteliai, neužtverti laiptai, vedantys į bokštelių. Vandens nutekamasis stogvamzdis toje vietoje, pro kurią eina suimtųjų konvojavimo maršrutas, neužtvertas metaliniu tinklu ar spygliuota viela, todėl suimtieji gali pabėgti. Pagal LSSR KGB pirmininko gen. lt. Juozo Petkevičiaus patvirtintą planą iki 1983 m. pabaigos visi aptikti trūkumai buvo pašalinti⁵⁵.

Pagal instrukciją kameros suimtiesiems laikyti turėjo būti įrengtos iš abiejų izoliatoriaus koridoriaus pusių taip, kad durys neatsidarinėtų vienos priešais kitas. Instrukcijos reikalavimai buvo griežti ir aiškūs. Kameros durys turi atsidaryti į koridoriaus pusę. Laiptinių, vedančių iš izoliatoriaus į KGB administracinį pastatą, duryse turi būti spygnos su kodiniais mechanizmais. Visų kameros patalpos turi matytis pro duryse įrengtas „akutes“. Jei ne visą patalpą galima stebėti pro „akutę“, kameros sienose turi būti papildomai įrengiamos stebėjimo angos. Kameroje negali būti aštrių kampų, kad jose laikomi asmenys nesusižalotų. Kameros grindys turi būti asfaltuotos ir nudažytos. Gali būti ir medinės ar betoninės grindys, padengtos linoleumu. Kameroje įrengiami sanitariniai mazgai su praustuvais. Jei negalima įrengti kameroje, sanitariniai mazgai įrengiami koridoriuje. Kameros langai turi būti ne žemiau kaip 1,6 m nuo grindų, langų plotis – 1,3–1,4 m, aukštis – 1,1–1,2 m. Vidiniai kameros langų rėmai įstiklinami skaidriu organiniu stiklu (storis – ne mažesnis kaip 4 mm), o išoriniai – armuotu arba rievėtu. 1979 m. patikrinimo metu aptikta, kad ties suimtųjų konvojavimo maršrutu keli langai įstiklinti ne organiniu, bet paprastu stiklu. Rekomenduota ties suimtųjų konvojavimo maršrutais ir tardymo izoliatoriaus patalpose vietoj paprastų stiklų įstatyti organinius. 1980 m. izoliatoriaus veiklos plane numatyta ne vėliau kaip iki 1980 m. liepos 1 d. visus paprastus stiklus pakeisti organiniais⁵⁶.

Aštuntajame dešimtmetyje tardymo izoliatoriaus kameros buvo įrengtos pagal reikalavimus, aprūpintos reikalingu inventoriu, patalyne ir indais, tik reikėjo pakeisti 85 spinteles prie lovų ir 48 gultus⁵⁷.

Kameros išimtinė mirties bausmė nuteisintiems asmenims laikyti paprastai įrengiamos tardymo izoliatoriaus koridoriaus gale. Gultai, stalai ir kėdės tokiose kameroje aklinau pritvirtinami prie sienų ar grindų. Pakabos

ir lentynėlės nekabinamos. MGB vidaus kabinėjime žmonės buvo žudomi iki 1947 m. balandžio 16 d. Tų pačių metų gegužės 26 d. SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsaku mirties bausmė buvo panaikinta ir pakeista laisvės atėmimu 25 metams. Tačiau 1950 m. sausio 12 d. ta pati institucija priėmė įsaką „Dėl mirties bausmės taikymo tėvynės išdavikams, šnipams, kenkėjams-diversantams“. Tų pačių metų spalio 4 d. Vilniuje buvo sušaudyti septyni asmenys. Masinio žudymo konvejeris sustojo 1952 m. liepos 11 d.⁵⁸ Tai, kad nuteistiesiems išimtinė mirties bausmė sušaudant nuosprendis buvo vykdomas nebe KGB administracinio pastato pusrūsiuose, rodo ir dokumentai. Iš jų yra žinoma, kad nuo aštuntojo dešimtmečio vidurio iki 1991 m. tik vienas asmuo, nuteistas mirties bausme, buvo laikomas KGB tardymo izoliatoriuje. 1979 m. rugsėjo 26 d. karinės dalies Nr. 3404 vado buvo prašoma apsaugos konvojuoti į Baltarusijos SSR KGB Minsko tardymo izoliatorių išimtinė mirties bausmė nuteistą (pagal LSSR BK 62 str. 1-ąją dalį) Joną Mečislovą Plungę⁵⁹. Tai įrodo, kad mirties bausmė sušaudant nuteisti Lietuvos gyventojai buvo vežami į Minsko KGB tardymo izoliatorių.

1973 m. tardymo izoliatoriaus tarnybinėse patalpose buvo įrengta nedidelė dirbtuvėlė izoliatoriuje laikomų asmenų avalynės, izoliatoriaus inventoriaus ir kt. remontui, kapitaliai suremontuota skalbykla, džiovykla ir nuteistųjų asmeninių daiktų saugojimo kamera.

1973 m. SSRS KGB 10-ajam skyriui išsiųstame LSSR KGB tardymo izoliatoriaus pase rašoma, kad planuojama įrengti kamerą „nerimstantiems psichiškai nesveikiems“ sulaikytiesiems⁶⁰. Pagal instrukciją tokios kameros sienos ir grindys apmušamos dermantinu, brezentu arba guma, prieš tai padengus storu porolono ar kitos minkštos medžiagos sluoksniu. Be to, kameros sienas ir grindis galima padengti ir 7–10 mm storio lieta

guma, pritvirtinta prie spyruoklių. Sanitariškai mazgai ir kitas kameroms būdingas inventorių neįrengiamas. LSSR KGB tardymo izoliatoriuje „nerimstantiems psichiškai nesveikiems“ sulaikytiesiems kameros sienos buvo padengtos storu porolono sluoksniu. Kamera įrengta 1974 m. šalia išorinio apsaugos posto Nr. 3.

Kameros, kuriose laikomi ūkinius tardymo izoliatoriaus darbus atliekantys nuteistieji, pagal instrukciją turi būti radiofikiuotos, kamerų langai įstiklinti paprastu stiklu, įrengti signalizacijos mygtukai, jungiantys kameras su izoliatoriaus budėtoju.

Karceris pagal reikalavimus įrengiamas izoliuotoje tardymo izoliatoriaus dalyje. Jo dydis: plotis – 1,8 m, ilgis – 2,5 m. Langas (50 × 50 cm) turi būti kuo arčiau lubų. Karceryje aklinais prie sienų ar grindų tvirtinamas atlošiamas metalinis gultas (rakinamas spyna), stalas, kėdė. Jei negalima įrengti sanitarinio mazgo, karceriui pastatomas plastmasinis indas. 1983 m. patikrinimo metu nustatyta, kad karceris ir kamera išimtinė mirties bausmė nuteistiesiems laikyti neatitinka 1979 m. SSRS KGB priimtų tardymo izoliatorių tarnybos organizavimo reikalavimų⁶¹. Pagal LSSR KGB pirmininko gen. lt. J. Petkevičiaus patvirtintą planą iki 1983 m. pabaigos karcerio sienas reikėjo padengti šiurkščiu tinko sluoksniu („под шубой“), grindis išasfaltuoti ir nudažyti, o iki 1983 m. birželio pabaigos baigti įrengti kamerą nuteistiesiems išimtinė mirties bausmė asmenims laikyti⁶². 1983 m. medicininį punktą, įrengtą izoliatoriaus patalpose, planuota perkelti į KGB administracinį pastatą.

Pagal SSRS KGB nustatytus reikalavimus bokšai turėjo būti įrengiami netoli kratos kambario arba toje vietoje, pro kurią eina konvojavimo maršrutas. Šalia kratos kambario bokšai statomi iš plytų, elektrifikuojami, o ties konvojavimo maršrutais – iš medžio ar stipraus plastiko. Bokšai dažniausiai būdavo 1–1,2 m ilgio ir 0,8–1 m pločio. Duryse įren-

giamos „akutės“, virš durų – ventiliacijos angos. Šalia kratos kambario įrengtuose boksuose per visą plotį prie sienų ar grindų aklinai pritvirtinama sėdynė. Boksuose paprastai buvo laikomi asmenys, ką tik pristatyti į tardymo izoliatorių, taip pat suimtieji, vedami į tardytojų kabinetus ar pan., jei tuo metu tardymo izoliatoriaus koridoriumi buvo vedamas kitas suimtas. Jei suimtojo nebuvo galimybės uždaryti į boklą, jis buvo apsukamas veidu į sieną. Nors tardymo izoliatoriaus scheminiame plane boklai ir nėra parodyti, jie buvo įrengti prie įėjimo į izoliatoriaus patalpas, šalia ginklų saugyklos.

Pusrūsiuose, prie kameros Nr. 1, buvo įrengtas tardymo izoliatoriaus budėtojo kambarys. Tiesiai priešais jį įrengtas specialus kambarys, kuriame suimtieji būdavo primami, įforminami ir apieškomi. Šalia buvo persirengimo kambarys, o toliau už jo įrengtoje patalpoje saugomi KGB tardymo izoliatoriaus ginklai ir šaudmenys. 1975 m. šioje patalpoje buvo atliktas kapitalinis remontas. Po remonto patalpoje pavyko panaikinti drėgmę. Visi tarnybinių raktai, taip pat atsarginiai raktai nuo sandėlių, fotolaboratorijos, bibliotekos, virtuvės, skalbyklos ir dirbtuvių buvo saugomi seife izoliatoriaus budėtojo kambaryje⁶³.

Siuntinių priėmimo kambarys pagal instrukciją turi būti dviejų dalių: viena skirta lankytojams, kita – siuntinius priimančioms pareigūnams. Tarp šių dviejų dalių įstatomas langas su plačia palange. Įėjimas į patalpą, įrengtą KGB administraciniame pastate, iš gatvės turi būti laisvas, kambaryje turi būti visa reikalinga įranga. 1973 m. specialaus kambario siuntiniams priimti LSSR KGB tardymo izoliatoriuje nebuvo. Siuntiniai būdavo priimami viename iš KGB priimamojo tarnybinių kabinetų. Saugumo komiteto planuose buvo numatyta statyti naują priestatą, kurį pastačius būtų įrengtas ir specialus kabinetas siuntiniams priimti⁶⁴. 1983 m. KGB Vilniaus miesto skyriaus administracinio pastato, įsikūrusio ša-

lia tardymo izoliatoriaus, pusrūsiuose planuota įrengti siuntinių priėmimo kambarį.

Susitikimai su artimaisiais vykdavo „kultūrinio-šviečiamojo darbo“ kambaryje arba tardymo izoliatoriaus viršininko kabinete, vėliau tam buvo paskirtas atskiras kabinetas administraciniame pastate. Ten pat keisdavosi ir izoliatoriaus apsaugos pamainos.

Virtuvė, jeigu yra tardymo izoliatoriaus korpuse, atskiriama nuo kamerų. Visi virtuvės įrankiai griežtai saugomi ir kontroliuojami. Aptikus įrankių trūkumą, nedelsiant pranešama tardymo izoliatoriaus budėtojui. Nors LSSR KGB tardymo izoliatoriaus scheminiame plane virtuvė pavaizduota pusrūsiuose, ji buvo įrengta KGB administracinio pastato pirmame aukšte. Tai buvo saugumiečių gudrybė, norint nuslėpti šaudymo kameros buvimo vietą. Iš tiesų po virtuvę buvo įrengtos kameros, kuriose pokario metais buvo šaudomi nuteistieji.

Dušo patalpose vamzdžiai ir kita įranga paslėpta. Maišytuvai, termometrai ir čiaupai montuojami taip, kad vandens temperatūrą galėtų reguliuoti kontrolieriai. 1979 m. tardymo izoliatorius įsigijo dezinfekcinę kamerą ir skalbimo mašiną, tualetuose ir dušo patalpoje radiatoriai buvo uždengti metaliniais apsauginiais tinklais.

Pagal instrukciją vartai, pro kuriuos įvažiuoja specialusis autotransportas, turi būti dvigubi metaliniai su šliuzu, be vartelių ir valdomi elektros varikliu. Šalia vartų – praleidimo postas. 1964 m. įvažiavimo į LSSR KGB tardymo izoliatoriaus teritoriją vartai buvo viengubi metaliniai, nebuvo ir reikalaujamo šliuzo. Situacija nepasikeitė ir aštuntajame dešimtmetyje⁶⁵.

Tardymo izoliatoriaus kamerų ir karcerių durys daromos iš ne plonesnių kaip 6 cm storio lentų, iš vidaus apkalamos geležimi. Iš išorės durys padengiamos porolono arba veltinio sluoksniu ir apmušamos dermantinu. Kitų tarnybinių patalpų durys taip pat tvirtos – medinės (apkalotos geležimi) arba

metalinės. Kamerų, karcerių, įėjimo į izoliatoriaus korpusą, vonios, tualetą, skalbyklą, dirbtuvių, pasivaikščiojimo kiemų, taip pat įėjimo į KGB administracinį korpusą duryse privalo būti įrengtos „akutės“. Jos įstiklinamos skaidriu organiniu stiklu ir uždengiamos be garso judančiu dangteliu (iš gumos), sutvirtinamu geležine plokšte. Karcerių ir kamerų duryse įrengiami į išorę atsidarantys langeliai, pro kuriuos paduodamas maistas. Ties įėjimu į izoliatoriaus patalpas papildomai įrengiamos grotos. Tardymo izoliatoriaus patalpų duryse įdedamos specialios spynos. Įėjimo į izoliatorių duryse įmontuojamos dvipusės specialios spynos, kurių raktai skiriasi nuo kamerų spynų raktų ir saugomi izoliatoriaus budėtojo kambaryje. Kamerų, esančių vieno apsaugos posto ruože, spynos rakinamos vienu raktu. Atskirose tardymo izoliatoriaus patalpose gali būti spynos su elektriniais blokatoriais, kodiniais arba nuotolinio valdymo mechanizmais. LSSR KGB tardymo izoliatoriaus kamerų, karcerio, boksų ir pasivaikščiojimo kiemų duryse buvo įdėtos specialios spynos, įėjimo į tardymo izoliatorių duryse – spynos su elektriniu blokatoriumi, o administracinio korpuso duryse – mechaninės spynos su kodais. 1978 m. nutarta pakeisti dalį susidėvėjusių spynų, konkrečiai – 32 kamerų spynas, 3 spynas su elektriniu blokatoriumi ir 3 mechanines spynas su kodais⁶⁶.

Pagal instrukciją ant visų izoliatoriaus langų įrengiamos grotos. Kamerų langus dengiančios grotos turėjo būti 12 cm ilgio ir 20 cm pločio. Tik 1973 m. priartėta prie standarto (12 × 25).

Kameroje ir kitose tarnybinėse patalpose šildymo sistema ir vamzdžiai įrengiami paslėptose nišose, radiatorių nišos kruopščiai uždengiamos metaliniais arba mediniais apsauginiais gaubtais. Izoliatoriaus patalpos apšviečiamos elektra, elektros kabeliai paslepami. Kameroje, boksuose, karceriuose, tualete ir pirtyje elektros lemputės montuo-

jamos lubų nišose, kurios uždengiamos organiniu stiklu. Jungikliai paprastai įrengiami koridoriuje. 1975 m. tardymo izoliatoriuje pakeista kamerų ventiliavimo sistema: metalinės grotelės, dengusios ventiliacijos angas, buvo nuimtos, o angos užmūrytos raudonomis skylėtomis plytomis, kurios lengvai praleidžia orą į kameras. 1978 m. izoliatoriaus koridoriuose buvo įrengtos uždaro tipo nišos gesintuvams, suremontuoti sandėliai ir virtuvė. 1980 m. planuota iš naujo įrengti kamerų ir tarnybinių patalpų apšvietimo sistemą. 1980 m. vasario mėn. tardymo izoliatorius gavo 20 vienetų šviestuvų „835“, kabinamų lubų nišose, be to, kai kuriose izoliatoriaus kameroje buvo atliktas remontas, suremontuoti maisto produktų sandėlis, skalbykla, fotolaboratorija ir budėtojo kambarys. Vyko darbai ir dušo patalpoje⁶⁷.

1981 m. įėjimo į tarnybines patalpas durys apmuštos garso nepraleidžiančia medžiaga, tarnybinių patalpų koridoriuje paprasti stiklai pakeisti organiniais; kad kontrolieriai mažiau vaikšiotų pro kameras, iš budėtojo kambario įrengtos papildomos durys į KGB ūkinį kiemą. Dalis tarnybinių patalpų iš izoliatoriaus perkelta į KGB administracinį pastatą. Pakeista elektros įranga, suremontuota signalizacija⁶⁸.

Techninėms tardymo izoliatoriaus apsaugos priemonėms priklauso išorinė tvora, langų ir kt. grotos, elektros ir šildymo įranga, signalizacijos ir ryšių sistemos, spynos bei kitos specialios priemonės. Vidiniuose ir išoriniuose apsaugos postuose bei kitose izoliatoriaus patalpose, kur būna suimtieji (taip pat izoliatoriaus vadovybės, tardytojų kabinetuose), įrengiama elektrinė garsinė arba šviesos signalus skleidžianti signalizacija ir tiesioginis telefono ryšys, jungiantis su izoliatoriaus budėtoju. 1973 m. LSSR KGB tardymo izoliatoriuje buvo įrengta abipusė elektrinė garsinė ir šviesos signalus skleidžianti „ЛІОР“ sistemos signalizacija⁶⁹. Kas 3–4 kameras ir kas 5–6 m suimtųjų konvoja-

vimo maršrutų ruože buvo įrengti slapti pavojaus mygtukai. Pagal instrukciją tardymo izoliatoriaus budėtojo kambaryje įrengiamas komutatorius, apsaugos signalizacijos pultas, o esant galimybėms ir elektrinė švieslėntė. Norint kontroliuoti mažiausiai apsaugotas ir labiausiai pažeidžiamas izoliatoriaus patalpas, gali būti įrengiama ir vaizdo stebėjimo sistema.

Komisija, susidedanti iš LSSR KGB Tardymo skyriaus vyr. tardytojo pplk. I. Vinokurovo, Kadru skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio mjr. V. Kapitonovo ir tardymo izoliatoriaus viršininko mjr. K. Petrausko, remdamasi SSRS KGB 1974 m. birželio 21 d. įsakymu Nr. 41 c, patikrino izoliatoriaus patalpų techninę būklę, ryšių priemones, signalizaciją, taip pat suimtųjų konvojavimo maršrutus. Ji konstatavo, kad suimtųjų konvojavimo į apklausas ir pasivaikščiojimo maršrutai „nesuteikia galimybės jiems pabėgti“.

1974 m. siekiant pagerinti tardymo izoliatoriaus saugumą, buvo atlikti šie darbai:

1) pastatyta nauja metalinė tvora, atskyrusi tardymo izoliatorių nuo KGB ūkinio kiemo;

2) pasivaikščiojimo kiemai iš viršaus aptempti metaliniu tinklu;

3) kameroje ir laiptinėje, kuriomis suimtieji konvojuojami į apklausas, sustiprintos langų grotos;

4) įrengta nuteistųjų asmeninių daiktų saugojimo kamera ir suremontuotas maisto produktų sandėlis.

Papildomai buvo pasiūlyta:

1) duryse, skiriančiose Tardymo skyrių ir izoliatorių nuo kitų KGB administracinio pastato koridorių, įmontuoti spynas su kodais;

2) kambarį sergančių suimtųjų apžiūrai įrengti tardymo izoliatoriaus patalpose, o senąjį atiduoti tardytojams;

3) pagal reikalavimus įrengti specialią kamerą asmenims, nuteistiems išimtaine mirties bausme;

4) įrengti kambarį suimtųjų pasimatymams su artimaisiais⁷⁰.

Atsižvelgdama į papildomus pasiūlymus, tardymo izoliatoriaus vadovybė duryse įtaisė spynas su kodais, įrenginėjo kamerą nuteistiesiems išimtaine mirties bausme ir pasimatymų kambarį.

Ypač sunku būdavo sustiprinti tardymo izoliatoriaus apsaugą iš St. Šimkaus gatvės, į kurią išėjo 20-ties kamerų langai. Tai rodo ir 1979 m. sausio 5 d. faktas. Poste Nr. 2 budėjęs praporščikas I. Ivaniška pastebėjo, kad trys moterys nuolat prieina prie metalinės tvoros St. Šimkaus gatvėje ir šūkauja įvairius vardus. Izoliatoriaus budėtojams moteris sulaikius, šios aiškino, kad jų giminaitė yra laikoma izoliatoriuje ir jos norėjo pasikalbėti su ja⁷¹. Pasitaikydavo atvejų, kai pašaliniai asmenys, perlipę tvorą, stengdavosi pažvelgti pro langus į kamerų vidų. 1980 m. plane buvo numatytos priemonės sustiprinti izoliatoriaus išorinę apsaugą iš St. Šimkaus gatvės pusės⁷², o 1981 m. St. Šimkaus gatvėje įrengta papildoma apsaugos signalizacijos linija.

1980 m. KGB tardymo izoliatoriaus budėtojo kambaryje buvo apsauginė aliarminė „Графит“ tipo signalizacija ir „ДГУ-1 М“ sistemos dvidešimties abonementų komutatorius, tiesioginiu telefono ryšiu jungęs budėtoją su apsaugos postais, tardytojų kabinetais ir kitais administracinio korpuso kabinetais. Iki aštuntojo dešimtmečio tardymo izoliatorius neturėjo savo telefoninio ryšio ir naudojosi telefonine KGB ATS sistema. Siekiant pagerinti izoliatoriaus apsaugą, ryšių sistemą ir signalizaciją, taip pat jas modernizuoti, 1980 m. užsakyta nauja „Темп-40“ tipo ryšio stotis, „Ночь-12“ tipo apsauginė aliarminė signalizacija, „Мак“ tipo daviklis ir mechaninės spynos⁷³. Dėl įrenginių trūkumo užsakytos „Темп-40“ tipo ryšio stoties ir mechaninių spynų su kodine įranga tardymo izoliatorius negavo. „Темп-40“ tipo administracinio ryšio stoties gamyba buvo nutraukta 1981 m. ir KGB tardymo izo-

liatoriui pasiūlyta „Кристал-30“ tipo sistema. Vietoj prašytų pakeisti spynų su kodais dar 1981 m. antroje pusėje buvo atsiųstos „КЗУ-9Ш“ tipo elektroninės spynos su kodais. „Ночь-12“ tipo apsauginė aliarminė signalizacija ir „Мак“ tipo daviklis iš užsakymo buvo išbraukti⁷⁴. 1983 m. pradžioje LSSR KGB tardymo izoliatorius gavo penkis „ГРАФА-3 М“ sistemos spynų komplektus su „Д 9-Р 20“ markės blokatoriais⁷⁵.

1984 m. SSRS KGB 10-asis skyrius tikri- no LSSR KGB tardymo izoliatoriaus apsaugos priemones. Izoliatoriuje buvo:

1) šviesos signalus skleidžianti apsauginė aliarminė „Графит“ tipo signalizacija, įrengta dar 1966 m.;

2) elektrinė duris blokuojanti sistema su „ДГ-7540“ tipo valdymo pultu, įrengta 1975 m.;

3) 1981 m. „ДГУ-1 М“ sistemos komutatorius pakeistas modernesne „Кристал-30“ tipo ryšio sistema.

Kontrolieriams iškviesti virš kiekvienos kameros įsukta raudonos spalvos lemputė. Virš tardytojų kabinetų ir medicinos punkto pakabinta šviečianti lentelė su užrašu „Уж-имта“. Ateityje planuota izoliatoriaus signalizaciją pakeisti modernesne.

Visa specialių apsaugos priemonių techninė priežiūra pagal nustatytus reikalavimus turėjo būti pavedama specialistui. LSSR KGB tardymo izoliatorius tokio specialisto neturėjo. Tik po izoliatoriaus tarnybos patikrinimo 1983 m. LSSR KGB Vyriausybinių ryšio skyriaus (VRS) inžinieriui buvo pavesta rūpintis izoliatoriaus apsaugos technine priežiūra⁷⁶.

Eilinį kartą patikrinus LSSR KGB tardymo izoliatorių, 1985 m. buvo parengtas planas, kaip sustiprinti izoliatoriaus vidinę ir išorinę apsaugą. Jame numatyta:

1) kreiptis į SSRS KGB Ūkio skyrių, kad išsiųstų modernesnę izoliatoriaus apsaugos sistemą;

2) įrengti „ГРАФА-3 М“ sistemos blokuojančias spynas labiausiai pažeidžiamose izoliatoriaus vietose;

3) metaliniu tinklu sustiprinti mažiausiai apsaugotas pasivaikščiojimo kiemų vietas;

4) šviestuvų angas boksuose įstiklinti organiniu stiklu, vėliau paaukštinti lubas, kad apšvietimą būtų galima įrengti aukštai, kaip reikalaujama instrukcijoje;

5) dušo patalpose purkštuvus pakabinti laikantis saugaus aukščio reikalavimų⁷⁷.

LSSR KGB VRS specialistai rekomendavo tardymo izoliatoriuje įrengti modernią „ТОЛ-10/100“ sistemos signalizaciją, kuri užtikrins patikimą izoliatoriaus vidaus ir išorės apsaugą. Rekomenduotai aparatūrai įsigyti izoliatoriaus vadovybė nustatyta tvarka kreipėsi į SSRS KGB Ūkio skyrių⁷⁸.

1989 m. tardymo izoliatoriaus patikrinimo metu kritikuota izoliatoriaus apsauga iš St. Šimkaus gatvės, rekomenduota atnaujinti apsaugos sistemą, saugančią priėjimą prie kamerų langų. Nemažai rūpesčių kėlė ir priešais kamerų langus įsikūrusi kavinė, kurioje nuolat rinkdavosi jauni žmonės.

LSSR KGB TARDYMO IZOLIATORIUJE LAIKYTI ASMENYS

Pagal SSRS KGB 10-ojo skyriaus instrukcijas KGB organų tardymo izoliatoriuose buvo laikomi:

1) asmenys, kuriems kaip kardomoji priemonė pritaikytas areštas;

2) nuteistieji, kurie įstatymo nustatyta tvarka bausmę atlikdavo tardymo izoliatoriuje;

3) nuteistieji, kurie teismo sprendimu turėjo būti ištremti arba išsiųsti į specialias psichiatrijos ligonines;

4) nuteistieji, kurie laukė konvojavimo į bausmės atlikimo vietas;

5) asmenys, sulaikyti KGB pasienio organų⁷⁹.

Tardymo izoliatoriuje galėjo būti laikomi taip pat MVD bei prokuratūros organų suimti ir kriminaliniais nusikaltimais kalti-

nami asmenys. Jie į tardymo izoliatorių būdavo uždaromi tik su KGB pirmininko arba jo pavaduotojo raštišku leidimu. Tokie asmenys dažniausiai būdavo kaltinami priklausymu organizuotoms nusikaltėlių grupėms, valstybinio turto grobimu itin dideliu mastu, kyšininkavimu, paveikslų ir antikvarinių vertybių spekuliacijomis bei išvežimu į užsienio valstybes ir panašiais nepolitiniais nusikaltimais. Izoliatoriuje dalis nuteistųjų laukdavo, kada bus išsiųsti į atokesnes Sovietų Sąjungos vietas, į prievartinio gydymo psichiatrijos ligonines ir pan. (Apie tardymo izoliatoriuje laikytus asmenis žr. lentelę Nr. 6.)

LSSR KGB tardymo izoliatoriaus metinėse ataskaitose rašoma, kad izoliatoriuje buvo laikomi ypač pavojingi nusikaltėliai, įtariamais sunkiais valstybiniais nusikaltimais, taip pat padarę grupinius nusikaltimus⁸⁰. KGB organų tardomi asmenys paprastai buvo kaltinami antisovietine veikla. Antai 1980 m. pabaigoje iš 25 izoliatoriuje laikomų asmenų 7 buvo tardomi KGB organų. Iš jų trys (Vytautas Skuodis, Gintautas Vincas Iešmantas ir Povilas Pečeliūnas) buvo kaltinami antisovietine agitacija ir propaganda – LSSR BK 68 straipsnis, dažniausiai taikytas disidentams. Ne mažiau populiarius buvo kaltinimas valiutinių operacijų pažeidimu (LSSR BK 87 str.)⁸¹.

Kiekvienas į KGB tardymo izoliatorių pristatytas asmuo būdavo fotografuojamas,

daktiloskopuojamas, jo asmens duomenys surašomi į specialų žurnalą. Po visų procedūrų suimtuosius išskirstydavo į kameras. Kiekvienoje kameroje lietuvių ir rusų kalbomis buvo pakabintos taisyklės, kurių privalėjo laikytis kiekvienas suimtas ar nuteistas. Suderintose su Sovietų Sąjungos prokuratūros organais taisyklėse buvo nurodytos izoliatoriuje laikomų asmenų teisės, jų pareigos, leistini ir draudžiami veiksmai, siuntinių ir banderolių gavimo tvarka, nuobaudos ir paskatinimai, laikymo karceryje sąlygos⁸².

Pagal taisykles tardymo izoliatoriuje laikomi asmenys turėjo vykdyti visus izoliatoriaus vadovybės nurodymus, mandagiai elgtis su personalu, saugoti kameroje įrengtą inventorių, vadovybės nurodymu budėti kameroje. Suimtiesiems ir nuteistiesiems buvo draudžiama kelti triukšmą, kalbėtis su kontrolieriais, susirašinėti, kalbėtis ar kitaip „palaikyti ryšį“ su kitose kameroje laikomais asmenimis⁸³. Buvo draudžiama rašyti ant sienų, šūkauti ar mėtyti įvairius daiktus pro langus, kameroje laikyti neleistinus daiktus (pinigus, brangenybes), vartoti alkoholinius gėrimus, pasidaryti kortas ir žaisti azartinius žaidimus. Sulaikytieji kiekvieną dieną galėjo reikalauti pasivaikščiojimo specialiai įrengtuose kiemuose, kartą per mėnesį gauti siuntinių, pirkti maisto produktų ir reikalingiausių daiktų, tardymo izoliatoriaus vadovybei skųstis dėl laikymo sąlygų ir pan.

Lentelė Nr. 6

LSSR KGB tardymo izoliatoriuje laikytų asmenų skaičius

Metai	1978	1979	1980	1981	1987	1988	1989
Laikyta asmenų	88	54	66	73	44	21	11*

Lentelė sudaryta remiantis: LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1978–1981 m. darbo ataskaitos, LYA, f. K-1, ap. 13, b. 34, l. 9; b. 36, l. 4; b. 38, l. 11; b. 41, l. 2; LSSR KGB tardymo izoliatoriaus tarnybos patikrinimo pažyma, *ibid.*, b. 62, l. 60.

* Per devynis mėnesius.

Už nepriekaištingą elgesį ir sąžiningą darbą suimtieji arba nuteistieji būdavo paskatinami – jiems padėkojama žodžiu, sutrumpinamas bausmės atlikimo laikas, prailginamas pasivaikščiojimo laikas. 1972 m. už nepriekaištingą elgesį ir sąžiningą darbą aštuoni nuteistieji paskatinti, keturi anksčiau laiko išleisti; 1973 m. trys paskatinti, šeši išleisti anksčiau laiko (plačiau žr. lentelę Nr. 7).

Už nustatytų taisyklių pažeidimus tardymo izoliatoriuje laikomi asmenys galėjo būti nubausti įspėjimu, turėdavo tvarkyti izoliatoriaus patalpas (ne pagal grafiką), vieną mėnesį negaudavo siuntinių ir negalėdavo apsipirkti, iki dešimties parų būdavo uždaryti į karcerį. 1975 m. keturi asmenys už nustatytų taisyklių pažeidimus buvo nubausti administracine tvarka⁸⁴. Paprastai būdavo apsiribojama žodiniais įspėjimais, bet už šiurkščius taisyklių pažeidimus tardymo izoliatoriaus vadovybė nevengdavo suimtųjų uždaryti ir į karcerį. 1974 m. rugsėjo 23 d. Z. Budrevičius, kaltinamas antisovietine agitacija ir propaganda, buvo uždarytas į karcerį už tai, kad susitikęs su žmona mėgino jai perduoti kito suimtojo raštelį⁸⁵.

Nemažai informacijos apie LSSR KGB tardymo izoliatoriuje laikytus asmenis yra ir metinėse izoliatoriaus ataskaitose. Jose užfiksuoti suimtųjų nusižengimai, neleistini veiksmai, mėginimai pabėgti, nusižudyti ar kiti ypatingi atsitikimai. Antai 1978 m. rugsėjo 6 d. tardymo izoliatoriaus budėtojo pareigas ei-

nantis kontrolierius N. Chomčenka lydėdamas suimtuosius iš tualetu atkreipė dėmesį į suimtąjį Poluektovą (anksčiau teistas už sunkų kriminalinį nusikaltimą ir įtariamas tyčiniu Navicko nužudymu bei prisidėjimu prie LSSR KGB Klaipėdos miesto skyriaus pareigūno Kučerovo nužudymo), kuris būdamas tualete aplink ranką stipriai apsvyniojo šlapią rankšluostį. Sunerimęs kontrolierius N. Chomčenka į pagalbą pasikvietė dar du kontrolierius. Vėliau išsiaiškinta, kad suimtas Poluektovas norėjo užpulti kontrolierių, atimti raktus ir pabėgti iš tardymo izoliatoriaus. Pamatęs sustiprintą apsaugą, suimtas savo ketinimų atsisakė. 1978 m. sausio mėn. jaun. kontrolierius A. Narvidas apžiūrinėdamas kameras aptiko du antisovietinio pobūdžio raštelius, kuriuos parašė už antisovietinę veiklą nuteistas Jaškūnas. 1978 m. balandžio mėn. jaun. kontrolierius Zbignevas Ingilėvičius tualete prie vamzdžio rado įtariamojo kontrabanda Ozerinijaus parašytą raštelį savo bendrininkams, kaip elgtis tardymo metu.

Tačiau izoliatoriuje laikomų asmenų tikrinimo metu pasitaikydavo ir klaidų. Antai kontrolierius K. Pščiolovskis tikrindamas sulaikytąjį Stonkų, grįžusį iš teismo, nerado 25 rb, kuriuos sulaikytasis įsinešė į kamerą. Jaun. kontrolierius J. Vaicekauskas, grąžindamas suimtajam Makarovui asmeninius daiktus iš sandėlio, neaptiko skutimosi peiliukų. Pinigai ir skutimosi peiliukai buvo surasti tik po kurio laiko⁸⁶.

Lentelė Nr. 7

LSSR KGB tardymo izoliatoriuje paskatintų, anksčiau laiko išleistų ir administracinėmis nuobaudomis nubaustų sulaikytųjų skaičius

Metai	1972	1973	1975	1978	1979	1980	1981	1982
Paskatinti	8	3	–	5	4	7	9	8
Išleisti anksčiau laiko	4	6	–	3	7	–	–	–
Nubausti	5	4	4	1	4	2	2	2

Lentelė sudaryta remiantis LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1972–1973 m., 1975 m., 1978–1982 m. darbo ataskaitomis, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 421, l. 8; b. 434, l. 21; b. 465, l. 12; ap. 13, b. 34, l. 10; b. 36, l. 4; b. 38, l. 15; b. 41, l. 4; b. 42, l. 9.

1980 m. LSSR KGB tardymo izoliatorius gavo specialiai nuteistiesiems vežti įrengtą automobilį „YA3-452“. Devintojo dešimtmečio pradžioje padaugėjus už antisovietinę veiklą suimtų asmenų ir jiems atsisakant vykdyti kai kuriuos įforminimo veiksmus (ypač daktiloskopuoti), buvo siūloma įrengti tokį prietaisą, su kurio pagalba būtų galima jėga daktiloskopuoti į izoliatorių pristatytus asmenis⁸⁷.

Paskutiniaisiais sovietinės santvarkos egzistavimo metais tardymo izoliatoriuje laikomų asmenų skaičius labai sumažėjo: 1987 m. buvo laikomi 44 asmenys, 1988 m. – 21, o per 1989 m. devynis mėnesius – 11 asmenų⁸⁸. Tai galėjo būti susiję su bendru saugumo organų veiklos susilpnėjimu. (Tardymo izoliatoriuje laikomų asmenų skaičiaus kaita atsispindi lentelėje Nr. 8.)

Lentelė Nr. 8

Asmenų, laikytų LSSR KGB tardymo izoliatoriuje, skaičiaus kaita (metų pabaigoje)

Metai	1973	1974	1976	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1988	1989
1. Laikoma asmenų	28	21	30	7	27	18	18	20	13	38	27	4	6
a) tardomi KGB organų	10	4	10	1	4	4	1	–	2	2	3	–	–
b) tardomi MVD organų	1	1	1	–	–	–	1	6	2	4	3	–	3
c) tardomi prokuratūros	–	–	–	–	–	2	2	2	–	12	1	–	–
d) tardomi teismo organų	2	6	3	–	3	1	3	1	–	–	9	1	1
2. Atvyko per mėnesį	9	*	*	3	5	1	2	–	3	7	3	–	*
a) susiję su KGB organais	3	*	*	1	1	–	1	–	1	2	1	–	*
b) susiję su MVD organais	–	*	*	–	1	–	1	–	2	–	–	–	*
c) susiję su prokuratūros organais	–	*	*	–	–	–	–	–	–	2	–	–	*
d) atvyko iš kitų kalinimo vietų	6	*	*	2	3	1	–	–	–	3	2	–	*
3. Išvyko per mėnesį	3	*	*	3	8	3	3	7	1	7	5	–	*
4. Nuteistieji	15	10	16	6	20	11	11	11	9	20	11	3	2
a) naudojami operatyviais tikslais	8	5	12	4	11	7	6	6	5	14	8	1	–
b) liudytojai	–	1	1	–	2	–	–	–	1	2	–	–	–
c) kasaciniai	2	–	–	–	2	1	–	–	–	1	–	–	–
d) naudojami ūkiniam izoliatoriaus darbams	5	4	3	2	5	3	5	5	3	3	3	2	2
e) nuteisti išimtinė mirties bausme	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

Lentelė sudaryta remiantis LSSR KGB tardymo izoliatoriuje laikomų asmenų skaičiaus ir judėjimo suvestinėmis, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 421, l. 175–176; b. 434, l. 164–165; b. 465, l. 194–195; ap. 13, b. 34, l. 133–134; b. 36, l. 167–168; b. 38, l. 192–193; b. 41, l. 114–115; b. 42, l. 154; b. 43, l. 134; b. 46, l. 156; b. 50, l. 138; b. 57, l. 60; b. 62, l. 52.

* Nėra duomenų.

IŠVADOS

1959 m. birželio 23 d. supaprastinus SSRS KGB Kalėjimų skyrių, KGB tardymo izoliatoriai buvo perduoti Įskaitos ir Archyvų skyriams (nuo 1966 m. – 10-asis skyrius) tiek centre, tiek periferijoje. 1959 m. rugsėjo mėn. LSSR KGB administracinio pastato pusrūsiuose buvęs vidaus kalėjimas buvo reorganizuotas į KGB tardymo izoliatorių, kuris veikė iki pat sovietinės santvarkos žlugimo Lietuvoje.

Išlikę dokumentai (dalis sunaikinti arba išvežti į Rusijos Federacijos archyvus) padeda susidaryti vaizdą apie LSSR KGB tardymo izoliatoriaus pusrūsiuose laikytų asmenų buities sąlygas, suimtuosius prižiūrinčių kontrolierių veiklą, jų nusižengimus, „teigiamus darbo rezultatus“. Nuolatiniai tikrinimai atskleidavo tardymo izoliatoriaus veiklos netobulumus, kurie po pastabų visuomet buvo šalinami.

Daugiausia rūpesčių tardymo izoliatoriaus viršininkui keldavo nuolat drausmę pažeidinėjantys kontrolieriai. Dažniausiai pasitaikantys nusižengimai buvo vėlavimas, girtavimas darbo vietoje, dokumentų pametimas, netarnybiniai santykiai su izoliatoriuje laikomais asmenimis. Pažeidę drausmę kontrolieriai buvo baudžiami administracinėmis baudomis, o nepasitaisę anksčiau laiko išleidžiami į atsargą.

Kaip ir kiekviename kolektyve, ypač buvo rūpinamasi politiniu-idėjiniu izoliatoriaus

darbuotojų auklėjimu. Neretai daugiau dėmesio buvo skiriama politiniam darbui negu laikomų asmenų apsaugai ir pan. Tardymo izoliatoriuje veikė partinė organizacija, tiesa, iš pradžių negausi; buvo sukurta komjaunimo organizacija, jauni darbuotojai rengiami stoti į SSKP. Buvo leidžiamas sienlaikraštis, įrengiami įvairūs stendai, vyko socialistinis lenktyniavimas tarp pamainų ir kontrolierių.

Didžioji dalis tardymo izoliatoriuje laikytų asmenų buvo tardomi saugumo organų. KGB pirmininko arba jo pavaduotojo raštišku leidimu izoliatoriuje galėjo būti laikomi ir MVD ar prokuratūros tardomi suimtieji. Iki devintojo dešimtmečio vidurio daugumą suimtųjų sudarė KGB dominę asmenys. Dokumentuose yra išlikę keli suimtųjų sąrašai, iš kurių galima spręsti, kad labiausiai paplitę saugumo organų kaltinimai buvo antisovietinė agitacija ir propaganda bei valiutinių operacijų pažeidinėjimas.

Tyrinėjant LSSR KGB tardymo izoliatoriuje laikytų asmenų skaičių galima teigti, kad jis atitiko KGB veiklos aktyvumą. Nuo devintojo dešimtmečio antrosios pusės susilpnėjus saugumo organų veiklai, sumažėjo KGB tardomų asmenų skaičius ir tardymo izoliatoriuje daugiausia buvo laikomi kriminaliniais nusikaltimais kaltinami asmenys. Norint išsamiau išanalizuoti LSSR KGB tardymo izoliatoriaus veiklą, reikėtų patyrinėti ir izoliatoriuje laikytų asmenų prisiminimus.

Nuorodos

¹ S. Vaitiekus, „Pokario metais Vilniaus centre buvo nužudyta apie tūkstantį žmonių“, *Lietuvos rytas*, 1998, rugpjūčio 22; S. Vaitiekus, „Mirties fabrikas ketvirtį amžiaus veikė Lukiškių aikštės pašonėje“, *Respublika*, 1999, rugpjūčio 4.

² VČK Ypatingojo skyriaus vidaus (slaptojo) kalėjimo bendroji instrukcija, Rusijos Federacijos valstybinio archyvo Mokslinė biblioteka (kopijos saugomos autoriaus asmeniniame archyve).

³ L. Truska, A. Anušauskas, I. Petravičiūtė, *Sovie-*

tinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais, Vilnius, 1999, p. 14–15.

⁴ A. Kokurinas, „SSRS NKGB–MGB struktūra“, *Genocidas ir rezistencija*, 1997, Nr. 2, p. 47.

⁵ L. Truska, A. Anušauskas, I. Petravičiūtė, op. cit., p. 42.

⁶ S. Vaitiekus, „Pokario metais Vilniaus centre ...“.

⁷ *Лубянка: ВЧК–КГБ*, сост. А. Кокурин, Н. Петров, Москва, 1997, с. 81.

⁸ Ibid., с. 82.

⁹ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1979 m. darbo ataskaita, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 13, b. 36, l. 4.

¹⁰ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1982 m. darbo ataskaita, *ibid.*, b. 42, l. 7.

¹¹ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus tarnybos patikrinimo pažyma, *ibid.*, b. 46, l. 50.

¹² *Ibid.*, b. 62, l. 60.

¹³ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1964 m. pasas, *ibid.*, b. 30, l. 5.

¹⁴ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1973 m. pasas, *ibid.*, l. 7.

¹⁵ SSRS KGB tardymo izoliatorių tarnybos organizavimo instrukcija, *ibid.*, ap. 46, b. 129, l. 139.

¹⁶ LSSR KGB darbuotojų kartoteka, *ibid.*, ap. 61.

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ SSRS KGB tardymo izoliatorių tarnybos organizavimo instrukcija, *ibid.*, ap. 46, b. 129, l. 143.

¹⁹ LSSR KGB darbuotojų kartoteka, *ibid.*, ap. 61.

²⁰ S. Vaitiekus, „Pokario metais Vilniaus centre ...“.

²¹ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1972 m. ir 1975 m. darbo ataskaitos, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 421, l. 9, 10; b. 465, l. 14, 16.

²² LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1973 m. darbo ataskaita, *ibid.*, b. 434, l. 19.

²³ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus veiklos patikrinimo pažyma, *ibid.*, b. 465, l. 130.

²⁴ Apie 1974 m. birželio 21 d. įsakymo Nr. 41 c vykdymą, *ibid.*, l. 128.

²⁵ Pažyma apie tarnybos, drausmės ir auklėjamojo darbo padėtį LSSR KGB tardymo izoliatoriuje, *ibid.*, l. 134.

²⁶ *Ibid.*, l. 133.

²⁷ *Ibid.*, l. 139–140.

²⁸ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1978 m. darbo ataskaita, *ibid.*, ap. 13, b. 34, l. 10.

²⁹ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus tarnybos patikrinimo pažyma, *ibid.*, l. 90.

³⁰ *Ibid.*, l. 91–94.

³¹ LSSR KGB tarnybinės veiklos trūkumų pašalinimo ir darbuotojų drausmės stiprinimo planas, *ibid.*, l. 95.

³² LSSR KGB tardymo izoliatoriaus tarnybos patikrinimo pažyma, *ibid.*, b. 42, l. 107.

³³ Pažyma apie politinę ir tarnybinę-karinę padėtį LSSR KGB tardymo izoliatoriuje, *ibid.*, b. 43, l. 23.

³⁴ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus tarnybos patikrinimo pažyma, *ibid.*, b. 62, l. 60, 61.

³⁵ LSSR KGB pirmininko pavaduotojo plk. V. Zvezdenkovo raštas Nr. 12/5003 SSRS KGB 10-ojo skyriaus viršininkui gen. mjr. A. Fokinui, *ibid.*, b. 34, l. 130.

³⁶ Pažyma apie LSSR KGB tardymo izoliatoriaus darbuotojų dalyvavimą 1977–1979 m. teismo procesuose, siekiant užtikrinti patikimą suimtųjų apsaugą ir izoliaciją, *ibid.*, l. 131, 132.

³⁷ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1973 m. darbo ataskaita, *ibid.*, ap. 10, b. 434, l. 21.

³⁸ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1982 m. darbo ataskaita, *ibid.*, ap. 13, b. 42, l. 11.

³⁹ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1972 m. darbo ataskaita, *ibid.*, ap. 10, b. 421, l. 10.

⁴⁰ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1975 m. darbo ataskaita, *ibid.*, b. 465, l. 14.

⁴¹ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1978 m. darbo ataskaita, *ibid.*, ap. 13, b. 34, l. 11.

⁴² Pažyma apie tarnybos, drausmės ir auklėjamojo darbo padėtį LSSR KGB tardymo izoliatoriuje, *ibid.*, ap. 10, b. 465, l. 134.

⁴³ Pažyma apie politinę ir tarnybinę-karinę padėtį LSSR KGB tardymo izoliatoriuje, *ibid.*, ap. 13, b. 43, l. 20.

⁴⁴ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1973 m. darbo ataskaita, *ibid.*, ap. 10, b. 434, l. 20.

⁴⁵ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1978 m. darbo ataskaita, *ibid.*, b. 34, l. 7.

⁴⁶ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1975 m. darbo ataskaita, *ibid.*, b. 465, l. 11.

⁴⁷ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus vidaus ir išorės apsaugos postų 1970 m. rugpjūčio 3 d. tabelis, *ibid.*, ap. 13, b. 30, l. 16.

⁴⁸ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus vidaus ir išorės apsaugos postų 1973 m. rugpjūčio 3 d. tabelis, *ibid.*, l. 17.

⁴⁹ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1975 m. darbo ataskaita, *ibid.*, ap. 10, b. 465, l. 12.

⁵⁰ SSRS KGB 10-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo plk. A. Krajuškino 1988 m. birželio 1 d. raštas Nr. 10/5-91 LSSR KGB pirmininko pavaduotojui S. Caplinui, *ibid.*, ap. 13, b. 57, l. 59.

⁵¹ SSRS KGB 10-ojo skyriaus Tardymo izoliatorių poskyrio viršininko pavaduotojo pplk. Rudakovo 1976 m. rugpjūčio 2 d. raštas Nr. 10/2-198 LSSR KGB tardymo izoliatoriaus viršininkui mjr. K. Petrauskui, *ibid.*, ap. 10, b. 465, l. 132.

⁵² SSRS KGB pirmininko 1990 m. birželio 12 d. įsakymas Nr. 0332 „Dėl papildomų priemonių siekiant užkirsti kelią ypatingiems atsitikimams ir apsaugoti tardymo izoliatorių darbuotojus“, *ibid.*, ap. 46, b. 189, l. 206.

⁵³ *Ibid.*, l. 207, 212.

⁵⁴ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1964 m. pasas, *ibid.*, ap. 13, b. 30, l. 2.

⁵⁵ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus patikrinimo metu rastų trūkumų pašalinimo planas, *ibid.*, b. 42, l. 112–113.

⁵⁶ LSSR KGB tarnybinės veiklos trūkumų pašalinimo ir darbuotojų drausmės stiprinimo planas, *ibid.*, b. 34, l. 96.

⁵⁷ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1978 m. darbo ataskaita, *ibid.*, l. 11.

⁵⁸ Žr. S. Vaitiekus, „Pokario metais Vilniaus mieste ...“.

⁵⁹ LSSR KGB pirmininko gen. mjr. J. Petkevičiaus 1979 m. rugsėjo 19–20 d. raštas Nr. 12/4004 karinės dalies Nr. 3404 vadui gen. mjr. D. Šmaliukui, LYA, f. K-1, ap. 13, b. 34, l. 104.

⁶⁰ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1973 m. pasas, *ibid.*, b. 30, l. 11.

⁶¹ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus tarnybos patikrinimo pažyma, *ibid.*, b. 42, l. 109.

⁶² LSSR KGB tardymo izoliatoriaus patikrinimo metu rastų trūkumų pašalinimo planas, *ibid.*, l. 112–113.

⁶³ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1975 m. darbo ataskaita, *ibid.*, ap. 10, b. 465, l. 12.

⁶⁴ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1973 m. darbo ataskaita, *ibid.*, b. 434, l. 23.

⁶⁵ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1973 m. pasas, *ibid.*, ap. 13, b. 30, l. 7.

⁶⁶ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1978 m. darbo ataskaita, *ibid.*, b. 34, l. 11.

⁶⁷ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1975 m., 1978–1980 m. darbo ataskaitos, *ibid.*, ap. 10, b. 465, l. 15; ap. 13, b. 34, l. 10; b. 36, l. 9; b. 38, l. 17.

⁶⁸ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1981 m. darbo ataskaita, *ibid.*, b. 41, l. 7.

⁶⁹ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1973 m. pasas, *ibid.*, b. 30, l. 10.

⁷⁰ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus tarnybos patikrinimo pažyma, *ibid.*, ap. 10, b. 434, l. 130, 131.

⁷¹ *Ibid.*, ap. 13, b. 34, l. 92.

⁷² LSSR KGB tarnybinės veiklos trūkumų pašalinimo ir darbuotojų drausmės stiprinimo planas, *ibid.*, l. 96.

⁷³ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1978 m. darbo ataskaita, *ibid.*, l. 12.

⁷⁴ Karinės dalies Nr. 55002 viršininko pavaduotojo plk. S. Kozlovo 1981 m. birželio 9 d. raštas Nr. 20/3-1945 karinės dalies Nr. 51156 viršininko pavaduotojui gen. mjr. V. Zvezdenkovui, *ibid.*, b. 38, l. 116.

⁷⁵ LSSR KGB pirmininko pavaduotojo plk. V. Paplauško 1983 m. sausio 26 d. raštas Nr. 12/561 SSRS KGB 10-ojo skyriaus viršininko pavaduotojui plk. V. Stepanovui, *ibid.*, b. 42, l. 30.

⁷⁶ LSSR KGB viršininko pavaduotojo gen. mjr. V. Zvezdenkovo 1983 m. rugpjūčio 22 d. raštas Nr. 12/5054 SSRS KGB 10-ojo skyriaus viršininkui gen. mjr. A. Fokinui, *ibid.*, l. 114–115.

⁷⁷ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus patikrinimo metu rastų trūkumų pašalinimo planas, *ibid.*, b. 46, l. 38–39.

⁷⁸ LSSR KGB pirmininko gen. ltn. J. Petkevičiaus 1985 m. spalio 8 d. raštas Nr. 12/6306 SSRS KGB 10-ojo skyriaus viršininkui gen. mjr. A. Fokinui, *ibid.*, l. 139.

⁷⁹ SSRS KGB tardymo izoliatorių nuostatai, *ibid.*, b. 43, l. 84–85.

⁸⁰ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1975 m. darbo ataskaita, *ibid.*, ap. 10, b. 465, l. 12.

⁸¹ 1980 m. gruodžio mėn. LSSR KGB tardymo izoliatoriuje laikomų asmenų sąrašas, *ibid.*, ap. 13, b. 36, l. 189–190.

⁸² Suimtųjų ir nuteistųjų laikymo tardymo izoliatoriuose sąlygos, *ibid.*, ap. 46, b. 129, l. 203–208.

⁸³ *Ibid.*, l. 204.

⁸⁴ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1975 m. darbo ataskaita, *ibid.*, ap. 10, b. 465, l. 12.

⁸⁵ Nutarimas dėl administracinės nuobaudos skyrimo suimtajam, *ibid.*, b. 416, l. 189.

⁸⁶ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1978 m. darbo ataskaita, *ibid.*, ap. 13, b. 34, l. 8–9.

⁸⁷ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus 1982 m. darbo ataskaita, *ibid.*, b. 42, l. 13.

⁸⁸ LSSR KGB tardymo izoliatoriaus tarnybos patikrinimo pažyma, *ibid.*, b. 62, l. 60.

Gauta 2001 01 19

Vilniaus universiteto Istorijos fakultetas,
Universiteto g. 3, Vilnius

Mindaugas Žiūkas

THE LSSR KGB INTERROGATION CELLS BETWEEN 1959 AND 1991

Summary

The article deals with the KGB interrogation cells fitted out in the basement of the LSSR KGB administrative building. The KGB prison, converted into interrogation cells in 1959, was used until the fall of the Soviet regime in 1991.

Besides prisoners under investigation by the KGB, people charged with criminal offences could also be kept there. Until the late 1980s, however, most of the detained were people being interrogated by the KGB.

In contemporary historiography, nothing has been recorded about the KGB interrogation cells in the basement. Documents kept at the Lithuanian Special Archives have been researched for this article.

Among them were KGB annual reports, various notes, and correspondence with different institutions in Lithuania and the USSR, which disclose the actions of the staff of the interrogation cells and the living conditions in the cells. There is also some information about the treatment of the detainees, drinking while on duty and other non-statutory actions, attempts at escaping by the prisoners, attempts to attack the guards and attempts at suicide.

As some of the documents have been destroyed or taken to archives in the Russian Federation (mainly records from before the 1970s), a comprehensive analysis of the work of the interrogators is difficult.

II DALIS. Pogrindinė organizacija „Laisvę Lietuvai“*

1955 m. Pandėlio vidurinės mokyklos devintų dešimtų klasių moksleiviai pradėjo kurti kitą pogrindinę organizaciją. Iniciatorius buvo Algis Susnys, pažinojęs 1953 m. sunaikintos pogrindinės organizacijos Lietuvos jaunimo sąjungą „Vytis“ vadovą Kazį Daugelavičių. Į Pandėlio vidurinę mokyklą A. Susnys atėjo 1952 m. iš Suvainiškių mokyklos ir kelis mėnesius kartu su K. Daugelavičiumi gyveno pas tą pačią buto šeimininkę Panemunio gatvėje Nr. 30. Kambario vyresniojo draugo suėmimas sukretė patriotiškai nusiteikusių jaunuolių.

Partizaninio karo atgarsiai visuomenėje dar nebuvo išblėšę: Pandėlio apylinkėse tebeveikė pora paskutiniųjų partizanų, kaimuose pasitaikydavo partizanų spaudos, moksleiviai persirašinėdavo į dainų sąsiuvinius partizanų dainas. Jaunimas skaitė „Raudonąjį rojų“, o apylinkėse retsykais pasirodydavo rusų emigrantų Nacionalinės darbo sąjungos atsišaukimų ir šios organizacijos laikraščio „Posev“ numerių, kuriuos paskleisdavo lėktuvai.

A. Susnio ir jo draugo Petro Plumpos tėviškėse buvo žurnalų „Karys“ ir „Trimitas“ komplektai, viena kita nepriklausomybės metų knyga; jas jaunimas skaitė ir patys mėgino šį bei tą rašyti.

1955 m. birželio 20 d. A. Susnio paskatinti būrelis moksleivių – Rimantas Greiška, Nijolė Gaškaitė, P. Plumpa ir pats A. Susnys parašė keliasdešimt atsišaukimų, kuriuos išplatino Pandėlio, Suvainiškių, Konstantinavos, Paliepių ir Vilkolių apylinkėse.

Nors pogrindinė organizacija formaliai dar nebuvo sukurta, tačiau po vasaros atostogų susirinkę į mokyklą dešimtų vienuoliktų klasių moksleiviai pradėjo leisti rankraštinių laikraštelių „Laisvės balsas“. Idėją leisti laikraštėlį pasiūlė A. Susnys, tam turėjo įtakos ir tai, kad dauguma grupelės narių bandė save išreikšti kūryboje. P. Plumpa, kurio brolis Albertas buvo partizanas ir kalėjo Vorkutos lageryje (tėvas irgi buvo patyręs Gulago „svetingumą“), rašė romaną apie partizaninį pasipriešinimą „Kruvina pašvaistė“, buvo parašęs apsakymą „Prie Nemuno“; N. Gaškaitė kūrė eilėraščius ir apsakymus; prie grupelės netrukus prisidėjęs Donatas Bičiūnas buvo parašęs apsakymą „Ledas lūžta“, rašė dienoraštį. Tad kūrybinės energijos užteko. Pirmasis „Laisvės balso“ numeris buvo vos poros lapų, tačiau netrukus laikraštėlis jau sudarė visą sąsiuvinį. Iki 1956 m. pavasario išėjo šeši laikraščio numeriai. Jame buvo publikuojami analitiniai publicistiniai straipsniai, politinių įvykių komentarai, mėginama kritiškai įvertinti Lenino–Stalino

* Autorė straipsnio nespėjo baigti, todėl II dalis skelbiama be nuorodų. I dalį žr. žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ 2000 m. 2(8) numeryje.

raštų teiginius ir su jais polemizuoti, ypač nacionalinės politikos klausimais, atskleisti komunistinės ideologijos totalitarinę prigimtį, demaskuoti okupacinės valdžios represinę politiką ir neutralizuoti komunistinę propagandą. „Komunistai, okupavę Lietuvą, stengiasi įsigyti savo talkininkų jaunimo tarpe, kad galėtų sau užsitikrinti viešpatavimą okupuotuose kraštuose“, – buvo rašoma viename iš straipsnių. Laikraščio leidėjai aiškino, kad Stalino kulto pasmerkimas nereiškia sistemos demokratizavimo ir okupacijos panaikinimo. Keliamas problemas atspindėjo straipsnių pavadinimai: „Komunistinė teorija ir praktika“, „XX komunistų partijos suvažiavimas“, „Apie tarybinę armiją“, „Jaunimo uždaviniai“ ir pan. Laikraštelyje buvo spausdinami patriotiniai eilėraščiai ir apsakymai. „Laisvės balsą“ skaitė ir jame bendradarbiavo nemažas būrys moksleivių: be jau minėtų, A. Susnio ir R. Greiškos bendraklasiai Česlovas Kučinskas, Aloyzas Karpinskas, Julius Patūpa, Vytautas Šiaučiūnas, Juozas Jurevičius ir kt.

Prieš Naujuosius metus, 1955 m. gruodžio 20–28 d. grupės nariai spausdintomis raidėmis perrašė ir Pandėlyje išplatino atsišaukimus, kuriuose kvietė nepamiršti Lietuvos okupacijos padarinių ir neprarasti išsivadavimo vilties. Artėjant Lietuvos nepriklausomybės dienai 1956 m. vasario 15-osios vakare Apaščios kaime Č. Kučinskas išplatino antisovietines karikatūras, o Pandėlyje ant ištremtų žmonių namo, kuriame buvo įkurdinta taupomoji kasa, N. Gaškaitė užrašė šūkį „Tegyvuoją Vasario 16!“ Kovo pradžioje dvi karikatūras grupės nariai iškabino „Naujosios sodybos“ kolūkyje.

Jaunimo nuotaikos atsispindėjo vieno iš grupės narių – D. Bičiūno dienoraštyje. Vasario 16 d. išvakarėse jis rašė: „Taip, aš tikiu, tvirtai tikiu ateisiant pavasarį. Neilgai jau laukti ir kentėti. Kada upės sulaužys tvirtą ledo dangą, kada laukai nusimes sunkią sniego skrandą, tu pakilsi žaliu, gležnu dai-

gelio, o kloniais ir pievomis skris galinga laisvės daina, apkurtinanti ir pritrenkianti senąją žiemą. [...] Bėga metai, kiti. Nepriklausomybė išduodama Lietuvos judų, išdavusių ją ir jos dirbančiuosius žmones už pinigus. Keletas išdavikų visos Lietuvos vardu nutarė parduoti Lietuvą sovietams“.

Antrosios sovietinės okupacijos pradžią taikliai aprašė savo romane P. Plumpa: „Sekančią dieną visais pakraščiais jau slampinėjo išvargę, apdulkėję ir alkani rusų kareiviai, ieškodami ko nors pavalgyti ar pavogti. Jei kas pasiūlydavo jiems degtinės ar alaus, tada jie atiduodavo tiems savo milines, atsargines kelnes ir marškinius, kad tik gautų pasigerti ir užmiršti bei nebejausti to kasdienio iki pat kaulų įkyrėjusio vargo, skurdo, alkio ir nemigos“. Pagrindinis romano herojus Juozas Grigonis nedvejodamas pasirinko partizano kelią; jis aiškino draugams, kad „jeigu mes dabar taip susiburtumėm prieš raudonikius, tai, galvoju, ir paties rusio sąjungininkai mums padėtų“.

Tai buvo dar labai artima tikrovė. Vėliau teisme P. Plumpa aiškino: „Aš savo romane, kurį pavadinau „Kruvina pašvaistė“, rašiau grynus faktus, kuriuos girdėjau iš žmonių arba pats išgyvenau“.

Besiplečiančią jaunuolių veiklą pastebėjo KGB. Jau pirmuosius atsišaukimus keli sovietiniai aktyvistai atnešė į KGB Pandėlio rajono skyrių. Netrukus buvo užverbuotas viename bute su A. Susniu gyvenęs bendraklasis B. S. Tapęs agentu Lakūnu jis ieškojo būdų pateisinti čekistų pasitikėjimą. A. Susnys buvo jam rodęs rusišką Nacionalinės darbo sąjungos atsišaukimą. Pasiknaisiojęs kambario draugo sąsiuvinuose, Lakūnas pranešė operatyvininkui, kad A. Susnys turi antisovietinių užrašų. Tuoju buvo suplanuota akcija. KGB nurodymu mokymo dalies vedėja po pamokų užlaikė mokykloje A. Susnį ir kartu gyvenantį J. Jurevičių, o agentas Lakūnas, grįžęs namo, nunešė į KGB skyrių A. Susnio užrašus, kuriuos čekistai persifo-

tografavo. Tačiau A. Susnys, pajutęs įtarimą, paprašė mokyimo dalies vedėją trumpam išleisti iš klasės ir greitai parbėgęs (gyveno visai netoli mokyklos) pamatė, kad jo sąsiuvinų nėra. Kai vakare grįžo iš mokyklos, visi popieriai vėl buvo padėti į vietą. Neliko abejonų, kad B. S. šnipinėja kambario draugus, tad reikėjo laukti tolesnių KGB veiksmų. Tą po pavojinga rašyti atsišaukimus ranka. D. Bičiūnui pavyko gauti šrifto raides nuo rašomosios mašinėlės, tačiau tekstams rinkti jų buvo per mažai. Saugodamasis agento A. Susnys bijojo gautas raides laikyti savo kambaryje, todėl paslėpė jas apleistose žydų kapinėse. Po kurio laiko raidės dingo.

Tuo metu Sovietų Sąjungoje prasidėjo vadinamasis „atlydis“. 1956 m. kovo 24 d. SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas paskelbė įsaką dėl politinių kalinių bylų peržiūrėjimo. Iš konclagerių ir tremties pradėjo masiškai grįžti žmonės. Grįžo ir prieš trejus metus suimti Pandėlio vidurinės mokyklos moksleiviai, pagrindinės organizacijos Lietuvos jaunimo sąjunga „Vytis“ nariai. Tarp jų buvo ir R. Greiškos pusbrolis A. Greiška. Už menkesnius antisovietinius veiksmus KGB vengė kelti baudžiamąsias bylas ir vis plačiau naudojo vadinamąją profilaktiką – perspėdavo, svarstydavo kolektyvuose, pasmerkėdavo spaudoje ir pan. Išsiaiškinę, kad Pandėlio vidurinės mokyklos moksleiviai leidžia pagrindinį laikraštėlį, saugumiečiai 1956 m. balandžio mėnesį suėmė R. Greišką, o jo namuose padarė kratą. Laimei, R. Greiška spėjo turėtą atsišaukimą pakišti po audimo staklių koja ir čekistai jo neaptiko. R. Greiška buvo išvežtas į Vilnių ir kelias dienas tardomas. Saugumiečiams rūpėjo sužinoti apie laikraštėlio „Laisvės balsas“ leidybą ir partizanų satyrinę poemą „Raudonasis rojus“. Matyt, įvertindami tą faktą, kad R. Greiškos pusbrolis buvo politinis kalinys, operatyvininkai laikė Rimantą pagrindinės organizacijos vadovu. Trumpam buvo sulaukyti ir KGB Pandėlio ra-

jono skyriuje apklausti A. Susnys ir N. Gaškaitė. Jie kategoriškai neigė, kad prisidėjo prie atsišaukimų platinimo ir laikraščio leidybos, tad buvo paleisti. Buvo paleistas ir R. Greiška, tačiau prieš pat brandos egzaminus jį pašalino iš vidurinės mokyklos, nors mokėsi vien penketais (po metų dirbdamas melioracijoje grioviakasiu jis eksternu išlaikė brandos egzaminus ir vėliau baigė Kauno politechnikos institutą).

R. Greišką išmetus iš mokyklos, o N. Gaškaitei išvažiavus studijuoti į Kauno politechnikos institutą, laikraštėlio leidyba 1956 m. rudenį sustojo. Likę grupės nariai mokėsi paskutinėje vidurinės mokyklos klasėje.

1956 m. Vengrijos revoliucija sujungė Lietuvos visuomenę ir iš naujo sužadino antikomunistines nuotaikas. Vilniaus ir Kauno miestų kapinėse įvyko didžiulės demonstracijos. Kauno miesto kapinėse susirinko 3–4 tūkst. žmonių, juos išsklaidė milicija ir vidaus kariuomenė. Demonstracijoje dalyvavusi N. Gaškaitė buvo sukrėsta čekistų brutalumo ir sujaudinta spontaniškai prasiveržusio žmonių laisvės troškulio. „Aš vedžiau antisovietinę agitaciją prieš tarybinę santvarką Lietuvoje todėl, kad ji man nepatinka. Aš norėjau matyti Lietuvą nepriklausomą, laisvą, be tarybinės santvarkos. Toks buvo mano pagrindinis tikslas“, – vėliau aiškino ji tardytojui.

Tačiau šio tikslo buvo galima siekti tik turint bendraminčių, o patekus į naują aplinką jų rasti buvo sunku. Liko vienintelė išraiškos forma – eilėraščiai.

*Jeį nusviro galva
Budapešto širdy,
Dega kraujo spalva
Ten dangaus pakraštys.*

*Jeį sukniubo sūnus
Žemaitijos miškuos,
Tuoį bežvaigždžiam danguj
Žarija sužioruos.*

*O kur kraujas nukris,
Ten rasa suspindės,
Ir pakils vyturys
Iš pašauto širdies.*

Tą patį rudenį ji parašė apsakymą apie profesorių, kuris, paveiktas Vengrijos įvykių, per Vėlinių demonstraciją Kaune pasakė antikomunistinę kalbą ir už tai buvo suimtas. Teisme profesorius kalbėjo: „Tada ne mes, o jūs atsidursite kaltinamųjų suole. Čia jus kaltins ne prokuroras, o milijonai sūnų netekusių Vengrijos, Lenkijos, Lietuvos motinų, milijonai kalėjusių tolimuose lageriuose“.

N. Gaškaitės literatūrinius bandymus Glavlito cenzorius L. Burokas, atlikęs baudžiamosios bylos rankraščių literatūrinę ekspertizę, įvertino taip: „Aukščiau minėtuose eilėraščiuose ir straipsniuose šmeižiama tarybų valdžia ir komunistų partija“.

Eilėraščius N. Gaškaitė parodė kurso draugei, kuri 1957 m. vasario mėnesį supažindino ją su ką tik iš lagerio grįžusiu pusbroliu Aleksandru Krasausku. N. Gaškaitė į žmogų, šešerius metus praleidusį Gulage, žiūrėjo kaip į tikrą didvyrį. Tuo tarpu A. Krasausko teistumas iš dalies buvo nelemtas atsiktinumas.

A. Krasauskas mokėsi Kauno 8-ojoje gimnazijoje. 1948 m. buvo suimta grupė gimnazistų, palaikiusių ryšį su Kęstučio apygardos partizanais ir platinusių apygardos spaudos organą „Laisvės varpas“. A. Krasauskas artimai bendravo su suimtaisiais, tarp kurių buvo geras jo draugas Jaroslavas Valiukėnas. Tad arešto grėsmė pakibo ir virš A. Krasausko. Apie visa tai jis parašė laiške sovietinėje armijoje tarnaujančiam draugui Henrikui Šatkauskui, taip pat užsiminė, kad norint išvengti arešto gali tekti išeiti į mišką. Patikrinę laišką ir turėdami tokią „kompromituojančią medžiagą“, čekistai 1948 m. rugpjūčio 27 d. sulaukė A. Krasauską, užverbavo jį ir davė jam Rudžio slapyvardį. Tačiau A. Krasauskas nevykdė MGB agento funk-

cijų. „Krasauskas buvo įtrauktas į slaptą bendradarbiavimą su MGB organais ir nukreiptas tirti antisovietinį elementą tarp 8-osios gimnazijos moksleivių, su kuriais palaikė plačius ryšius. Tačiau Krasauskas nuo darbo su MGB organais nusišalino, jokios medžiagos neteikė, nuolat neatvykdavo į susitikimus“, – rašė čekistai jo charakteristikoje.

1950 m. vasario 17 d. MGB suėmė dar keletą buvusių Kauno 8-osios gimnazijos moksleivių, kurie priklausė pagrindinei organizacijai „Laisvės švyturys“. Paaikškėjo, kad A. Krasauskas jau nuo 1948 m. žinojo apie šios organizacijos egzistavimą, buvo pardušęs jos nariams pistoletą šovinių, tačiau čekistams apie tai nepranešė. Savo „dviveidžiumą“ jis paaikškino paprastai: „Jie buvo geri draugai ir juos išduoti man buvo gaila“. A. Krasauskas buvo sulaikytas ir iš naujo perverbuotas. Po pusmečio nesulaukę jokių žinių, čekistai jį suėmė ir nuteisė 10 metų laisvės atėmimo už tai, kad jis žinojo apie pagrindinę organizaciją „Laisvės švyturys“ ir nepranešė MGB organams. 1957 m. liepos 16 d. SSRS AT Prezidiumo komisija A. Krasauską paleido iš lagerio.

Susipažinusi su A. Krasausku N. Gaškaitė paprašė jo padėti rasti ryšį su partizanišku pogrindžiu, kurio egzistavimu ji neabejojo. A. Krasauskas nepaneigė turįs tokių ryšių ir pažadėjo, atėjus tinkamam momentui, suvesti ją su pogrindžio atstovais. Tačiau laikasėjo, bet N. Gaškaitė jokių konkrečių užduočių iš A. Krasausko nesulaukė. Pagaliau 1957 m. rudenį A. Krasauskas pranešė, kad pogrindžiui reikia patikimų žmonių. Nenorėdama pažeisti konspiracijos, N. Gaškaitė nesiteiravo, kokiam konkrečiai dalykui žmonės reikalingi.

Kaip tik tuo metu A. Susnys buvo įstojęs į Veterinarijos akademiją, o P. Plumpa dirbo Kauno hidroelektrinėje. N. Gaškaitė supažindino juos su A. Krasausku. „Susipažinus A. Susnys pasakė man, kad jis nori kovoti prieš „okupantus“ už „laisvę“ ir šiam

tiksliu jau turi parinkęs žmonių. [...] Plumpa ir Susnys klausinėjo mane, kaip aš kovojau su egzistuojančia santvarka iki mano arešto. Aš jiems papasakojau. Iš klausęs mane, Susnys pasiūlė sukurti pagrindinę anti-sovietinę grupę. Aš sutikau ir pareiškiau, kad grupei vadovausiu aš. Į šią grupę įėjo: aš, Susnys, Plumpa ir Gaškaitė. Čia pat mano pasiūlymu buvo pasirinkti pagrindiniai slapyvardžiai: aš pasirinkau Sakalo, Petras Plumpa – Giedraičio, Susnys – Aukštaičio slapyvardžius. [...] Gaškaitė Nijolė [...] pasirinko pagrindinį Rūtos slapyvardį“, – vėliau per tardymą aiškino A. Krasauskas.

1957 m. lapkričio mėnesį Kauno Ažuolyne A. Krasauskas kaip grupės vadovas priėmė organizacijos narių priesaiką. Netrukus į organizaciją įstojo kartu su N. Gaškaite gyvenanti KPI studentė Birutė Putrimaitė. Ji pasirinko Eglės slapyvardį.

Okupacinė valdžia, pamokyta praeitų metų įvykių, ruošėsi Vėlinėms. Kauno kapinėse paminklas žuvusiesiems už Lietuvos laisvę buvo apkaltas lentomis ir Vėlinių dieną jį apsupo milicija bei vidaus kariuomenės kordonai. Gausiai susirinkę žmonės mėgino priėti prie paminklo ir uždegti žvakutes. Besibūriuojančiuosius milicija pradėjo stumti iš kapinių. Buvo suimti 102 asmenys, jiems pritaikytas specialiai 1956 m. gruodžio 28 d. Lietuvos SSR AT Prezidiumo priimtas įsakas, baudžiantis 15 parų arešto už chuliganizmą. Šitaip pradėta įgyvendinti plačiai pasaulyje okupacinės valdžios deklaruojama nuostata, kad Sovietų Sąjungoje nėra politinių kalinių. Kauno kapinėse buvę pandėliečiai nutarė parengti ir išplatinti atsišaukimą, skirtą Vėlinių įvykiams. Piešinius, vaizduojančius okupantų smurtą prie paminklo Kauno kapinėse, ir sovietinį kareivį, durtuvu persmeigusį Lietuvos žemėlapi, nupiešė B. Putrimaitė ir N. Gaškaitė, atsišaukimo tekstinę dalį sukūrė P. Plumpa ir N. Gaškaitė. Atsišaukime buvo rašoma: „Okupantui nieko nėra švento. Jis savo kaustytais batais trypia

mūsų kapus. Argi tu gali ramiai žiūrėti, kaip sužvėrėję azijatai vaiko beginklę minią, susirinkusią pagerbti mirusių atminimo, laužo rankas moterims, suiminėja pirmus pasitaikiusius žmones?“

Iš provincijos atvažiavus į didmiesčius, ypač į surusintą Vilnių, dar labiau buvo juntamas sovietinės propagandos totalumas. Į Vilniaus pedagoginį institutą įstojęs pandėlietis D. Bičiūnas laiške draugui rašė: „Būk sveikas su Spalio keturiasdešimtu, kuri man primena kiekvienas žingsnis, kiekvienas galvos pasukimas ir Vladimiras, bežiūrįs iš raudono audeklo, pakabinto ant Ministrų tarybos rūmų ir ant kiekvienos išvietės, ant Centro komiteto ir ant kiekvieno telefono stulpo, o raudona spalva taip veikia, kad net ant širdies bloga darosi nuo ryškumo ir gausumo, atrodo, kad visas miestas nudažytas raudona spalva“.

Gruodžio mėnesį D. Bičiūnas prisiekė ir oficialiai tapo organizacijos nariu, jo slapyvardis buvo Romas. Netrukus prisiekė ir Č. Kučinskas, Vilniaus geležinkelio transporto technikum mokslėivis (slapyvardis Uosis). 1958 m. vasario mėnesį į organizaciją įstojo suvainiškėnas (Pandėlio r.) Jonas Skeivalas (slapyvardis Henrikas). Jis buvo grįžęs iš tremties ir mokėsi Klaipėdos žemės ūkio technikum. Taigi organizacijos narių buvo visuose didžiuosiuose Lietuvos miestuose. Faktiškai organizacijai vadovavo A. Susnys. A. Krasauskas tik priimdavo naujų narių priesaiką; jis teigė, kad partizanų vadovybė, su kuria jis neva palaikys ryšį, įsakė jokios savarankiškos veiklos kol kas nesiimti.

Tuo tarpu A. Susnys suformulavo pagrindinius organizacijos tikslus: a) gaminti ir platinti atsišaukimus; b) plėsti organizaciją, įtraukiant naujus narius; c) platinti nepriklausomybės laikų literatūrą; d) leisti organizacijos laikraštį. Laisvalaikiu organizacijos nariai mokėsi šaudyti, lavinosi, rašė eilėraščius ir prozas kūrinus.

Nesulaukdami nurodymų iš A. Krasausko, pandėliečiai ėmėsi iniciatyvos ir gruodžio mėnesį sukūrė naujo atsišaukimo tekstą, kurį fotografiniu būdu padaugino 200 egzempliorių. Atsišaukime Naujųjų metų proga kreipiamasi į visuomenę: „Sutikdami Naujuosius metus, sutelkime visas jėgas lietuviškumo palaikymui, lietuviškos jaunosios kartos išauklėjimui, mūsų tėvynės išvadavimui. Jei gu jūsų gyslose dar srovena lietuviškas kraujas ir širdyse dega Lietuvos karžygių dvasia, tad nuo šių Naujųjų metų visi kaip vienas pakilkime į kovą už žmogaus teises, už laisvę, už Nepriklausomybę“.

Į Kauną Naujųjų metų išvakarėse atvažiavo vilniškis grupės narys Č. Kučinskas. Pasisirstę, kur kas platins atsišaukimus, vakare jaunuoliai išėjo į miestą. Vienu metu atsišaukimai buvo išmėtyti ar prisegti prie stulpų Kęstučio, Donelaičio gatvėse ir tuometiniuose Stalino (Laisvės alėja), Lenino (?), Raudonosios armijos (Savanorių) prospektuose. KPI Statybos fakulteto studentė N. Gaškaitė nusinešė apie 70 atsišaukimų į Rotušę, kurioje tuo metu buvo Statybos fakultetas ir vyko studentų šventinis vakaras. Pusę dvyliktos nakties ji pažėrė pluoštą atsišaukimų į salės vidurį tarp šokančiųjų. „Šokių metu, kai salėje periodiškai užgesdavo šviesa, Šiliukas [MGB agentas. – N. Ž.] pastebėjo, kad jam nepažįstamas jaunas žmogus skaitė kažkokius lapelius ir perduodavo juos kitiems. Agentas tuo susidomėjo ir taip pat ištiesęs ranką siekė lapelio, kurį laikė nepažįstamasis, bet šis išplėšė jį iš Šiliuko rankų, lapelis perplyšo ir agento rankose liko tik pusė lapelio, kurį agentas perdavė operatyviniam darbuotojui“, – rašė ataskaitoje čekistai.

Gavę pranešimų, kad mieste platinami antisovietiniai atsišaukimai, čekistai nedelsdami su tarnybiniais šunimis mėgino susekti jų platintojus. Profsajungų rūmuose, kur per naktį vyko šokiai, buvo apklausti žmonės, skaitę atsišaukimus. Tačiau jie buvo at-

sitiktiniai liudytojai ir teigė radę atsišaukimus Donelaičio gatvėje. Kitokių pėdsakų operatyviniams nepavyko rasti.

Tuo tarpu išplatinę atsišaukimus pandėliečiai dvyliktą valandą nakties jau buvo Aleksote, N. Gaškaitės ir B. Putrimaitės nuomojamame kambarėlyje, ir sveikino vieni kitus su sėkminga akcija ir Naujaisiais metais. Tuometinė nuotaika atsispindi N. Gaškaitės eilėraštyje:

*Vėl gruodis spigina laukus,
Ir vėl sniegulės krinta retos.
Einu gatve ir sveikinu aš jus,
Penkiasdešimt aštuntieji metai.*

*Šią naktį jūsų garbei mes,
Uždengę langus, prislopindami balsus,
Tvirta kovotojų ranka taures
Pakelsim už naujus, laisvus laikus.*

*Galbūt jūs slinksite tylėjime
Ir tautą mano kalsite grandinėm
Už tai, kad per silpnai mylėjome,
Kad per mažai Tėvynę gynėme.*

*O gal šie metai žengs sprogimams tratant,
Pabūklams griaudžiant, Kremliaus bokštams svyrant,
Kada prie savanorio aštuonioliktųjų metų
Guls žemėn penkiasdešimt aštuntų
didvyris.*

*Priimsim viską, ką išties
Lemties slaptingoji ranka,
Ir degsim aukure vilties,
Kaip kažkada kažkur kažkas.*

A. Krasauskas padainavo politinių kalinių himną:

*Šiandien raudono maro laikas,
Gal ir mūs laukia Vorkuta,
Šiandien rytų plėšikai siaučia, –
Ateis ir mūsų valanda.*

*Drauguži, tikėk,
Greit nebereiks kentėti,
Ir viltį turėk,
Greit laisvę mes regėsime.*

Nuotaika buvo pakili. Čekistai, tą naktį nesuradę atsišaukimų platintojų, ėmė kurti operatyvinius paieškų planus. Kadangi vieno di atsišaukimai buvo išmėtyti visame mieste, KGB operatyvininkai priėjo prie išvados, kad juos platino grupė asmenų. Lapeliai buvo pagaminti fotografiniu būdu, o tekstas parašytas kaligrafišku braižybiniu šriftu. Nutarta patikrinti visas fotolaboratorijas ir Kauno politechnikos instituto, Žemės ūkio akademijos bei Kauno politechnikumo studentų braižą. Tuo tikslu ekspertai peržiūrėjo visų šiose mokyklose besimokančių studentų brėžinių šriftą. Ta pačia proga buvo prisiminti visi asmenys, kada nors dalyvavę ar įtarti dalyvavę antisovietinėje veikloje. Agentas Šiliukas tuoj pat pranešė Rotušėje pastebėjęs Vandens ūkio projektavimo techniką Pamakštį ir jo draugą Stalnionį. Juos pradėta sekti, tačiau prieš Vasario 16-ąją jie dingo iš seklių akiračio. Netrukus čekistai įsitikino, kad su atsišaukimais šie vyrai neturi nieko bendra.

Taip pat buvo prisiminta, kad pandėlietis agentas Lakūnas, įstojęs į Žemės ūkio akademiją, susitikęs su Kauno miesto MGB skyriaus operatyvininku, 1957 m. gruodžio 10 d. pasakojo apie Pandėlyje profilaktiškai apdorotą klasės draugą A. Susnį, šiuo metu studijuojantį Kaune. Kauno maisto pramonės technikumė mokėsi ir paleistas iš lagerio Lietuvos jaunimo sąjungos „Vytis“ narys A. Greiška. Agentui Lakūnui buvo liepta užmegzti glaudesnius ryšius su pandėliečiais. Dar prieš Naujuosius metus jam buvo pavesta surengti vakarėlį, į kurį pasikviesti buvusius bendraklasius, taip pat A. Greišką. Tačiau šios užduoties agentas nesugebėjo įvykdyti, todėl tuoj po Naujųjų metų jis buvo komandiruotas į Vilnių, ten susitiko dar iš Pandėlio laikų čekistų įtariamą J. Pa-

tūpą, besimokantį Vilniaus universiteto Teisės fakultete. Nieko blogo negalvodamas J. Patūpa pasigyrė agentui Naujuosius metus sutikęs Kaune, tačiau paneigė jo teiginį, kad svečiavosi pas A. Susnį, nes jo neradęs namuose – A. Susnys šventės Naujųjų metų sutikimą pas N. Gaškaitę. J. Patūpa papasakojo agentui, kad A. Susnys priklausęs kažkokiam antisovietiniam būreliui, į kurį įstoti kvietęs ir jį.

Šie duomenys davė dingstį sekti pandėliečių organizaciją. Saugumiečiai karštligiškai ieškojo agentų, kuriuos galėtų įterpti į organizaciją. Užverbuotam vienam iš Lietuvos jaunimo sąjungos „Vytis“ narių agentui Smarkui buvo pavesta tirti A. Greišką. Nors jokių kompromituojančių duomenų gauti nepavyko, vis dėlto nutarta išvaryti A. Greišką iš Kauno. Pritaikius pasų režimo apribojimus, jam buvo uždrausta gyventi Kaune, jis pašalintas iš Maisto pramonės technikumė.

Agentas Lakūnas aiškinosi A. Susnio ryšius. Prisiminė matęs jį Kaune su P. Plumpa, sužinojo, kad jis bendrauja su N. Gaškaite.

Agentas Savčiukas, buvęs nuteistas „Laisvės švyturio“ byloje, aplankė A. Krasauską ir iš jo patyrė, kad Krasauskas draugauja su studente iš KPI. A. Krasauskas buvusiam mokslo draugui ir pagrindinės organizacijos nariui pasisakė bijąs, kad jo pažįstama Nijolė nepakliūtų į kalėjimą. Kitas „Laisvės švyturio“ organizacijos narys, irgi užverbuotas KGB (agentas Jakimas), pranešė operatyvininkui, kad A. Krasausko motina pasiguodė jo motinai sūnaus kišenėje radusi antisovietinių atsišaukimų. Agentas Jakimas, įpareigotas KGB operatyvininko, ėmė lankytis A. Krasausko namuose ir sužinojo, kad mergina, su kuria draugauja A. Krasauskas, yra N. Gaškaitė.

1958 m. vasario 11 d. skubiai susitikti su operatyviniu darbuotoju panorė dar vienas agentas – Studentas. Jis pranešė, kad per studentų atostogas savo tėviškėje Ukmergėje

sužinojęs iš pažįstamo Veterinarijos akademijos studento Jono Išoro, jog šiam A. Susnys siūlė stoti į pagrindinę organizaciją.

Pandėliečiai studentų atostogas praleido tėviškėje. Merginos buvo pasiuvusios tris trispalves vėliavas, vieną iš jų N. Gaškaitė parvežė į Pandėlį ir perdavė Č. Kučinskui. Vėliavos buvo skirtos Vasario 16-ajai, jas buvo numatyta iškelti Pandėlyje, Vilniuje ir Kaune. Pandėlyje A. Susniui iš spaustuvėje dirbančio Prano Mažuolio pavyko nupirkti apie 800 spaustuvinio šrifto ženklų. Atsivėrė platesnės veiklos galimybės. Sugrįžę į Kauną A. Susnys ir P. Plumpa padarė reikiamus įrenginius ir pamėgino surinkti atsišaukimo tekstą spausdintomis raidėmis. Kadangi šrifto ženklų buvo nedaug, tekstas turėjo būti neilgas, tačiau jokia ekspertizė jau nebūtų galėjusi nustatyti atsišaukimo autorių.

Rengiantis paminėti Vasario 16-ąją iškilo nenumatyta kliūtis. A. Krasauskas, kuris formaliai buvo laikomas organizacijos vadovu, ėmė prieštarauti tokiam jaunuolių aktyvumui. Jis pareiškė, kad pagrindžio vadovybė, su kuria jis neva palaikąs ryšį, kategoriškai draudžia visokius savarankiškus veiksmus. „Norėdamas atitraukti Nijolę Gaškaitę nuo šitos „veiklos“, aš jai melavau sakydamas turįs „tikrą“ ryšį, t. y. ryšį su „partizanais“, ir prižadėjau ją suvesti su jais, jei tik ji mes visą tą „veiklą““, – tardomas prisipažino A. Krasauskas.

Likus savaitei iki Vasario 16-osios, kilo nesutarimų tarp pandėliečių ir A. Krasausko. Jis sukritikavo Vasario 16-ajai parengtus spaustuviniu šriftu išspausdintus atsišaukimus, pareikšdamas, kad jie nekokybiški ir jų negalima platinti. „Susnys sakė, kad negalima sėdėti sudėjus rankas; nors ir prasitai, bet reikia dirbti, nes be kovos Lietuva laisvės negaus,“ – prisiminė vėliau A. Krasauskas.

A. Susnys ir P. Plumpa suabejojo A. Krasausko ryšiais su partizanais, juo tikėjo tik N. Gaškaitė. Iki tol A. Krasauskas ne tik ne-

supažindino su jokių pagrindžio atstovu, bet ir visai stabdė pagrindinę veiklą. Kadangi jis buvo minėjęs, kad partizanų bunkeris yra įrengtas Kauno Ažuolyne, A. Susnys ir N. Gaškaitė visą dieną braidžiojo Ažuolyno griovomis, tačiau jokių slėptuvės pėdsakų neaptiko. Nuomonės išsiskyrė. A. Krasauskas buvo minėjęs, kad nepaklusimas partizanų vadovybei tolygus išdavystei, todėl N. Gaškaitė bijojo pažeisti subordinaciją. Ji pareiškė A. Krasauskui, kad vieną mėnesį dar lauks susitikimo su partizanų vadovybe, o jei susitikimo nebus, tada ji nebesijaus saisyta jokiais įsipareigojimais tariamai vadovybei. Tuo tarpu A. Susnys ir P. Plumpa nutarė nedelsdami atsiriboti nuo A. Krasausko ir veikti savarankiškai.

Vasario 15 d. B. Putrimaitė nuvežė į Vilnių ir perdavė Č. Kučinskui trispalvę vėliavą ir 150 atsišaukimų. Pasitelkęs į pagalbą D. Bičiūną ir grįžusį iš tremties pandėliškį Juožą Zuožą, besimokantį vairuotojų kursose, Č. Kučinskas vasario 15-osios naktį į 16-ąją iškėlė vėliavą ant kalno netoli Olandų gatvės. „Aš, Bičiūnas ir Zuoza nusprendėme, kad iškelti vėliavą ant Gedimino kalno labai pavojinga, ir norėjome ją iškelti ant meteorologijos bokšto. Tačiau netoli tos vietos, kareivinėse, sulojo šunys. Mes nuėjome toliau, išpjovėme lazda, pririšome prie jos vėliavą ir įsmeigėme į žemę. Lapelius pasidalijome tarpusavyje ir nutarėme juos išplatinti atskirai“.

Paieškai čekistai panaudojo tarnybinį šunį; šuo atvedė operatyvinius darbuotojus iki Geležinkelio transporto bendrabučio, kuriame gyveno Č. Kučinskas.

Vasario 15 d. pusę dešimtos vakaro A. Susnys, P. Plumpa, N. Gaškaitė ir B. Putrimaitė nuvažiavo į Petrašiūnus. P. Plumpa pasiryžo iškelti trispalvę ant 80 m aukščio elektrinės kamino. Kaip darbuotojas, jis turėjo leidimą įeiti į elektrinės teritoriją. Budėtojai paaiškinęs, kad eina į dušą, įkopęs į kaminą, pririšo vėliavą jo viršūnėje. Tada nu-

ėjo į dušą, o 23 valandą išėjo iš elektrinės. Kiti organizacijos nariai laukė jo gatvėje. Visi autobusu grįžo į Kauną. P. Plumpa pakeliui išsoko iš autobuso ir nuėjo į savo bendrabutį. Kitą vakarą jis ir A. Susnys Kauno gatvėse išplatino atsišaukimus.

Vėliava buvo pastebėta tik rytą prieš devynias. Čekistai lipo jos nuimti gerą valandą ir piktinosi, kad nesugebėjo sutrukdyti tiems, kurie ją iškėlė.

Iš tikrųjų gavę agento pranešimą, kad A. Susnys kvietė J. Išorą stoti į pagrindinę organizaciją, čekistai vasario 15 d. skyrė A. Susniui „išorinį stebėjimą“. Seklys nustatė, kad A. Susnys kartu su jaunuoliu, sąlyginai čekistų pramintu Stepanu, p vakare užsuko pas N. Gaškaitę ir B. Putrimaitę ir toliau visi keturi važiavo į Petrašiūnus. Ką jie ten veikė, seklys nesugebėjo nustatyti, tik rytą, pastebėjus vėliavą, tapo aišku, kad ją iškėlė pandėliečiai.

Kitą vakarą sekliai nustatė, kad A. Susnys su Stepanu vėl užsuko pas Vilijampolėje gyvenančias merginas, paskui nuėjo į miestą ir mėtė į pašto dėžutes kažkokius lapelius. Čekistai tuojau pat išėmė iš vienos dėžutės lapelį ir pamatė, kad tai toks pat fotografiniu būdu pagamintas atsišaukimas, kokie buvo platinami Kauno mieste anksčiau. Tačiau sulaukyti jaunuolių iš karto nesiryžo: norėjo atskleisti visus jų ryšius. Svarbiausia, kad operatyvininkai negalėjo nustatyti Stepano tapatybės ir jis vėl dingo iš jų akiračio. „Tą vakarą darbo sąlygos buvo labai sunkios, kaip ir Petrašiūnuose, be to, „Stepanas“ elgėsi atsargiai, todėl jį, kaip ir pirmą vakarą, žvalgyba pametė“, – rašė ataskaitoje čekistai. Nors stebėjimo postai buvo pastatyti visose į miestą vedančiose gatvėse, žvalgybininkai Stepano niekur nepastebėjo. Sekimo metu padarytos Stepano nuotraukos buvo rodomos Petrašiūnų rajone gyvenantiems agentams, patikrinti visi asmenys, išoriškai nors kiek panašūs į Stepaną. Pagaliau po kelių dienų susivokta, kad tai

galėtų būti P. Plumpa, dirbantis Statybos ir montavimo valdyboje, esančioje Petrašiūnų elektrinės teritorijoje. Kadru skyriuje iš jo asmens bylos paimta nuotrauka buvo sulyginta su išorinio stebėjimo metu padarytomis nuotraukomis; atpažinimui nuotraukos parodytos pandėliečiui B. S. – agentui Lakūnui. Jis ir patvirtino hipotezę, kad tai tikrai yra P. Plumpa. Taigi paieškos baigėsi ir visą dėmesį čekistai sutelkė į pandėliečių sekimą. 1958 m. vasario 18 d. A. Susnio, P. Plumpos, N. Gaškaitės ir B. Putrimaitės veiklai tirti buvo pradėta agentūrinė byla „Optika“ (bylos pavadinimas parinktas pagal atsišaukimų gamybos būdą).

Sekti A. Susnį buvo įpareigotas agentas Studentas per slapta sekamą J. Išorą (pastarasis, KGB nuomone, verbavimui netiko, nes iš viso ėmė vengti A. Susnio). Agentas Studentas buvo patyręs čekistų talkininkas: 1951 m. jis pabėgo iš tremties, todėl turėjo pagrindininkų pasitikėjimą. Jau mokykloje buvo išdavęs antisovietinę organizaciją, jo pastangomis buvo suimtas vienas partizanas. Čekistai mėgino užverbuoti dar vieną A. Susnio kurso draugą, gyvenantį kartu su juo, aktyvų komjaunuolį. Pastarasis tuo tikslu buvo iškviestas į komjaunimo komitetą, tačiau kitą dieną „išsišifravo“: apie verbavimą atvirai papasakojo agentui Studentui.

Kadangi išorinio stebėjimo metu buvo nustatyta, kad A. Susnys ir P. Plumpa nuolat lankosi pas N. Gaškaitę ir B. Putrimaitę, nutarta įrengti jų kambario pokalbių pasiklausymo aparatūrą. Tokia įranga buvo įtaisyta gretimame archyvinio agento Turisto bute. Kovo 11 d. pasiklausymo aparatūra buvo įtaisyta ir A. Susnio bute.

Vasario pabaigoje aparatūra užfiksavo A. Susnio, P. Plumpos, N. Gaškaitės ir B. Putrimaitės pokalbį, kurio metu buvo aptariamoms akcijoms, nukreiptoms prieš 1958 m. kovo 16 d. įvyksiančius Sovietų Sąjungos Aukščiausiosios Tarybos rinkimus. Buvo nutarta pagaminti ir Vilniuje, taip pat Kaune

išplatinti atsišaukimus, primenančius okupacinės valdžios neteisėtumą.

Kovo 8 d. sekliai pastebėjo, kad A. Susnys susitiko P. Plumpą, vėliau abu nakvojo A. Susnio namuose. Iš tikrųjų jiedu tuo metu kūrė organizacijos, kuri buvo pavadinta „Laisvę Lietuvai“ vardu, programos projektą. Kitą dieną šį projektą P. Plumpa nuvežė į Vilnių suderinti su vilniškiais organizacijos nariais. „Sutaręs su Susniu, aš kovo 9 d. išvažiavau į Vilnių, ten su Česlovu Kučinsku ir Donatu Bičiūnu apsvarstėme mūsų organizacijos programą, kurios pagrindinis tikslas buvo ideologinė kova su sovietų valdžia Lietuvoje platinant tarp gyventojų antisovietinius atsišaukimus ir kitokią priešišką literatūrą“, – vėliau paaiškino P. Plumpa. Projekte (deja, programos teksto neišliko) buvo numatyta palaikyti lietuviškumą, kurti ir platinti atsišaukimus, kitokius dokumentus ir literatūrą, plėsti organizaciją, sukurti stiprias grupes Vilniuje, Kaune ir Klaipėdoje.

Vis dėlto organizacijos narių sekimas nebuvo gerai organizuotas; tai vėliau konstatavo patys čekistai: „Nors byloje veikė keli agentai, tokie kaip Lakūnas, Studentas, Jakimas, Savčiukas ir kt., nė vieno iš jų nepavyko tiesiogiai įdiegti į organizaciją, nors ta kryptimi ir buvo dirbama“. Be to, čekistai prisipažino neįvertinę A. Krasausko vaidmens ir per mažai dėmesio skyrę jo sekimui, taip pat deramai nepasistengę, kad būtų užverbuotas J. Išoras.

Artėjant rinkimams, čekistai nutarė A. Susnio ir N. Gaškaitės butuose atlikti slaptas kratas. Kovo 13 d. tokia krata buvo atlikta A. Susnio kambarėje; KGB operatyviniai darbuotojai rado ir slapta persifotografavo pagrindinės organizacijos „Laisvę Lietuvai“ programą, atsišaukimus, šriftą ir rėmelį su surinktu programos tekstu.

Bijodami priešiškų rinkimams akcijų (nors organizacijos nariai niekada nesvars-tė jokių diversinių aktų galimybes, tačiau čekistams labai pavojingas atrodė P. Plumpa,

galintis prieiti prie elektrinės įrenginių), KGB operatyviniai darbuotojai nutarė ilgiau nelaukti ir organizaciją sunaikinti. Buvo nutarta pirmiausiai slapta sulaikyti A. Susnį su įkalčiais, o tada, remiantis jo parodymais, suimti likusius organizacijos narius. 1958 m. kovo 13 d. 21 val. operatyvinė grupė su kvies-tiniais iš „sovietinio aktyvo“ atvyko į Vili-jampolę, tačiau nesiryžo eiti į A. Susnio nuo-mojamą kambarėlį, nes ten tuo metu buvo P. Plumpa. Per pasiklausymo aparatūrą gir-dėjosi, kad jie kažką spausdina, todėl A. Susnys buvo suimtas tik 23 val., kai iš jo namų išėjo P. Plumpa. Kratos metu buvo paimta 146 egzemplioriai spausdinamos „Laisvę Lietuvai“ organizacijos programos. Ankstų kovo 14 d. rytą Kaune buvo suimti kiti orga-nizacijos nariai, beveik pas visus rasta atsi-šaukimų ir įvairių užrašų, kuriuos KGB eks-pertai kvalifikavo kaip antisovietinius. Vil-niujė buvo sulaikyti D. Bičiūnas, Č. Kučinskas, J. Patūpa ir J. Zuoza. Dėl nereikšmin-go dalyvavimo pagrindinėje veikloje po ke-lių dienų buvo profilaktiškai apdoroti ir pa-leisti J. Patūpa ir J. Zuoza. Visų suimtųjų tėviškėse buvo padarytos kratos, kurių me-tu rastas mažo kalibro pistoletas, nupjau-tavamzdis šautuvas ir granata. Visai suėmi-mo operacijai vadovavo ir pirmuose tar-dymuose dalyvavo specialiai į Kauną atvy-kęs KGB pirmininko pavaduotojas Leonar-das Martavičius.

Suimtiems su įkalčiais jaunuoliams bu-vo sunku nuneigti savo dalyvavimą organi-zacijos veikloje, tačiau iš pradžių dauguma stengėsi sugalvoti įvairias įkalčių atsiradi-mo versijas. Antai N. Gaškaitė aiškino at-sišaukimus radusi prie miesto sodo ir parsinešusi. 1958 m. kovo 14 d. dviejuose pasi-aiškinimuose ji teigė: „Jokiai pagrindinei an-tisovietinei organizacijai aš nepriklausau ir nieko nežinau apie tokios organizacijos eg-zistavimą. Antisovietinės literatūros nepla-tinau, tik laikiau rastus minėtus lapelius“. – „Aš, Gaškaitė Nijolė, jokiai pagrindinei or-

ganizacijai nepriklausau ir nežinau, kas jai priklauso“. Vis dėlto be pertraukos tardant antrą parą ir kitiems organizacijos dalyviams pradėjus duoti parodymus, viską neigti pasidarė beprasmiška. Tačiau ir vėliau dauguma suimtųjų kalbėjo tik tai, kas jau žinoma tardytojams, kiekvienas stengėsi net prisiimti nepadarytus „nusikaltimus“, kad tik apsaugotų kitus. Norėdami nustatyti, kas yra tikrasis kaltininkas, tardytojai dažnai rengdavo neįprastas akistatas, kai abu kaltinamieji teigė įvykdę vieną ar kitą veiką. Daugiausia stengėsi apsaugoti bendrabylius A. Susnys; jis ne kartą patvirtino esąs organizacijos iniciatorius ir vadovas: „1955 m. rudenį aš aplink save subūriau antisovietiška nusiteikusių moksleivių grupę, į kurią įėjo Gaškaitė, Česlovas Kučinskas, Donatas Bičiūnas ir Petras Plumpa. Kartu su šiais asmenimis mano iniciatyva ir man vadovaujant buvo išleisti šeši numeriai antisovietinio turinio laikraščio, pavadinto „Laisvės balsas““.

Per tardymus atsiskleidė dar vienas paradoksas: nors visi organizacijos nariai teigė, kad A. Krasauskas praktiškai jokios iniciatyvos nerodė ir visaip stabdė organizacijos kūrimą bei veiklą, tačiau KGB tardytojai nedvejodami jam priskyre vadovo vaidmenį. Galbūt lėmė tai, kad jis buvo jau kartą teistas ir aštuoneriais metais vyresnis už kitus organizacijos dalyvius. Įtikinamiausia priežastis veikiausiai ta, kad A. Krasauskas prieš dešimt metų buvo užverbuotas MGB, tačiau nevykdė agento funkcijų ir jau trečią kartą neišdavė pagrindinėje veikloje dalyvaujančių asmenų. Griežčiausia jam skirta bausmė visiškai neatitiko jo įvykdytos veikos; greičiausiai tai buvo keršto aktas ir žiaurus pamokymas, kad nevalia žaisti su „organais“. Per tardymus A. Krasauskas iš pradžių teigė norėjęs atitraukti jaunuolius nuo pavojingos veiklos ir visaip ją stabdęs, tačiau vėliau prisipažino vadovavęs organizacijai: „Gaškaitė mano ketinimą sukurti grupę palaikė, kadangi ji veržėsi dirbti anti-

sovietinį pagrindinį darbą ir pažadėjo supažindinti mane su žmonėmis, kuriuos bus galima įtraukti į antisovietinę grupę. Kurdamas grupę aš turėjau tikslą palaikyti visa, kas lietuviška, kad jos dalyviai būtų tikri lietuviai ir kovotų už tokią Lietuvą, kokia ji buvo iki 1940 metų“.

Tardytojus domino ne tik konkretūs veiklos epizodai, bet ir beletrizuotuose vaizdeliuose aprašyti įvykiai. Daugeliu atvejų čekistai neskyrė dienoraščių nuo beletristikos; sutapatinę apsakymų personažus su jų autoriais, jie primygtinai reikalavo prisipažinti, kur ir kada aprašytas įvykis vyko iš tikrųjų. Tokie reikalavimai suimtiesiems atrodė groteskiški, tačiau jie buvo labai varginantys ir mažai kuo skyrėsi nuo Stalino ir Berijos laikų tardymo metodų. Vis dėlto tardymui einant į pabaigą tikri faktai buvo atsijoti nuo kūrybinės išmonės, kuri irgi tapo dar vienu „įkalčiu“.

Tardytojai ne tik tyrinėjo konkrečias „nusikalstamas“ veikas, bet ir stengėsi išsiaiškinti, kokie motyvai paskatino jaunuolius kovoti su okupacine valdžia. Prigimtinis laisvės ir tiesos siekis čekistams buvo nesuprantamas ir nepriimtinas, be to, šio siekio pripažinimas būtų buvęs tolygus socializmo kaip totalitarinės sistemos pasmerkimui. Primygtinai buvo ieškoma „buržuazinės ideologijos“ skleidėjų, padariusių įtaką „politiškai nebrandiems“ jaunuoliams. Norėdami užkirsti kelią tardytojų spekuliacijoms „įtakų“ tema, jaunuoliai stengėsi parodyti, kad jų patriotiškumą skatino pati sovietinė tikrovė ir kratos metu paimtos nepriklausomoje Lietuvoje išleistos knygos: „Veikiamas gaušios perskaitytos nacionalistinio antisovietinio turinio literatūros, taip pat būdamas nepatenkintas Lietuvoje egzistuojančia sovietine santvarka, aš pradėjau antisovietinės veiklos kelią“.

Kiek sudėtingiau buvo paaiškinti savo nusistatymą tiems grupės nariams, kurių namuose kratos metu nebuvo rasta „antisovie-

tinės literatūros“ ir, čekistų nuomone, tam galėjo turėti įtakos tėvų pasaulėžiūra. B. Putrimaitės tėvas buvo čekistų nužudytas dar okupacijos pradžioje, o motina mokytojavo; N. Gaškaitės abu tėvai buvo mokytojai. Norėdamos apsaugoti nuo represijų tėvus (vis dėlto jie buvo atleisti iš darbo) merginos nenurodė tikrųjų priežasčių, paskatinusių įsitraukti į kovą su okupaciniu režimu. „Įstoti į organizaciją mane privertė susiklosčiusios aplinkybės, kadangi aš gyvenau viename kambaryje su Nijole Gaškaite, kuri tuo metu buvo organizacijos dalyvė ir jos bute rinkdavosi kiti organizacijos nariai – Krasauskas, Plumpa ir Susnys; jie svarstydavo antisovietinio darbo klausimus“, – paaiškino tardytojams B. Putrimaitė. N. Gaškaitė teigė, kad dalyvauti pagrindinėje veikloje ją paskatino sovietinė literatūra, konkrečiai – A. Fadejevo „Jaunosios gvardijos“ pavyzdys.

Nesitenkindami kratos metu paimtais įkalčiais ir per tardymus išgautais duomenimis, čekistai penkių suimtų organizacijos narių kameroje įkurdino kamerų agentus, o A. Susnio pokalbius kameroje kontroliavo dar ir pasiklausymo aparatūra. Trijų suimtųjų – A. Susnio, D. Bičiūno ir P. Plumpos – kamerų agentų veikla buvo vaisinga: jie išgavo duomenų apie kai kurias bylos detales, o svarbiausia, sužinojo, kad yra dar vienas nesuimtas organizacijos narys, turėjęs sukurti organizacijos padalinį Klaipėdoje – Jonas Skeivalas. Remiantis šiais duomenimis visu mėnesiu vėliau už kitus J. Skeivalas buvo suimtas; jo suėmimas ilgai buvo mįslė, nes ne visi organizacijos nariai žinojo apie jo veiklą. „Kameros agentūros duomenų panaudojimas kartu su kita tardymo medžiaga sudarė galimybę visiškai atskleisti visų suimtųjų nusikalstamą veiklą, nors daugelis iš jų bandė nuslėpti kai kuriuos faktus ir stengėsi neduoti parodymų prieš savo bendrabylius. Pavyzdžiui, Susnys atvirai stengėsi apsaugoti Krasauską, prisiėmė jo padarytus nusikaltimus pareikšdamas, kad

Krasauskas tik žinojo iš Gaškaitės apie organizaciją, bet jos veikloje nedalyvavo“, – rašė ataskaitoje čekistai.

Išlikę archyviniai dokumentai rodo, kad kameros agentai buvo labai aktyvūs. Tuo metu kitoje byloje kaltinamas suimtas V. G., pats pasiūlęs savo paslaugas čekistams, vos ne kasdien rašė detalias ataskaitas apie pokalbius su D. Bičiūnu. „Nuo 1953 m. kovo 15 d. į mūsų kamerą buvo atkeltas Donatas Bičiūnas. Tuo metu šioje kameroje dar sėdėjo ir Bronius Galinaitis. Bičiūnas iš pradžių buvo labai susijaudinęs, todėl mažai kalbėjo, o jei ir kalbėjo, tai neaiškiai, „pusiau lūpų“. Todėl iš pradžių buvo sunku suprasti net už ką jis suimtas. Per kitas dienas jis po truputį pradėjo pasakoti daugiau“, – rašė V. G. Vėliau agentas pranešė, kad D. Bičiūnas prasitaręs, jog „jei visi bus demaskuoti, tai susidarys apie 15 žmonių grupė“. Agentas perpasakojo girdėjęs, kad organizacijos „Laisvę Lietuvai“ dalyviai svarstė, kaip įsigyti ginklų ir juos kaupti, kaip organizuoti streikus gamyklose, kaip užmegzti ryšius su kitomis respublikomis ir Lenkija.

Agentas ne tik šnipinėjo, bet ir stengėsi daryti KGB naudingą įtaką kameros draugams: „Ta kryptimi, nors nežymiai, ir aš stengiuosi veikti. Tiesiogiai apie tai nekalbu, bet skatinu jį būti atvirą, nes saugumo organai jau viską žino arba sužinos iš jo draugų, todėl jam nėra ko per daug slėpti ir ginti draugų. Kalbėti apie draugus, mano manymu, jam yra vienas sunkiausių dalykų“.

Kiekvieną dieną provokuodamas D. Bičiūną pokalbiais, agentas, nors ir konstatavo, kad „dabar jis daugiau skaito ir tyli“, vis dėlto šį tą išpešė apie bylą: „Prieš kelias dienas jis, grįžęs iš tardymo, truputį plačiau papasakojo apie tai, kaip jis, grįždamas iš atostogų į Vilnių, Radviliškio stotyje atidavė Gaškaitei dalį lapelių. Neaiškiai minėjo ir kažkokius pinigus, kuriuos gavęs iš Gaškaitės (maždaug 200 rb)“. Šį pranešimą priėmęs tardytojas Klopovas užrašė rezoliuciją: „Gaškaitė

ir Bičiūnas suimti kaip antisovietinės organizacijos dalyviai. Šiuos faktus abu slepia nuotardymo. Užduotis ankstesnė: demaskuoti Susnį ir Gaškaitę“.

Taip aktyviai bendradarbiaudamas su KGB operatyvininkais, kameros agentas po mėnesio pasiguodė, kad, galimas daiktas, jis atsiskleidė: „Šis naujas gyventojas, atkeltas į mano kamerą, labai tylus, apie save pasakoja labai mažai, nemini jokių pavardžių, net savo draugų“. Agentas taip pat pranešė, jog per pasimatymą jo žmona „man pasakė, kad apie mane žmonės kalba, neva aš einęs į kitas kameras, „šnipinėjęs“ ir tuo būdu norįs greičiau atsėdėti savo bausmę“.

Pagaliau organizacijos „Laisvę Lietuvai“ narių tardymas buvo baigtas. 1958 m. liepos 28–31 d. įvyko teismas. LSSR Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų teisminės kolegijos posėdis buvo uždaras, tačiau, kaip įprasta, vis tiek buvo imituojamas normalus teismo procesas: su dviem „liaudies tarėjais“ ir keturiais advokatais. Visi aštuoni teisiamieji buvo kaltinami antisovietine agitacija ir grupine veikla (SSRS BK 58-10 I d. ir 58-11 str.). Be to, A. Susniui, P. Plumpai, Č. Kučinskui ir D. Bičiūnui dar buvo inkriminuojamas ginklo laikymas. Tardymo ir teismo metu kaltinamieji atvirai dėstė savo pažiūras. „Aš kovojau su sovietų valdžia todėl, kad ji man nepatinka. Mano supratimu, nėra sovietinėje santvarkoje žmogui visiškos laisvės pareikšti savo mintį tiek žodžiu, tiek raštu, pati Lietuvos valstybė yra ne laisva valstybė, o okupuota rusų. Mano tikslas kovojant su sovietine santvarka buvo tas, kad sovietinė santvarka Lietuvoje būtų panaikinta, kad Lietuva taptų nepriklausoma ir joje vyrautų visiška demokratija“. – „Per marksizmo paskaitas nesupažindino su Kantu, Nyče, bet tik su Marksu. Kolektyvizacija yra gera priemonė, bet reikia, kad žmonės patys susiprastų, o ne prievarta. Rinkimai – kokia čia priemonė, jeigu renka, ką paskyrė. Reikia, kad žmonės rinktų tą, ką nori. Reikia,

kad būtų leidžiamos partijos. [...] Tą vėliau aš laikiau ne buržuazine, bet Lietuvos vėliava“. – „Senovinius paminklus griauna, o vietoj jų statomi kiti paminklai, kurie neturi nieko bendro su Lietuva“. – „Aš galvojau, kad okupacija yra į kieno nors valstybę įvesta svetimta kariuomenė. Aš maniau, kad Lietuva yra taip pat okupuota“. – „Mūsų siekis buvo: tas ne lietuvis, kuris neprisidės, liks nuošaly“.

Gal dėl tokio atviro patriotizmo deklaravimo nuosprendis byloje, nepaisant postalininio „atšilimo“, buvo gana griežtas: A. Krauskui – 10, A. Susniui – 8, P. Plumpai ir N. Gaškaitei – 7, D. Bičiūnui ir Č. Kučinskui – 5, B. Putrimaitei – 3, J. Skeivalui – 2 metai laisvės atėmimo. 1960 m. Sovietų Sąjungoje buvo priimtas naujas Baudžiamasis kodeksas, pagal kurį didžiausia bausmė už antisovietinę agitaciją tebuvo 7 metai laisvės atėmimo. Taigi pusė organizacijos „Laisvę Lietuvai“ narių buvo nubausti maksimaliomis ar net didesnėmis bausmėmis, kurios taip ir liko nepakeistos iki kalinimo pabaigos. Nors kalinimo metu mėgindami užverbuoti čekistai kai kuriems organizacijos dalyviams siūlė rašyti malonės prašymus, šia galimybe nė vienas nepasinaudojo ir išbuvo lageriuose visą bausmės laiką.

1958 m. rudenį visi nuteistieji buvo išvežti į griežto režimo lagerius: vyrai – į Mordovijos Zubova Polianos rajoną, o merginos per Oršos, Maskvos Raudonosios Presnios, Novosibirsko, Krasnojarsko ir Mariinsko persiuntimo kalėjimus – į vienintelį tuometinėje Sovietų Sąjungoje moterų politinių kalinių lagerį Kemerovo srityje, Suslovo rajone. Vėliau visas lageris buvo etapu perkeltas į Irkutsko srities Taišeto rajoną, o 1961 m. – į Mordovijos 17-ąjį lagerio punktą.

Dauguma organizacijos „Laisvę Lietuvai“ dalyvių vyrų pakliuvo į Mordovijos 11-ąjį lagerio punktą. Tuo metu ten kalėjo apie 100 lietuvių, tarp jų net 6 kunigai. Jaunimo auklėtojas ir didelis autoritetas buvo mokytojas Petras Paulaitis, lageryje atkūręs Lietuvos

laisvės gynėjų sąjungą. Jaunimas rinkdavosi grupelėmis, dainuodavo lietuviškas dainas, skaitydavo referatus, švęsdavo tautines ir religines šventes, žaisdavo krepšinį, per kalinius, kurie dirbo sargybos neprižiūrimi, užmegzdavo ryšius su kitais lagerio punktais. Vienas iš tokių „paštininkų“ buvo D. Bičiūnas; jis perduodavo laiškus iš 11-ojo į 2-ąjį lagerio punktą. Norėdami nuo jaunimo izoliuoti P. Paulaitį, lagerio operatyvininkai kūrė planus užverbuoti D. Bičiūną, o jei šis nesutiks – uždrausti jam be sargybos vaikščioti už zonos. Šių planų čekistams nepavyko įgyvendinti.

Moterų lageryje atmosfera buvo niūresnė: tarp trijų šimtų kalinių lietuvių tebuvo keliolika, jos buvo išsklaidytos po įvairias brigadas ir skirtingus barakus, jaunimo beveik nebuvo. Daugumą kalinių sudarė mažaraštės įvairių sektų sektantės.

Mordovijos moterų lagerio dvasinis gyvenimas pagyvėjo, kai į gretimą 17-ojo lagerio punkto zoną buvo atvežti už antisovietinę agitaciją nuteisti vyrai. Užsimezgė nelegalūs ryšiai tarp abiejų zonų, buvo dalijamasi literatūra, keičiamasi laiškais ir naujienomis. Šie nelegalūs ryšiai dažniausiai buvo palaikomi per „Laisvę Lietuvai“ dalyvius A. Susnį ir N. Gaškaitę. Visa korespondencija būdavo surenkama į vieną vietą ir, prasilenkiant vyrų ir moterų brigadoms, permetama iš vienos kolonos į kitą. Būta ir kitokių ryšio kanalų: vieni kitiems perdavinėjo siuntas per atvažiuosius giminaičius (kai vienu metu gaudavo pasimatymą abiejų zonų kaliniai), taip pat per lietuvių sargybinių Gediminą ir pan.

Iš rizikingesnių to meto akcijų paminėtinas moteriškų drabužių perdavimas į vyrų zoną planuojančiam pabėgti iš lagerio Vladiui Šakaliui ir moterų–politinių kalinių sąrašo sudarymas.

Tuo metu Sovietų Sąjungos politikoje vyko permainingi procesai. Po XX komunistų partijos suvažiavimo, kuriame buvo pasmerktas Stalino kultas, prasidėjo vadinama-

sis „atlydžio“ periodas. Buvo paleisti tremtiniai ir dauguma politinių kalinių, likusieji naudojami šiokiomis tokiomis lengvatomis (kai kuriems net buvo leidžiama be sargybos dirbti už zonos). Tačiau XXI komunistų partijos suvažiavime priimtoje SSKP programoje buvo konstatuota, kad „socializmas mūsų šalyje pasiekė visišką ir galutinę pergalę“. Ši tezė turėjo skaudžių padarinių politiniams kaliniams, ypač tada, kai Nikita Chruščiovas paskelbė pasauliui, kad Sovietų Sąjungoje nebėra politinių kalinių. Visi nuteistieji pagal SSRS BK 58 straipsnį buvo pavadinti ypač pavojingais valstybiniais nusikaltėliais. Prie jų buvo priskirti ne tik Baltijos kraštų, Vakarų Ukrainos tautinio pasipriešinimo dalyviai ar vienas kitas rusų disidentas, bet ir nelabai raštingi tikrosios stačiatikių cerkvės – Katakombų bažnyčios nariai, Jahvės liudytojai, įvairių religijų ir sektų tikintieji. Jau nuo 1958 m. pabaigos buvo pradėta griežtinti lagerių režimą, panaikintos vadinamosios „užskaitos“ (kai viršijus darbo normas viena kalinimo diena būdavo prilyginama dviem ar trimis dienoms), uždrausta dirbti be sargybos, apribotas susirašinėjimas bei siuntiniai, taip pat pasimatymai, įvestos kalinių uniformos ir t. t. Eilinių demagogišką komunistų melą galėjo atskleisti į Vakarus perduota informacija apie Sovietų Sąjungoje tebeegzistuojančią nė kiek nepakitusią Gulago sistemą. Todėl kilo mintis sudaryti detalų moterų–politinių kalinių sąrašą, jame nurodyti oficialius kaltinimus ir tikrąsias arešto priežastis, bausmių dydį, išsilavinimą, amžių ir kt. duomenis ir pabandyti sąrašą nusiųsti Jungtinių Tautų Organizacijai.

Tuo metu Rusijoje dar tik formavosi disidentiniai sąjūdžiai bei savilaida (Aleksandras Ginzburgas buvo pradėjęs leisti žurnalą „Sintaksis“), nebuvo jokių žmogaus teisių ir laisvių komitetų, o sovietinė propaganda skelbė pasauliui apie Stalino kulto pasmerkimą ir pergalingą komunizmo statybą.

Iš vyrų zonos buvo gauta žinia, kad baigiasi bausmės terminas Jurijui Trofimovui (1992 m. buvo Rusijos Dūmos demokratinio bloko deputatas), kuris galėtų kalinių sąrašus išvežti ir perduoti Maskvoje užsienio diplomatams. Tai buvo pirmas lietuvių ir rusų demokratų bendradarbiavimo atvejis, deja, nesėkmingas.

Apie šią rizikingą akciją moterų zonoje žinojo tik buvusi Vyčio apygardos partizanė Jadvyga Žardinskaitė, N. Gaškaitė ir peterburgietė Irena Verblovskaia, nuteista Revolto Pimenovo (1990 m. talkinusio Andrejui Sacharovui kuriant Rusijos Konstitucijos projektą) byloje. J. Žardinskaitė dirbo medicinos seserimi lagerio sanitarinėje dalyje; ji iš medicininių kortelių nurašydavo tikslus kalinių anketinius duomenis, o N. Gaškaitė, papildžiusi juos tikraisiais įkalinimo motyvais ir kitais duomenimis, spausdintomis raidėmis įrašydavo į sąrašą. Pildyti tokį sąrašą barake, kuriame gyveno 60 kalinių, buvo gana sunku; nuolat vaikščiodavo prižiūrėtojai ir stebėdavo šnipai, be to, kiekvieną minutę galėjo būti padaryta krata. Vis dėlto sąrašas buvo sudarytas ir sėkmingai persiųstas į vyrų zoną, iš kur J. Trofimovui pavyko jį išvežti į laisvę. Maskvoje sąrašas buvo perduotas JAV ambasados sekretorei, tačiau neaiškio mis aplinkybėmis pateko į KGB rankas.

Kadangi sąrašas buvo rašomas rusų kalba ir jame atsispindėjo duomenys, kuriuos buvo įmanoma gauti tik lagerio kontoroje, įtarimas krito ant darbų skirstytojos Anos Saltykovos – 25 metų bausme už karo nusikaltimus nuteistos rusės. Lageryje ji tapo dešiniąja administracijos ranka, bendradarbiavo su operatyvininkais ir gerokai engė kalinius. A. Saltykova buvo išvežta į Saransko kalėjimą ir keletą mėnesių tardoma, tačiau trūkstant įrodymų byla dėl moterų–politinių kalinių sąrašo sudarymo ir bandymo perduoti į užsienį jai iškelta nebuvo.

Atlikę paskirtas bausmes visi organizacijos „Laisvę Lietuvai“ nariai grįžo į Lietu-

vą. Prisiregistruoti ir įsidarbinti buvo nelengva, o dar sunkiau – baigti mokslą. Iš aštuonių kalėjusiųjų tik trims pavyko neakivaizdiniu būdu ar vakariniuose fakultetuose baigti aukštąjį mokslą ir įgyti technines specialybes. Vienas iš organizacijos narių – P. Plumpa jau nuo 1968 m. vėl įsitraukė į pogrindinę veiklą: daugino Antano Maceinos, Juozo Girniaus knygas, Ribbentropo–Molotovo paktą, spausdino maldynus. 1972 m. kartu su kun. Sigitu Tamkevičiumi parengė pirmąjį „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronikos“ (LKBK) numerį. Gyvendamas pusiau legaliai Kaune įsirengė dauginimo aparatūrą ir pradėjo leisti pogrindinę spaudą. Matydamas krikščioniškosios intelektualios literatūros stygių ir komunistinės propagandos beveik nuslopintą Lietuvos dvasinį gyvenimą, P. Plumpa ketino „išleisti nors dešimt gerai argumentuotų knygų, jas išplatinti Lietuvoje bent po 100 000 egzempliorių. Tų knygų turinys turėjo apimti pastarojo šimtmečio Lietuvos istoriją, marksizmo-leninizmo kritiką, naujausių mokslo laimėjimų ir katalikų doktrinos sintezę. Tarp jų turėjo būti svarbiausi lietuvių filosofų veikalai, lietuvių išeivijos geriausios knygos, Rusijos disidentų knygos, jaunimo dvasinės reanimacijos vadovas ir kt. Knygos turėjo būti platinamos veltui – sklisti kaip vanduo, kad KGB negalėtų pagal platintojų tinklą susekti leidybos ištakų“.

Taigi ta pati kultūrinės veiklos programa, kurios užuomazgas buvo galima matyti jaunatviškos „Laisvę Lietuvai“ organizacijos veikloje, tik labiau subrandinta bei apmąstyta, vienam iš organizacijos kūrėjų – P. Plumpai ir po penkiolikos metų atrodė vienintelė reali atsvara komunistinės ideologijos žalojamai Lietuvos visuomenei. Šios programos nepavyko įgyvendinti: 1973 m. lapkričio 19 d. P. Plumpa buvo suimtas antrą kartą ir nuteistas aštuoneriems metams laisvės atėmimo griežto režimo lageriuose. Iš viso penkiolika metų praleidęs nelaisvėje sa-

vo dvasia jis visada buvo laisvas. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę P. Plumpa vaisingai darbavosi katalikiškosios spaudos bei jaunimo dvasinio ugdymo baruose, dalyvavo valstybės atkuriamajame darbe. Už nuopelnus siekiant Lietuvos nepriklausomybės 1999 m. vasario 1 d. Lietuvos Respublikos Prezidento dekretu P. Plumpa buvo apdovanotas Vyčio kryžiaus 3-iojo laipsnio ordinu.

Iki pat Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimo KGB stebėjo ir kitus organizacijos „Laisvę Lietuvai“ narius, nors pagrindinėje veikloje jie aktyviai nedalyvavo. 1986–1987 m. KGB įvairiais pretekstais retykais studijuodavo baudžiamąją bylą ir rinkdavo duomenis apie A. Susnį, P. Plumpaną, D. Bičiūną, N. Gaškaite, J. Skeivalą ir Č. Kučinską. Tik Lietuvos Respublikai išsivadavus iš „blogio imperijos“ padėtas pasakutinis taškas šioje vienoje iš daugelio jaunimo pasipriešinimo bylų.

IŠVADOS

1. 1952–1953 m. Pandėlio vidurinėje mokykloje veikusi pagrindinė organizacija Lietuvos jaunimo sąjunga „Vytis“ turėjo tikslą išplėsti savo gretas, sukaupti ginklų ir atėjus išsivadavimo momentui prisidėti prie partizanų, su kuriais užmezgė ryšį. 1955–1958 m. toje pat mokykloje susikūrusi pagrindinė organizacija „Laisvę Lietuvai“ ne tik ieškojo ryšio su partizanais, bet ir pati ėmėsi iniciatyvos; svarbiausiu veiklos prioritetu ji laikė lietuvybės, tautinių tradicijų puoselėjimą ir žmogaus teisių gynimą. Šių tikslų siekė propagandinėmis priemonėmis, plėtė organizaciją ir mėgino leisti pagrindinę spaudą. Nors turėjo ginklų, tačiau jie buvo skirti daugiau savignybei negu abstrakčiai išsivadavimo galimybei.

2. Pagrindinės organizacijos „Laisvę Lietuvai“ struktūra (vienas vadovas ir tie-

siogiai su juo susiję vienas kitą pažįstantys nariai) nebuvo racionali konspiracijos atžvilgiu, tačiau gana demokratiška ir laisva. Naujų narių buvo ieškoma per asmeninius kontaktus ir gal net per daug pasitikint žmonių patriotiškumu bei gera valia. Vis dėlto nė vienas toks kontaktas nesibaigė tiesiogine išdavyste, o tai rodo, kad iki 1958 m. Lietuvos visuomenė nebuvo labai lojali okupacinei valdžiai.

3. Organizacijos nariai nežinojo KGB veiklos metodų ir neįsivaizdavo, kad atlikdami agentūrinį tyrimą čekistai iš atskirų faktų sintezės būdu sukuria sekamųjų veiklos modelį ir bylą realizuoja tik tuomet, kai operatyvinėmis bei techninėmis priemonėmis nustato pagrindines to modelio detales. Tuo tarpu organizacijos nariai manė, kad svarbiausia – neįkliūti per kokią nors akciją, ir visai neįtarė, jog ilgą laiką buvo išoriškai stebimi, o jų pokalbių klausomasi.

4. Nors teoriškai organizacijos nariai ruošėsi suėmimui (mokėsi Morzės abėcėlės, buvo girdėję apie kalėjimuose veikiančius šnipus), tačiau neturėjo jokio supratimo apie tardymo metodus, nesugalvojo ir tarpusavyje neaptarė įvairių elgesio versijų bei veiklos legendų, per daug pasitikėjo kamerų draugais.

5. Palyginus su kitomis socialinėmis grupėmis, gana daug buvusių pasipriešinimo dalyvių užverbuodavo KGB (agentai Jakimas, Savčiukas, Smarkus, V. G. ir kt.).

6. „Laisvę Lietuvai“ narių bausmės nebuvo adekvačios jų įvykdytomis veikoms. Iš to galima daryti išvadą, kad okupacinei valdžiai pavojingesni buvo ne konkretūs prieš ją nukreipti veiksmai, bet potencialūs lyderiai ir kupini patriotinių idėjų kūrybingi asmenys.

7. Atlikę bausmę toliau tęsė pagrindinę veiklą tik maža dalis pasipriešinimo dalyvių (12 proc. organizacijos „Laisvę Lietuvai“ narių).

Vytenis Almonaitis,
Junona Almonaitienė

Lietuvos laisvės kovų paminklai

ŠILALĖS KRAŠTAS

Šiuo straipsniu tęsiamas ciklas, pradėtas žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ 2000 m. 1 (7) numeryje. Išlaikydami pagrindinę idėją – aprašyti žymesnius partizanų atminimui skirtus paminklus, nutarėme trumpai pristatyti ir sovietinį genocidą menančias vietas. Jos, be kita ko, liudija rezistencinio sąjūdžio priežastis.

Partizaninių kovų Šilalės krašte eigą, čia veikusias organizacines struktūras pakankamai plačiai ir kvalifikuotai yra aprašęs istorikas Kazys Misius*. Šiame tekste išryškinti tik tie epizodai, kurie tiesiogiai susiję su aprašomomis vietovėmis, memorialiniais paminklais. Vis dėlto galima paminėti, kad didžioji Šilalės rajono dalis įėjo į Jungtinę Kęstučio apygardą. Dauguma Šilalės krašte veikusių būrių priklausė keliskart pavadinimą keitusiai Lydžio-Aukuro-Butageidžio rinktinei. Tai Šalnų tėvūnijos Lukšto, Aušrelės ir Jūros būriai, Dariaus tėvūnijos Pilies ir Geležinio vilko būriai. Į šiaurę nuo senojo Žemaičių plento esanti teritorija buvo priskirta Žemaičių apygardai. Čia veikė Žemaičių apygardos štabo apsaugos būrys, Šatrijos rinktinės kovotojai.

Autoriai dėkoja visiems, teikusiems žinias ar kitaip prisidėjusiems rengiant šį tekstą. Ačiū Danutei Danaitienei, Pranui Gedmontui, Aldonai Gedvilienei, Eugenijui ir Zinai Ivanauskams, Leonui ir Valerijai Laurinskams, Klemensui Lovčikui, Kaziui Misiui, Juozui Parnaruskui, Pranui Rindokui, Aldonai Šulskytei, Elenai Žymančienei, Titui Žymančiui. Prie šio darbo daug prisidėjo ir Anapilin jau iške-

liavę Kęstutis Balčiūnas, Vytautas Liatukas.

Straipsnyje stengtasi prisiminti ir rezistencijos bei genocido įamžinimo iniciatorius. Deja, žinių apie juos trūko. Autoriai atsiprašo visų, kurių pavardžių nepasisekė išsiaiškinti ir jos liko nepaminėtos.

Čia pateikiamą tekstą numatoma pakartotinai skelbti leidinyje apie pietų Žemaitijos istorijos ir kultūros vertybes. Jei skaitytojai pastebėtų netikslumų ar norėtų žinias papildyti, autoriai prašytų parašyti jiems adresu Ugnės g. 36, LT-3021, Kaunas.

ŠILALĖ IR APYLINKĖS

Šilalė. Miesto centre, skvere ties J. Basanavičiaus ir Vytauto Didžiojo gatvių sankryža aukštai iškilęs granitinis **paminklas** „Lietuvos partizanams, žuvusiems Šilalės rajone“ (1)**. Monumente iškalta beveik 180 pavardžių. Tiek aukų sudėta nedideliame žemės lopinėlyje, apimančiame tik 1/55 dalį Lietuvos. Būtent dabartinio Šilalės rajono teritorijoje laikėsi, kovojo ir žuvo žymūs rezistencinio sąjūdžio vadovai – Vakarų Lietuvos (Jūros) srities vadas Aleksandras Milaševičius-Ruonis, Žemaičių apygardos vadas Vladas Montvydas-Žemaitis, Butageidžio rinktinės vadas Petras Balčinas-Pušis. Pažymėtina ir tai, kad šiame mažai miškingame (išskyrus pietvakarinę dalį) ir partizaniniam karui nelabai tinkamame krašte kovos truko beveik 15 metų, paskutiniai šūviai nuaidėjo 1959-aisiais.

*K. Misius, „Pokario kovos už laisvę Šilalės krašte“, *Šilalės kraštas*, t. 3. Knygą numatoma išleisti artimiausiu metu.

** Čia ir toliau – nuorodos į žemėlapij.

Paminklas iškilmingai pašventintas 1998 m. rudenį. Vienas pagrindinių jo pastatymo iniciatorių, kartu ir autorius – T. Žymančius. Jam įvairiais būdais talkino Zosė ir Petras Baranauskai, Petras Briedis, Antanas Damulis, Palmyra ir Antanas Gestautai, Zita Lazdauskienė, Ieva Puidokienė ir kiti šilališkiai. Statybą parėmė Lietuvos Respublikos vyriausybė, Šilalės rajono savivaldybė ir daug kitų rėmėjų. Visi jie surašyti vienoje paminklo plokščių.

Memorialine lenta pažymėta dar viena dėmesio verta Šilalės vieta – dabartinė klebonija, *buvusi NKVD būstinė* (2; Vytauto Didžiojo g. 9). Tai labai liūdno praeities pastatas. Prie jo 1992 m. pritvirtinta memorialinė lenta, liudijanti, kad saugumas čia buvo įsikūręs 1949–1953 m., kad emgėbistai čia „kankino nekaltus Lietuvos žmones“. Namorūsyje buvo keturios kameros, o virš jų – tardymo kabinetai. Ne vienas šilališkis čia atsiveikino su laisve ar net neteko gyvybės.

Šiaurės rytiniame miesto pakraštyje, evangelikų liuteronų kapinių pašonėje yra *masinė partizanų užkasimo vieta* (3). Vyksiant rezistencinėms kovoms Šilalės sribai ir enkavėdistai būtent čia užkasė daugumą Šilalės apylinkėse žuvusių ir šiame mieste niekintų partizanų bei jų rėmėjų kūnų. Bendras palaidotųjų skaičius nėra žinomas, bet jų turėtų būti ne mažiau kaip keliasdešimt. Jau nuo seno užkasimo vietose supilta apie

Paminklas masinėje partizanų užkasimo vietoje prie Šilalės evangelikų liuteronų kapinių (nuotraukos autorių)

10 didesnių ir mažesnių kauburėlių. Iš netiesioginių liudijimų galima spėti, po kuriuo iš jų palaidoti partizanai, žuvę 1946 m. gruodžio 25 d. Kreiviuose, 1947 m. balandžio 5 d. Gerviškėje, 1949 m. spalio 21 d. Lentinėje (žr. atitinkamą skyrelį), 1952 m. balandžio 18 d. Bilioniuose, 1953 m. vasario 1 d. Kelmutiškėje. Vis dėlto be specialių tyrimų nė vienu atveju negalima būti tikriems. Atgimimo metais palaidojimų vieta buvo aptverta, prijungta prie kapinių, pastatytas *paminklas „Žuvusiems už Lietuvos laisvę“*. Atminimo įamžinimu daugiausia rūpinosi Jurgis Juozapaitis, Povilas Karbauskis ir T. Žymančius.

Šalimais aprašytų kapų plieno kryžiumi simboliškai įamžintas 1946 m. rugpjūčio 15 d. Spraudaičių kaime (žr. atitinkamą skyrelį) žuvęs ir Didkiemio–Laumenų miške palaidotas partizanas Vytautas Lukoševičius-Lizdeika. Į kairę nuo kryžiaus ilsisi partizanas Vladas Nutautas. 1947 m. jis žuvo nelaimingo atsitikimo metu (sprogus granatai) ir kovos draugų buvo palaidotas Lomos miške prie Pažvėrio kaimo. 1992 m. kapą pasisekė rasti ir partizanas buvo perlaidotas.

Į aptvertą plotą pateko ne visi partizanų kapai. Dar kelios užkasimų vietos yra giliau miške arba pietvakariniame jo pakraštyje. Vienas mediniu kryželiu pažymėtas *kapas*, esantis keliasdešimt metrų nuo Šilo gatvės ir maždaug 100 m nuo evangelikų liuteronų kapinių, Atgimimo metais artimųjų iniciatyva buvo atkastas. Jame rasti trijų asmenų palaikai. Vieną partizaną pasisekė atpažinti pagal diržo likučius. Manoma, kad tai Lukšto būrio kovotojas Stasys Liatukas-Skrajūnas, žuvęs 1951-ųjų vasarą.

Lentinė. Tai kairiajame Lokystos kranete, į pietvakarius nuo Šilalės tarp miškelių išsibarstęs kaimas. Jame šalia gražaus beržynėlio LGGRTC iniciatyva 1999 m. pastatytas standartinis *atminimo ženklas čia žuvusiems Lukšto būrio partizanams* (4). Prie jo

*Tipinis atminimo ženklas Lentinės kaime
žuvusiems partizanams*

reikia vykti Šilalės–Pajūrio plentu. Apie pusantro kilometro nuo miesto ribos, ties pirmą sodybą dešinėje kelio pusėje sukti į kairę ir nukakti dar 100 metrų.

Lukšto būrys iš anksčiau susidariusios mažesnės partizanų grupės ir naujų kovotojų susiformavo 1947 m. rudenį ir iki 1953 m. keliais skyriais aktyviai veikė trikampyje tarp Rietavo–Šilalės ir Rietavo–Kaltinėnų kelių. Jam ilgai vadovavo iš Gūbrių kaimo kilęs partizanas Jonas Kentra-Rūtenis, todėl būrys vadintas ir jo slapyvardžiu. Jį būtų galima vadinti Kentrų būriu, nes jame kovojo ir vado broliai Juozas, Leonas ir sesuo Elena. Į būrį taip pat buvo įstoję bendrapavardžiai, iš Alkupio kaimo kilę broliai Kazys ir Stasys. Anot trečiojo vado brolio Albino, kai buvo organizuojamas būrys, „kovotojų pasirinkimą lėmė jų dvasinės, moralinės savybės. Gal todėl šį būrį ilgai lydėjo sėkmė“.

Nors Lentinės kaimas yra prie pat Šilalės, enkavėdistų, sribų ir Rūtenio vyrų keliai čia susikryžiuo net kelis kartus. 1948 m. Lentinėje nušautas šilališkių ypač nemėgtas sribas, o 1949 m. spalio 21 d. Katauskų sodyboje buvo užklupti partizanai. Enkavėdistai paruošę ginklus prie sodybos atsėlino turėdami šnipo informaciją, kad troboje yra partizanų. Sodyboje po ilgo naktinio žygio tikrai buvo sustoję pailsėti maždaug dešimt J. Kentros-Rūtenio vadovaujamų vyrų. Nors ir užklupti visai netikėtai, jie aktyviai gynėsi ir mėgino prasiveržti pasinaudodami padegto tvarto dūmų priedanga. Vis dėlto kulkos žudikės pakirto vado brolių Leoną Kentrą-Sakalą, Joną Rupšlaukį-Šarūną, Kazį Kentrą-Papartį, Vaclovą Žilį-Artoją (dėl penktojo partizano asmenybės yra abejonių). Žuvusiųjų galėjo būti dar daugiau, jei ne kito vado brolio Juozo Kentros-Tauro pasiaukojimas. Užėmęs gerą poziciją už šulinio jis dengė draugų atsitraukimą kulkosvaidžio ugnimi. „Jei ne Juozas, visi būtume žuvę“, – vėliau sakydavo Rūtenis. Deja, pats Juozas-Tauras buvo sunkiai sužeistas ir, nors iš kautynių vietos dar pasitraukė, vėliau miške nusišovė. Jo kūną rado tik po kelių mėnesių. Šalimais gulėjo partizaniškų dainų sąsiuvinis, atverstas ties „Malda už tėvynę“. J. Kentra buvo palaidotas viename Lentinės lauke, tačiau jo kapas iki šiol nerastas. Po šių kautynių Lukšto būrį papildė nauji kovotojai ir jiems dar teko dalyvauti ne vienoje kautynėse (žr. skyrelius **Šilų miškas**, **Alkupis**).

Lit.: „Šilalės krašto partizanai 1947–1948 m.“ Parengė V. Almonaitis, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1996, Nr. 19, p. 186–188; *Aitvarai. 6. Kęstučio apygardos partizanai*, Kaunas, 1998, p. 251–253.

Jokūbaičiai. Ties šio kaimo ir piečiau esančių Kūtymų riba yra senos kapinaitės. Patogiausia prie jų vykti Šilalės–Pajūrio plentu. Nutolus du kilometrus nuo miesto reikia

sukti į kairę, o dar už pusantro kilometro – į dešinę.

Čia atmintį saugo akmens *paminklas tiems, „kurie išėjo ir negrižo 1940–1953“* (5). Nors užrašas simbolinis, paties jo statytojo žodžiais, paminklas skirtas iš Jokūbaičių, Kelmutiškės, Kūtymų, Rugienų kaimų kilusiems ar čia žuvusiems partizanams Vladislavui Nutautui-Briedžiui, Vladui Šniaukštai-Bijūnui (žr. skyrelį **Kiaukai**), Stasiui Paulavičiui-Direktoriui, Alfonsui Paulavičiui-Jovarui, Antanui Šalčiui-Šalčiūnui, Antanui Armonui-Tigrui, rėmėjai Onutei Dambrauskaitei, iš Sibiro negrižusiam tremtiniui Boleslovui Žymančiui atminti.

Jūros būrio vadas A. Šalčiūnas ir partizanas A. Armonas buvo įsirengę žeminę tik puskilometris nuo kapinaičių, Kelmutiškės kaime, Dambrauskų sodyboje. Gyveno saugiai, kol vienas savu laikytas žmogus panoro tapti kolūkio pirmininku... 1953 m. vasario 1 d., sodybą apsupus emgėbistams, partizanai ir jų rėmėja O. Dambrauskaitė žeminėje susisprogdino.

Paminklas pastatytas 1992 m. iš Kūtymų kilusio partizanų ryšininko T. Žymančiaus pastangomis.

Kiaukai. Tai už penkių kilometrų į rytus nuo Šilalės, kairiajame Akmenos upės krante išsidėstęs kaimas. Centrinėje jo dalyje, prie Dargužų sodybos 1947 m. spalio 26 d. tragediją mena 1999 m. LGGRTC pastatytas *standartinis atminimo ženklas Kiaukuose žuvusiems partizanams* (6). Prie paminklo reikia vykti Šilalės–Upynos keliu. Už 3,5 kilometro nuo Balsių gyvenvietės sukti į kairę, dar už 1,3 kilometro – į dešinę.

Minėtą dieną į Kiaukus, Jurgučių sodybon buvo užsukęs Lydžio rinktinės partizanų būrys (devyni kovotojai), vadovaujamas Simo Kromelio. Pagal vado slapyvardį šis būrys dažniausiai buvo vadinamas Perkūno vardu. Jis veikė Upynos–Lomių–Pagramančio apylinkėse.

Padedami agentų emgėbistai partizanus užklupo gana netikėtai. Pastebėję sodybą supančius kareivius jie skubiai traukėsi. Deja, dauguma kelių jau buvo užkiršta. Partizanė Stasė Irtmonaitė-Aušrelė buvo sužeista, bėgti negalėjo, tad užėmusi gerą poziciją atkakliai atsišaudė. Baigusi šaudmenis nukreipė ginklą į save. Šiose nesėkmingose partizanams kautynėse žuvo ir jos brolis Aleksandras Irtmonas-Genys, taip pat Stasys Šaltys-Laibutis, Albinas Rupšlaukis-Trimitas. Sunkiai sužeistas Vladas Šniaukšta-Bijūnas dar pasitraukė, tačiau vėliau miške mirė. Manoma, kad jis buvo palaidotas senosiose Griaužų kaimo kapinaitėse prie Šakviečio. Kitų kovotojų kūnai buvo numesti ant Kaltinėnų miestelio grindinio.

Buvusi mokytoja S. Irtmonaitė jau 1945 m. tapo pagrindininke, Lydžio rinktinės Organizacinio skyriaus (OS) Šilalės valsčiaus pirmininke. Rinktinės vadas Petras Ruibys-Garbštas stebėjosi jos aktyvumu ir sumanumu. Vis dėlto enkavėdistai pradėjo mokytoją įtarinėti ir ji turėjo pasitraukti į mišką. Po mūšio Kiaukuose, siekiant įamžinti šią narsią partizanę, būrys, kuriame kovojo Aušrelė, pavadintas jos slapyvardžiu. Šis švelnus mažybinis vardas sunkiai derinasi su kruvinomis kautynėmis ir skaudžiomis netektimis, kurias netrukus po to patyrė Aušrelės būrio kovotojai (žr. skyrelį *Sutkų miškas* žurnale „Genocidas ir rezistencija“, 2000, Nr. 1(7), p. 206–207; taip pat skyrelius **Girdiškė, Kaltinėnai** šiame str.).

Gaila, kad paminklas Kiaukuose buvo statomas nepakankamai įvertinus turimą informaciją apie įvykį, jame kol kas iškaltos tik Stasės ir Aleksandro Irtmonų pavardės. Artimiausiu metu turėtų būti įrašyti ir kiti du žuvę partizanai.

Lit.: „Šilalės krašto partizanai 1947–1948 m.“ Parengė V. Almonaitis, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1996, Nr. 19, p. 190–192.

ŽVINGIŲ–PAJŪRIO APYLINKĖS

Žvingiai. Pats Žvingių bažnytkaimis yra kairiajame, o parapijos kapinės – dešiniajame Jūros upės krante, Pajūriškių kaime (formaliai – Šilutės rajone). Aukščiau kitų antkapių jose iškilęs juodu atspindžiu blizgantis simbolinis *atminimo paminklas iš Žvingių parapijos kilusiems partizanams* (7). Jame iškalta 31 pavardė. Dauguma čia įamžintų kovotojų priklausė Žvingių apylinkėse veikusiam Jūros (iš pradžių vadinamam antrajam) būriui. Vienas šio dalinio vadų Vincas Stonys-Žalgiris kaip tik kilęs iš Žvingių parapijos Palolyčio kaimo. Kartu su žmona Ona Jagminaite-Stoniene 1951 m. pabaigoje jis žuvo Putokšlių kaime (žr. skyrelį **Putokšliai** žurnale „Genocidas ir rezistencija“, 2000, Nr. 1(7), p. 202). Šalia Žvingių esančiame Bikavėnų kaime gimė Geležinio Vilko būrio, veikusio Pajūrio apylinkėse, vadas Kazys Auškalnis-Tauras. 1949 m. rugpjūčio mėn. jis pateko į pasalą ir žuvo Cipariškės kaime penki kilometrai į šiaurės vakarus nuo Žvingių.

Prie kiekvienos iš kitų 28 pavardžių taip pat būtų galima stabtelėti, nepaprastą likimą aprašyti. Štai kad ir eilinis Jūros būrio partizanas Jonas Jagminas-Klevas. 1950-aisiais jis su dviem bendražygiais netoli Žvingių pateko į apsuptį. Kiti du partizanai žuvo, o J. Jagminas, pasibaigus šoviniams, norėjo nusišauti, tačiau kulka išėjo per akį ir jis liko gyvas. Enkavėdistai, matyt, tikėdamiesi ateityje išgauti iš jo žinių, sužeistą partizaną nuvežė gydyti į Tauragės ligoninę. Nors ir buvo saugomas, padedamas vienos seselės J. Jagminas iš ligoninės pabėgo ir apsigyęs žaizdas vėl grįžo į būrį. Žuvo 1951 m. liepos 1 d. Tuščių kaime.

Sąrašė išsiskiria keliskart pasikartojanti Vaičiulių pavardė. Ji įrašytina į Lietuvos laisvei daugiausia paaukojusių šeimų sąrašą. Net keturi Bikavėnų kaime gyvenę broliai Vaičiuliai – Antanas-Tigras, Vincas-Pa-

partis, Jonas-Jurginas ir Juozas-Šarka – įstojo į Žvingių apylinkėse veikusius partizanų dalinius ir kovodami žuvo 1946, 1950, 1953 m.

Paminklas Žvingių partizanams pastatytas 1996 m. Pagrindinis iniciatorius – iš šio krašto kilęs LPKTS Tauragės skyriaus pirmininkas P. Rindokas. Paminklą sukūrė meistras T. Žymančius.

Spraudaičiai. Rytiniame kaimo pakraštyje, trys kilometrai nuo Žvingių, kairėje Didkiemio vedančio vieškelio pusėje stovi plieninis *atminimo kryžius partizanui Vytautui Lukoševičiui-Lizdeikai* (8).

Lukoševičių šeima, karui baigiantis palikusi namus Šilalėje, traukėsi į Vakarus. Priartėjus prie Vokietijos sienos septyniolikmetis Vytautas pareiškė namiškiams, kad jis palikti Lietuvos negali. Tėvas kaip įmanydamas stengėsi sūnų atkalbėti, siūlėsi verčiau pats vietoj jo pasilikti. Tačiau, kaip prisiminė sesuo Elvyra, Vytautas atsakęs: „Ne senų reikia, o jaunų reikia, kad kovotų!“ – ir išlipęs iš vežimo. Po kurio laiko jis tikrai tapo kovotoju, Lydžio rinktinės partizanu.

1946 m. rugpjūčio 15 d. rinktinės trečiosios kuopos antrasis būrys, keturiolika vyrų, vadovaujami Prano Karbauskio-Margio, buvo trumpam apsistoję Spraudaičiuose. V. Lukoševičius-Lizdeika ir dar vienas partizanas ėjo į Žvingius vykdyti užduoties ir susidūrė su keliu sunkvežimiais važiuojančiais enkavėdistais. Pamatę du bėgančius vyrus kareiviai ėmė šaudyti ir V. Lukoševičius žuvo. Būrio kovotojai kulkosvaidžio ugnimi enkavėdistus nuvijo, todėl Lizdeikos kūnas neatsidūrė ant grindinio, buvo palaidotas Didkiemio–Laumenų miške. V. Lukoševičiaus bendražygis, partizanų poetas Mečislovas Dargužas-Aras jo atminimui sukūrė eilėraštį, vėliau virtusį daina. Atgimimo metais keliskart mėginta palaidojimo vietą surasti, tačiau nesėkmingai, todėl 1992-aisiais parti-

zано sesers Elvyros Lukoševičiūtės-Narutienės ir kitų artimųjų iniciatyva paslaptį saugančio miško pakraštyje pastatytas minėtasis kryžius. Taigi, anot poeto Aro:

*Ir liko kapas užmaskuotas
Didžiulio miško glūdumoj,
O veidas žemėmis užklotas
Jaunyste žydinčioj jėgoj.*

Lit.: E. Lukoševičiūtė-Narutienė, „Partizano Vytauto Lukoševičiaus-Lizdeikos gyvenimas ir kova“, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1996, Nr. 18, p. 307–314.

Pajūris. Miestelio centre, aikštėje prie autobusų stotelės yra netradiciškai suprojektuotas *memorialas „Žuvusiems Sibire“ ir „Žuvusiems už Lietuvą“* (9). Jo centre – prieškarinio metais statytas Laisvės paminklus primenantis obeliskas. „Dievui ir tėvynei likome ištikimi, apgynėm Lietuvą gyvybės auka“, – užrašyta ant jo. Aplinkui obeliską pusračiu išdėstyti septyni dideli akmenys, simbolizuojantys septynis regionus, į kuriuos buvo ištremti Pajūrio parapijos žmonės: Tomsko, Irkutsko, Permės sritis, Chabarovsko, Krasnojarsko kraštus, Jakutiją, Komiją. Pagrindinis memorialo įrenavimo iniciatorius – buvęs Pajūrio klebonas Vytautas Sadauskas. Daug prisidėjo jį pakeitęs klebonas Jonas Baginskas, Šilalės LPKTS skyriaus pirmininkė Ieva Puidokienė. Paminklinis ansamblis baigtas statyti ir pašventintas 1994 m.

Rytiniame Pajūrio pakraštyje, prie plento į Šilalę yra kryžius 1940–1990 m. išskentoms „Tautos kančioms atminti“.

Teneniai. Bažnytkaimio centre, prie įėjimo į šventorių stovi *kryžius „Ištremtiems ir negrižusiems į savo Tėvynę“* (10). Jis pastatytas 1995 m. daugiausia Šilalės LPKTS skyriaus pirmininkės I. Puidokienės iniciatyva.

KVĖDARNOS–PAJŪRALIO APYLINKĖS

Kvėdarna. Pačiame miestelio centre, ties dviejų pagrindinių gatvių sankryža iškilęs *stogastulpis „Žuvusiems už Lietuvą tremtyje ir tėvynėje 1940–1953“* (11). Jo vieta neatsitiktinė. Seniau čia buvo „raudonuoju“ vadintas namas, saugumiečių būstinė. Joje kankindavo ir kalindavo žmones, šalia pastato numesdavo išniekinimui žuvusių partizanų kūnus. Ne vieno kvėdarniško pėdsakai dingę įėjus į šį pastatą. Įdomu, kad namą sovietų valdžia nugriovė prieš pat Lietuvos atgimimą, nors dėl techninių priežasčių tai neatrodė būtina. Šis stogastulpis – vienas pirmųjų panašios paskirties paminklų Lietuvoje, pašventintas 1989-ųjų rudenį. Pagrindinis jo pastatymo iniciatorius – ilgai Kvėdarnoje gyvenęs tremtinys ir kraštotyrininkas Kęstutis Balčiūnas. Stogastulpio autorius – buvęs politinis kalnys ir tautodailininkas Andrius Martinaitis.

Maždaug 400 m į šiaurės vakarus nuo stogastulpio, prie naujos Liepų gatvės, žydų kapinių pakraštyje spindi plieninis *kryžius „Žuvusiems už Lietuvos laisvę 1944–1959“* (12). Jis žymi apytikrą vietą, kur vyksiant partizaniniam karui Kvėdarnos sribai ir saugumiečiai užkasdavo nukautus partizanus ir kitas aukas. Tada čia būta didelių bulviarūsių, tad baudėjams nereikėdavo ilgai vargti. Čia palaidotųjų skaičių sunku nuspėti. Kraštotyrininkas K. Balčiūnas buvo suradęs žmogų, kuris jam teigė, kad vien 1947–1948 m. jis čia užkasė apie 40 žmonių. Gal šis skaičius ir padidintas. Žuvusiųjų atminimui skirtą kryžių 1991 m. padarė tauragiškis Jonas Steigvilas.

Kapinių centre, ties dviejų pagrindinių takų sankirta yra devynių *1941 m. sovietinės kariuomenės nužudytų žmonių kapas* (13). Siatėje Lietuvoje ir anksčiau, prasidėjus karui su Vokietija sovietų kariškiai pasijuto visai nekontroliuojami. Vien už tai, kad klausėsi radijo, 1941 m. birželio 24 d. netoli Kvėdar-

nos esančiame Drobūkščių (Uosynės) kaime sadistiškiausiais būdais jie nužudė tris brolius Puleikius – Juozą, Jurgį ir Stanislovą. Juozui nukirto rankas, paskui subadė durtuvais. Stanislovui nurėžė nugaros odą, vėliau sušaudė. Po egzekucijos priverstė kankinių tėvą kelti žudikams vaišes. Tame pačiame kaime, įsiveržę į ką tik vedusių Liudviko ir Sofijos Stasyčių sodybą, kareiviai papjovė jų telyčią. Skerdienai apdoroti panaudojo šeimininkų paklodes. S. Stasytienė jas išplovė ir padžiovė. Dalinio politrukas nusprendė, kad taip ji duoda ženklą vokiečiams. Baisiausiai sumušęs, nukirtęs ranką galiausiai moterį nušovė. Panašiomis aplinkybėmis buvo nužudyti dar penki Kvėdarnos parapijos žmonės – Petras Bertulis, Tomas Jاسas, Antanas Sinkevičius, Kazimieras Zaramba, Vladislovas Zaramba. Dar karo metais prie kankinių kapo buvo pastatytas

1941 m. sovietų kariuomenės nužudytų žmonių kapas Kvėdarnos kapinėse

aukštas, gana menišką paminklą. Enciklopedininko Broniaus Kviklio žiniomis, jį suprojektavo inžinierius Liatukas.

Padievaitis. Šiame kaime, pora kilometrų į pietus nuo Kvėdarnos centro, prie kelio, vedančio į brastą per Jūros upę, dunkso *paminklinis akmuo generolo Prano Liatuko atminimui* (14). Jis pastatytas buvusios Liatukų sodybos vietoje. Čia P. Liatukas 1876 m. gimė, augo, vėliau dažnai lankydavosi.

Labai sudėtingu laikotarpiu, 1919–1920 m., generolas P. Liatukas buvo Lietuvos kariuomenės vyriausiojo štabo viršininku, vyriausiuoju vadu, krašto apsaugos ministru; sėkmingai vadovavo kovoms su bermontininkais. Nepaklausęs patarimų pasitraukti į Vakarus jis tapo sovietinio genocido auka. 1945-aisiais 69-erių metų P. Liatuką NKVD suėmė ir nukankino Lukiškių kalėjime. Akmuo atidengtas 50-ųjų jo žūties metinių proga.

Lembas. Ties šio ir Grimzdų kaimo riba, prie A. Galinskio ir B. Kuitiniauskiėnės sodybų, yra kuklus *paminklinis kryžius penkiems Lembe ir apylinkėse žuvusiems partizanams* (15). Prie jo vedantis keliukas išsuka iš Šilalės–Rietavo plento 4,5 km į šiaurę nuo Kvėdarnos (neprivažiavus posūkio į K. Jauniaus klėtelę). Nukakus puskilometrį, reikia pasukti kairėn.

Paminklas pastatytas keli šimtai žingsnių į pietvakarius nuo tos vietos, kur 1951 m. birželio 29 d. rytą pasaloje tykojusių Kvėdarnos sribų kulkos pasivijo Stanislovą Paulavičių-Direktorių, Rambyną. Netoliese žuvo ir kartu buvęs jo brolis, partizanas Alfonsas Paulavičius-Jovaras. Paėmęs ginklą į rankas vos persiritus frontui, S. Paulavičius partizanavo beveik septynerius metus. Bent nuo 1947 m. pradžios iki žūties ėjo Lydžio-Aukuro-Butageidžio rinktinės Pilies būrio, veikusio Kvėdarnos–Judrėnų apylinkėse, vado pareigas.

Atminimo lentelėje taip pat įamžinti du jauni (abu gimę 1931 m.) partizanai Vacys Rėbžda-Ramutis ir Silvestras Šerpytis-Narsūnaitis. Jie žuvo 1952 m. rugsėjo 27 d. netolimame Lėgų miške, kai enkavėdistai surado Butageidžio rinktinės štabo bunkerio vietą. Šia operacija pirmiausia norėta sunaikinti rinktinės vadą, penktąjį iš paminkle įamžintų partizanų Petrą Balčiną-Pušį, Radvilą, bet tądien žeminėje jo nebuvo. Kvėdarniškis P. Balčinas (Balčiūnas) partizanu tapo vos prasidėjus sovietinei okupacijai, tad 1952-aisiais jis jau buvo tikras miško senbuvis. Pušis garsėjo kaip sumanus ir teisingas partizanas, turėjo didelį autoritetą ne tik tarp kovotojų, bet ir tarp vietos gyventojų, nuolat kilo partizaniškų pareigybių laiptais. Butageidžio rinktinės vadu tapo 1951 m. viduryje. Nors P. Balčino mirties aplinkybės nėra visiškai aiškios, tačiau, atrodo, jos buvo itin tragiškos. Po saugumiečių painių operacijų, neteisingai įtarus bendradarbiavimu su MGB, 1952 m. vėlyvą rudenį jį greičiausiai nušovė artimiausi bendražygiai.

Paminklas Lembo kaime pastatytas 1995 m. Zuzanos Norkienės, Zosės Radveikienės ir Aloyzo Viršilo iniciatyva. Metalo kryžių nukalė Dionizas Varkalis.

Buišiai – pamiškės kaimelis vakariniame Šilalės rajono pakraštyje, prie kelio į Švėkšną. Šalia šio plento stovi *koplytstulpis ir atminimo akmuo 1940–1990 m. nukentėjusiems Šakėnų, Buišių, Stirbiškės, Bumbuliškių kaimų žmonėms* (16). Užrašas skelbia, kad paminklinis ansamblis skiriamas „sušaudytiems, mirusiems“, taip pat „išdraskytoms sodyboms“ prisiminti. Koplytstulpis ir akmuo pastatyti 1993 m. iš šių vietų kilusių Romo ir Janinos Audinių iniciatyva.

Ties koplytstulpiu nuo plento atsišakojantis kelelis veda į Buišių kaimo sodybas. Nuriedėjus ar nužingsniavus juo gerą puskiometrį reikia pasukti kairėn. Dar už 200 m – V. Nognienės sodyba. Joje stovi medinis

kryžius paskutiniams Šilalės krašto partizanams Petriui Oželiui-Jaunučiui ir Feliksui Urbonui-Algirdui (17).

Šių kovotojų žūtis plačiai aprašyta minėtame K. Misiaus straipsnyje. Iš netolimo Leikiškės kaimo kilęs P. Oželis slapyvardį Jaunutis gavo neatsitiktinai. 1949-aisiais, kai tapo partizanu, jam tebuvo septyniolika. Visa jo jaunystė, 10 metų, prabėgo miške. Partizanų rėmėjai Urbonai gyveno su Buišiais besiribojančiuose Bumbuliškiuose. 1953 m. mirus motinai, našlaičiais čia buvo likę keturi broliai. Vyriausiajam Leonui ėjo septyniolikti, Feliksui – šešiolikti. Su pasigėrėjimu galima stebėtis, kaip šie patriotiškai nusiteikę jaunuoliai atsispyrė daugkartiniams saugumiečių gąsdinimams, netapo išdavikais. Priešingai, 1955-aisiais, kai daug kam atrodė, kad partizaninis karas jau baigėsi, jie išėjo į mišką. L. Urbonas, deja, greit pateko į emgėbistų na-

Kryžius paskutiniųjų Šilalės krašto partizanų atminimui Buišių kaime

gus ir buvo nuteistas kalėti lageryje, o F. Urbonas partizanavo beveik ketverius metus.

1957 m. rudenį buvusios Dariaus tėvūnijos teritorijoje, t. y. visame Šilalės–Rietavo–Šilutės krašte, liko tik du partizanai – P. Oželis ir F. Urbonas. Kelerius metus juos medžiojo visa armija (geras pusšimtis) smogikų ir agentų. Vienas jų, Skroblas, gyveno Buišiuose. 1959 m. gegužės 3 d. padedamas sūnų jis įviliojo į kaimą atėjusius partizanus giminaičių Nognių sodybon. Ją greit apsupo saugumiečiai. Vidurnaktį čia sutratėjo automatai. F. Urbonas krito iškart, o P. Oželis dar ilgai atsišaudė, žuvo kovodamas.

Sunaikinę paskutinius partizanus, kagėbistai negalėjo džiaugtis pasiekę galutinę pergalę. Jų agentui Skroblui buvo žiauriai atkeršyta. Tiesa, į pasalą pateko ir buvo nukautas ne jis pats, o jo sūnus Petras, kuris prie minėtos operacijos prisidėjo mažai. Keršytojų saugumiečiai ieškojo ne mažiau atkakliai nei partizanų. Jų pastangas mena stora septynių tomų byla, kuri buvo nutraukta tik

1982 m. Tačiau ir šiandien težinoma tiek, kad keršijo du vyrai.

Partizanų atminimui skirtas kryžius pastatytas 1991 m. šilališkio Mečislovo Šiaudinio iniciatyva.

Lit.: *Erškėčių keliu*. Sud. M. Alūzaitė-Kuličauskienė, Kaunas, 1996, p. 256–258.

Šilų miškas. „Dešiniajame Aitros upės krante ošia šilamiškis. Jis ošdamas tęsiasi tekančios Aitros krantais į pietus. Gražus tas miškas vasaros metu. Jaunos medžių atžalos stiepiasi į viršų iš ten, kur guli išvirtę seni, supuvę jų tėvų ar protėvių kamienai, padangėn kelia purias galvas lieknos pušaitės ir eglės, palikdamos plačiuosius paparčius ir žydinčias gėles. Bet tas miškas gražus ir žiemą. Ant šakų susiklostęs sniegas spindi lyg nakties žvaigždutės. Ir miško tylą kiekvieną buria. Kada ne kada prabėga kiškėlis, laputė ir ilgakojė stirna. Niekas negali pagalvoti, kad tokiam tyliame

Atstatyta Lukšto būrio žeminė Šilų miške

miške gyvena kovos broliai partizanai ir tuoj už keliuko, tarp tankių pušelių, slepiasi stovykla“. Taip poetiškai apie Šilų (kitai – Girėnų) mišką laikraštyje „Laisvės balsas“ 1953 m. rašė partizanė Snieguolė. Atvykę į jos minimą stovyklavietę šiandien rasime atstatytą *slėptuvę*, pašventintą *kryžių žuvusiems kovotojams* (18). Jie mena Šalnos tėvūnijos Lukšto būrio partizanus, žuvusius 1952 m.

1949 m. pradžioje pertvarkius partizanų struktūras, pakeitus jų pavadinimus, Lukšto (kitai – Rūtenio) ir kiti du būriai sudarė vadinamąją Šalnos tėvūniją. Šio junginio vadas Algirdas Liatukas-Vasaris laikėsi kaip tik su Lukšto būriu, kuriam tuo metu vadovavo Simas Budreckas-Algirdas. Patyrę nesėkmių, 1951-ųjų rudenį Lukšto būrio partizanai nutarė pakeisti dislokacijos vietą ir pasitraukti į saugesnes, miškingas Girėnų kaimo apylinkes. Įsikurta 67-ajame (dabar 43-iasis) Šilų miško kvartale, tankiame jaunuolyne buvusioje slėptuvėje. Gera konspiracija, patikimi ryšininkai lėmė, kad partizanai ilgai jautėsi saugūs. Emgėbistai būrio paieškoms užvedė specialią bylą iškalbingu pavadinimu „Fanatikai“, visą apylinkę apraizgė agentūriniu tinklu. Jų agentas Pušis vieną 1952-ųjų vasario dieną vaikš-

čiodamas po Šilų mišką užuodė dūmus, o apsižvalgęs pastebėjo ir į jaunuolyną vedančius pėdsakus... Vasario 18 d. MGB daliniai, talkinami Rietavo ir Tverų strībų, slėptuvę apsupo. Joje buvo 13 žmonių. Partizanai mėgino kovodami prasiveržti, tačiau ir pamiškėje, ir ties kvartalų linijomis juos pasitikdavo kulkosvaidžių serijos. Kulkos pakirto Konstanciją Žilienę-Juodaakę, Juozą Matutį-Laimutį, Juozą Vitkų-Aidą, Alfonsą Pudžemį-Arimantą. Vadas Vasaris buvo sužeistas, ir nors bendražygiai norėjo jį išnešti, liepė šiems trauktis vieniems, o pats susisprogdino. Po kelių dienų nuo mirtinų žaizdų mirė šeštasis partizanas Pranas Kromelis-Šalis. K. Žilienė buvo nėsčia, tad galima sakyti, kad iš viso tądien nutrūko septynios gyvybės. Žuvusiųjų kūnai buvo išniekinti Rietave, vėliau ten pat kalkių duobėje užkasti. Belieka stebėtis, kaip kiti partizanai, pralaužę kelis apsupties žiedus, prasiveržė, liko gyvi. Tragiška jų patirtis greit buvo aprašyta pogrindžio spaudoje.

Lukšto būrio slėptuvė iš kitų pastaruoju metu atstatytų partizanų žeminių išsiskiria autentiškumu. Pradėjus darbus buvo aptiktos jos senosios grindys, sienų likučiai (taigi buvo galima tiksliai nustatyti dydį), o kaip atrodė visa kita, papasakojo mūsų die-

*Lukšto būrio
žeminės vidus*

nų sulaukusi partizanė Emilija Vaitkutė-Ramunė – viena iš tųkart prasiveržusiųjų. Anuomet čia būta neperžvelgiamo eglyno, todėl partizanai įrengė ne įprastą požeminį bunkerį, o erdvią, gana sausą ir jaukią pusiau žeminę. Jie patys savo statinį vadino „trobele“. Tokios slėptuvės labiau būdingos pradiniam rezistencinio judėjimo etapui, kai partizanai laikėsi dideliais būriais, veikė gana atvirai.

Žeminė atstatyta 1996 m. Pagrindiniai iniciatoriai – Jeronimas Oželis, Eugenijus Ivanauskas, Aldona Gedvilienė ir Kazys Palekas.

Norint žeminę apžiūrėti, pirmiausia naujuoju Žemaičių plentu reikia nuvykti iki poilsio aikštelės prie tilto per Aitros upelę. Nuo čia kelias kiek pavingiuodamas veda šiaurės rytų kryptimi, kerta 39-ąją, 40-ąją, 41-ąją, 42-ąją, 43-iąją kvartalus. Nukakus maždaug tris kilometrus reikia staiga sukti į dešinę ir dar 500 m vykti keliu, einančiu tarp 43-iojo ir 94-ojo bei 107-ojo kvartalų. Galiausiai lieka paėjėti 200 m į vakarus tiesiai per mišką. Kelias nuo aikštelės – siaurokas, bet pažvyruotas, geresniu oru pravažiuojamas lengvąja mašina. Formaliai žeminė yra Rietavo savivaldybės teritorijoje, bet tik keli šimtai metrų nuo Šilalės rajono ribos.

Lit.: *Nenugalėtoji Lietuva. 4. Lietuvos partizanų spauda (1950–1956)*, Vilnius, 1996, p. 526–530.

Alkupis. Šis pagonišką Žemaitijos senovę menantis kaimas yra pusiaukelėje tarp Kvėdarnos ir Laukuvos. Senosiose Alkupio kapinaitėse po įspūdingu išsikerojusiu ažuolu pastatytas simbolinis *paminklas iš Alkupio, Padvarninkų, Palokysčio ir Prapymo kaimų kilusiems partizanams* (19). Pasiiekti kapinaites nesunku. Naujojo Žemaičių plento ir Laukuvos–Kvėdarnos vieškelio sankryžoje reikia pasukti į pietvakarius, Kvėdarnos link. Pavažiavus 2,3 kilometro sukti kairėn ir nuriedėti dar vieną kilometrą.

Juodame paminklo akmenyje įamžinta vienuolika partizanų. Visi jie priklausė šioje apylinkėse veikusiam Lukšto (kitais – Rūtenio) būriui (žr. skyrelius **Lentinė, Šilų miškas**). Kovojo atkakliai ir ilgai, dauguma žuvo tik 1951–1954 m. Pakeleiviui jų pavardės nesako beveik nieko, tačiau vietos gyventojai paliudys, kad tai šviesios atminties žmonės. Štai kaip 1949 m. Lentinėje žuvusį partizaną Rupšlaukį-Šarūną prisimena jo krikšto dukra E. Vitkutė: „Visur jis suspėdavo: ir Laukuvos bažnyčios chore giedojo, ir pavasarininkų organizacijos veikloje aktyviai dalyvavo. Nei gėrė, nei rūkė. Daugelis tėvų troško jį žentu vadinti, daugelio jaunų merginų širdys imdavo karščiau plakti, jį susitikus“.

Akimis perbėgus per pavardžių sąrašą, dar norisi stabtelėti ties Jadvygos Rupšytės (Pudžemytės)-Drebulės ir Broniaus Jankausko-Klajūno, Šalnos tėvūnijos štabo nario, pavardėmis. Tai vyras ir žmona. Jų slėptuvė buvo vienoje gretimose Padvarninkų kaimo sodyboje. Iš agentu tapusio ryšininko sužinoję, kur ir kada Klajūnas eis, saugumiečiai jį 1953 m. vasario 22 d. nušovė. Paskui apsupę slėptuvę Drebulėi pasiūlė pasiduoti, nes jos vyras atseit jau pasidavė. Tačiau partizanė tuo negalėjo patikėti ir paprašė: „Jeigu jis gyvas, tegu pats pašaukia mane vardu“. Aišku, vyras neatsiliepė, ir slėptuvėje nuaidėjo šūvis... Įsiveržę sribai rado Drebulę plūstančią kraujais, bet dar gyvą. Netoliese buvo tądien vykusiu sovietinių „rinkimų“ būstinė, tad nepaisydami jokio žmogiškumo enkavedistai pirmiausia nuvežė nukautą B. Jankauską ir mirstančią J. Rupšytę parodyti rinkėjams. Šie, pamatę tokį vaizdą ir pasibaisėję, išsilakstė nespėję net nubalsuoti „už šviesų rytojų“.

Paminkle įrašyta ir vieno iš dviejų paskutinių Lukšto būrio partizanų Andriaus Rimkaus-Tarzano pavardė. Niekšiškai nuuodytas MGB agentės jis mirė 1954 m. gegužės 7 d. Dalgų kaime prie Tverų.

Paminklas pastatytas 1998 m. daugiausia Kazio Paleko iniciatyva. Didžiąją dalį lėšų skyrė Žadeikių seniūnija.

Alkupio kaime, prie Žąsyčių sodybos dar yra 1995 m. statyta koplytėlė alkupiškio, Lukšto būrio partizano Alfonso Pudžemio-Arimanto atminimui. Jis žuvo 1952 m. vasario 18 d., kai enkavedistai apsupo Šilų miške buvusią žeminę.

Lit.: *Erškėčių keliu*. Sud. M. Alūzaitė-Kuličauskienė, Kaunas, 1996, p. 204, 213–215, 251–253, 293.

LAUKUVA IR APYLINKĖS

Laukuva. Čia, Aldonos Šulskytės namuose (Eitvydaičių g. 7) yra *memorialinė tremtinės, gydytojos Dalios Grinkevičiūtės (1927–1987) ekspozicija* (20). 1941-ųjų birželį ji, keturiolikos metų mergaitė, buvo išstremta tolimojon Šiaurėn, prie Lenos žiočių. 1949 m. iš Sibiro pabėgo į Lietuvą, bet nepajėgė namo rūsyje palaidoti mirusią motiną (taip pat bėgėlę). 1950 m. vėl buvo suimta, nuteista 3 metams lagerio. Paskui vėl tremtis... Vis dėlto A. Grinkevičiūtė sugebėjo įgyti gydytojos specialybę ir grįžusi į Lietuvą ilgai dirbo Laukuvos ambulatorijoje (prie jos pastato 1990 m. atidengta memorialinė lenta). Bet ir čia KGB ją nuolat persekiojo, 1974 m. uždraudė dirbti gydytoja, išvarė iš tarnybinio buto. Savo, kartu visos tautos kančias, žiaurią tremties tikrovę A. Grinkevičiūtė aprašė brandžiu literatūros kūriniumi virtusiuose prisiminimuose. Pirmą kartą jie buvo publikuoti 1979 m. rusų disidentų leidinyje „Pamiatj“, 1981 m. išspausdinti ir JAV. Trečią kartą sukrečiantis rašinys „Lietuviai prie Laptevų jūros“ buvo paskelbtas jau po A. Grinkevičiūtės mirties, Atgimimo apyaušriu, 1988 m., žurnale „Pergalė“. Ši publikacija buvo bene pirmasis viešai ištartas žodis apie tremties ir lagerių baisumus. Memorialinė ekspozicija – tai kambarėlis, kuriame A. Grinkevi-

čiūtė gyveno keliolika metų. Čia tebėra daug jos rankraščių, nuotraukų, kasdieniame gyvenime naudotų daiktų. Norint muziejėlyje apsilankyti, vertėtų iš anksto paskambinti Aldonai Šulskytei tel. (8-269) 56-130.

Vakariniame Laukuvos pakraštyje prie kelio į Kvėdarną, Kristinos Rimkutės namuose (Taikos g. 37) veikia *kunigo Stanislovo Rimkaus (1912–1942) muziejus* (21). S. Rimkus šiame name negyveno, tačiau yra gimęs netolimame Prapymo kaime, Laukuvoje dažnai lankydavosi. Dar mokydamasis Telšių kunigų seminarijoje jis aktyviai įsitraukė į Pavasarininkų organizacijos veiklą. Nuo 1936 m. pradėjo kunigauti Kražiuose, kur per ketverius metus nuveikė daugybę darbų – subūrė pavasarininkų kuopą, pradėjo leisti žurnalą „Kražių aidai“, suremontavo parapijos namus, įsteigė čia Kražių skerdynių muziejų, pavasarininkų biblioteką, atidarė „liaudies universitetą“ ir t. t. „Apdovanotas reta energija, puikiais organizaciniais sugebėjimais, jis Kražių gyvenime padarė tiesiog revoliucinį perversmą. [...] Renginyse vijo renginį, pramoga – pramogą, šventė – šventę“. „Puikiai sakydavo pamokslus, neilgus, ugingus, dažnai „pargriaudamas“ visą bažnyčią ant kelių“, – prisiminimuose apie S. Rimkų rašo jo amžininkai. Toks veiklus kunigas, aišku, labai nepatiko sovietų valdžiai. 1940 m. rugpjūčio 6 d. jis buvo suimtas ir įkalintas Raseiniuose. Karui prasidėjus, S. Rimkų išvežė į Petropavlovsko kalėjimą. Čkalovo srities teismas greit jį nuteisė dešimčiai metų kalėjimo. Kunigas išdrįso parašyti kasacinį skundą, nes negalėjo suprasti, kaip galima tokią bausmę skirti vien todėl, kad „kalbėjęs prieš ateizmą, bedievybę, raginęs tikinčiuosius šiuo neramiu metu daugiau melstis“. 1942 m. byla buvo peržiūrėta ir S. Rimkus... nuteistas sušaudyti. Bausmė įvykdyta gegužės 20 d. Muziejaus ekspozicijos pagrindą sudaro S. Rimkaus sesers ir bendradarbės, taip pat pavasarininkės K. Rimkutės išsaugoti kunigo laiškai, ran-

kraščiai, nuotraukos. Muziejus įkurtas jos, taip pat kraštotyrininkės Aldonos Gedvilienės iniciatyva.

Miestelio centre, netoli kapinių pastatytas *memorialas „1941–1953 m. Laukuvos valsčiaus tremtinių atminimui“* (22). Trys grandinėmis surakinti ažuoliniai kryžiai simbolizuoja tris ištremtųjų kartas. Paminklas pastatytas 1941 m. tremtinių, Sibire mirusių Bronislovo ir Marijos Tallat-Kelpšų sodyboje. Už kryžių stovi žemaitiškos architektūros namas, kuriame jie gyveno. Paminklas pastatytas 1990 m. pirmiausia Jono Šedbaro iniciatyva.

Laukuvos *kapinėse* (23), šiaurvakariniam jų pakraštyje, į dešinę nuo šoninio įėjimo (iš Varnių gatvės pusės) ilsisi 1941 m., karo pradžioje, „rusų sušaudyti“ broliai Vyšniauskai – Antanas (g. 1916 m.) ir Stanislovas (g. 1924 m.). Kaip skelbia sovietmečiu

Sovietinio genocido aukos A. Vyšniausko kapas Laukuvos kapinėse

pusiau uždengtas įrašas antkapyje, juos „gyvenimo pavasaryje“ nei iš šio, nei iš to Pykaičių kaime nušovė „raudonasis slibinas“, arba, tiksliau – atsitraukiantys Raudonosios armijos kareivos. Laukuviškės kraštotyrininkės A. Šulskytės surinktais duomenimis, per kelias pirmąsias karo dienas sovietų kareiviai Laukuvos apylinkėse nužudė ne mažiau kaip 13 žmonių.

Lit.: D. Grinkevičiūtė, *Lietuviai prie Laptevų jūros*, Vilnius, 1997; *Už aukštuosius idealus. Kankinys kun. S. Rimkus*. Sud. P. Petronis, Kaunas, 1991.

Stirbiškė. Tai nuošalus kaimelis tarp senojo Žemaičių plento ir Šilų, Prapymo miškų. Nūnai negyvenamoje jo pietinėje dalyje (buvusiame Mažikiškės kaime) 1950 m. rugpjūčio 12 d. mėgindami ištrūkti iš apsupties žuvo du Lukšto būrio partizanai, vyras ir žmona Vincas Poškus-Vijūnas bei Antanina Poškienė-Liepsna. Abiejų žūties vietas žymi du metaliniai kryžiai. Juos pastatė partizanų sūnus Vincas Jurgaitis 1989 m. rugpjūčio 23 d. savaip pažymėdamas liūdnas Ribbentropo–Molotovo pakto sukaktuves (šie kryžiai rengiant straipsnį nebuvo apžiūrėti, todėl schemoje jie nepažymėti).

Gatautiškė. Tai kaimas prie Laukuvos–Varnių plento, šiauriniame Šilalės rajono pakraštyje. Čia, buvusios Montvydų sodybos vietoje, kairėje kelio pusėje 1999 m. LGGRTC iniciatyva pastatytas standartinis *atminimo ženklas* (24), žymintis Žemaičių apygardos vado Vlodo Montvydo-Žemaičio, Dėdės, Etmono gimtinę.

V. Montvydas gimė 1911 m. dvaro darbininkų (vėliau ūkininkų) šeimoje. 1938 m. vedė, apsigyveno netolimame Nevardėnų kaime, sėkmingai ūkininkavo. Jau nepriklausomos Lietuvos laikais buvo aktyvus Šaulių sąjungos narys. Vokiečių okupacijos metais įsitraukė į Lietuvos laisvės armijos veiklą, 1944 m. va-

sarą tapo LLA „vanagų“ grupės vadu. Artėjant antrajai sovietų okupacijai, V. Montvydas sąmoningai nesitraukė į Vakarus, prie savo sodybos įrengė tris žemines, kuriose su bendraminčiais slapstėsi. Persiritus frontui sovietų kareiviai slėptuves greitai surado. V. Montvydas tuomet ištrūko gyvas ir tapo vienu pirmųjų rezistencinio sąjūdžio Žemaitijoje organizatorių.

„Banditaujančio“ šeimininko sodybą 1944-ųjų Kūčių vakarą enkavedistai sudegino. Žmona Bronė ir penketas (!) vaikų, kurių mažiausiajam nebuvo nė mėnesio, buvo priversti pavieniui slapstyti pas gimines ir patikimus ūkininkus, nuolat keisti gyvenamąją vietą. Klajoklių gyvenimą lengvino tik tai, kad jie visada jautė vyro bei tėvo rūpestį ir globą.

V. Montvydas-Žemaitis garsėjo kaip sumanus ir atsargus partizanas. Miške jis praleido net devynerius metus – nuo 1944-ųjų vasaros

iki 1953-ųjų rugpjūčio. Penkerius su puse iš jų (nuo 1948-ųjų pavasario) vadovavo Žemaičių apygardai, apėmusiai visą šiaurės vakarų Žemaitiją. Jo įsakymams privalėjo paklusti partizanai, kovoję Kretingos, Mažeikių, Plungės, Skuodo, Telšių ir kt. apylinkėse.

Nuo 1951 iki 1953 m. V. Montvydą sekė, žinias apie jį rinko gal 30 MGB agentų. Tačiau Žemaitis ištikimų ryšininkų ir rėmėjų turėjo daugiau. Jų dėka saugumiečių regztos operacijos viena po kitos baigdavosi nesėkme. Susekti apygardos vadą padėjo atsitiktinumas. Vienas vietos žvejys nuolat kiurksodavęs valtelėje pastebėjo, kad retsykais per Sietuvos upelį, jungiantį Paršo ir Lūksto ežerus, pereina du partizanai. 1953 m. vasarą apie tai prasitarė kaimynui, kuris, kaip paaiškėjo, dirbo Varnių saugume... Žvejys tuoj buvo „apdorotas“ ir, remiantis jo informacija, prie upelio išdėstytos keturios pasalos. Vietovė tam idealiai tiko, nes Sietuvos pakrantės visiškai užpelkėjusios, abu krantus jungė tik kryžiuočių laikus menanti kūrgrinda ir keli liepteliai. Per vieną jų vedė takas iš Reistrų į Čepaičių kaimą. Kaip tik šioje vietoje (maždaug 2 kilometrai į vakarus nuo minėto atminimo ženklo) 1953 m. rugpjūčio 23-iosios vakarą pasirodė Vladas Montvydas-Žemaitis ir jo adjutantas Bronius Alūzas-Bedalis, Eimutis. Apšviesti raketų šviesomis partizanai neturėjo kur trauktis ir perverti kulų žuvo. Jų kapas nežinomas.

Lit.: *Erškėčių keliu*. Sud. M. Alūzaitė-Kuličauskienė, Kaunas, 1996, p. 11–38 ir kt.

Gulbės. Tai keliasdešimties sodybų kaimas trikampyje tarp senojo Žemaičių plento ir Laukuvos–Varnių kelio. Gulbėse gimė ir gyveno Žemaičių apygardos štabo darbuotoja, veikli partizanų spaudos talkininkė, poetė Irena Petkutė-Neringa (1932–1953). Gimtojoje jos sodyboje (dabar priklausančioje Kalkiams) 1999 m. LGGRTC iniciatyva pastatytas *standartinis atminimo ženklas* (25). Norint

Tipinis atminimo ženklas V. Montvydo-Žemaičio gimtinėje Gatautiškės kaime

jį rasti, galima orientuotis į sankryžą, kur nuo senojo Žemaičių plento atsišakoja kelias į Varnius. Pavažiavus nuo šios vietos 2,1 km Kaltinėnų link, reikėtų sukti kairėn, o nuvingiavus gerą kilometrą žvyrkeliuku – dešinėn, į ant kalvos įsikūrusią sodybą.

Žemės Petkai turėjo nelabai daug, tačiau buvo šviesūs, sumanūs žmonės, o jų dukra Irena garsėjo kaip gabi literatė. I. Petkutė mokėsi Laukuvos gimnazijoje ir dar 1950-aisiais, būdama 10 klasės gimnaziste, paprašyta partizanų, pradėjo kurti eilėraščius specialiai jų leidiniams. Gimnaziją baigusi dirbo lietuvių kalbos ir literatūros mokytoja Medingėnuose. Kai 1952 m. MGB ją susekė, pasitraukė į pogrindį, tapo Žemaičių apygardos štabo nare, viena artimiausių V. Montvydo-Žemaičio bendražygių. Dar beveik metus ji kovojo, tik ne ginklu, o plunksna: redagavo apygardos leidinius „Laisvės balsas“, „Malda girioje“ ir kt. Manoma, kad ji sukūrė daugumą 1952–1953 m. partizanų spaudoje paskelbtų eilėraščių, pasirašytų įvairiais slapyvardžiais – Vilnelė, Neringa, Lakštingala, Rimas. Mat tuo laiku eiles jau mažai kas rašė. 1953 m. rugpjūčio 27 d. saugumiečiams apsupus Žemaičių apygardos štabo slėptuvę Putvinskių kaime prie Kaltinėnų, I. Petkutė pasiduoti atsisakė ir pisto-

leto vamzdį nukreipė į save... Tiksliai jos kapo vieta nežinoma, bet yra duomenų, kad palaikai buvo užkasti Varniuose, prie buvusios MVD būstinės.

*Kraujas teka, kraujas karštas,
Kraujas brolio, kraujas draugo.
Šitas kraujas šaukias keršto,
Iš to kraujo laisvė auga, –*

rašė Neringa „Laisvės balso“ 1953 m. kovo 20 d. numeryje.

Lit.: *Erškėčių keliu*. Sud. M. Alūzaitė-Kuličauskienė, Kaunas, 1996, p. 156–176; *Kovos keliu žengiant*. Sud. L. Gudaitis, Vilnius, 1991.

Dargaliai. Kaimas yra šeši kilometrai į pietus nuo Laukuvos. Dargalių žemes beveik perpus skiria naujasis Žemaičių plentas. Vos keliasdešimt metrų į šiaurę nuo jo išlikusios senos *kapinaitės* (26). Be kelių medinių kryžių, čia stovi akmeninis paminklas su iškalbingu užrašu: „Bolševikų genocido aukos 1941.VI.24“. Data primena karo pradžią ir pirmosiomis jo dienomis sovietų kariuomenės įvykdytas žudynes Kvėdarnos apylinkėse (žr. atitinkamą skyrelį), Panevėžyje, Pravieniškėse, Rainiuose. Siautėta ir čia, Dar-

1941 m. nužudytų žmonių kapas Dargalių kapinėse

galiuose. Be aiškesnės priežasties vienoje kaimo sodyboje buvo nužudyti jos šeimininkai Juozas ir Juzefa Rupšlaukiai, jų augintinė Bronė Gedminaitė ir kartu gyvenusi giminaitė Ona Mikalauskaitė. Paminklas su atitinkamu užrašu kapinaitėse buvo pastatytas jau 1942-aisiais, tačiau pokario metais sribai jį suniokojo. Žuvusiųjų atminimas pakartotinai įamžintas Atgimimo metais.

Netoli Rupšlaukių palaidotas kitas dargališkis – Antanas Grunovas. Simboliškai antkapyje įamžintas ir Jonas Grunovas. Paminkle užrašyta: „Žuvę už Lietuvos laisvę“. Visa teisybė šiais žodžiais nepasakyta. Jie tikrai kovojo dėl Lietuvos laisvės, A. Grunovas buvo Lydžio rinktinės trečiosios kuopos pirmojo būrio skyrininku. Tačiau įtarus bendradarbiavimu su sovietiniu saugumu, taip pat už partizaniškos drausmės nepaisymą 1947 m. Grunovus sušaudė patys partizanai.

KALTINĖNAI IR APYLINKĖS

Kaltinėnai. Naujojoje miestelio kapinių dalyje, kairėje pusėje tako, vedančio nuo antrojo įėjimo, yra du *perlaidotų partizanų kapai* (27). Pirmojoje, aukštu juodo akmens paminklu pažymėtoje kapavietėje palaidoti aštuoni Žemaičių apygardos Šatrijos rinktinės partizanai, 1947 m. birželio 2 d. žuvę Kareivų (Kareiviškės) vienkiemyje prie Pašilės. Tąkart čia buvo apsistojęs kovotojų būrys, vadovaujamas Vlodo Budgino-Drąsučio. Vietos gyventojas M. apie tai pranešė Kaltinėnų sribams. Pasielkę naikintojų iš kitų valsčių jie netikėtai užklupo partizanus ir šie nespėjo rimčiau pasipriešinti. Beveik visas būrys žuvo, Steponas Rimkus-Gintaras pateko nelaisvėn. Kaltinėnuose išniekinti rezistentų kūnai buvo užkasti miestelio pakraštyje, pelkėje. 1990 m. daugiausia buvusio partizanų rėmėjo Prano Gedmonto iniciatyva palaikai iškilmingai perkelti į kapines. Antkapinis paminklas pastatytas rezistentų artimųjų pastangomis.

Toje pat pelkaitėje buvo rasti ir kartu su šatrijiečiais perlaidoti visai kito dalinio, Kęstučio apygardos Aukuro rinktinės Lukšto būrio partizano Vytauto Astrausko-Linksmučio palaikai. Devyniolikmečio kovotojo žūtis – liūdnas įvykis, tačiau V. Astrausko pavardė susijusi ir su bene sėkminga Šilalės krašto partizanų operacija. 1948 m. spalio 17 d. Tūjainių kaime, esančiame septyni kilometrai į pietryčius nuo Kaltinėnų, buvo apsistojęs Aušrelės būrys ir dalis Lukšto būrio, iš viso 17 vyrų. Netikėtai juos puolė Kaltinėnų sribai. Partizanai nesutriko, perėjo į puolimą ir privertė priešus bėgti. Kautynėms pasibaigus paaiškėjo, kad nukauti devyni sribai, o tarp partizanų žuvo tik Linksmutis.

Antrajame kape ilsisi Atgimimo metais čia perlaidoti Kęstučio apygardos Aukuro rinktinės partizanai Jonas Galminas-Putinas, Evaldas Stelmokas-Šilas ir Jonas Poška-Kęstutis. 1948 m. balandžio 21 d. jie žuvo ir buvo užkasti prie Lomių esančiame Šakviečio–Kasbarynų miške. Apie jų žūtį ir buvusios palaidojimo vietos įamžinimą jau rašyta žurnale „Genocidas ir rezistencija“ (2000, Nr. 1(7), p. 206).

Šalia Kaltinėnų miestelio kuriamos vadinamosios tremtinių kalvarijos – taip pat savotiškas paminklas kančių kelius nuėjusiems žmonėms.

Karoblis – nūnai sunykęs kaimelis maždaug šeši kilometrai į šiaurę nuo Bijotų, netoli senojo Žemaičių plento. Nuvažiavus nuo Kaltinėnų 8,5 km Kryžkalnio link, kairėn atsisakoja ir į senąją kaimavietę veda žvyruotas keliukas. Nuriedėję juo gerą kilometrą pasiekiamame buvusią Martinkų sodybos vietą. 1949 m. ginklu besipriešindamas užpuolikams čia žuvo vienas žymiausių Žemaitijos partizanų vadų Aleksandras Milaševičius-Ruonis. 1999-aisiais, pažymint žūties 50-metį, jo atminimui LGGRTC darbuotojų pastangomis pastatytas *tipinis atminimo ženklas* (28).

A. Milaševičius gimė 1906 m. Seinuose.

Baigęs Kauno karo mokyklą tarnavo Lietuvos kariuomenėje, turėjo kapitono laipsnį. Karui baigiantis kartu su šeima traukėsi į Vakarų, deja, nespėjo. A. Milaševičiaus žmona ir sūnus žuvo Drezdene bombardavimo metu, o jis pats, patyręs daug pavojų, grįžo į Lietuvą. Iš pradžių slapstėsi Žemaitijoje, užmezgė ryšius su vietos partizanais. Ne vėliau kaip 1948 m. pradžioje įstojo į jų gretas. Tų pat metų gegužės 5 d. visos Žemaitijos partizanų vadai nutarė susijungti į vieną kovos vienetą – Vakarų Lietuvos (Jūros) sritį. Iš pradžių kapitonas A. Milaševičius ėjo srities vado Jono Žemaičio-Vytauto pavaduotojo pareigas, o po mėnesio pats tapo vadu. 1949 m. pradžioje suformavus bendrą visos Lietuvos partizanų vadovybę buvo paskirtas dar ir LLKS ginkluotųjų pajėgų vado pavaduotoju. A. Milaševičius-Ruonis buvo aktyvus partizanas ir aktyvios kovos šalininkas. Jam vadovaujant buvo atkurti ir visu pajėgumu ėmė veikti Žemaičių ir Kęstučio apygardų štabai, buvo parengti norminiai srities dokumentai. MGB labai stengėsi susekti Jūros štabą, kuris nuolat keisdamas vietą laikėsi Kaltinėnų–Skaudvilės apylinkėse. Jo vadovybę sekė agentai Mėta, Oriolas, Snieguolė, Radzevičius. Per juos emgėbistai perdavė srities vadi laišką, siūlydami pasiduoti. Iš atsakymo juodraščio, rasto jau po A. Milaševičiaus žūties, žinoma, kad jis pasiūlymą kategoriškai atmetė, kartu pareikalavo nutraukti karines operacijas prieš partizanus. Deja, agentų padedami saugumiečiai 1949 m. birželio 11 d. netolimame Kavadonių kaime susekė ir nušovė artimiausią A. Milaševičiaus-Ruonio bendražygį, srities štabo viršininką Vytautą Gužą-Kardą, o rugsėjo 9 d. agentas Radzevičius pranešė, kad Karoblio kaime, J. Martinkaus sodyboje yra pats vadas Ruonis. Į kaimą tuoj buvo išsiųstas kelių karininkų vadovaujamas 25 kareivių dalinys. Kaip rašoma emgėbistų ataskaitoje, „karių grupei apieškant daržinę, šiene buvo aptiktas bunkeris, iš kurio tuoj pat į kareivius buvo paleista il-

ga automato serija, po jos iš bunkerio iššoko banditas ir rengėsi vėl šauti, bet jį aplenkė seržantas Akulovas...“ Kur MGB dėjo nukauto partizano kūną, nėra žinoma. Išlikusiuose LLKS vadovybės dokumentuose rašoma, kad šių dviejų žūčių kaltininkus partizanai sugebėjo nustatyti. Pagal visas taisykles vykusio Karo lauko teismo sprendimu penki išdavikai buvo nuteisti mirti. Keturiems bausmė įvykdyta, o vienas pasislėpė.

Ir dar apie vieną, kitur neakcentuojamą Jūros srities vado bruožą. Taip jau atsitiko, kad iki mūsų dienų išliko gana nemažai 1948–1949 m. darytų jo nuotraukų. Visose jose kapitoną A. Milaševičių regime pasitempusį, tvarkingą uniformą, blizgančiais batais, su kaklaraiščiu – lyg būtų į Lietuvos kariuomenės parada pasirengęs. Toks jis ir lieka mūsų atmintyje – orus, įsitikinęs savo teismumu, drąsiai žvelgiantis priešui į akis.

Lit.: S. Stungurys, „Išėjusiems sugrįžti...“, *Tautos atmintis*, 1996, Nr. 5, p. 24–32.

UPYNOS IR GIRDIŠKĖS APYLINKĖS

Upyna. Ties pagrindinių miestelių kertančių kelių sankryža juoduoja granito *paminklas „Upynos partizanams atminti“* (29). Priekinėje jo pusėje iškalta penkiolika iš Upynos parapijos kilusių partizanų pavardžių, kitapus įamžinti aštuoni kitur gimę, gyvenę, bet Upynoje niekinti kovotojai. Pirmoji partizanų grupė Upynos apylinkėse ėmė formuotis 1944 m. pabaigoje–1945 m. pradžioje, vos nusiritus frontui. Jai vadovavo Antanas Sūgintas (žr. Upynos kapinių aprašą). Pradėjus kurtis rezistentų struktūroms, ši grupė įsijungė į Lydžio rinktinės trečiosios kuopos pirmąjį būrį. 1945 m. liepos mėnesį partizanai įsiveržė į Upyną ir padarė nemažai žalos tuometinei valdžiai. Partizanų struktūroms persitvarkant iš vadinamojo pirmojo susidarė du atskiri būriai. Artimiausiose Upynos

apylinkėse kovojo būrys, vadintas Aušrelės vardu (žr. skyrelius **Kiaukai, Girdiškė, Kالتينيناي**). Teritorijoje į vakarus nuo Upynos, už Akmenos upės veikė Lukšto būrio kovotojai (žr. skyrelius **Lentinė, Šilų miškas, Alkapis**). Minėtiems daliniams ir priklausė Upynoje įamžinti rezistentai.

Kovose žuvusių partizanų kūnus enkavėdistai numesdavo miestelio centre, prie savo būstinės (dabar perstatyta į kultūros namus). Kaip spėjama, kažkur netoliese juos ir užkasdavo. Tikėtina, kad Lukšto būrio vadas Kazimieras Bagdonas-Ūdra, Bronius Šaltys-Sakalas, Vanda Jonikienė-Kengūra, iš viso maždaug 10 partizanų gali būti palaidoti miestelio teritorijoje, dar nesurastame kape.

Paminklas Upynos partizanams pastatytas 2000 m. pirmiausia buvusio partizanų ryšininko Broniaus Poškaus-Rugelio iniciatyva ir lėšomis. Paminklą sukūrė T. Žymančius.

Miestelio kapinių centre, priešais koplyčią, kitapus tako yra rusvo granito antkapis su užrašu „A. a. Barbora Sugintienė“. Tai

Paminklas Upynos partizanams

spėjama *partizanų būrio vado Antano Suginto kapavietė* (30). 1918 m. Vytogaloje gimęs A. Sugintas nepriklausomybės metais dirbo policininku Skaudvilėje. Sovietams okupavus Lietuvą, Upynos–Vytogalos–Varsėdžių apylinkėse jis ėmė burti partizanų grupę, kuriai pats ir vadovavo. Buvusio bendražygio L. Laurinsko-Liūto teigimu, A. Sugintas buvo labai drąsus, sąmoningai nevartojo slapyvardžio. 1946 m. vasario 6 d. Ruibiškės kaime partizaną niekšišškai nužudė NKVD agentas Šimkus. Jį dengdami saugumiečiai inscenizavo kautynes, vėliau A. Suginto lavoną rodė vietos gyventojams ir aiškino, kad jį nukovė. Tačiau ilgainiui partizanams pasisekė nustatyti tikrą kaltininką. Šimkus buvo nubaustas mirties bausme.

A. Suginto kūną enkavėdistai niekino Skaudvilėje, ten ir užkasė. Spėjama, kad kažkam pasisekė jo palaikus pavogti ir perlaidoti į minėtą artimųjų kapą. Tai patvirtina faktas, kad sovietmečiu laidojant A. Suginto seserį M. Šamatulskienę, kapavietėje buvo rasti neįprastai negiliai (matyt, skubant) užkasti palaikai. Jie vėl palaidoti tame pačiame kape.

Girdiškė. Centrinėje bažnytkaimio kapinių dalyje, maždaug 20 žingsnių nuo įėjimo ir dešiniau pagrindinio tako yra *partizano Juozo Grabausko-Perkūno (g. 1927 m.) kapas* (31). Išbuvęs miške lygiai dvejus metus, jis žuvo 1952 m. gegužės 13 d. netolimame Košių kaime. Aušrelės būrio partizanai Juozas Lankauskas ir Juozas Grabauskas buvo užėję į Jurgaičių sodybą. Negera akis pamatė, pranešė sribams. Šie užklupo partizanus tvarte, kuri padegė. J. Lankauskas-Drąsutis bandė prasi-veržti, bet buvo sužeistas ir suimtas. J. Grabauskas gyvas pasiduoti nenorėjo ir nusišovė. Partizano palaikai buvo niekinami ir užkasti Skaudvilėje prie MGB būstinės, tačiau smarkiai rizikuojant, daugiausia partizano giminaičio Alekso Kazlausko pastangomis kūnas buvo pavogtas ir palaidotas čia, giminės kape.

Kai į istoriją žiūrима pro Holokausto prizmę (Dov Levin, *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*. Iš hebrajų kalbos vertė Jonas Morkus. Išleido Izraelio ambasada, Tarptautinis žydų civilizacijos centras, Jeruzalės hebrajų universitetas ir Yad Vashem, Vilnius, 2000, 208 p.)

Labai greitai iš knygynų dingusios Raulio Hilbergo (*Nusikaltėliai, aukos, stebėtojai*, Vilnius, 1999), Paulo Jonsono (*Žydų istorija*, Vilnius, 1999), Solomono Atamuko (*Lietuvos žydų kelias*, Vilnius, 1998), o dabar ir Avrahamo Torio (*Kauno getas*, Vilnius, 2000), Dovo Levino knygos rodo didžiulį skaitytojų susidomėjimą žydų tautos istorija, tiek visuotine, tiek Lietuvos. Nesunku suprasti, kodėl. Išsklaidyti tarp svetimų tautų žydai išsaugojo savo identitetą ir po dviejų tūkstančių metų atkūrė Izraelio valstybę. Senovės žydai davė žmonijai Mozę ir Kristų, o naujaisiais laikais – Spinozą, Marxą, Einsteina, Freudą, maždaug 30 proc. Nobelio premijos laureatų. Lietuvos žydų bendrija, Katastrofos išvakarėse sudariusi tik 0,9 proc. pasaulio žydų, jau nuo senų laikų garsėjo kaip unikalus Toros ir kultūrinis centras. Rytų Europos kitų kraštų žydų elgsenai nemažai įtakos turėjo jausminga širdis, o litvakams buvo svarbiau racionali laikysena, teigia D. Levinas (p. 3). Lietuvos žydai atsispyrė chasidizmo kerams, priėmė Vilniaus Gaono (Elijahu) mokymą, kūrė ir palaikė „Musar“ („Doros“) sąjūdį, buvo viena konservatyviojo judaizmo tvirtovių, daug davė sionistiniams ir socialistiniams sąjūdžiams.

Lietuvių skaitytojui pateikta knyga yra 1996 m. Jeruzalėje pasirodžiusios Lietuvos žydų bendruomenių enciklopedijos įvadinis straipsnis, ir tai nulėmė veikalo pobūdį. Prartarmėje autorius rašo, kad jo uždavinys – ne tiek aiškinti įvykių priežastis, kiek konstatuoti faktus (p. 5). Deja, knygoje nėra istoriografinės dalies (knygos pabaigoje pateiktas tikrai naudotos literatūros hebrajų ir ji-

diš kalbomis sąrašas), taip pat naudotų šaltinių nuorodų, ir tai apsunkina recenzento uždavinį. Rengdamas „Trumpą žydų istoriją Lietuvoje“, autorius taip pat rėmėsi įvairiomis enciklopedijomis (tarp jų – bostoniške „Lietuviška enciklopedija“ bei „Mažąja lietuviška tarybine enciklopedija“), Izraelio, Niujorko JIVO archyvų medžiaga, ano meto žydų periodika („Hamelic“, „Folksblat“), žinoma, ta, kurios komplektai yra Izraelio knygų saugyklose. Autorius pasinaudojo 1965–1973 m. Vilniuje išleistu dokumentų rinkiniu „Masinės žudynės Lietuvoje“, tačiau jam, matyt, nebuvo prieinami naujausi lietuvių istorikų tyrimai.

Recenzuojamos knygos turiniui (pirmiausia perdėm pesimistiniams požiūriui į lietuvių ir žydų santykius), matyt, turėjo įtakos ir asmeninė autoriaus patirtis. D. Levinas gimė Kaune, ten 1940 m. baigė hebrajišką Švabės gimnaziją, nacių okupacijos metais buvo Kauno geto kalinys, jo pagrindžio pasipriešinimo grupės narys, 1944 m. pabėgo ir tapo Rytų Lietuvoje veikusio sovietinių partizanų būrio „Mirtis okupantams“ kovotoju. 1945 m. D. Levinas nelegaliai paliko Sovietų Sąjungą ir pasiekė Palestiną, ten dalyvavo nepriklausomybės kovose, taip pat visuose vėlesniuose žydų ir arabų karuose. D. Levino veikla labai įvairi, pradedant kibuciais ir baigiant mokslo tiriamosiomis įstaigomis. Jis – daugelio pranešimų tarptautinėse konferencijose, mokslinių straipsnių ir monografijų apie Lietuvos ir Rytų Europos žydų naujaisių laikų istoriją autorius (*With Their Backs to the Wall* (apie kovą su naciais Latvijoje), 1978; *Fighting Back*, 1985; *The*

Jews in the Soviet Annexed Territories 1939 – 1941, 1989; *Baltic Jews Under the Soviets 1940–1946*, 1994; *Ebreju Vesture Latvia* (trumpa Latvijos žydų istorija), 1999). Lietuvos istorikams ir platesniems visuomenės sluoksniams D. Levinas žinomas nuo 1999 m., kai „Pergalės“ žurnalo pirmame numeryje buvo paskelbtas jo straipsnis apie 1940–1941 m. sovietų valdžios suimtus ir ištremtus Lietuvos žydus. 1993 m. ir 1998 m. Vilniaus universitete profesorius skaitė paskaitas ir vedė seminarus naujausios Lietuvos žydų istorijos klausimais.

Ikiunijiniam ir abiejų tautų Respublikos laikotarpiui knygoje skirta vos keliolika puslapių, todėl pateikta tik elementari apžvalga. Kiek nukrypdamas nuo tradicijos, siejančios žydų atsiradimą Lietuvoje su Gedimino laiškais, D. Levinas nukelia jį į XII amžių. Didįjį kunigaikštį Vytautą, kaip ir jo senelį Gediminą, autorius apibūdina kaip šviesų ir žydams palankų valdovą. Neskriaudė naujų gyventojų ir vėlesnieji valdovai. Glaustai aprašyti žydų verslai, jų socialinė padėtis, visuomeninis, religinis ir kultūrinis gyvenimas. Pasak autoriaus, pragmatiniais tikslais žydus globojo valdovai, didikai, bajorai, o priešiškažiūrėjo konkurentai – miestiečiai krikščionys. Kaip visur, taip ir Lietuvoje dėl liaudies tamsumo sklido „kraujo apkalbos“. D. Levinas taikliai pažymi, jog, priėmus Krikščionybę, vietos gyventojų sąmonėje vaiduoklio vietą užėmė „žydai“ (p. 16). Tačiau autorius niekur nerašo apie pogromus, nes jų Lietuvoje, kitaip negu kitose Europos šalyse, iš esmės nebuvo. Lietuvos žydai daugiausia kentėjo nuo Bogdano Chmelnickio (žydų vadinto „Chamiliu piktadariu“) kazokų, Rusijos caro Aleksejaus kariuomenės bei švedų, taip pat maro epidemijų. 1623–1761 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) žydai turėjo savo valdžios instituciją – Lietuvos Valstybės Tarybą (Vaada), kuri, pasak autoriaus, buvo viena labiausiai susiformavusių žydų savivaldos ins-

titucijų to meto Europoje (p. 21). Manychiau, abejotinas yra D. Levino teiginys, jog LDK laikais žydai naudojosi teise turėti nuosavus dvarus ir baudžiauninkus (p. 14). Kaip žinoma, feodalizmo laikais monopolinę žemės nuosavybės teisę turėjo tik bajorų luomo žmonės, o žydai galėjo jiems įsiskolinusių žemvaldžių dvarus laikinai valdyti, kol atsiims skolą. Vaizdžiai aprašyta žydų pagarba svarbiausiam bendruomenės nariui – rabinui (p. 24–25). Žydų šeimos buvo labai gausios – vidutiniškai dešimt ar net daugiau asmenų (p. 14). Dėl didelio natūralaus prieaugio bei imigracijos iš kitų šalių žydų skaičius sparčiai didėjo. Remdamasis 1765 m. surašymo duomenimis, D. Levinas apskaičiavo, jog tuomet etninėje Lietuvoje (dabartinėje Lietuvos teritorijoje ir tuometiniuose Breslaujos, Lydos, Ašmenos, Gardino pavietuose) gyveno maždaug 120 tūkst. žydų (p. 27). Ko gero, šis skaičius veikiau sumažintas negu padidintas.

XVIII a. pabaigoje prijungus Lietuvą prie Rusijos, žydų padėtis pablogėjo, – daro išvadą autorius, – nes pradėta siaurinti jų teises. Žydai turėjo mokėti dvigubai didesnius mokesčius negu miestiečiai krikščionys; atsirado naujų prievolių, žydus ypač slėgusi rekrutų prievolė. Lietuva pateko į vadinajamą sėslumo zoną, iš kurios žydai negalėjo išvykti į rusų gubernijas. Dėl šios priežasties, taip pat dėl migracijos procesų ir aukšto natūralaus prieaugio toliau sparčiai didėjo žydų skaičius. 1897 m. pirmojo visuotinio Rusijos imperijos surašymo duomenimis, vien Kauno gubernijoje buvo 212,6 tūkst. žydų, kurie sudarė 13,7 proc. visų gyventojų. Kartu su lietuviškąja Suvalkų gubernijos dalimi ir vakariniu Vilniaus gubernijos pakraščiu, t. y. dabartinėje Lietuvos teritorijoje, tuomet gyveno per 300 tūkst. žydų. Knygos autorius daug dėmesio skiria demografiniai analizei. To paties šaltinio duomenimis, 43,4 proc. Kauno gubernijos žydų gyveno miestuose, 56 proc. – miesteliuose ir tik 2,8 proc. – kai-

muose (p. 42). XIX a. pabaigoje 33,3 proc. visų žydų vertėsi amatais ir dirbo pramonėje (lietuvių – 7,6 proc.), 26 proc. – prekyboje (lietuvių – vos 0,6 proc.), 4,9 proc. – žemės ūkyje (lietuvių net 73 proc.), 4 proc. – transporto srityje (lietuvių – 0,5 proc.), 4,6 proc. vertėsi laisvosiomis profesijomis (lietuvių – 1 proc.), 11,1 proc. – paslaugomis ir kt. (p. 46).

Knygoje pateikti svarbiausi duomenys apie žydų pozicijas krašto ekonomikoje, jų švietimą, kultūrą, religinius bei socialinius sąjūdžius (chaidų, „Musar“, haskalą). 1808 m. Vilniuje buvo atidaryta pirmoji pasaulietinė mokykla žydų vaikams. Iki 1863 m. carizmui vykdant aktyvią rusinimo politiką, buvo steigiamos nemokamos valdinės mokyklos rusų kalbai bei kultūrai tarp žydų platinti. XIX a. viduryje prasidėjusi Lietuvos žydų (daugiausia išprususių) integracija į rusų kultūrą tęsėsi iki Pirmojo pasaulinio karo (p. 56). Pirmasis žydų periodinis leidinys išėjo 1841 m., t. y. kur kas anksčiau negu mūsų „Aušra“, ir nuo tada iki Pirmojo pasaulinio karo pabaigos pasirodė 82 periodiniai leidiniai jidiš bei hebrajų kalbomis (lietuvių kalba – 62).

Pasak autoriaus, jau nuo XVII–XVIII a. litvakai palaikė ryšius su Palestinos žydų bendruomene; jie reguliariai pervesdavo pinigų tenykštei žydų bendruomenei, be to, ten kėlėsi gyventi pavieniai asmenys (p. 59). XIX a. pabaigoje Vilnius tapo svarbiu sionizmo centru. Nuo devintojo dešimtmečio visoje Lietuvoje kūrėsi palestinofilų būreliai, o 1897 m. įvykusiame pirmajame sionistų kongrese Bazelyje dalyvavo 5 atstovai iš Lietuvos. 1904 m. Lietuvoje lankėsi sionizmo tėvas Teodoras Herzelis, o po metų Vilniuje buvo įkurta centrinė Rusijos sionistų būstinė. Vilnius taip pat tapo žydų darbininkų sąjūdžio, jų socialdemokratinės veiklos židiniu. Čia kūrėsi pirmosios profsajungos, įvyko pirmieji streikai, paminėta Gegužės 1-oji. 1897 m. Vilniuje buvo įsteigta „Visuotinė

Rusijos, Lietuvos ir Lenkijos žydų darbininkų sąjunga“ (sutrumpintai „Bundas“). Socialdemokratinė srovė („Poalei Cion“) atsirado ir sionistiniame sąjūdyje.

Antisemitizmas pasaulyje gyvavo mažiausiai du tūkstančius metų visur, kur tik yra žydų. Žinoma, ne išimtis ir Lietuva. Tačiau D. Levinas perdeda antisemitizmo Lietuvoje mastą. Pasak jo, XIX a. antroje pusėje žydų pogromai ir persekiojimai buvę ypač dažni (p. 44). Kad Lietuvos nepasiekė devintojo dešimtmečio pradžioje Pietų Rusijoje kilusi pogromų banga, autorius priskiria nuopelnus Vilniaus generalgubernatoriui (p. 37). Kilus 1905 m. revoliucijai ir Rusijoje vėl prasidėjus pogromams, Lietuvos žydai kūrė savigynos būrius (p. 37). Skaitytojas pagalvos, jog apsiginti nuo lietuvių. Bet juk savigynos būrius, sklindant kalboms apie rusų juodašimčių siautėjimą gretimuose regionuose, tada kūrė ir lietuviai¹. Rusų policijai pavyko išprovokuoti tik vieną žydų pogromą Dusetose (Zarasų aps.), kur 1905 m. kovo 18-ąją, Velykų naktį, kilus gaisrui ir policijai dėl jo melagingai apkaltinus žydus, nuo krikščionių nukentėjo 60 žydų šeimų².

Matyt, reikia sutikti su Jeruzalės hebrajų universiteto prof. E. Mendelsohnu, kuris tyrinėjo žydų padėtį Rytų Europos šalyse ir priėjo prie išvados, jog XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje lietuvių neslėgė stipri antisemitizmo tradicija, kaip, sakykim, lenkų, ukrainiečių ar rusų, o žydų ir lietuvių santykiai buvo geresni negu kituose Rusijos imperijos regionuose. Ukrainoje ir Besarabijoje būta gėdingų pogromų, Lietuvoje jų, galima sakyti, nebuvo; Lenkijos Karalystė tapo organizuotos antisemitinės veiklos (žydų parduotuvių boikoto) arena, o Lietuvoje nieko panašaus neatsitiko³. Žinoma, ne todėl, jog lietuviai buvo geresni negu lenkai, vokiečiai, rumunai ar ukrainiečiai. Reikalas tas, jog lietuvių tautinis atgimimas prasidėjo vėliau ir iki pat Pirmojo pasaulinio karo iš esmės dar nebuvo lietuvių buržuazijos,

todėl nebuvo konkurencijos su žydų prekybininkais bei pramonininkais, o kartu ir ekonominio antisemitizmo. Lietuvių tautinis sąjūdis pirmiausia buvo nukreiptas prieš rusų ir lenkų politinį, ekonominį bei kultūrinį viešpatavimą Lietuvoje, o žydai šioje kovoje buvo veikiau sąjungininkai negu priešai. Revoliucijos metu lietuvių valstiečių priimtose peticijose, be kita ko, buvo reikalaujama sulgyinti žydus su visais piliečiais ir leisti jiems gyventi visoje imperijoje⁴. Renkant Rusijos Dūmą, lietuvių rinkikai balsuodavo už žydų kandidatus, o žydų rinkikai – už lietuvių⁵. Tai buvo politinės lietuvių ir žydų sąjungos užuomazga, išryškėjusi po Pirmojo pasaulinio karo, kuriantis Lietuvai.

Paminėjęs žydų negandas Pirmojo pasaulinio karo metais (per 120 tūkst. jų buvo ištremta į Rusiją), autorius pereina į nepriklausomos Lietuvos laikotarpį, kuriam skiria didžiausią savo veikalo dalį (daugiau nei trečdalį). Lietuvos Tarybos politiką žydų atžvilgiu D. Levinas vertina perdėm neigiamai. Esą Taryba, vykdžiusi „kietą nacionalistinę liniją“, kėlė nepriimtinus žydams reikalavimus dėl jų atstovavimo Taryboje ir net rengėsi vokiečių padedama atimti žydų turtą (p. 72–73). Kaltinimai Tarybai yra nepagrįsti, o sensacingas, tačiau visiškai neargumentuotas teiginys apie kažkokią planuotą ekspropriaciją tėra autoriaus fantazija. Paskelbti Tarybos protokolai, įvairių autorių, ne tik lietuvių, tyrimai rodo geranorišką Lietuvos Tarybos ir vykdomosios valdžios politiką tautinių mažumų, ypač žydų, atžvilgiu. Kaip žinoma, Lietuvių konferencija, 1917 m. rugsėjo 21 d. išrinkusi 20 asmenų Tarybą, suteikė jai teisę kooptuoti 5–6 naujus narius iš žydų, lenkų ir gudų tarpo. Būsimiems mažumų atstovams buvo keliami tik du reikalavimai: pritarti Lietuvos valstybės kūrimuisi ir suprasti lietuviškai⁶. Lietuvos Taryba, suvokdama, kad konfliktas su lenkais neišvengiamas, siekė užsitikrinti žydų bei gudų paramą. Pastarieji dėl įvairių priežasčių del-

sė ir savo atstovus į Tarybą atsiuntė tik 1918 m. gruodį⁷. D. Levinas apie tai net neužsimena.

Rašydamas apie žydų dalyvavimą kuriant Lietuvos valstybę, recenzuojamo veikalo autorius daro šiurkščių dalykinių klaidų. Antai jis teigia, jog „1918 m. lapkričio 5 d. [iš tikrųjų 11 d. – L. T.] A. Voldemaro vadovaujamą vyriausybę sudarė vien lietuviai“ (p. 74). Tai netiesa, nes pirmajame Ministrų kabinete buvo du kitataučiai: ministras be portfelio gudų reikalams Juozapas Voronko ir ministras be portfelio žydų reikalams Jokūbas Vygodskis, tuometinis Vilniaus žydų bendruomenės vadovas. Augustino Voldemaro vyriausybei autorius priešpriešina bolševikinę Vinco Kapsuko vyriausybę, kurioje esą buvo net du žydai – Semionas Dimanšteinas ir Aizikas Vainšteinas (p. 74). Tačiau D. Levinas nekelia klausimo, kieno interesams pastarieji atstovavo. Pasak autoriaus, žydai buvo įtraukti tik į antrąją Lietuvos vyriausybę – 1918 m. gruodžio pabaigoje Mykolo Sleževičiaus sudarytą kabinetą. Knygoje pateikti svarbiausi žydų dalyvavimo Lietuvos nepriklausomybės kovose faktai: tarp 10 tūkst. savanorių per 500 buvo žydai, vien Kaune 400 žydų įstojo į šaulių organizaciją, aukščiausią apdovanojimą, Vyčio kryžių, pelnė 23, o mūšiuose žuvo mažiausiai 73 žydai kariai. Iškeliami žydų nuopelnai Lietuvai įtvirtinant nepriklausomybę, išgaunant jai tarptautinį pripažinimą.

1919–1924 m. laikotarpį, kai Lietuvoje veikė personalinė (politinė) žydų autonomija – valdžios funkcijas vykdžiusios bendruomenės, nacionalinis susirinkimas, Tautos taryba, Žydų reikalų ministerija – autorius tradiciškai vadina „aukso amžiumi“, nors trinties būta ir tada (antižydiški išpuoliai kai kuriuose miesteliuose, žydiškų iškabų murzinimas, žydai kariai savanoriai negavo žemės).

Dėl didžiulės žydų emigracijos prieš Pirmąjį pasaulinį karą ir ypač dėl to, kad negri-

žo daugelis 1915 m. evakuotų į Rusiją žydų, jų skaičius Lietuvos respublikoje 1923 m. sumažėjo iki 153,7 tūkst. (7,6 proc. visų gyventojų). Nepaisant to, žydai liko gausiausia tautinė mažuma, vaidinusi svarbų vaidmenį šalies ekonomikoje. 1923 m. gyventojų surašymo duomenimis, 21,6 proc. visų žydų vertėsi amatais ir dirbo pramonėje (lietuviai – 4,2 proc.), 2,8 proc. – transporto bei ryšių sistemoje (lietuviai – 0,8 proc.), 30 proc. – prekyboje (lietuviai – vos 0,5 proc.), 6 proc. – žemės ūkyje (lietuviai – 84,5 proc.), 5 proc. buvo laisvųjų profesijų atstovai ir tarnautojai (lietuviai – 3,7 proc.), kiti – padieniai darbininkai, tarnai, bedarbiai ir pan. (p. 92–93). Tačiau plėtojant Lietuvoje valstybinę kooperatinę nuosavybę ir einant į nežemdirbinius verslus lietuviams, žydų vaidmuo pramonėje bei prekyboje tarpukariu gerokai sumažėjo. Konkrečių duomenų apie tai autorius nepateikia.

Vienas D. Levino knygos skyrių pavadinimas „Nuo aukšto kalno į gilią duobę“ (p. 74). „Gili duobė“ – tai žydų padėtis Lietuvoje žlugus jų politinei autonomijai. Tačiau knygoje pateikti duomenys apie kultūrinį, religinį ir politinį visuomeninį žydų gyvenimą nepriklausomoje Lietuvoje rodo visai ką kita. Neregėtas aukštumas pasiekė žydų švietimas. Žydai turėjo visišką pasirinkimo laisvę, į kokias mokyklas – lietuviškas ar žydiškas (jidiš ir hebrajų dėstomomis kalbomis) – leisti savo vaikus. 1936 m. žydiškas pradžios mokyklas lankė beveik 80 proc. visų žydų moksleivių (p. 105). Lietuvos vyriausybė tęsė savo pažadus ir iki pat sovietinės okupacijos finansavo pradinės žydų mokyklas. „Pradinės žydų mokyklos naudojos visomis biudžetinėmis ir juridinėmis teisėmis, kurias turėjo ir nežydų [lietuviškos. – L. T.] mokyklos“, – konstatuoja autorius (p. 101). Vyriausybė taip pat finansiškai rėmė vidurines žydų mokyklas, kurios visos buvo privačios. Per 20 metų hebrajiškos gimnazijos išleido apie 6000 abiturientų, kurių 2,5 tūkst. išvyko į už-

sienį (1,5 tūkst. – į Palestiną), 2,5 tūkst. tęsė mokslus aukštosiose Lietuvos bei užsienio mokyklose (p. 105–106). Žydų tautybės studentų skaičius Vytauto Didžiojo universitete nors ir sumažėjo (nuo 31,5 proc. visų studentų 1923 m. iki 26,5 proc. 1933 m.), tačiau keleriopai viršijo žydų santykį tarp šalies gyventojų (p. 106). „Neabejotina, kad Lietuvai pritapęs „antrojo Izraelio“ titulas, – rašo autorius, – teko jai daugiausia dėl įvairialypės ir plačios hebrajiškojo švietimo sistemos, kuriai nebuvo lygių visoje diasporoje“ (p. 106), t. y. visame pasaulyje, išskyrus Palestiną. Beje, klestėjo ir kitos žydų kultūrinio gyvenimo sritys: periodinė spauda (tarpukariu ėjo apie 60 laikraščių bei žurnalų jidiš ir hebrajų kalbomis), knygų leidyba, sportas (didžiausia sporto organizacija „Makabi“ turėjo 82 filialus, o juose – beveik 6 tūkst. narių – p. 118), teatras („vakarais, pasibaigus šabui, vienu ir tuo pačiu metu vykdavo spektakliai trijuose Kauno žydų teatruose“, p. 114). Lietuvos miestuose ir miesteliuose veikė 120 visuomeninių žydų bibliotekų, antra tiek buvo mokyklose (p. 115). „Žydiškoji Lietuva išgarsėjo kaip vienas pasaulinių šventųjų mokslų centrų“ (p. 106). Didžiausiose Kauno (Vilijampolės), Telšių, Panevėžio ir Kelmės ješivose 1938 m. mokėsi beveik tūkstantis vietinių ir iš užsienio atvykusių studentų. Jų auklėtiniai užimdavo prestižiškiausias rabinų vietas daugelyje pasaulio šalių. Visa tai rodo, jog iki pat 1940 m. sovietinės okupacijos Lietuvos žydai išsaugojo kultūrinę autonomiją.

Nepriklausomoje Lietuvoje visomis vairovorykštės spalvomis žaižaravo politinė visuomeninė žydų veikla. Recenzuojamame veikalė pateikta daug duomenų, kurių nerasiame jokiaje lietuviškoje literatūroje, apie žydų partijas, organizacijas, draugijas, jų vadovus ir spaudą, tarpusavio nesutarimus. „Trumpa žydų istorija Lietuvoje“ paneigia pas mus paplitusį mitą apie žydų vienybę. Buvęs sionistas D. Levinas nesumenkina sa-

vo ideologinių priešininkų komunistų. Jis konstatuoja, jog ketvirtojo dešimtmečio pa- baigoje „komunistų įtaka išaugo plačioje žy- dų visuomenėje, tarp inteligentų ir jaunimo, netgi to, kuris priklausė sionistiniam sąjū- džiai“ (p. 132). Komunistai buvo vienintelė internacionalinė žydijos srovė, sudariusi ne atskirą organizaciją, o priklausiusi tautine sudėtimi mišriai Lietuvos komunistų parti- jai.

Dėl labai sunkių pasaulinės ekonominės krizės padarinių, taip pat sklindančios iš Vo- kietijos rasistinės ideologijos nuo ketvirtojo dešimtmečio vidurio Lietuvoje, kaip ir viso- je Europoje, sustiprėjo antisemitizmas. Vis platesnį atgarsį įvairiuose lietuvių visuome- nės sluoksniuose surasdavo Lietuvių versli- ninkų sąjungos, konkuravusios su žydų pre- kybininkais bei pramonininkais, propaguo- tas šūkis „Lietuva lietuviams!“, „miestų re- formos“ (t. y. žydų išstūmimo iš verslų) idė- ja, raginimas nepirkti pas žydus; padažnėjo antižydiški išpuoliai – žydų mušimas, jų lan- gų daužymas miesteliuose. Tačiau jokiū bū- du negalima sutikti su D. Levinu, jog vyriau- sybės reakcija į antižydiškas akcijas „papas- tai būdavo vangi arba jos visai nebūdavo“ (p. 138). Neįtikėtina, tačiau recenzuojamo- je knygoje nė karto nepaminėta Antano Smetonos pavardė. O be reikalo! Juk nuo- saikus nacionalistas, principingas „parla- mentarizmo“, t. y. politinės demokratijos, priešininkas A. Smetona išpažino ir gynė žmogiškąsias vertybes, smerkė rasizmą ir ra- dikalų („zoologinį“) nacionalizmą, kvietė savo tautiečius neužsisklęsti vien lietuviško- je kultūroje, o perimti pasaulinės kultūros lobius, gerbti visų tautų bei religijų žmones. A. Smetonai galima prikišti daug ką, bet tik ne antisemitizmą. Gal Lietuvos prezidentas ir nebuvo žydų tautos bičiulis, kaip T. Masa- rykas, tačiau jo tikrai negalima statyti į vie- ną gretą su vengrų diktatoriumi Horčiu, ru- munų karaliumi Karoliu ar lenkų maršalu Pilsudskiu. Smetoninėje Lietuvoje nebuvo

priimta nė vieno antisemitinio juridinio ak- to, nė vienas A. Smetonos ministras ar kitas aukštas pareigūnas neištarė (bent jau viešai) antižydiškos frazės. Visa Lietuvos vidaus po- litika buvo grindžiama nuostata, draudžian- čia kurstyti vieną visuomenės dalį prieš kitą. 1934 m. sausio 12 d. slaptame krašto apsau- gos ministro įsakyme apskričių komendan- tams buvo nurodyta: „Griežtai bausti visus [...], kurie sąmoningai agituoja prieš Lietu- vos žydus. Stabdyti veikimą visų žydiškų or- ganizacijų, kurios [...] pasiduos komunistų įtakai“⁸. Dar greičiau buvo uždaromos ko- munistų įtakai pasidavusios lietuviškos or- ganizacijos ir laikraščiai. 1936 m. rugpjūčio 5 d. Krašto apsaugos ministerija leido ko- mendantams administracine tvarka bausti asmenis, kurie „organizuotai puola kurią [nors] tautinę mažumą arba josios turta“⁹; buitinių konfliktų dalyviai buvo perduoda- mi apylinkės teismui. Apskričių komendan- tai, o 1938 m. pavasarį, panaikinus karo pa- dėtį, jų funkcijas perėmė apskričių viršinin- kai griežtai baudė antižydiškų išpuolių daly- vius. Antai Šiaulių apygardos teismas tris Ži- dikų gyventojus, 1935 m. spalio 22 d. kurs- čiusius į prekymetį susirinkusią minią mušti žydus, nubaudė kalėti: vieną – 6 mėnesius, o kitus tris – po 2 savaites. Apeliaciniai rūmai patvirtino teismo sprendimą¹⁰. 1936 m. bir- želį tas pats teismas nubaudė pil. Jonušą, kir- viu sužalojusį Telšių žydą Bernšteiną, pus- antrų metų kalėti sunkiųjų darbų kalėjime¹¹. Tų pat metų rugpjūtį Kretingos komendan- tas nubaudė 40 antižydiško išpuolio dalyvių nuo 1 iki 3 mėnesių arešto¹². Seinų (Lazdi- jų) apskrities viršininkas asmenis, kurie 1939 m. birželio 18 d. išmušė Leipalingio žy- dų namų langus, nubaudė taip: 4 asmenis – po 1 mėnesį kalėti arba sumokėti po 1 tūkst. lt baudą, 13 asmenų – po 1 savaitę kalėti ar- ba sumokėti po 200 lt ir 1 asmenį – švelnes- ne bausmė¹³. Pažymėtina, jog Lietuvos žy- dai, jų organizacijos ir spauda ne kartą pri- pažino principingą valdžios elgesį, išpuolių

netoleravimą, gerai vertino policijos veiklą. „Valdžios organams negalima reikšti jokių pretenzijų. Kai tik pasirodė pavojus [turima galvoje 1935 m. rudens antižydiški išpuoliai Žemaitijoje. – *L. T.*], jie griebėsi griežčiausių priemonių. Į neramias vietas buvo nusiųsta policija [tvarkos palaikyti taip pat buvo pašaukti šauliai. – *L. T.*], buvo suimti ir nubausti chuliganai“¹⁴. „Reikia pripažinti, kad vietinė policija, energingai likvidavusi šiuos ekscesus [Naumiestyje ir Leipalingyje. – *L. T.*], parodė visišką savo funkcijų supratimą [...]. Jokių priekabių prie policijos mes ir anksčiau nebuvome turėję. Matyt, kad vietinė administracija turi aiškias Vidaus reikalų ministerijos instrukcijas“, – 1939 m. vasarą konstatavo Lietuvos sionistų sąjungos organas „Idiše štime“¹⁵.

Turint galvoje visas šias aplinkybes, stebina D. Levino teiginys, jog kruvini 1939 m. spalio 29 d.– lapkričio 1 d. pogromai Vilniuje buvo paskatinti lietuvių policijos (p. 144). Beje, autorius nerašo, kad pogromus vykdė lenkai, todėl mažai apie Lietuvą žinančiam užsienio skaitytojui gali susidaryti įspūdis, jog Vilniaus žydus terorizavo lietuviai. Tokiam rimtam kaltinimui knygos autorius jokių įrodymų nepateikia, nes jų ir nėra. Lietuviškoji tradicija, faktinė medžiaga, pagaliau elementari logika sako, jog už minėtus pogromus Vilniuje atsakinga buvo ne Lietuvos valdžia. Lietuvos vyriausybė, spalio 10 d. pasirašiusi su SSRS savitarpio pagalbos sutartį, pagal kurią šalyje buvo įkurdintos Raudonosios armijos įgulos, buvo gyvybiškai suinteresuota padėties stabilumu, kad neduotų preteksto sovietams kištis į vidaus gyvenimą. Lietuviai, kurių kariuomenė įžengė į Vilnių tik spalio 28 d., dar nebuvo spėję įtvirtinti savo valdžios. Pasinaudoję tarpvaldžiu, lenkų radikalai, daugiausia moksleiviai ir studentai, kaip jie tai darė ne kartą anksčiau, sukėlė antilietuviškas ir antižydiškas riaušes. Visa tai išsamiai ir argumentuotai, remdamasi

slaptais politinės lietuvių policijos pranešimais, aprašė Regina Žepkaitė¹⁶.

Toliau D. Levinas rašo: „Gresiant pavojui, jog panašūs išpuoliai gali pasikartoti, į Kauną susirinko kelios žydų organizacijos aptarti, kaip pasirengs savigynai. Buvo sukurta smulki nuodugni programa. Joje buvo numatyti nuolatiniai budėjimai [gatvėse? – *L. T.*], ryšių tinklas ir net ginkluotė“ (p. 145). Valstybės saugumo departamentas, kuris buvo labai gerai informuotas apie viską, kas vyko Lietuvoje (lietuvių opozicijoje, Katalikų Bažnyčios sferose, pagrindinėje komunistų partijoje, taip pat žydų organizacijose), nieko nežinojo apie D. Levino minimą pasitarimą ir net pasirengimą ginkluotai savigynai, kuri, beje, buvo visai nereikalinga, nes tikrų pogromų Lietuvoje nebuvo, o nuo chuliganiškų išpuolių žydus veiksmingai gynė policija. Taigi belieka manyti, jog visa tai yra knygos autoriaus ar jo informatorių vaizduotės padarinys.

1939 m. rudenį Lietuvoje rado prieglobstį tūkstančiai Suvalkų krašto žydų, kuriuos vokiečiai išvarė iš namų. Pasak knygos autoriaus, tai buvo ne Lietuvos valdžios nuopelnas, o tik pasienio miestelio žydų, kurie slapta pervedė tremtinius į Lietuvos pusę (p. 142). Tačiau tuometinis vyriausiasis Palestinos rabinas Herzogas buvo kitokios nuomonės: jis padėjo Lietuvos vyriausybei už suteiktą prieglobstį iš Lenkijos atbėgusiems rabinų seminarijų studentams¹⁷.

Įstabus dalykas: sionisto D. Levino naujausiųjų laikų Lietuvos istorijos kertinių klausimų vertinimai neretai sutampa su sovietinės istoriografijos klišėmis. Antai 1918 m. pabaigoje–1919 m. veikusi V. Kapsuko komunistinė vyriausybė vertinama kaip autentiška (p. 82), nors ji buvo sudaryta sovietinės Rusijos tautybių liaudies komisaro Josifo Stalino iniciatyva kaip priedanga Raudonosios armijos invazijai į Lietuvą, o pats V. Kapsukas ir jo kolegos priešinosi sovietinės Lietuvos respublikos skelbimui, nes Lie-

tuvos ateitį siejo tik su Rusija. RA intervencija į Lietuvą 1918 m. pabaigoje–1919 m. pradžioje, pasak autoriaus, – sovietų „karinė ir politinė parama“ V. Kapsuko vyriausybei (p. 74); trūksta tik žodžio „broliška“. 1926 m. gruodžio 17-osios perversmą autorius traktuoja kaip fašistinį (p. 83, 119, 130).

Apsirinka autorius teigdamas, jog trečiajame dešimtmetyje buvo priimtas „itin užgavęs žydus“ įstatymas, draudęs prekybinę, amatų ir pramoninę veiklą sekmadieniais (p. 82). Iš tikrųjų parduotuvių darbas sekmadieniais nebuvo uždraustas, o tik apribotas: nebuvo galima prekiauti pamaldų bažnyčiose valandomis. Nebuvo įvestas žydų amatininkams ir lietuvių kalbos egzaminas (p. 99). Kaip knygoje kuriamas lietuvių politinių jėgų priešiško žydams įvaizdis, rodo pavyzdys: II Seimas krikščionių demokratų balsais sukliudė žydų atstovams įeiti į daugumą Seimo komisijų. „Kitos frakcijos, – rašo autorius, – neprotestavo, išskyrus socialistus ir socialdemokratus“ (p. 82), [pabraukta mano. – L. T.]. Bet juk kitų frakcijų, išskyrus krikščionis demokratų, socialistus (valstiečius liaudininkus) bei socialdemokratus, tuomet Seime ir nebuvo!

Apskritai žydų padėtis Lietuvos Respublikoje buvo kur kas geresnė negu D. Levino veikale formuojamas įvaizdis. Tai ne kartą pripažino ir patys žydai. „Lietuvos vairuotojai [vyriausybė. – L. T.] nedaro skirtumo tarp piliečių dėl jų tikybos ar tautybės“, – 1937 m. pabaigoje konstatavo „Apžvalga“¹⁸. O „Idišė štime“ 1938 m. vasarį rašė: „Nepaisant kartaus nusivylimo dėl neįgyvendintų pažadų [neatkurta personalinė autonomija. – L. T.], mes, žydai, pripažįstame faktą, jog ir dabartiniais sunkiais laikais, nepaisant visų kiršytojų ir sąmonės nuodytojų, Lietuva vis dėlto yra sala audringoje nežmoniškų žydų persekiojimų jūroje, ir kad Lietuvos žydai gyvena ramų, garbingą, žmonišką bei tautinį gyvenimą“¹⁹. O štai E. Mendelsohno nuomonė: „Daugumoje naujųjų valstybių

[susikūrusių po Pirmojo pasaulinio karo. – L. T.] santykiai tarp žydų ir krikščionių buvo blogi nuo pat pradžios (Čekoslovakija ir Baltijos valstybės buvo pagirtinos išimtys) [pabraukta mano. – L. T.] ir visose jose šie santykiai labai pablogėjo ketvirtajame dešimtmety“²⁰. Lietuvą E. Mendelsohnas laikė saikingai antisemitine šalimi (prie stipraus antisemitizmo šalių jis priskyrė Lenkiją, Vengriją ir Rumuniją; Rytų Europoje tik Čekoslovakija nebuvo antisemitinė)²¹.

Likimo ironija: Rumunijoje, kuri visais laikais garsėjo antisemitizmu, iš visų Vokietijos kontroliuotų šalių išliko daugiausia gyvų žydų (57 proc.), o demokratinėje Čekoslovakijoje, kurioje žydų padėtis tarpukariu buvo geresnė negu bet kurioje kitoje Rytų Europos šalyje, – tik 17,5 proc.²² Šio palyginimo moralas: jei kurioje nors šalyje Antrojo pasaulinio karo metais žuvo itin daug žydų, tai nereiškia, kad joje visada buvo labai bloga žydų padėtis, o vietos gyventojai buvo dideli antisemitai.

Kai 1940 m. birželio 15 d. „sovietiniai tankai įvažiavo į Lietuvos miestus, žydai, ypač jaunimas, buvo tarp žmonių, kurie sveikino Raudonosios armijos kareivius, – rašo autorius. – Šitoks elgesys labai skyrėsi nuo pykčio ir gedulo jausmų, kurie dėl sovietų okupacijos apėmė daugumą lietuvių [...]. Dauguma žydų buvo kupini entuziazmo ir pajuto didelį palengvėjimą [kad neatėjo hitlerininkai. – L. T.]“ (p. 146). Tokiam vertinimui iš esmės galima pritarti, tik reikia pabrėžti, jog anaipol ne visi žydai laukė Raudonosios armijos. Yra žinoma, jog 1940 m. birželio 6 d. Vilniaus miesto ir artimesnių apylinkių rabinai, susirinkę į Vokiečių gatvėje buvusią sinagogą, meldėsi, kad sovietai neužimtų Lietuvos²³. Naujoji valdžia išties nediskriminavo žydų. Kitaip negu anksčiau, jie buvo priimami į valstybines tarnybas, o kai kurie užėmė net aukštus postus. Vis dėlto kai kur D. Levinas perdeda žydų vaidmenį krašto sovietizacijoje. Antai jis rašo, jog 1940 m.

vasarą „visose gyvenvietėse mitingai vyko jidiš kalba“ (p. 146). Valstybės saugumo policijos raportai, kuriuose išsamiai aprašyta vykę mitingai, jų dalyviai, oratoriai bei jų kalbų turinys, to nepatvirtina. Visi mitingai tautine dalyvių sudėtimi buvo mišrūs, o dauguma kalbėtojų buvo lietuviai. Žydų tautybės oratoriai irgi kalbėjo lietuviškai. Beje, minia juos neretai nušvilpdavo²⁴. LKP vadovai stengėsi paneigti daugelio lietuvių sąmonėje įsitvirtinusį LKP žydiškumo įvaizdį, todėl žydai labiau nukentėjo ir 1940 m. rudenį pradėjus LKP „valymą“²⁵. Į vadovaujančius postus daugiausia buvo keliami dviejų kategorijų asmenys: 1) iš Rusijos atsiųsti, turintys praktinio darbo patirtį darbuotojai, 2) pagrindinės tautybės („korenoj nacionalnosti“) kadrai, t. y. lietuviai²⁶. Ilgainiui dėl nuosavybės nacionalizavimo, sovietų vykdytos kultūrinės politikos (uždarytos visos hebrajiškos mokyklos, neleidžiama švęsti šeštadienio, pradėta uždarinėti sinagogas), represijų (1941 m. birželį žydų buvo ištremta į Sibirą santykiškai daugiau negu lietuvių) žydų entuziazmas visai išblėso; apie tai ir rašo autorius. „Vis dėlto dėl nuolatinės grėsmės, kurią kėlė kaimynystė su nacistine Vokietija, dėl įsitikinimo, kad gavę progą lietuviai susidorotų su žydais [? – L. T.], daugelis žydų pripažino, kad, nepaisant visko, ši santvarka esanti mažesnis blogis“, – apibendrina autorius (p. 150–151).

1941 m. birželio 22 d. kilus Vokietijos–SSRS karui, lietuviai, pasak D. Levino, surengė savo kaimynų žydų skerdynes mažiausiai 40 Lietuvos gyvenviečių dar iki įžengiant į jas vokiečių kareiviams (p. 152). Ar buvo žudomi žydai iki vokiečių atėjimo – principinis klausimas ir atsakant į jį vien išlikusių gyvų žydų atsiminimų (būtent šiuo šaltiniu, atrodo, remiasi autorius), recenzento nuomone, neužtenka²⁷. Sakykim, ar gali išlikęs gyvas kaunietis po penkerių, dešimties, penkiolikos ar daugiau metų atsiminti, kurią dieną buvo nužudyti jo artimieji – birželio

23–24 d., kai mieste dar nebuvo vokiečių, ar vėliau, po to, kai birželio 25 d. Kauną užėmus vokiečiams, specialiosios A grupės (*Einsatzgruppe*) vado Walterio Stahleckerio įsakymu Algirdo Klimaičio būrio partizanai pradėjo žudyti žydus? Antra, ir tai svarbiausia – ar atsiminimų autorius kompetentingas spręsti, kodėl buvo nužudyti jo artimieji: kaip komunistai, sovietiniai pareigūnai, asmeninių sąskaitų aukos ar todėl, kad jie buvo žydai? Juk pirmosiomis karo savaitėmis partizanai nužudė ir 5 tūkst. lietuvių: komunistų, komjaunuolių, sovietinių pareigūnų, naujakurių arba ir šiaip niekuo dėtų žmonių, suvedinėdami asmenines sąskaitas²⁸. Laikinoji vyriausybė, deja, visiškai nepajėgė kontroliuoti padėtį šalyje. Išskyrus žydų atsiminimus, jokie kiti šaltiniai nerodo, jog Lietuvoje iki vokiečių atėjimo žydai buvo žudomi todėl, kad jie buvo žydai.

Turint visa tai galvoje reikia išsiaiškinti, kaip lietuvių antisemitinės jėgos sprendė „žydų klausimą“. Ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje Lietuvių verslininkų sąjunga, vienintelė organizuota antisemitinė jėga šalyje, ir jai pritarianti visuomenės dalis propagavo „verslų reformą“, t. y. ekonominį žydų ekspropriavimą. Lietuvių aktyvistų fronto (LAF) variantas – žydų išvaymas, kilus karui, iš Lietuvos į Rusiją²⁹. Yra žinomas tik vienas dokumentas, kurį cituoja ir D. Levinas (p. 152) – neva LAF'o propagandos centro 1941 m. kovo 19 d. Berlyne išleistas atsišaukimas, kuriame rašoma, jog lietuviams „išdavikams bus tik tuomet dovanota, jei jie tikrai įrodys, kad likvidavo nors po vieną žydą“³⁰. Šis atsišaukimas LAF'ui visai nebūdingas ir iškrenta iš kitų LAF'o dokumentų. Galimas dalykas, jog šį atsišaukimą parašė vienas ar keli asmenys, neturintys nieko bendro su LAF'u, bet kad solidžiau atrodytų, pasinaudojo jo vardu. Kadangi pagrindinė žydų dalis liko Lietuvoje (pasak D. Levino, spėjo evakuotis į Rusiją tik 15 tūkst. asmenų), tai birželio 30 d. Laikinoji vyriausybė

pritarė žydų koncentracijos stovyklos – geto steigimui Kaune (Vilijampolėje). Liepos pirmoje pusėje Kauno pavyzdžiu steigė getus ir kitų Lietuvos miestų bei miestelių savivaldybės. Tačiau getų (išskyrus Vilniaus, Kauno ir Šiaulių) gyvavimo laikotarpis buvo labai trumpas, nes naciai jau karo su SSRS išvakarėse buvo sumanę „žydų klausimą“ spręsti radikaliai – juos sunaikinti fiziškai³¹. Ypatingiesiems vokiečių daliniams, kurie nuo liepos pabaigos pradėjo naikinti periferijos žydus, veiksmingai talkino lietuvių savivalda, miestų burmistrai, kiti valdininkai ir ypač policija. Apskritai tarp antižydiškos propagandos apkvaišintų vietos gyventojų surasti žydšaudžių nebuvo sunku. Todėl autorius teiginys, jog „vokiečiai daugiausia rūpinosi žudynių grafiko sudarymu, technine parengtimi ir žudynių priežiūra, o lietuviai rinkdavo būsimąsias aukas, mušdami ir tyčiodamiesi vesdavo jas prie iš anksto iškastų duobių ir ten nužudydavo“ (p. 170), iš esmės, deja, yra teisingas.

Visi lietuviai knygos autoriui – vientisa masė, kuri krykštavo stebėdama kankinamus ir žudomus savo tėvynainius žydus (p. 169). Apie žydų gelbėtojus beveik neužsiminta. Tiesa, po Stalingrado mūšio lietuviai už pinigų arba kitas vertybes „ėmė rodyti tam tikrą pasirengimą suteikti pagalbą nedaugeliui išlikusių žydų“ (p. 183). Tačiau net ir baigiantis karui lietuviai „visaip stengėsi, kad žydų Lietuvoje neliktų“ (p. 183). Autorius cituoja 1947 m. Miunchene įvykusios išlikusių gyvų Lietuvos žydų konferencijos pareiškimą: „Visi lietuvių tautos sluoksniai (intelligentai, tarnautojai, valstiečiai, amatininkai, darbininkai) veikliai bendradarbiavo su žudikais naikindami Lietuvos žydus, ypač provincijos miestuose [...]. Konferencija įpareigoja naująją sąjungos valdybą po visą pasaulį skleisti informaciją apie siaubingus lietuvių tautos darbus – prieš įžengiant naciams, jie masiškai žudė savo šalies piliečius žydus“ (p. 190–191). Pareiškimas žmonių, ką tik iš-

trūkusių iš pragaro, kuriame jie nematė kitokių lietuvių, kaip tik tuos, kurie juos kankino ir žudė, per daug nestebina. Stebina kitkas: prof. D. Levinas net ir praslinkus 60 metų neįveikia nuoskaudos, emocijų, neįvertina visų faktų ir skelbia nepagrįstą, perdėm kategorišką verdiktą visai tautai.

Žydų gyvenimui sovietinėje ir nepriklausomoje atgavusioje Lietuvoje recenzuojamame veikale skirta vos keli lapai. Ir šiuo laikotarpiu lietuvių ir žydų santykiai autoriui atrodo be prošvaisčių. Tiesa, iškart po karo, kol lietuviai dar bijojo sovietų valdžios, „jie pagarbiai elgėsi su išlikusiais žydais, tačiau įsitikinę, jog sovietinė hierarchija per daug nesistengia dėl žydų, lietuviai grįžo prie savo ydų [pabraukta mano. – L. T.]. Keliuose miesteliuose ir kaimuose lietuviai nužudė išlikusius žydus, savo buvusius kaimynus. Kitose vietose virš žydų galvų kaupėsi pavojus, jog vėl bus surengti pogromai dėl kaltinimų ritualinėmis žmogžudystėmis“. Kai kurie žydai nukentėjo nuo lietuvių partizanų (p. 193). Nepriklausomoje Lietuvoje padėtis, pasak autoriaus, gal net blogesnė negu sovietinėje. Ir Vytauto Landsbergio, ir Algirdo Brazausko pastangos įamžinti nužudytų žydų atminimą, užmegzti lietuvių ir žydų dialogą tėra „gestai“, o „žydų žudikai ir toliau vaikšto laisvi“ (p. 196). Pripažįstant, jog vilkinami Kazio Gimžausko ir Aleksandro Lileikio teismo procesai nedaro garbės Lietuvai, vis dėlto tyrinėtoju nederėtų užmiršti, kad žydšaudžių buvo ne milijonai ir ne šimtai tūkstančių, kad daugelis, o gal net dauguma susitepusių žydų krauju lietuvių po karo atsidūrė Vakaruose (JAV, Kanadoje, Australijoje, Anglijoje), kad tūkstančius nusikaltėlių nubaudė sovietai (civilizuotose šalyse antrą kartą už tą patį nusikaltimą neteisiamą); svarbiausia, kad per 60 metų jie išmirė, o jei vienas kitas dar gyvas, tai tokios fizinės ir psichinės būsenos, kad jau nepakaltinami.

Šių dienų lietuviams reikia žinoti ne tik visą tiesą apie tėvynainių žydų žūtį ir lietuvių vaidmenį, tiek neigiamą, tiek teigiamą, Holokauste, bet ir tokį kaip D. Levino požiūrį, ne visai besiderinantį su tiesa. Juk ginčiuose gimsta tiesa.

Baigiant recenziją, dera pagirti Joną Morkų, išvertusį iš hebrajų kalbos šį D. Levino veikalą. Vertimo kalba apskritai yra sklandi, turtinga, net išraiškinga. Tačiau, nebūdamas istorikas, vertėjas, žinoma, neišvengė ir klaidų bei netikslumų. Pradėkime nuo knygos pavadinimo: argi negalėtų būti „Trumpa Lietuvos žydų istorija“? Vertime minimos „vietos anapus sėslumo zonos“ ir „Rusijos giluma“ (p. 28, 38) – tai rusiškosios ir vidinės gubernijos; Latvijos miestas Mituva (p. 19) – tai, matyt, Mintauja; turėtų būti ne Zavileisko apskritis, o Užnerio (p. 29); geriau būtų kiekybinis pranašumas, o ne skaitlinis (p. 43). Ne kiekvienas skaitytojas suvoks, kad XIX a. pradžioje pradėti suteikti žydams giminės vardai – tai pavardės, kurių Lietuvos žydai iki tol neturėjo (p. 31). Svarstymų struktūra (p. 31) – tai istaiga arba institucija. 36 puslapyje minimos

XIX a. miestelių tarybos – tai miestų dūmos (rusiškas žodis „duma“ neverčiamas; jas turėjo tik miestai, o ne miesteliai). Rusiškas žodis „ukaz“ verčiamas kaip įsakas, o ne nuosprendis (p. 38). 48 puslapyje rašoma, jog „šepėčius gamindavo fabrikuose, atskirai nuo gyvenamųjų namų“. Reikalas tas, kad ankstyvojo kapitalizmo laikais darbininkai neretai produkciją gamino savo namuose, o fabrike ji būdavo tik galutinai apdorojama. Tad jei darbininkai dirbo fabrikuose, kam dar rašyti, kad jie buvo atskirai nuo namų? Haskalą geriau būtų versti ne kaip švietimo, o kaip šviečiamąjį sąjūdį (p. 55). Grūdai padaryti javų grūdais (p. 70). Neaišku, dėl kieno neapsižiūrėjimo Rusijos caras Aleksandras I tapo II (p. 28, 31), o 1868 m. choleros epidemija perkelta į 1886 m. (p. 44). Knygoje begalė korektūros klaidų, jų yra kiekviename puslapyje.

Nepaisant pareikštų kritinių pastabų, kurių bent dalis, matyt, yra diskusinio pobūdžio, D. Levino darbas yra svarus įnašas į litvakų istorijos tyrimus. Reikia tik sveikinti, kad jis tapo prieinamas Lietuvos skaitytojui.

Nuorodos

¹ P. Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, Vilnius, 1992, t. 1, p. 358.

² Ibid., p. 357.

³ E. Mendelsohn, *The Jews of Central Europe between the world wars*, Indiana University Press, 1987, p. 216.

⁴ P. Čepėnas, op. cit., p. 357.

⁵ Ibid., p. 410, 411, 417, 425. D. Levinas apsirinka teigdamas, jog žydai susitarė su lietuvių darbiečių (trudovikų) partija ir į I dūmą Vilniaus gubernijos atstovu buvo išrinktas dr. Š. Levinas (p. 39). Pirma, nebuvo tokios lietuvių partijos, o antra, Vilniaus gubernijoje lietuvių buvo nedaug ir jie ten savo kandidatų nekėlė. Lietuviai ir žydai rinkimų metu bendradarbiaudavo Kauno gubernijoje.

⁶ *Lietuvos valstybės protokolai 1917–1918*. Parenegė A. Eidintas ir R. Lopata, Vilnius, 1991, p. 119; P. Čepėnas, op. cit., t. 2, p. 191; A. E. Senn, *Lietuvos valstybės kūrimasis 1918–1920*, Vilnius, 1992, p. 27.

⁷ Išsamiau apie tai žr.: Š. Liekis, „On Jewish Participation in the Taryba in 1918“, *Lithuanian historical studies*, 4, Vilnius, 1999, p. 62–82.

⁸ L. Truska, *Antanas Smetona ir jo laikai*, Vilnius, 1996, p. 303.

⁹ Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 384, ap. 2, b. 502, l. 10.

¹⁰ „Nubaudė chuliganus“, *Apžvalga*, 1937, Nr. 47, p. 6.

¹¹ „Telšių įvykių atgarsiai“, ibid., 1936, Nr. 25, p. 7.

¹² L. Truska, op. cit., p. 303.

¹³ Valstybės saugumo policijos viršininko F. Bortkevičiaus 1939 m. liepos 4 d. raštas Seinų apskrities viršininkui, LCVA, f. 378, ap. 11, b. 206, l. 102.

¹⁴ „Paslaptina ranka“ (vedamasis straipsnis), *Apžvalga* (Lietuvos žydų karių sąjungos savaitraštis), 1935, spalio 27, p. 1.

¹⁵ „Prie kurstymų bei ekscesų nebus prileista“ (perspausdinta iš „Idiše štime“), *Apžvalga*, 1939, liepos 2, p. 1.

¹⁶ R. Žepkaitė, *Vilniaus istorijos atkarpa 1939–1940*, Vilnius, 1990, p. 66–70. Taip pat žr.: Valstybės saugu-

mo departamento 1939 m. lapkričio 2 ir 4 d. biuletenis, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 187, l. 349–351, 368–369.

¹⁷ „Palestinos vyriausiojo rabino padėka Lietuvai“ (remiamasi laikraščio „The Palestine Post“ pranešimu), *Verslas*, 1940, kovo 30, p. 8.

¹⁸ „Bendradarbiavimas ar kova?“, *Apžvalga*, 1937, gruodžio 19, p. 1.

¹⁹ R. Ch., „Vasario 16-oji Tel-Avive“ (perspausdinta iš „Idišė štime“), *Apžvalga*, 1938, Nr. 10, p. 3

²⁰ E. Mendelsohn, op. cit., p. 1.

²¹ Ibid., p. 164.

²² Ibid., p. 211.

²³ Valstybės saugumo departamento 1940 m. birželio 6 d. biuletenis, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 225, l. 695.

²⁴ Žr.: L. Truska, „1940 metų „Liaudies“ seimo rinkimai, 1. Politinė padėtis Lietuvoje rinkimų išvakarėse“, *Lituanistica*, 1995, Nr. 1 (21).

²⁵ N. Maslauskienė, „Lietuvos komunistų sudėtis 1940 m. spalio–1941 m. birželio mėn.“, *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 2 (6).

²⁶ L. Truska, „Lietuvos valdžios įstaigų rusifikavimas 1940–1941 m.“, *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo instituto darbai*, 1996, Nr. 1.

²⁷ Istorikai žino, koks nepatikimas šaltinis yra atsiminimai, ypač kai jie rašyti praslinkus daugeliui metų. Ne veltui atsirado posakis: tas, kas mano, jog negalima pakeisti praeities, matyt, dar neparašė savo atsiminimų. Net ir sąžiningas atsiminimų autorius pasiduoda esamai politinei-ideologinei konjunktūrai, visuomenės sąmonėje įsitvirtinusiems stereotipams.

²⁸ Tokių skaičių nurodė nelegali lietuvių antinacinės rezistencijos spauda: *Nepriklausoma Lietuva*, 1942, Nr. 11–12; 1943, Nr. 15–16.

²⁹ Žr.: L. Truska, „Ir atleisk mums mūsų tėvų bei senelių nuodėmes. Apie holokaustą Lietuvoje 1941 m.“, *Kultūros barai*, 1999, Nr. 5, p. 64.

³⁰ *Masinės žudynės Lietuvoje: dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1965, d. 1, p. 49.

³¹ Žr.: Kwiet Konrad, „Rehearsing for Murder: The Beginning of the Final Solution in Lithuania in June 1941“, *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 12, N. 1 (1998).

Liudas Truska

Kita versija (Dalia Kuodytė, „Vieno dokumento istorija ir ne tik...“, *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 2(8))

Dalios Kuodytės paskelbtas 1941 m. Lietuvos laikinosios vyriausybės teisingumo ministro Mečislovo Mackevičiaus maždaug 1970 m. dr. Domui Jasaičiui rašytas laiškas, kuriame kalbama apie lietuviškosios valdžios dokumentą, liečiantį žydus, yra svarbus šaltinis tyrinėjant Laikinosios vyriausybės (LV) veiklą.

Tačiau nesu įsitikinęs, kaip D. Kuodytė, jog buvęs ministras turėjo galvoje 1941 m. rugpjūčio 1 d. Laikinosios vyriausybės priimtus „Žydų padėties nuostatus“. Pačiai D. Kuodytei kelia abejonių, kodėl laiške kalbama apie Kauno miesto lietuvių komendantą plk. Jurgį Bobelį, šias pareigas ėjusį iki liepos 23 d. voldemarininkų pučo, o ne apie kpt. Stasį Kviecinską, tapusį komendantu po pučo ir šias pareigas ėjusį „Nuostatų“ priėmimo metu. Yra ir daugiau klausukų: sakysim, kodėl Laikinosios vyriausybės dokumentas buvo pristatytas vokiečių karo komendantui gen. Robertui von Pohliui, o ne komisarui Adrianui von Rentelnui, kuris, liepos pabaigoje įvedus civilinį valdymą, perėmė iš Pohlio įgaliojimus lietuviškųjų institucijų atžvilgiu? Arba kodėl dokumente kalbama apie leistiną žydams pasiimti į getą turtą? Juk LV rugpjūčio 1 d. dokumente išdėstytos tik bendrosios nuostatos: komunistinių organizacijų nariai bei apskritai bolševikinėje veikloje dalyvavę žydai suimami ir traukiami baudžiamojon atsakomybėn, o visi kiti žydų tautybės asmenys apgyvendinami atskirose tam tikslui pasirinktose vietose¹. M. Mackevičiaus laiške atsiradusius neaiškumus paaiškinti nesunku: buvęs ministras rašė laišką praslinkus 30 metų po aprašomųjų įvykių, todėl ne viską atsiminė, kai ką ir painiojo.

Viskas susidėliotų į savo vietas, jei vadovautumės prielaida, jog M. Mackevičius savo laiške kalba ne apie rugpjūčio 1 d. „Žydų padėties nuostatus“, o apie kito, ankstesnio nutarimo steigti Kaune getą poįstatyminių aktų projektus, kuriuose reglamentuojami visiškai konkretūs dalykai: geto ribos, leistinas žydams į getą pasiimti turtas ir pan. Kaip žinoma, Kauno miesto lietuvių komendantas J. Bobelis ir miesto burmistras Kazimieras Palčiauskas, vykdydami LV birželio 30 d. nutarimą steigti Kaune getą², liepos 10 d. išleido įsakymą, kad visi Kauno žydai iki rugpjūčio 15 d. privalo persikelti į Vilijampolės priemiestį³. Šio įsakymo 5-asis paragrafas skelbė: „Tvarkingam persikėlimui užtikrinti Kauno miesto Butų ūkio valdyba kartu su žydų bendruomenės atstovais nustato persikėlimo sąlygas, tvarką ir eigą“. Dešimčių tūkstančių žmonių perkraustymas – techniškai sudėtingas dalykas. Todėl jau liepos 12 d. miesto savivaldybė patvirtino Žydų komitetą ir jo pasiūlytus kandidatus į specialias turtų, butų paskirstymo, transporto, finansų, sanitarijos, statistikos komisijas, taip pat 67 „bendradarbius“, irgi iš žydų tarpo, kurie kartu su Žydų komitetu (jo nariai buvo Jokūbas Goldbergas, Moisiejus Kopelmanas, Samuelis Sniegas, Nikolajus Gimelickis, Beras Šapira, Levas Garfunkelis, Efraimas Rabinovičius, Jankelis Šmukleris ir Grigorijus Volfas) turėjo perkraustyti žydus⁴. Buvo patvirtintas ir šeimų perkėlimo grafikas⁵.

Liepos 10 d. įsakymas buvo gana liberalus (jei čia tinka šis žodis): iškeliami į Vilijampolę žydai galėjo savo paliekamą nekilnojamąjį turtą likviduoti, „pirmoje eilėje susitardami pasikeisti su Vilijampolėje nekilnojamąjį turtą turinčiais ir iš ten išsikraustyti norinčiais lietuviais“. Todėl visiš-

kai suprantamas M. Mackevičiaus aprašytas vokiečių nepasitenkinimas: plk. J. Bobeliui pradėjus R. von Pohlio štabe skaityti projekto tekstą, vienas SS karininkų nutraukė jį sakydamas: „Matau, kad jūs žydų reikalo nesutvarkysite. Mes sutvarkysime“. Ir iš tiesų liepos 31 d. Kauno miesto komisaras SA oberfiureris Hansas Crameris iš dalies pakeitė liepos 10 d. lietuviškosios miesto valdžios įsakymą, uždrausdamas žydams „pardavinėti, keisti ar kokiu kitu būdu realizuoti visą jų judamąjį ir nejudamąjį turtą“⁶. Dar prieš tai, liepos 25 d. naujoji, daugiausia iš voldemarininkų sudaryta Kauno miesto valdžia (komendantas kpt. S. Kviecinskas, jo pavaduotojas plk. Mykolas Kalmantas, burmistras K. Palčiauskas, Kauno policijos vadas Kęstutis Renigeris, komendantūros organizacinio skyriaus viršininkas mjr. Antanas Biknaitis, Saugumo departamento direktorius Vytautas Reivytis ir Policijos departamento direktorius Ignas Taunys), matyt, viską suderinusi su vokiečiais nutarė, jog „žydams, išsikeliantiems į Vilijampolėje skirtą rajoną, leidžiama pasiimti tik profesijos įrankius ir naujoms gyvenimo sąlygoms būtina mantą [...]. Kitas turtas paliekamas Kauno miesto savivaldybės žinioje“⁷. Patvirtintoje instrukcijoje smulkmeniškai nurodyta, kokius daiktus leidžiama pasiimti⁸.

Galima manyti, jog apie kuri nors šių lietuviškosios Kauno miesto valdžios projektų, parengtų po liepos 10 d., ir rašo savo laiške M. Mackevičius.

Ta pačia proga keletas pastabų dėl laikinajai vyriausybei priskiriamo dokumento „Žydų padėties nuostatai“ autentiškumo. Vyriausybės posėdžių protokolai neišliko arba bent jau tyrinėtojams nėra žinomi. „Nuostatai“ buvo paskelbti 1941 m. rudenį generalinių tarėjų įstaigos rotaprintu išleistame rinkinyje „Laikinosios vyriausybės įstatymai, nutarimai ir potvarkiai (1941.06.23–1941.08.05)“⁹.

1974 m. rašytame straipsnyje „Lietuvos žydų likimas ir laikinoji Lietuvos vyriausybė“ (paskelbtas 1978 m.) buvęs tos vyriausybės vadovas Juozas Ambrazevičius (Brazaitis) tvirtina, jog „šis dokumentas – netikras“, nes: 1) LV priimti nutarimai būdavo pasirašomi ministro pirmininko pareigas ėjusio J. Ambrazevičiaus ir vyriausybės reikalų vedėjo J. Švelniko, o šis – J. Ambrazevičiaus ir vidaus reikalų ministro Jono Šlepečio; be to, po dokumentu nėra ministrų parašų, o tik mašinėle įrašytos jų pavardės; 2) „Žydų padėties nuostatų“ data – 1941 m. rugpjūčio 1 d., kai nuo liepos 25 d. Lietuvoje jau buvo civilinė vokiečių valdžia (*Zivilverwaltung*)¹⁰. Išeivijos autorius J. Balčiūnas teigė, jog „Žydų padėties nuostatai“ – nacių falsifikatas¹¹. Šio dokumento autentiškumu abejojo ir kiti išeivijos autoriai.

Tačiau tai, kad po „Nuostatais“ trūksta J. Švelniko parašo, nėra argumentas, verčiantis abejoti šio dokumento autentiškumu. Liepos 19 d. vyriausybės priimtą „Prekybos ir viešojo maitinimo įmonių denacionalizacijos įstatymą“ pasirašė J. Ambrazevičius ir prekybos ministras Pranas Vainauskas, liepos 22 d. priimtą „Pramonės įmonių denacionalizacijos įstatymą“ – J. Ambrazevičius ir pramonės ministras Adolfas Damušis, liepos 26 d. „Farmacijos įmonių denacionalizacijos įstatymą“ – J. Ambrazevičius ir sveikatos apsaugos ministras dr. Kazys Venckus. Rugpjūčio 4 d. vyriausybės priimtus „Laikinosius nuostatus darbo jėgai tvarkyti“ pasirašė J. Ambrazevičius ir darbo bei socialinės apsaugos ministras Juozas Pajaujis. Daugumą su švietimu bei kultūra susijusių aktų pasirašinėjo vien J. Ambrazevičius, nes jis ėjo ne tik premjero pareigas, bet buvo ir švietimo ministras. Beje, rugpjūčio pradžioje J. Švelniko parašo nėra nė po vienu aktu, visur pasirašinėjo J. Ambrazevičius ir vyriausybės posėdžio sekretorius J. Sakalauskas arba atitinkamos šakos ministras. Iš to darytina išvada, jog rugpjūčio pradžioje J. Švelni-

kas nedalyvavo vyriausybės posėdžiuose. „Žydų padėties nuostatų“ 9-asis straipsnis skelbė, jog „šioms nuostatoms vykdyti instrukcijų leidžia ir kylančius dėl šių nuostatų vykdymo neaiškumus ir skundus galutinai sprendžia Vidaus reikalų ministras“¹². Todėl visai logiška, kad po šiuo dokumentu nėra vidaus reikalų ministro J. Šlepečio parašo.

Rotaprintu išleistų „Laikinosios vyriausybės įstatymų, nutarimų ir potvarkių“ tekstas nebuvo fotografuotinis, todėl atkrenta ir J. Ambrazevičiaus priekaištas, kad po dokumentu trūksta originalių parašų.

Jau V. Brandišauskas pastebėjo, kad Laikinoji vyriausybė leido įstatymus iki paskutinės savo veiklos dienos – rugpjūčio 4-osios¹³. Rugpjūčio 1 d. vyriausybė priėmė 10 juridinių aktų, rugpjūčio 2 d. – taip pat 10, 3 d. nedirbo (sekmadienis), o 4 d. – net 18¹⁴.

Tačiau stipriausias argumentas, pagrindžiantis „Žydų padėties nuostatų“ autentiškumą, yra šis: generalinių tarėjų institucijų išleistas Laikinosios vyriausybės aktų rinkinys nebuvo slaptas, o tarp pačių generalinių tarėjų buvo 3 Laikinosios vyriausybės nariai

(finansų tarėjas Jonas Matulionis, teisingumo – M. Mackevičius ir žemės ūkio – Balys Vitkus). Vadinasi, leidinys nebuvo paslaptis ir kitiems buvusiems ministrams, taip pat ir J. Ambrazevičiui. Kodėl jie, pastebėję falsifikatą, nedemaskavo apgaulės? Tai jie galėjo padaryti jau vokiečių okupacijos metais nacių cenzūrai nepavaldžioje antinacinės rezistencijos spaudoje („Nepriklausoma Lietuva“, „Į laisvę“, „Laisvės šauklys“ ir kt.). Tą patį jie galėjo padaryti ir pirmaisiais pokario metais, gyvendami Vakarų Vokietijoje, paskui persikėlę į Šiaurės Ameriką, tenykštėje lietuvių arba anglų spaudoje. Kodėl J. Ambrazevičius bei kiti išeivijos veikėjai prabilo apie „falsifikatą“ tik po to, kai anglų kalba buvo paskelbti dokumentai apie Holokaustą Lietuvoje 1941 m. vasarą¹⁵ ir iškilo J. Ambrazevičiaus bei kai kurių kolegų ministrų deportavimo grėsmė?

Last but not least, „Žydų padėties nuostatai“ neiškrenta iš konteksto ir visiškai derinasi su kitais LAF'o bei Laikinosios vyriausybės dokumentais¹⁶. Dėl visų šių priežasčių nėra pagrindo abejoti „Nuostatų“ autentiškumu.

Nuorodos

¹ *Laikinosios vyriausybės įstatymai, nutarimai ir potvarkiai (1941.06.23–1941.08.05)*, Kaunas, 1941, p. 99–100.

² Ištrauka iš Ministrų kabineto 1941 m. birželio 30 d. rytinio posėdžio protokolo (patvirtinta kopija), Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-969, ap. 2, b. 39, l. 25.

³ Kauno komendanto ir Kauno miesto burmistro įsakymas, *Į laisvę*, 1941, liepos 11, p. 4.

⁴ 1941 m. liepos mėn. „Žydų perkėlimo į Vilijampolę reikalais byla“, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 6.

⁵ Pvz., sąrašas Nr. 3 – 24 šeimos liepos 17 d.; sąrašai Nr. 10 ir Nr. 11 – 77 ir 86 šeimos liepos 24 d.; sąrašas Nr. 21 – 274 šeimos rugpjūčio 4 d., *ibid.*

⁶ Kauno miesto komisaro SA oberfiurerio H. Cramerio viešas skelbimas Nr. 2, *Į laisvę*, 1941, rugpjūčio 1.

⁷ 1941 m. liepos 25 d. Kauno komendantūroje įvykusio tarpžinybinio pasitarimo dėl žydų perkėlimo į Vilijampolėje skirtą rajoną protokolas, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 6, l. 2–4.

⁸ Leista pasiimti visus virtuvės rakandus, išskyrus elektrinius, vieną valgomąjį stalą šeimai, po 1 kėdę kiekvienam asmeniui, po 2 lėkštes, po 1 stiklinę ar puoduką gerti su lėkštele, po vieną stalo šakutę, peilį, šaukštą ir šaukštelį; vyrams – po 2 kostiumus, žieminį ir vasarinį paltą, po 2 poras batų, po keturis komplektus baltinių; moterims – po 4 sukneles, žieminį ir vasarinį paltą, po 3 poras batelių, po 8 komplektus skalbinių; vaikams iki 14 metų – visus vaikiškus drabužius ir avalynę, *ibid.*, l. 3.

⁹ Vienas šio rinkinio egzempliorių saugomas Lietuvos mokslų akademijos Centrinės bibliotekos Rankraščių skyriuje (toliau – CB RS), f. 264-1329.

¹⁰ *Į laisvę*, 1978, Nr. 73, p. 16–27. Šis straipsnis

perspausdintas 1990 m. Vilniuje išleistoje J. Brazaičio knygoje „Vienų vieni“, p. 542–556.

¹¹ J. Balčiūnas, „Laikinoji vyriausybė ir žydai“, *Aidai*, 1974, Nr. 9, p. 416–418.

¹² Lietuvos mokslų akademijos CB RS, f. 264–1329, p. 100.

¹³ V. Brandišauskas, „Lietuvių ir žydų santykiai 1940–1941 metais“, *Darbai ir dienos*, 1996, Nr. 2(11), p. 58.

¹⁴ Lietuvos mokslų akademijos CB RS, f. 264–1329.

¹⁵ *Nazi War Criminals among us*. By Charles R. Allen, New York, 1963; *Documents Accuse*, Vilnius, 1970.

¹⁶ Žr.: V. Brandišauskas, op. cit.; L. Truska, „Ir atleisk mums mūsų tėvų bei senelių nuodėmes“, *Kultūros barai*, 1999, Nr. 5.

Liudas Truska

Dėl „Žydų padėties nuostatų“ autentiškumo

Nei skelbtu dokumentu, nei kaip nors kitaip neįrodinėjau „Žydų padėties nuostatų“ neautentiškumo. Bandžiau pasakyti, kad tyrinėtoji toks dokumentas tiek dėl formos, tiek dėl laiko, kada buvo priimtas, turės sukelti tam tikrą abejonių. Ir dabar, nekvestionuodama „Nuostatų“ autentikos, abejoju, ar Laikinoji vyriausybė, jau žinodama savo likimą, galėjo priimti visiškai nereikalingą ir tuo laiku nelogišką dokumentą, kai žydų klausimas iš esmės jau buvo išspręstas.

Dalia Kuodytė

1981 m. Kazys Eringis, Mokslų akademijos Botanikos instituto Ekologijos laboratorijos vadovas, pasiprašė Seišelių Respublikos amerikiečių ambasadoje politinio prieglobsčio. Tuo metu tai buvo laikoma „išdavyste“. Kaip KGB persekiojo Lietuvoje likusią šeimą, pasakoja prof., habil. dr. Elena Moncevičiūtė-Eringienė.

VARDAN LIETUVOS

Kai 1981 m. birželio 22-osios gilią naktį (be 5 min. pirmą val.) pakilo lėktuvas iš Vilniaus aerouosto Simferopolio link, o iš Sevastopolio mano vaikų tėvas po kelių dienų turėjo išplaukti į ilgą 6 mėnesių jūros kelionę į Australiją, Melburną, dalyvauti 13-ajame pasauliniame botanikų kongrese, mane užvaldė nerimas. Išlydėjau su abiem dukromis – Vaiva ir Ale. Kai Kazys atsisveikino ir nuėjo į lėktuvą, Vaiva ištarė: „Gal paskutinį kartą matau tėvelį“. Ir iš tikrųjų jos būgštavimai iš dalies pasitvirtino – savo tėvą sutiko tik po 9 metų Čikagoje, nuvykusi į stažuotę 1990 m., kai laikai jau keitėsi.

Svetimųjų persekiojimo realijos. Kazio Eringio senelis Justinas Eringis buvo primuštas caro žandarų (sulaužyti šonkauliai ir pažeisti plaučiai) ir nuo to mirė. Jo tėvas Jonas Eringis už rezistencijos rėmimą 1945 m. suimtas. Ypatingojo pasitarimo nutarimu „pavojaingas“ santvarkai 71-erių metų žmogus be teismo įkalintas Archangelsko srityje. 1947 m. iš įkalinimo vietos paleistas ir ištremtas į Kirovo sritį, ten ir mirė bado mirtimi. Sūnus Kazys, pasibaigus karui grįžęs iš fronto, spėjo jį aplankyti ir padedamas estės medicinos sesers paguldyti į ligoninę (rado jį gulintį milicijos garaže ant cemento, išse-

kusį; jo kailiniai buvo pilni kirmėlių). Kazio tėvas tik 1989 m. buvo reabilituotas, apgailėstaujant, kad dėl buvusių teisėtumo pažeidimų patyrė didelę moralinę skriaudą.

Viena Kazio Eringio sesuo, norėdama išvengti tėvo likimo, emigravo į Lenkiją. Kita sesuo suėmimo išvengė tuo metu pabėgdama iš namų. Kurį laiką slapstėsi, buvo benamė, vėliau ir bedarbė. Motina Ieva Eringienė buvo jau mirusi (1941 m.).

Šeimos tragedijos metu Kazys Eringis buvo fronte Vokietijoje baigiantis karui. Kiek žinoma, sankcijos prieš šeimą negalėjo būti taikomos, jei vienas asmuo yra fronte. Vadinasi, tai buvo dvigubas teisėtumo pažeidimas.

Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui Kazys Eringis buvo demobilizuotas, gyveno, mokėsi ir vėliau dirbo Lietuvoje. Kaip karo dalyvis turėjo teisę pasirinkti gyvenamąją vietą Kaune. Jei būtų apsigyvenęs namuose, nebūtų išvengęs tremties į Sibirą. Tačiau jis buvo benamis ir persekiojamas. Jo tėvo ūkis (50 ha žemės, vienuolika melžiamų karvių, keturios telyčios, penki arkliai, pajėgaus žemės ūkio padargai – arkliniai grėbliai, javapjovė, šienapjovė, kuliamoji mašina ir kt.) buvo Sovietų Sąjungos valdžios sunaikintas ir vėliau nugyventas.

Kazys Eringis dirbo Mokslų akademijos Botanikos institute Ekologijos laboratorijos vadovu. Ekspedicijos metu laivu „Akademik Vernadskij“ plaukiant į Australiją, kur turėjo vykti pasaulinis botanikų kongresas, saugumiečiai jį persekiojo įtardami, kad nori pabėgti. Jis susirgo, todėl buvo iškeltas į krančią gydytis ir paguldytas į Viktorijos miesto (Seišelių Respublikos sostinė) ligoninę. Po nakties išgėręs vaistų pasijuto geriau, auš-

tant iš ligoninės pabėgo ir JAV ambasadoje pasiprašė politinio prieglobsčio.

Pasibaigus ekspedicijai jo ligos istorija buvo atvežta į Vilniaus KGB, kur man kaip gydytojui leido ją peržiūrėti. Tąsyk buvęs šalia tardytojas paklausė, ką aš galvoju. Atsakiau tiesiai: „Ir musė nuo mirties bėga“. Jis į tai nieko neatsakė.

Perkūnija iš giedro dangaus. Dukros Vainos nuojauta jau po kelių dienų iš dalies tapo realia. Jos žodžiai aerouoste privertė mane susimąstyti. Galvojau ne apie tai, kad Kazys galėtų Vakaruose pasilikti, nes jo mokslinę veiklą nuolat varžė kagėbistai (net 10 metų buvo uždrausta spausdinti straipsnius Lietuvos dienraščiuose ir žurnaluose). Kankino neramos mintys, kad keliaudamas vandenynais nesusirgtų ar laivo „Akademik Vernadskij“ neištiktų kokia tragedija. Slinko dienos ir savaitės, atrodė, kad gyvenimas čia ir laive eina normalia vaga. Iš vyro ir laiškus per Maskvą pradėjau gauti, jis rašė apie kelionės įdomybes ir įvairias smulkmenas. Staiga liepos 26 d. kaip perkūnas iš giedro dangaus telefono skambutis iš KGB, kad pas mane į butą turi atvykti saugumo darbuotojas pasikalbėti. Aš skambinusiam prasitariau, jog bute pietauja dėdė (J. Jankus) iš Klaipėdos, ir paklausiau, ką jam turiu pasakyti. Pamokė meluoti, kad į namus turi ateiti ligonis. Saugumiečiai dar nežinojo, kad aš ne klinikistė ir ligonių negydu, o esu mokslo darbuotoja. Dėdė iš pirmo žodžio suprato, jog kažkas Kaziui nutiko, ir tuoj pat išėjo. Saugumo darbuotojas buvo tas pats (Kazys jo pavardę buvo man kelis kartus minėjęs), kuris anksčiau tardydavo mano vyrą dėl jo atvirų „netinkamų“ antisovietinių kalbų mokslinėse konferencijose ar kituose susirinkimuose. Kai atidariau duris, tardytojas parodė raudoną knygutę. Įžengęs į vidų pranešė, kad vyras Kazys Eringis yra dingęs – neva jį pagrobė amerikiečiai (turėtų būti so-

vietinės vyriausybės nota – liepė žiūrėti televiziją) arba jis yra pasiprašęs Seišelių Respublikos amerikiečių ambasadoje politinio prieglobsčio. Kelioms dienoms paskyrė namų areštą, prisakė niekur neiti ir dukroms neskambinti (jų nebuvo namie – skirtinguose rajonuose atlikinėjo praktiką. Kaip vėliau pasakojo, jos negalėjo suprasti, kodėl po jų praktikos teritorijas „zuja“ vyrukai juodomis volgomis. Tačiau jas mažai kalbino).

Išeidamas saugumietis pasakė, kad reikia rašyti Tarybinei vyriausybei pareiškimą-pasiaiškinimą rusų kalba apie Kazį, jo prierašumą šeimai ir elgesį visuomenėje. Aš buvau taip sukręsta, kad negalėjau susikaupti ir nepajėgiau rašyti jokių paaiškinamųjų tekstų. O iš KGB telefono skambučiai (jų buvo trys) vis ragino: „Ar jau raštas gatavas?“ Mat kažkas mano pareiškimą turėjo vežti į Maskvą. Pagaliau trečią kartą skambinant ištariau, kad parašiau.

Pareiškimo paimti atvažiavo į namus jau kitas, rusiškai kalbantis, truputį išgėręs darbuotojas. Šis raudonos knygutės prie durų neparodė. Atiduodama pareiškimą jam tiesiai pasakiau: „Jūs atliekate savo darbą, o mano dvasinės būsenos nei jūs, nei jūsų įstaiiga nenorite suprasti ir niekada nesuprasite“. Ogi mano didžiai nuostabai jis atsakė: „*He думайте, что мы без сердца*“*. Trumpam laikui lyg ir pasidarė šviesiau akyse. Tai buvo sekmadienis.

Mano dvasinė ir fizinė būseną. Prasidėjusi nauja savaitė buvo kupina nerimo ir nemigo naktų. Juolab kad KGB darbuotojai liepė niekam nepasakoti apie tai, kas atsitiko. Atostogavau, į darbą eiti nereikėjo. Kaip jau minėjau, dukros buvo išvažiavusios į rajonus atlikti praktikos. Taip dvi savaites gyvenau viena su savo mintimis. Buvo tik viintelis sveikatos apsaugos ministro skambutis – nesupratau, ar mane užjaučiantis, ar vien iš smalsumo.

* „Nemanykite, kad mes beširdžiai“ (rus.).

Po kelių dienų išėjau į gatvę. Bijojau eiti tiesiai šaligatviu. Ėjau palei namus, per kiemus, apsižvalgydama. Atrodė, kad mane visur seka. Nuo seno, kaip ir visa mūsų tauta, bijojau vien to žodžio KGB. O dabar reikėjo akis į akį susitikti su KGB tardytojais. Supratau, jog dar ne sykį reikės man ir mano mergaitėms kartu ir atskirai su jais susitikti. Atrodė, kad iš darbo atleis, dukras pašalins iš Universiteto, kad tokio psichologinio krūvio neištversiu. Bet iš proto neišėjau. Įtampa buvo tokia didelė, kad per tris savaites netekau 7 kg svorio. Vėliau supratau, jog daugelis žmonių mano, kad visai nekaltas asmuo gali būti vėtytas ir mėtytas. Todėl stengiausi būti stipri, raminau save: „Juk jis dirba Lietuvai, aš privalau irgi prisidėti nors kančia“.

Kai pradėjau dirbti, direktorius, mano bendrakursis, velionis Albertas Telyčėnas pagudė: „Ne tie laikai, į Sibirą neišveš“. Kartą prof. B. Luchtanas pasakė: „Ko vaikštai pajuodusiais paakiais, nieko nepakeisi“. Viena Mokslų akademijos darbuotoja papirino: „Laikykite jį jau mirusiu“. O aš atsakiau: „Kaipgi miręs, juk žinau, kad jis vaikšto, per radiją girdžiu, kad skaito paskaitas apie okupuotą Lietuvą, smerkia sovietines okupacines švietimo ir mokslo sistemas, dirba Lietuvos žmonių išlaisvinimo labui, įeina į komisiją, kuri skaičiuoja sovietinės okupacijos nuostolius, padarytus Lietuvai. Aš didžiuojusi juo. Manau, kad Tėvynės reikalai turi būti svarbesni už šeimą ir asmeninį gyvenimą“. Pastarasis pašnekesys buvo daug vėliau. Aš jau buvau šiek tiek aprimusi, todėl atsiveikinusį nuėjau iškelta galva.

Gal mano padėčiai turėjo įtakos ir dviguba mano pavardė – Moncevičiūtė-Eringienė. Kartą 1981 m. rudenį onkologų konferencijoje Taline laukiant autobuso prof. A. Telyčėnas nei iš šio, nei iš to pratarė: „Mat, kaip gerai, kad dvi pavardės turi“. Nieko į tai neatsakiau. Matyt, su atitinkamais darbuotojais buvo apie tai kalbėta. Tuo tar-

pu noriu priminti, kad pradėjus man dirbti institute direktorius labai priešinosi mano autorystei dviem pavardėmis. Nurimo, kai pristačiau pažymą iš TSRS Rašytojų sąjungos Autorystės komisijos, kad autorius gali pasirinkti dvi pavardes.

Dukros ir kiti giminės. Sugrįžusios iš praktikos Vaiva ir Alė nieko nežinojo apie šią audrą. Aš neverkiau. Išsivedžiau jas į balkoną, ir visos pritūpusios, kaip pelės po šluota, kad niekas mūsų galvų nematytų, tyliai kalbėjomės apie „perkūniją iš giedro dangaus“ ir jos galimus padarinius. Įspėjau, kad tikriausiai būsime visos kviečiamos į Saugumo komitetą po vieną – kryžminiais klausimais tikrins, ką mes žinome apie tėvą ir ką galvojame. Svarbiausia, norės pagauti, gal ką slepiame. Alė pasižiūrėjo, kad aš neverkiu, laikėsi ramiai. O Vaiva sentimentalesnė – tuoj pravirko: „Tėvelis sakydavo mums, vaikams, kad lietuvis turi tik čia gyventi, kad jo užsienyje išskėstomis rankomis niekas nelaukia“.

Namuose su dukromis apie tėvą normaliai nekalbėdavome, tik rašteliais keisdavomės. Aš juos kiekvieną dieną iškart po pokalbio sudegindavau. Buvau įsitikinusi, kad mūsų pokalbių klausomasi. Mes gyvenome penktame aukšte – po Kazio pasitraukimo ant stogo kažkas porą dienų vaikščiojo, krapštėsi (žinoma, aš žiūrėti nėjau). Paskui mūsų bute ilgas metus buvo girdimas trumpais laiko tarpais pasikartojantis spragtelėjimas. Be to, aikštelėje prie namo vakarais stovėdavo juodos volgos su antenomis. Mergaitės, grįžusios iš paskaitų ar susirinkimų, mane informuodavo, kad jau stovi kagėbistų mašinos.

Rugpjūčio pabaigoje, kai dar nebuvo persikėlęs gyventi į Ameriką, Kazys parašė į mano tėviškę sesers Teresės vardu laišką, kurį pasirašė slapyvardžiu Monkys. Sesuo suprato, kad tai jo man rašytas laiškas. Net ne-skambinusi, nors namuose turėjo telefoną (bijojo), atvežė jį man į Vilnių. Persimetu-

sios keliais sakiniais mudvi nuskubėjome pasikalbėti pas kitą Vilniuje gyvenančią seserį – Mariją. Taip ir su kitais broliais ir seserimis pirmais antrais metais po Kazio pasitraukimo susitikdavome ne mano bute.

Privalomi skambinimai, kratos. Iš pradžių kasdien privalėjau skambinti į Saugumo komitetą, pirmajam į namus apsilankiusiam Tardymo skyriaus darbuotojui. Vėliau buvo leista išvykti į Palangą su dukromis (mat iki Eringio pasitraukimo buvome nusipirkę kelialapius) – ir iš čia taip pat kasdien privalėjau informuoti apie savo buvimo vietą. Skambindama visuomet klausdavau, ar jau grįžta Eringis (šiuo klausimu jiems gerokai įkyrėjau, vieną kartą pasakė: „Skambinkite tuo klausimu viršininkui“), nors gerai žinojau, kad negrįš, nes sugrįžimas reikštų kalėjimą.

Manau, kad kagėbistai, kol mes ilsėjomės Palangoje, turėjo gerą progą atlikti kratą mūsų bute Vilniuje. Nors ji vėliau buvo atlikta oficialiai, man esant, bet paviršutiniškai – mačiau, kad antisovietinių raštų ar darbų nebuvo radę, žinojo, kur padėti Kazio laišakai, kitų knygų ir daiktų netikrino. Saugumo komiteto Tardymo skyriaus tardytojas užpildė tris protokolus – kratos, turto arešto ir poėmio. Be jo, buvo dar vyriškis, kuris tikrino laiškus, ir dvi moterys liudytojos. Buvau įpareigota atvežti į Tardymo skyrių vyro gautus vyriausybinis apdovanojimus ir jų pažymėjimus, buvo surašytas poėmio protokolas. Iš turto arešto protokolo turinio matyti, kad jei būtume turėję automobilį, namą, aukso ir kitų brangiųjų metalų, valiutos – visa tai būtų buvę atimta.

Daryti kratą ne šiaip atėjo man pranešę. Mane paėmė tiesiai iš darbo. Tai buvo prieš pat prasidedant profsajungos metiniam ataskaitiniam-rinkiminiam susirinkimui. Vežė KGB juoda volga. Man liepė sėsti priekyje „patogiai“ šalia vairuotojo (stebėjo mano laikyseną). Gale sėdėjo du tardytojai ir dvi liudytojos. Važiuojant jie visi juokavo. Man vė-

liau namuose paaiškino, jog liudytojos reikalingos protokolams pasirašyti, kad nereikėtų kviesti kaimynų, reikia manyti, nenorint garsinti politinio įvykio.

Bendradarbiai ir kaimynai. Prieš įsodindami mane į mašiną pirma pakvietė į atskirą kabinetą, kur jau laukė saugumiečiai ir ką tik pradėjęs dirbti naujas direktoriaus pavaduotojas, kuris mane ir pristatė saugumiečiams. Man visą laiką atrodė įtartina, kodėl šis žmogus atsirado institute tik pastaruoju metu ir kodėl jis buvo tarpininkas tarp KGB ir manęs. Jis dirbo institute trumpai, buvo TSRS AT liaudies deputatas. Visą laiką aš jo lyg privengiau. Buvo ir daugiau žmonių, kurie „rūpinosi“ mano likimu. Į susitikimą su saugumiečiais įkyriai kvietė viena iš poliklinikos seselių. Ji pirmoji man pasakė, kad manęs laukia vyrai. Kadangi neskubėjau eiti pas tardytojus (aš supratau, kur šuo pakastas), minėta seselė vėl prie manęs priėjo ir priminė, kad turėčiau paskubėti.

Viena rusiškai kalbanti gydytoja (jau vėliau) prasitarė kitai kolegei: „Ko ji dar čia darbe vaikščioja“.

Darbo vietoje visuomet slėpiau savo skausmą nuo kolegų. Visada buvau linksma, ėjau iškėlusi galvą, nors didžiulis nerimas draskė širdį dėl netikros ateities. Darbas buvo pirmasis mano draugas, mokslas – mano pašaukimas, jame skandinau savo kančią. Supratau, kad institute yra nemažai žmonių, kuriems rūpėjo mano skausmas, mano dalia, mano kančia... Buvo tokių garbingų kolegų, kurie įspėjo mane, su kuriais bendradarbiais turėčiau vengti politinių pokalbių.

Kazys Eringis sakydavo, kad čia, Lietuvoje, nieko vertingo jos labui negalima padaryti, už menką nieką esi smerkiamas. Tai gi kai pasitraukė, aš supratau, kad ten jis Lietuvos labui padarys daugiau. Taip ir buvo... Aš jam ne tik atleidau, bet ir didžiavausi jo ryžtingu apsisprendimu daugiau dirbti Lietuvos žmonių labui.

Visą tą laikotarpį instituto vadovai neskyrė man skaityti visuomeninių paskaitų (anksčiau aktyviai dalyvavau visuose populiariuose renginiuose). Kai paklausiau, kodėl taip, vienas iš jų atsakė: „Per daug žinoma pavardė“. Instituto atsakingi partiniai darbuotojai neatėjo į mano darbo vietą manęs paguosti ar ištarti raminamo žodžio. Nors ir nebūdama komunistų partijos narė, aš privalėjau jiems aiškintis, kodėl mano vyras pasitraukė į Vakarus. Kai atsikirtau: „Juk ne aš pasitraukiau, mano vyras yra savarakiškas žmogus – jo valia vienaip ar kitaip apsispręsti“, – mūsų pokalbis baigėsi. Direkcija niekada neturėdavo laiko manęs išklausyti: ar kalbėčiau apie savo nelaimę, ar apie darbo reikalus. Vos man įžengus į kabinetą ir dar nespėjus pasakyti, kokių reikalų atėjau, pirmi žodžiai dažniausiai būdavo: „Greitai sakykite, neturiu laiko“. Man nelikdavo nieko kito, tik greičiau išeiti. Taigi žmonės manęs bijodavo arba gaudavo nurodymus mane slopinti, arba iš tiesų jie labai bijojo KGB.

Laboratorijose Polocko gatvėje nuoširdus ir draugiškas buvo mano disertantas Stasys Zdanuskas. Jis pirmas mane pakvietė į atskirą kampaną paklausti „Amerikos balso“ 1981 m. rugsėjo 2 d. pranešimo: „Dr. Kazys Eringis persikėlė gyventi iš Europos į Ameriką. Lietuvoje liko žmona ir dvi dukros“. Dr. Gražina Narbutienė ir jos vyras doc. Petras Narbutas neretai mane pakalbindavo, pasidomėdavo, kaip sekasi.

Buvo nemažai žmonių ir už instituto ribų, kurie sunkią valandą mane palaikė. Iš jų pirmiausia paminėčiau laiptinės kaimyną Adomą Lukoševičių. Išgirdęs per radiją apie Kazio pasitraukimą, net dėžę su obuoliais iš savo sodo atnešė, kad palaikytų sunkią valandą, ir šiaip ne kartą yra padėjęs gerais patarimais.

Prie palaikančių mane žmonių taip pat priklausė Rašytojų sąjungos narys Dominykas Urbas, Kazio tėviškės kaimynas ir jo šeima, kurioje rasdavau užuovėją ir pagūdą.

Amelija Urbienė vieną kartą tiesiog išprašavo: „Kazys sugriš, tokia galinga caro armija sugriuvo, sovietinė kariuomenė ir valdžia irgi iširs“.

Teisininkas Vytautas Zabiela, iš pradžių visai man nepažįstamas žmogus (kai nuėjau į juridinę konsultaciją, jis tą dieną budėjo), į mano klausimą, ar skyrybos nepalengvintų mano dalios ir neapsaugotų dukterų, atsakė: „Jei išsiskirsite, jums nuo to gyvenimas nebus lengvesnis“. Pridūrė: „Na ir šių laikų moterys; dekabristų žmonos į Sibirą savo noru važiavo“. Dar daug kartų dėl Eringio su juo konsultavausi – visada atsisakydavo užmokesčio už konsultacijas.

Mokslų akademijos ir Universiteto žmonės. Šiltu žodžiu galiu paminėti Kazio Eringio buvusį aspirantą, dabartinį Botanikos instituto direktorių Romą Pakalnį. Jis man daug patarimų davė. Kai grįžau po atostogų iš Palangos ir nedrįsau viena eiti į butą (kokia didelė baimė buvo dėl KGB veiklos!), jis padėjo man sugrįžti į namus. Dukros dar buvo likusios Palangoje. Jam tikrai buvo aišku, kad butas sekamas, ir padariniai galėjo būti neprognozuojami.

Mano rūpesčius noriai išklausydavo dabartinis Imunologijos instituto direktorius Vytas Tamošiūnas ir akad. Pranas Sadauskas. Pastarasis, kartą susiradęs mane, patarė pasisaugoti vieno Mokslų akademijos centro darbuotojo, kuris užantyje su „aparačiu“ vaikščiojās. Pastarasis man buvo net Kazio laišką iš Amerikos atvežęs. Palaikiusi šį laišką vieną naktį, kitą rytą jam nunešiau kaip man nereikalingą, nes prieš dvi dienas buvo skambutis iš Saugumo komiteto: „Jei gausite iš vyro laišką, praneškite mums“. Tuomet šis MA darbuotojas klausia manęs: „Kur dėti tą laišką, ar sudeginti?“ Aš jam atrėžiau: „Jei norite, neškite į Saugumą“, ir išėjau.

Įdėmiai mano rūpesčius išklausydavo akademikas Leonardas Kairiūkštis, kurio aš anksčiau nepažinojau. Iki Kazio pasitrauki-

mo jie kartu vykdė programą „Žmogus ir biosfera“. Jį lankiau keletą kartų. Paskutinį kartą atėjusi bijojau kalbėti, kad jam nepakenčiau. Rašiau ant lapelio, kad priešpaskutinį kartą išeidama iš kabineto pamačiau netoli durų lyg besiklausantį žmogų (vieną MA centro darbuotoją), o kai neseniai kalbėjausi su kagėbistais, jie paminėjo kelias frazes iš akademiko ir mano paskutinio pokalbio (atrodė, lyg telefono klausomasi). Po šio pokalbio akademikas susirūpino ir mes daugiau nebendravome.

Didelį nusiramimą rasdavau nuėjusi pas Lietuvos mokslų akademijos prezidentą velionį Juozą Matulį. Ši tauri ir drąsi asmenybė man asmeniškai nebuvo pažįstama. Iš pradžių lyg ir nedrąsiai nuėjau. Iš klausęs apie padėtį (buvo ką tik grįžęs iš atostogų, todėl nieko nežinojo), paklausė, iš kur aš sužinojau. Kai paaiškinau, kad KGB darbuotojas atėjo į butą ir pranešė, pasakė: „Tai jau ir į namus atėjo! Akademija Eringio pasitraukimą susirietusi iškęs, o jums bus sunku“. Jis ir skirtis su Kaziu nepatarė. Kai nuėjau pas jį su prašymu tarpininkauti kelionei į Seišelius, kad parsivežčiau Kazį namo, pasakė: „O kur pinigų tokiai kelionei gausite, greičiau kiškite popierių į rankinę, nes anie pagalvos, kad ir jūs norite pabėgti“. Taip kelionės klausimai ir išsisprendė. Nuo to laiko galėjau eiti pas jį tartis, kai tik norėjau, niekuomet nežvilgčiodavo į laikrodį, kalbėdavo lėtai, atrodė ramus. Jo laikysena buvo tokia tobula, kad atrodė, lyg jis neturi kitų darbų. Tačiau didelės mokslo įstaigos vadovas turėjo aibę reikalų! Tai Žmogus iš didžiosios raidės. Vėlinių gedulo dienomis kasmet uždegu žvakutę ant Jo kapo. Didelį pasitikėjimą ir dėkingumą sukėlė jo pasakymas: „Jei šalins iš Universiteto dukras, ateikite pas mane“. Nuo to mano gyvenimas kiek prašviesėjo, nes dukterų galimybė tęsti mokslą man kėlė didelį nerimą. Aš pati galėjau eiti ir gatves šluoti.

Šito, žinoma, neįvyko. KGB tardytojas, baigęs bute kratą ir surašęs protokolą, pasakė: „Ne tie laikai, dirbsite kaip dirbė ir vaikai mokysis kaip mokėsi“. Mano padangė dar labiau prašviesėjo. Kai vienai buvusiai kolegei prof. Ninai Paliuščinskajai tai pasakiau (ji atvyko iš Maskvos ir jau seniai dirbo Vilniuje), ji atvirai prabilo: „*Как хорошо, а раньше надо было ответить не только за мужа или жену, но и за дядю и тётю!*“*

Apie sovietinius saugumiečius kaip žmones. Mes su dukromis supratome, kad mūsų pokalbius seka ne tik juodos volgos. Nors aukštai gyvenome, bet vakarais matydavome žmogų, kieme stovintį ties virtuvės langu; nuėjusios į sodą, išvysdavome tuščiaime kaimyno sode, bulvėse, stoviniuojančią nepažįstamą moterį. Neretai man atnešdavo vyro Amerikoje parašytus straipsnius prieš sovietinį režimą Lietuvoje. Palikdavo tik vienai nakčiai slapčia (dukros nežinodavo) ir klausdavo: kaip? „Ne aš rašiau, klauskite jo“, – atsakydavau. Vėliau paprašė parašyti laišką. Parašiau gana ilgą rašinį (apie 4 puslapius) – gyriau, kaip gera gyventi Lietuvoje, o tu ją palikai. Plačiai aprašiau jo darbo tematikos teigiamus aspektus, bet jo nepeikiau. Klausiau saugumiečių, kur bus spausdinamas laiškas. Jie neatsakė. Tada aš pasakiau, kad jų nebijau, ir pridūriau: jei laiškas bus spausdinamas Amerikos spaudoje, tai man vietoj honoraro tegul atsiunčia iš Amerikos reagentų. Vėliau, kai laikai ėmė gerėti, mano „prižiūrėtojai“ nutarė man gražinti paimtus vyro apdovanojimus. Tariau: „O kam? Jei paėmėte, tai ir laikykite“. Patys saugumiečiai nutarė juos atvežti man į darbą. Turėjau pasirašyti, kad gavau. Atsisveikindamas man dar nematytas jaunas vyras (net prisistatė, kieno jis sūnus) prasitarė: „Turbūt kada nors reikės eiti griovių kasti“.

* „Kaip gerai, o anksčiau reikėjo atsakyti ne tik už vyrą ar žmoną, bet ir už dėdę ir tetą!“ (rus.).

Pirmomis įvykių dienomis buvau nuėjusi į Užsienio reikalų ministeriją pas konsulą. Jis apsimetė, kad nieko nežino apie vyro pasitraukimą. Tada aš jam pasakiau: „Kaip jūs nesirūpinate Lietuvos žmonėmis!“ Konsulas liko it musę kandęs.

Atsitiktinė pažintis kad ir su sovietinio saugumo darbuotojais kartais būna laiminga. Taip atsitiko ir man. Penkeri metai prieš vyro pasitraukimą į Vakarus, grįždama iš Talino, kur vyko imunologinė konferencija, lėktuve sėdėjau su žmogumi, kuris pasiskakė esąs saugumo tardytojas ir įteikė man savo kortelę. Aš buvau jį visai pamiršusi. Sunkių laikotarpiu prisiminiau, susiradau kortelę ir paskambinau į namus. Priminiau kelionę iš Talino ir tiesiai paklausiau, ar jis girdėjęs apie Kazio Eringio pasitraukimą į Vakarus. Jis man pamelavo, pasakė, kad negirdėjęs. Kai vėliau buvau pas jį kviečiama keletą kartų, sužinojau, kad jis jau saugumo Tardymo skyriaus viršininkas. Manau, jog tas skambutis į namus mums su dukromis galėjo padėti. KGB Tardymo skyriaus darbuotojai buvo gana mandagūs ir kultūringi. Ypač kultūringai elgėsi pats skyriaus viršininkas. Kartą jo iškviesta bijojau eiti į Saugumo komiteto pastatą, ir jis sutiko susitikti Lenino aikštėje. Pasakiau, kaip būsiu apsirengusi ir ant kurio suolo sėdėsiu. Žinoma, prieš jam ateinant ant kito suolo jau sėdėjo kitas vyriškis, tikriausiai saugumo darbuotojas, kuris mane stebėjo. Kai atėjo viršininkas, jis nuėjo. Mes koki pusvalandį vaikščiojome po aikštę. Aš jam vis tvirtinau, kad Eringis grįš. Jis man pasakė, jog Eringis jau Vakarų Vokietijoje (po kelių dienų „Amerikos balsas“ pranešė, kad atvyko į Ameriką – tai buvo rugsėjo 2 d.). Šio susitikimo metu aš pagyriau jo vyrukus sakydama: „Turbūt visi jūsų vyrukai baigę aukštąjį mokslą, kad taip kultūringai elgiasi“. Žinoma, per pokalbius stengdavausi jaustis drąsi ir laisva. Nesileisdavau į jokiais provokacijas. Buvo ir tokių! Jose dalyvavo

net MA centro darbuotojai. Galbūt su kağıbistais gana neblogai sekėsi susikalbėti todėl, kad keitėsi laikai.

Spauda. Žurnalas „Mokslas ir gyvenimas“ trejus metus bijojo spausdinti vieną mano straipsnį. Redaktorė patarė eiti pas vyriausiąjį redaktorių. Straipsnio tema – „Imunologinės reakcijos ir vėžio rizika“. Manęs paklausė: „O jeigu ir jūs išvyksite?“ Straipsnis redakcijai buvo įteiktas 1986 m. rugpjūčio mėn., o paskelbtas tik 1989 m. gruodžio mėn., kai visa Lietuva jau alsavo laisve. Tiesa, dar įvykių pradžioje buvo paskelbtas straipsnis tema „Dvasios nebeklauso“ (1982, Nr. 7). Jis buvo paskelbtas KGB darbuotojams įsikišus. Kaip minėjau, tuo metu Saugumo komiteto nurodymu turėjau parengti kitą straipsnį, kritikuojančią ir raginantį Kazį Eringį grįžti namo. Tik ne žurnalui „Mokslas ir gyvenimas“! Man buvo leista pasirinkti vieną iš žurnalistų, kuris padėtų parengti straipsnį. Buvau jau pasirinkusi, tačiau Tardymo skyriaus darbuotojas kažko suabejojo ir pareiškė, kad straipsnį rengti geriau man vienai. Taigi straipsnį parašiau. Tuo metu turėjau drąsos pasakyti, kad autorinę teisę pasilieku sau: jei straipsnis bus taisomas skelbiant, reikės mano sutikimo. Be to, juokais pridūriau, kad iš anksčiau minėto honoraro būtų nupirktas vienas iš reagentų, gaminamas JAV (maniau, jog straipsnis bus skelbiamas amerikiečių spaudoje). Nežinau, ar straipsnis kur nors buvo paskelbtas, manęs niekas apie tai neinformavo. Be to, ir apie honorarą jokių žinių nebuvo.

Šioje diskusijoje iškilo kitas klausimas dėl spausdinimosi žurnale „Mokslas ir gyvenimas“. Tuo metu Saugumo komiteto darbuotojui pasakiau: „Dabar mano laiškas rengiamas spaudai, o kur logika, kad jūs neleidžiate žurnale „Mokslas ir gyvenimas“ skelbti kito mokslinio mano straipsnio (kalbėjau apie straipsnį „Dvasios nebeklauso“)“. Saugumietis tuomet pasisiūlė nueiti pas žurnalo vyriausiąjį redaktorių. Nežinau,

ar jis buvo nuėjęs, bet straipsnis netrukus buvo paskelbtas.

„Broliai iš ano namo“ atėjo atsiprašyti. Ir štai išaušo ta lauktoji diena – dienraštyje „Tiesa“ (1990 m. vasario 13 d.) buvo paskelbtas straipsnis „Ką saugo Valstybės saugumas?“, kuriame šalia daugelio klausimų rašoma ir apie tai, kad Kazys Eringis gali grįžti namo, nes nutraukta jo byla. „Jis tikrai grįš, kai bus garantijos, kad jo nepersekiuos“, – pasakiau aš.

Rengdamiesi nutraukti bylą saugumiečiai palaikė ryšį su mano šeima: Tardymo skyriaus darbuotojas dar kartą apklausė vieną iš mano dukterų – Vaivą ir mane. Duktė turėjo eiti į KGB, o su manim atėjo pasikalbėti į darbovietę. Buvo pasakyta, kad mano vyras buvo nekaltas, kad dėl smulkmenų laivo „Akademik Vernadskij“ KGB darbuotojai pradėjo jį persekioti. Tą pačią dieną šis jaunas vyrukas turėjo pas mane ateiti dar kartą, kad pasirašyčiau vyro nekaltumą patvir-

tinantį protokolą. Atėjęs jis pasakė: „Pasakykite ir savo bendradarbiams, kad broliai iš ano namo atėjo atsiprašyti“.

* * *

Šiame straipsnyje išdėstyti faktai yra beveik 10 metų mano gyvenimo sunki našta galynėjantis su pamėkliškų vėjo malūnų byla, sukurpta vyrų „iš ano namo“, kurie patys galiausiai tą bylą paneigė ir atsiprašė. Nors per tą laikotarpį buvo parašytos man vadovaujant dvi monografijos ir apgintos keturios daktaro disertacijos, tačiau Lietuvai būtų buvę svarbiau, kad užuot sprendus vyrų „iš ano namo“ sufabrikuotą neteisingą bylą, vietoj to chaoso būtų dar daugiau mokslinių darbų. Straipsnį norėčiau baigti prelato Mykolo Krupavičiaus žodžiais: „Lietuvi, tebūnie Tau pirmaisiais tėvas ir motina, bet virš jų tebūnie Tėvynė Lietuva“.

Elena Moncevičiūtė-Eringienė

Konkurso „Lietuvos kovų už laisvę, kariuomenės bei netekčių istorijos“ nugalėtojų rašiniai

Š. m. kovo 17–18 d. Vilniuje įvyko „Lietuvos kovų už laisvę, kariuomenės bei netekčių istorijos“ rašinių konkurso ir viktorinos finalinis turas. Kad atsispindėtų platesnės tematikos klausimai, konkursas „Lietuvos laisvės kovų ir kančių istorija“ ir viktorina „Ką žinai apie Lietuvos kariuomenę“ buvo sujungti į vieną konkursą pavadinimu „Lietuvos kovų už laisvę, kariuomenės bei netekčių istorijos“. Jo nuostatus patvirtino LGGRT Centras, Krašto apsaugos, Švietimo ir mokslo ministerijos. Konkursas vyko trimis etapais: I etapas (rugsėjo–lapkričio mėn.) įvyko bendrojo lavinimo mokyklose, II etapas (gruodžio–sausio mėn.) – mieste arba rajone. Finalinio etapo metu pateikti 82 rašiniai iš 48 rajonų Švietimo skyrių. Vertinimo komisija atrinko po tris geriausius istorijos ir literatūros rašinius. Į viktorinos finalinį turą pateko 56 geriausiai pasirodę II ture moksleiviai, iš kurių buvo atrinkti nugalėtojai.

Už istorijos rašinius 1-oji vieta paskirta Agnei Kadzevičiūtei (rašinys „Negandų paženklinta žemė“, Švenčionių Zigmo Žemaičio gimnazija, 4 Hb kl., mokytoja E. Kadzevičienė); 2-oji vieta – Ingai Čepėnaitei (rašinys „Sausio 13-oji – Lietuvos dvasios per-

galė“, Kauno r. Noreikiškių vidurinė mokykla, 10 a kl., mokytojos L. Šimkienė, G. Miknevičienė); 3-ioji vieta – Giedrei Dambrauskaitei (rašinys „Tavo siela – mums tvirtovė“, Kėdainių Juozo Paukštelio gimnazija, 4 Ha kl., mokytoja D. Muzikevičienė).

Už literatūros rašinius 1-oji vieta paskirta Agnei Petrauskaitei (rašinys „Priesaika gyventi laisvai“, Varėnos „Ažuolo“ vidurinė mokykla, 10 b kl., mokytoja J. Kavaliauskienė); 2-oji vieta – Kristinai Garalevičiūtei (rašinys „Vėliava“, Kelmės J. Graičiūno gimnazija, 2 H kl.); 3-ioji vieta – Mildai Navickaitei (rašinys „Mano gyvenimo žvaigždė“), Šilalės r. Kvėdarnos vidurinė mokykla, 11 H kl., mokytoja J. Beržinienė).

Viktorinos finalinis etapas ir nugalėtojų iškilmingas apdovanojimas įvyko KASP štabe. Moksleiviams buvo įteikti diplomai, knygos ir vertingi prizai. Nugalėtojus sveikino ir apdovanojimus įteikė LR Seimo Pirmininkas Artūras Paulauskas, LGGRT Centro generalinė direktorė Dalia Kuodytė, KASP vadovas Vytautas Čepukas, KAM viceministras Jonas Gečas.

Toliau spausdinami konkurso nugalėtojų istorijos rašiniai, kitame numeryje bus paskelbti literatūros rašiniai.

Negandų paženklinta žemė

Sovietų valdžios politika Gudijai atitekusioje Vilniaus krašto dalyje
(1939 10 10–1940 06 15)

Žemė, kalba, tradicijos, patriotizmas, sostinė Vilnius – visa tai Lietuva, atkurta, okupuota, suskaldyta ir išsaugota su savo kultūra bei papročiais. Vilniaus kraštas – Lietuvos širdis – XX amžiaus ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje patyrė skaudų, tragišką, bet labai prasmingą istorinį likimą.

1939 m. rugsėjo 1 d. prasidėjo Antrasis pasaulinis karas. Tuo metu, kai vokiečiai baigė okupuoti vakarų ir centrinę Lenkiją, rytinę jos dalį ir visą Vilniaus kraštą užėmė Raudonoji armija. 1939 m. rugsėjo 28 d. Vokietija su SSRS pasirašė sutartį, pagal kurią Lietuva iki Nemuno atiteko Sovietų Sąjungai. Po šios sutarties SSRS vadovai siekė kuo greičiau įtraukti Lietuvą į savo įtakos sferą. SSRS–Vokietijos rugsėjo 28 d. susitarimai parengė dirvą Lietuvos ir SSRS savitarpio pagalbos sutarčiai, kuri buvo pasirašyta jau 1939 m. spalio 10 d. Pagal „Vilniaus ir Vilniaus srities Lietuvos Respublikai perdavimo ir Lietuvos–Sovietų Sąjungos savitarpio pagalbos sutartį“ Lietuva atgavo dalį Vilniaus krašto: iš 32 441 kv. km – tik 6880 kv. km su 490 tūkst. gyventojų, Vilniumi, Trakais, Eišiškėmis, Šalčininkais ir siauru ruožu palei Vilniaus–Švenčionėlių–Turmanto geležinkelį, bet už tai į Lietuvą buvo įvesta 20 tūkst. Raudonosios armijos karių. Deja, Adučiškio, Rodūnios, Švenčionių, Varenavo, Vidžių apylinkės, Drūkšių ežero vakarinė dalis, Buivydžiai, Butrimonys, Dieveniškės, Dubičiai, Gaidė, Kirtimai, Lavoriškės, Medininkai, Rimšė, Tabariškės, Tverečius, Vosiūnai ir kitos vietovės buvo perduotos Gudijai. Taigi koks likimas tų lietuvių, kurie gyveno Gudi-

jai atitekusioje Lietuvos dalyje? Nepavyko ap-
tikti šio įvykio rimtų istorinių studijų, todėl
teko remtis liudytojų pasakojimais.

1939 m. rugsėjo mėn. Adučiškio miestelio
gatvėmis Vilniaus link žlegėjo sovietų tankai,
o pro Naujo Strūnaičio kaimą važiavo veži-
mai. Šio kaimo valstiečiai ėjo kasti bulvių ir
netoli Kusliškės sutiko rusų kareivius, kurie
atrodė apgailėtinais: uniforma nuskurusi, ko-
jos iki kelių apvyniotos juostomis. Jie buvo la-
bai purvini, utėlėti, aptekę niežais. Atėjūnų
arkliai buvo liesi, vežimai – aplūžinėję. An-
driaus Kadzevičiaus ūkis buvo didžiausias ir
turtingiausias N. Strūnaičio kaime, todėl ru-
sų kareiviai apsistojo šio ūkio kluone, į kurį
ateidavo samdiniai pusininkai paimti gyvu-
liams šiaudų. Jie, matydami išsekusius jaunos
vyrus, pradėjo su jais bendrauti, atnešdavo
maisto, matyt, tikėjosi vėliau sulaukti atpildo.
Kareiviai, bendraudami su samdiniais, užkrė-
tė juos niežais, o šie vėliau – visą šeimyną.
Ūkio šeimininkas sužinojo, kad rusai maiti-
nami tik bulvių arba grikių koše. Tikėdama-
sis ką nors naujo išgirsti apie būsimą sovie-
tų valdžios tvarką, pasiūlė duonos ir lašinių.
Jie niekada nebuvo valgę lašinių. Paragavę
sakė, kad tai – didžiausias skanumynas gy-
venime. Už tokį dosnumą kareiviai pasiūlė
A. Kadzevičiui tabako. Šis nustebo, kai ru-
sai, paėmę laikraštį, suplėšė jį į skiauteles ir
vyniojo į jas tabaką. Rusiškas tabakas, vadi-
namas „karaškomis“, labai smirdėjo, mat bu-
vo blogos kokybės. Šeimininkas pamanė:
„Argi čia tabakas?“ ir kaip tikras gaspado-
rius pasiūlė gero lenkiško tabako, tačiau
jiems niekaip nepavyko susukti papirosų. To-

čia vargana ir apleista kariuomenė kaimiečiams kėlė nuostabą ir užuojautą.

Rusų kareiviams buvo uždrausta nakvoti pas lietuvius, bendrauti su jais, imti maistą, tačiau nuolat būdami alkani jie negalėjo atsisakyti lietuvių pagalbos. Lietuviai gi, kaip tikri krikščionys, matydami tokį rusų kariuomenės skurdą, kartais pasiūlydavo maisto. Kaimiečiai stengėsi elgtis maloniai, nes labai bijojo represijų. Visi šiek tiek nurimo, kai po savaitės kareiviai išvažiavo į Sarius ir ten apsistojo. Tą savaitę ūkio šeimininkas A. Kadzevičius įsitikino, kad sovietai vietos gyventojais nesirūpina. Ką gali tokia valdžia, kuri neaprūpina net savo kariuomenės? Jo būgštavimai pasitvirtino.

Netrukus lietuvius pradėjo tremti į Sibirą. Pirmiausia ištrėmė eigulius, nes jie gerai žinojo kiekvieną miško kampelį. Valdžia bijojo, kad, kilus pasipriešinimo judėjimui, jie gali slėpti partizanus. Dažniausiai išveždavo tik eigulius, o jų šeimas palikdavo. Daug tragiškesnis likimas ištiko eigulio Viškelio, gyvenusio vienkiemyje netoli Strūnaičio, šeimą; ją 1940 m. žiemą ištrėmė visą. Speiguotą dieną vežime sėdėjo tėvai su mažais vaikais, o aplinkui – kareiviai su durtuvais. Ar gali kas įsivaizduoti, ką jautė tai matančių į tremtį vežamų vaikų širdelės? N. Strūnaičio kaimo gyventoja Apolonija Kadzevičienė, keturių mažų vaikų motina, pamačiusi šį vaizdą, nepagydomai susirgo ir 1943 m. mirė. Artimieji įsitikinę, kad ligos priežastis buvo patirtas nervinis sukrėtimas. Dar ir dabar Adučiškyje tebe gyvenantis Antonas Lavrinovičius skaudžiai prisimena iš Adučiškio miestelio ištremtą ūkininkų Grachauskų šeimą. Taip pat išvežė ponus, o jų dvarus išdalijo. Švenčionių krašte, tarp Ziboliškės, Kusliškės, Strūnaičio ir Simaniškės kaimų, gyveno ponų Lipinskų šeima. Ji turėjo net 12 valakų žemės. Pono Lipinsko dukros tuo metu jau buvo ištekėjusios ir atsiskyrusios nuo tėvų, tad jos išvengė tremties. Deja, trys sūnūs – Vladas, Jonas ir Stasys – dar buvo nevedę ir gyveno su tėvais. Baigian-

tis 1940 m. žiemai šeimą ištrėmė į Sibirą, o visą jų žemę išdalijo. Dukros tyliai apverkė savo šeimą ir nereikalavo tėvų nuosavybės. Žmonės prarado ir sunkiai surinktas santaupas, kadangi įvedus rublius zlotų nekeitė, jie neteko vertės.

Išvežus į Sibirą Strūnaičio lenkų mokyklos mokytojus mokykla tapo gudiška. Adučiškyje vietoj septynmetės lenkų mokyklos įsteigė rusų–gudų vidurinę. Uždraudė mokyti tikybos. Ziboliškės kaimo mokytoją Vitaldą Drauseiką (Vytautą Drąsutį) žiauriai nukankino miške netoli Švenčionių. Strūnaičio lenkų mokyklos mokytojas Antanas Jusionis 1939 m. rudenį, užėjus sovietams, su žmona Leokadija ir trimis mažamečiais vaikais: Leokadija, Algiu ir Vyteniu – buvo suimti ir ištremti. Tėvas žuvo lageryje Krasnojarsko krašte, sūnus Algis – tremtyje.

Visi sumanesni vyrai domėjosi padėtimi Lietuvoje. Jie girdėjo, kad ten daug geriau: tiesiami keliai, statomi pastatai, rūpinamasi žmonėmis, pakankamai yra nebrangaus maisto. Iš Gudijai atitekusios Vilniaus krašto dalies lietuviai slapta eidavo per sieną ir ten pirkdavo įvairių prekių, ypač cukraus ir sacharino. Žmonės, pastebėję, kad Lietuvoje daug geresnis gyvenimas, ir bijodami Sibiro lagerių, kolūkių (apie juos jau sklandė kalbos), nelegaliai bėgo į Lietuvą. Dažniausiai bėgo vyresni sūnūs; visai šeimai bėgti buvo per daug pavojinga, nes pagautus ištremdavo į Sibirą. Vis dėlto svarbiausia bėgimo į Lietuvą priežastis – patriotizmas. Gudijai atitekusioje Vilniaus krašto dalyje gyvenę ir dar gyvi esantys lietuviai, paklausti, kodėl bėgo, pirmiausia atsako, jog jie – lietuviai, tad turi gyventi Lietuvoje, ne užsienyje. Jie nenorėjo perimti kitos kalbos, kultūros, religijos, kitų tradicijų. Jie troško išlikti lietuviai.

Netikėtai 1940 m. pavasarį Strūnaičio valsčiaus seniūnas Jonas Pauliukevičius viešai paskelbė, kad lietuviai galės išvykti į Lietuvą. Ši žinia nustebino ne tik lietuvius, bet ir lenkus, gudus. Lietuviai džiaugėsi, kad greitai bus

Lietuvoje, tačiau kai kuriems kilo įtarimas: „Kas tai?“ Visiems buvo liepta susirinkti birželio 1 d. prie valsčiaus pastato. Tą dieną:

*Žmonių susirinko
Minios iš pat ryto,
Nežiūrint
Laiko nustatyto*.*

Valdžios atstovas, nors ir pavėlavo, tačiau atvyko. Pamatęs daugybę susirinkusių žmonių, jis nustebo ir kalbą pradėjo apie lietuvius, kurie neina į mitingus arba ateina trumpam, kurie ignoruoja valdžią:

*O kai ant mūsų
Mitingų kokių
Žmonės nenori
Parodyt ir akių.*

*O jeigu susirenka
In laiko trumpo
Žiūri kaip vilkai
Susimetį iš kumpo**.*

Išsakęs priekaištus atstovas paaiškino išvykimo dokumentų registravimo tvarką, sąlygas ir sušuko: „Lietuviai – Lietuvon!“ Buvo pranešta, jog siena bus atidaryta artimiausiomis dienomis, praleidimo postas – Gudagojis. Kitų kaimų gyventojai apie galimybę išvykti sužinojo perskaitę lapelius, kurie buvo priklijuoti ant stulpų, medžių, pastatų. Į Lietuvą rengėsi išvykti dauguma prie Gudijos prijungto Vilniaus krašto gyventojų. Strūnaičio kaime iš 25 šeimų būtų likusios tik dvi: Mykolo Čičelio ir Silvestro Bieliausko, taip pat klebonas. Išvykti rengėsi Tverečiaus valsčiaus Černiukų kaimo, Strūnaičio valsčiaus Dvilonių, Šilinės, Vidutinės, Ziboliškės ir daugelio kitų kaimų lietuviai. Blogiausia tai, kad buvo leista išvažiuoti tik su vienu veži-

mu, pakinkytu dviem arkliais, ir išsivežti tiek, kiek telpa į vežimą.

*Tik ūkiai turi būt
Ne išpūstėti,
Laukai
Tvarkingai apsėti***.*

Norėdamas išsivežti daugiau daiktų, Dvilonių kaimo gyventojas Vladislavas Grigėniacas pats susimeistravo 7 metrų ilgio vežimą. Moterų apraudoti namai ir pasėliai turėjo likti kažkam kitam. Gudai tikėjosi pasipelnyti. Jie pigiai pirko iš lietuvių baldus, padargus. Besiruošiantieji išvykti pasiėmė reikalingiausių ir geriausių drabužių, indus, maisto atsargų, pjovė paršelius, vištas. Tai, kas netilpo į vežimus, buvo atiduota saugoti liekantiesiems. Antai Šilinės kaimo valstietis Adomas Milaševičius, rengdamasis išvykti į Lietuvą, visus rugius pervežė į pasiliekančio kaimyno svirną.

Norint išvažiuoti reikėjo gauti metrikus, kuriuose būtų įrašyta tautybė (išvykti galėjo tik lietuviai). Išvažiuoti rengėsi ir lenkai; jie „lietuvinosi“ ir norėjo gauti dokumentus. Tverečiuje metrikų reikėjo laukti eilėje dvi paras. Šišniškės kaimo gyventojai Gradskienei, į Švenčionis atvažiavusiai dokumentų, buvo sulaužyti šonkauliai, nes prie bažnyčios buvo labai didelė žmonių spūstis. Sužalota ir daugiau besirengiančiųjų išvykti, kurie norėjo gauti dokumentus. Strūnaičio klebonijoje metrikus rašė vargonininkas Adolfas Jakubėnas. Nustatytą dieną nuo ankstyvo ryto prie Strūnaičio bažnyčios rinkosi žmonės. Į aikštę prie bažnyčios netilpo visų valstiečių vežimai, tad žmonės juos paliko kaimo gatvėse. Prie bažnyčios vyko audringos diskusijos. Tie, kurie ketino išvykti, domėjosi, kam galėtų parduoti savo turtą. Deja, parduodan-

* K. Šiaudinis, *Lietuviai Lietuvon*, rankraščio kopija iš asmeninio E. Kadzevičienės archyvo.

** Ibid.

*** Ibid.

čiųjų buvo daugiau nei perkančiųjų. Apsukresni naudojami proga užsidirbti. Jie, pasistatę palapines, pardavinėjo riestainius ir kitas smulkmenas.

Visi besirengiantieji išvykti stengėsi ką nors sužinoti iš rusų kariškių, nors šie bendrauti vengė. Turbūt tada ir atsirado anekdotas:

Lietuvis teiraujasi sovietinės valdžios atstovo:

– *Ar verta bėgti į Lietuvą?*

Šis atsako visiems žinoma patarle:

– *Ten gerai, kur mūsų nėra.*

Kaimietis burbteli:

– *Taigi mes ir bėgam ten, kur jūsų nėra.*

Tverėčiau vėlesniais Černiukų kaimo gyventojos Juzės Stankevičiūtės nenorėjo užrašyti į išvykstančiųjų sąrašą, nes jos pavardė nesutapo su motinos, kuri, mirus pirmam vyrui, ištekėjo antrą kartą. Tada J. Stankevičiūtė turėjo gauti patvirtinimą iš Švenčionių klebono, kad ji yra savo motinos dukra. Su patėviu grįždama iš Švenčionių netoli namų miškuose ir kelyje pamatė daug sovietų kariškių. Matydami tokią armiją vietovėje, kurioje nevyko karas, labai išsigando. Įtardami, kad kariuomenė eis į Lietuvą, papasakojo kaimynams. Šie, viską supratę, ėmė iš vežimų krauti kelionei paruoštą mantą.

Andriaus Kadzevičiaus namuose buvo vienintelė kaime telefono stotis, kurią įrengė naujoji valdžia, tad čia ateidavo rusų karininkai. Vieną dieną visai šeimai ruošiantis išvykti į Lietuvą atėjo paskambinti leitenantas. A. Kadzevičius, jausdamas kažką negerą, jį pavaišino: atnešė duonos, lašinių, dešros, degtinės, tabako. Išgėręs leitenantas (kaip ir tikėtasi) prasitarė, kad neverta ruoštis išvykti, nes rusų kariuomenė Lietuvoje bus anksčiau. Vis dėlto šeima ruošėsi. Paskubomis ir labai pigiai išpardavę visas savo parduotuvės prekes, Kliukščionių dvare nusipirko gerą kumelę ir dvikinkį vežimą su di-

džiuliais ratais, į kurių tikėjosi prikrauti daug daiktų.

Norėję išvažiuoti birželio 13-osios vakarą rinkosi prie praleidimo posto, kuris turėjo būti atidarytas birželio 14 d., sekmadienį. Žmonės jau gyveno rytdienos įspūdziais, kad pagaliau bus Tėvynėje Lietuvoje, kuo toliau nuo sovietinio režimo, jo gyvenimo būdo. Jie nežinojo, kur apsistos, tik sklido kalbos, jog Lietuvoje bus paruoštos patalpos, kur lietuviai galės laikinai apsigyventi. Išaušo birželio 14-oji, bet per sieną nieko nepraleido. Be to, buvo beprasmiška išvažiuoti, nes jau birželio 15 d. Raudonoji armija buvo Lietuvoje. Žmonės sakė, jog „Lietuvoje laukė lietuvių, o sulaukė rusų“. Darinės kaimo gyventoja Dalia Rakštienė pasakojo, kad grįžę kaimiečiai rado apiplėštus namus, ūkinius pastatus, nuo kurių buvo nuplėštos lentos ir kita geresnė mediena. Kai kurie žmonės liko be pastogės. Gyventojai sužinojo, kad viską nunioškojo kaime gyvenę rusai. Aldonos Cicėnaitės-Vasiliauskiėnės šeima, gyvenusi Grigaliūnų kaime, prieš išvažiuodama į Lietuvą, liekančiam kaimynui Ruočiui davė saugoti arpa. Šeimai nepavykus išvykti ir grįžus į kaimą, Ruočys jo negražino.

O gudas bažijas

Net išsijuosis,

Jeigu jum Lietuvon

Išvažiuotie duosis,

Ir nors užu penkių metų

Grįžti galėsi,

Visa rasi pas mane,

Kū padėsi.

Kolei ėmė,

Visa gražinti ketino,

O kai prisiėjo,

Nieko neprisipažino.*

* Ibid.

Sovietų valdžia, skelbdama, kad leis lietuviams persikelti į Lietuvą, apgavo juos, paskatino išdalyti ir pusvelčiui parduoti turta, sukiršino kaimynus ir tautas, dar kartą pasityčiojo iš kilniausių žmogaus jausmų – laisvės ir laimės troškimo.

1939 m. spalio 10 d. Gudijai atitekusioje Vilniaus krašto dalyje labiausiai nukentėjo lietuviai. Jie buvo kupini baimės, skausmo dėl ištremtų artimųjų. Lietuvius kankino nežinia dėl rytojaus. Jie atsisakė gimtųjų namų, žemės, turto. Kodėl? Lietuviai norėjo gyventi Tėvynėje – Lietuvoje. Ar šie žmonės nebuvo didvyriai? Ar jų prarastas turas, daugelio pusvelčiui išparduota žemė, pastatai, padargai ir kiti daiktai buvo betikslė auka? Jokių būdu ne! Tai nebuvo tiesiog bė-

gimas, bet savita plataus masto pilietinio nepaklusnumo akcija, turėjusi svarbių padarinių ne tik krašto, bet ir visos Lietuvos ateičiai. Juk ne atsitiktinai ta teritorija, iš kurios rengėsi bėgti lietuviai, jau 1940 m. vasarą buvo prijungta prie Lietuvos. Gal sovietai bijojo galimų maištų, neramumų, gal apsimeitė, kad paisoma žmonių nuomonės. Deja, lietuviškos Ašmenos, Apso ir Svyrių apylinkės liko Gudijai. O tai reiškė, kad Lietuvos interesai Maskvai buvo visai nesvarbūs. Paprastai, neturtingi valstiečiai padarė žygdarbį, atidavė savo auką Tėvynei, kadangi tik joje norėjo gyventi, nes ji aukščiau visko. Ar auka be ginklo, be kraujo yra mažiau reikšminga? Tegul į šį klausimą atsako istorikai ir politologai.

Šaltiniai

1. P. Pauliukevičius, „Lietuviai, Lietuvon!“, *Žeimenos krantai*, 2000, Nr. 66, p. 1–2.

2. H. Šadžius, „1939-ieji: sutartys, lėmusios Pabaltijo likimą“. Sud. A. Eidintas, G. Rudis, *Naujas požiūris į Lietuvos istoriją*, Kaunas, 1989, p. 137–145.

3. Z. Zinkevičius, *Rytų Lietuva praeityje ir dabar*, Vilnius, 1993, p. 182, 185, 190.

4. R. Žepkaitė, „Vilniaus atgavimo kaina“. Sud. A. Eidintas, G. Rudis, *Naujas požiūris į Lietuvos istoriją*, p. 157–160.

5. Juzės Bojarūnienės-Stankevičiūtės, g. 1922 m. Švenčionių aps. (dab. Ignalinos r.) Černiukų k., atsiminimai, užrašyti Švenčionių Zigmo Žemaičio gimnazijos (toliau – ŠZŽG) mokinės Ievos Mamiūnaitės 2000 m. Iš asmeninio Švenčionių Zigmo Žemaičio gimnazijos mokytojos Elenos Kadzevičienės archyvo (toliau – EKA).

6. Vladislavo Grigeniaco, g. 1919 m. Švenčionių aps. (dab. Švenčionių r.) Dvilonių k., atsiminimai, užrašyti ŠZŽG mok. Ingos Boreikaitės 2000 m., EKA.

7. Jadvygos Grigonienės-Vickaitės, g. 1919 m. Švenčionių aps. (dab. Švenčionių r.) Dvilonių k., atsiminimai, užrašyti ŠZŽG mok. Ingos Boreikaitės 2000 m., EKA.

8. Elenos Jasiulionienės-Gradskaitės, g. 1912 m. Švenčionių aps. (dab. Švenčionių r.) Šišniškės k., atsiminimai, užrašyti ŠZŽG mok. Virginijos Veskian 2000 m., EKA.

9. Zenono Kadzevičiaus, g. 1931 m. Švenčionių aps. (dab. Švenčionių r.) N. Strūnaičio k., atsiminimai, užrašyti ŠZŽG mok. Agnės Kadzevičiūtės 2000 m., EKA.

10. Elenos Kadzevičienės-Milaševičiūtės, g. 1926 m. Švenčionių aps. (dab. Švenčionių r.) Šilinės k., atsiminimai, užrašyti ŠZŽG mok. Agnės Kadzevičiūtės 2000 m., EKA.

11. Antono Lavrinovičiaus, g. 1930 m. Švenčionių aps. (dab. Švenčionių r.) Adutiškyje, atsiminimai, užrašyti ŠZŽG mok. Loretos Šidlauskaitės 2000 m., EKA.

12. Dalios Rakštienės, g. 1918 m. Švenčionių aps. (dab. Švenčionių r.) Darinės k., atsiminimai, užrašyti ŠZŽG mok. Ievos Mazurkevičiūtės 2000 m., EKA.

13. Klemenso Šiaudinio, g. 1908 m. Švenčionių aps. (dab. Švenčionių r.) N. Strūnaičio kaime, eiluo-to kūrinio, autoriaus vadinto monologu „Lietuviai Lietuvon“, rankraščio kopija, EKA.

14. Nikodemo Švaglio, g. 1925 m. Švenčionių aps. (dab. Švenčionių r.) Trebučių k., atsiminimai, užrašyti ŠZŽG mok. Jolitos Rimšelytės 2000 m., EKA.

15. Anos Urbel-Meškelytės, g. 1922 m. Švenčionių aps. (dab. Švenčionių r.) Raguvėlės k., atsiminimai, užrašyti ŠZŽG mok. Jurgitos Šidlovskajos 2000 m., EKA.

16. Aldonos Vasiliauskienės-Cicėnaitės, g. 1921 m. Švenčionių aps. (dab. Švenčionių r.) Grigaliūnų k., atsiminimai, užrašyti ŠZŽG mok. Ievos Varnelytės 2000 m., EKA.

Sausio 13-oji – Lietuvos dvasios pergalė

Kas laisvas gimė, tas vergu nebus. Laisvė – pirmasis ir tikrasis tautos laimės ir gerovės šaltinis. Netekti jos – netekti galimybės augti ir tobulėti. Vergija ne tik žemina tautos vardą, bet menkina jos valią ir dvasią. Lietuvių tautos laisvė išpirkta tauriausių Lietuvos žemės vaikų gyvybėmis. Mes šiandien lenkiame prieš juos galvas ir, gėrėdamiesi jų žygiais, visam pasauliui skelbiame: niekada nebevergausime ir visomis jėgomis ginsime Tėvynės laisvę. Lietuvis – savo tėvų žemės šeimininkas, jis čia gyvens ir kurs.

Lietuvių tautos ryžtą ir pasiaukojimą parodė 1991 m. Sausio 13-osios įvykiai. Apie žmonių drąsą tomis dienomis galėjai išgirsti iš pačių dalyvių, spaudos, kitų informacijos priemonių. Tačiau laikas bėgo; nugrimzdo į užmarštį kraupūs vaizdai, apgijo dvasinės ir fizinės žaizdos, iš gyvenimo pasitraukė kai kurie įvykių dalyviai, o kiti prisiminimus atgaivina nenoriai. Todėl mes, Noreikiškių vidurinės mokyklos vyresniųjų klasių moksleiviai, nutarėme užrašyti tėvų bei šeimos narių, dalyvavusių Sausio 13-osios įvykiuose, prisiminimus. Leiskime prabilti dokumentams ir gyvajai atminčiai, įsiklausykime į jų dialogą.

Sausio 8 dieną SSSR gynybos ministras Dmitrijus Jazovas įsako įvesti desantininkų padalinius į Baltijos kraštus. Į Lietuvą pradėjo traukti divizijos daliniai iš Pskovo.*

Sausio 9 dieną Michailas Gorbačiovas apkaltina Lietuvos Respublikos Aukščiausiąją Tarybą siekimu atkurti buržuazinę santvarką.

„Sajūdžio mitingai pažadino mumyse tai, apie ką seniai nebegalvojome arba svajojome slapta – viltį būti laisviems. Nepaprastas žmonių entuziazmas, perpildytos mitingų aikštės rodė, kad lietuvių sąmonė bunda. Mes suvokėme, jog okupantai su tuo nesitaikstys. kažkas turi įvykti. Kur? Kaip? Kada? To mes dar nežinojome...“ – pasakoja mūsų mokyklos mokytojas, klasės auklėtojas R. Miknevičius**.

Sausio 10 dieną Vilniaus miesto Šiaurės kariniame miestelyje įrengiamas kosminio ryšio su Maskva punktas.

Sausio 11 dieną LKP CK biuro narys Juozas Jermalavičius skelbia, kad sudarė nacionalinio gelbėjimo komitetą, kuris „imasi visos atsakomybės už Respublikos likimą“.

11 val. 30 min. užimamos krašto apsaugos patalpos Alytuje.

11 val. 45 min. Vladimiras Uschopčikas informuoja LAT apie Vilniuje prasidedančius karinius „manevrus“.

„Šeštadienį su kurso draugais (1991 m. buvome KPI Mašinų gamybos fakulteto trečio kurso studentai) nuvažiavome į Vilnių. Tikėjomės, jog sostinė bus išlaikiusi naujametę nuotaiką, tad mes čia smagiai paviešėsime. Tačiau taip neįvyko. Pirmąjį jaudulį sukėlė per tiltą ties Pedagoginiu institutu važiuojančios tanketės. Aš vis dar netikėjau, kad Lietuvoje galimi įvairūs politikos posūkiai, tačiau dabar pajutau akivaizdžią grėsmę. „Kariniai manevrai!“ Jie man buvo geriau negu kitiems suprantami – 1985–1987 m. tarnavau vidaus

* Faktinė medžiaga cituojama iš knygos *Lietuva, 1991 Sausio 13*, Vilnius, 1991.

** Atsiminimai cituojami iš Kauno r. Noreikiškių vidurinės mokyklos kraštotyrinės medžiagos rinkinių. Kalba taisyta.

kariuomenės daliniuose. 1986 m. gruodžio 15 d. mūsų pulkas slopino Alma Atos jaunimo ir studentų maištą prieš Kunajevo paskyrimą Kazachijos KP CK pirmuoju sekretoriumi, o 1987 m. Krymo totoriams pareikalavus autonomijos, „suteikėme internacionalinę pagalbą“ ir šiai tautai. Ir vis po karinių manevrų priedanga“, – pasakoja pirmos klasės mokinės Justinos tėvelis E. Šimkus.

11 val. 45 min. desantininkai užima krašto apsaugos rūmus Vilniuje. Yra sužeistų.

Apie 12 val. užgrobti Spaudos rūmai. Akcijoje dalyvauja šarvuočiai, tankai, desantininkai. Keturi žmonės sužeisti, tarp jų ir moterys.

„Sausio 11-ąją aš gerai prisimenu, – atsiminimais dalijasi 12a klasės mokinio M. Gudaičio mama D. Gudaitienė. – Ėjau pas Tamošauskus mokyti jų sūnaus Tado (berniukas sirgo ir buvo mokomas namuose). Sveitinėje prie įjungto televizoriaus sėdėjo Tado mama: rodė reportažą apie tragiškus įvykius prie Spaudos rūmų. Abi labai išsigandom, mus apėmė nerimas, baimė: sužeisti žmonės, o kas bus toliau?! Tamošauskienė dejavo, jautėme netikrumą, įtampą. Trumpai tąkart pamokiau Tadą ir išskubėjau namo – galvojau apie saviškius“.

12 val. 30 min. užimamas krašto apsaugos pastatas Šiauliuose.

13 val. užgrobiamas Kauno vairuotojų mokyklos, kur vykdavo KAD kursai, pastatas.

13 val. 30 min. Vytautas Landsbergis skambina SSSR prezidentui M. Gorbačiovui. Pokalbis neįvyksta, nes prezidentas „pietauja“.

16 val. 30 min. iš Rudaminos į Vilnių išvažiuoja 50 desantininkų tankų. Marijampolės rajone ties Igliauka uždaro kelią į Vilnių. Karinės mašinos iš Panemunės išvyksta į Vilnių.

16 val. 40 min. Lietuvos užsienio reikalų ministras Algirdas Saudargas perskaito protesto notą SSSR užsienio reikalų ministrui.

„Sausio 11-tą aš lankiausi Vilniuje, nes turėjau reikalų VPI. Tačiau visos darbo problemos tąsyk atrodė nesvarbios. Kalbėjome tik apie tų dienų įvykius. Mūsų nerimą stiprino nuolatiniai pranešimai apie užimamus pastatus, uždaromus objektus, valdžios pareiškimus. Įtampa jautėsi ir gatvėse: žygiavo sovietų kareivių būriai, važinėjo tanketės, neveikė kai kurios įstaigos. Supratau, kad reikia skubėti į Kauną – vėliau galiu nepasiekti namų, o ten sunerimus laukia šeima“, – pasakoja Noreikiškių vidurinės mokyklos direktoriaus pavaduotojas ugdymui K. Juška.

18 val. užgrobiamas Medžiotojų ir žvejų draugijos pastatas Vilniuje.

21 val. užimamas Nemenčinės TV retransliacijos centras.

23 val. pranešama, kad kariškiai užgrobė Vilniaus geležinkelio mazgą, sustojo traukinių eismas.

„Rytojaus dieną darbo reikalais ruošiausi vykti į Vilnių. Tuo metu dirbau LŽŪA prorektoriumi ir sprendžiau Akademijai iškilusias problemas. Akylai sekiau visų dienų įvykius ir darėsi neramu dėl Lietuvos. Supratau, kad darbo ir asmeninius klausimus teks atidėti kuriam laikui, nes dabar sprendžiami valstybės reikalai. Kitą dieną į Vilnių neišvažiavau, bet drauge su kitais darbuotojais išvykau kitu maršrutu – į Jurgius“, – prisiminimais pasidalijo Noreikiškių seniūnijos seniūnas J. Padalevičius.

Sausio 12 dieną vadovauti kariuomenės veiksmams į Vilnių atvyko generolas Vladislavas Ačialovas.

Po karinės jėgos panaudojimo LR AT įsteigė Laikinąją gynybos vadovybę. Šis organas vadovauja karinei, politinei ir informacinei gynybai, kurios tikslas – nutraukti SSSR puolimą ir karą prieš Lietuvą.

1 val. 30 min. Vilniaus gatvėse intensyviai pradeda judėti šarvuočiai ir kitas karinis transportas.

2 val. apsupamas ypatingosios paskirties policijos dalinys, esantis Valakampiuose. 32 Lie-

tuvos vidaus organų darbuotojai pereina į SSSR pajėgų pusę.

4 val. 30 min. puolama Policijos akademija. V. Landsbergis tris kartus bandė susisiekti su M. Gorbačiovu.

11 val. kelyje Porečė–Druskininkai apsupatas KAD postas, žmonės sumušti, išvaikyti.

Trylikos Spaudos rūmuose užgrobtų redakcijų žurnalistai išleidžia bendrą laikraštį „Laisva Lietuva“.

13 val. atvyko Leningrado delegacija.

Pasakoja Vidmantas Lazdauskas, 7a klasės mokinės Karolinos Lazdauskaitės dėdė: „1991 m. sausio 12 d., apie pietus, išvykome iš Kuršėnų autobusu. Visi važiuojame patriotiškai nusiteikę, pakilios nuotaikos, dainuodami. Niekas net neįtarė, ką reikės tą naktį išgyventi Vilniuje...“

14 val. Kaune karinis sunkvežimis, pažeidęs eismo taisykles, užkabino automobilį. Vienas žmogus žuvo, kitas sunkiai sužeistas. Tūkstančiai vilniečių ir žmonės iš visos Lietuvos budi prie Aukščiausiosios Tarybos, Televizijos komiteto, TV bokšto ir tarp miestinės telefonų stoties.

LŽŪA docentas E. Ulickas, 10a klasės mokinės G. Kazlauskaitės senelis, pasakoja: „1991 m. sausio 12 d. LŽŪA sąjūdžio iniciatyvinės grupės pasitarime buvo nutarta organizuoti studentų grupes, norinčias vykti saugoti svarbiausius objektus Kauno rajone. Inžinerijos fakulteto, kuriame aš dirbu, studentai ir dėstytojai nutarė vykti į Juragius saugoti televizijos bokšto.“

Nuvykę pamatėme, kad lauke ruošiamasi gintis. Išardytas sunkvežimis ir kitos įvairių mašinų dalys, metalo laužas sunešti prie pagrindinio įėjimo į bokštą, kad jomis būtų užremtos durys ir iš lauko pusės kareiviai negalėtų įsiveržti į pastato vidų.

Prie pastato rinkosi vis daugiau žmonių. Kai kurie ėjo pėsti, kiti vyko lengvosiomis mašinomis. Atvažiavo ir keletas traktorių, sunkvežimių. Iki 20 val. susirinko keli šimtai žmonių.

LRT darbuotojai pranešinėjo apie vis didėjantį pavojų Vilniaus televizijai ir nurodinėjo, kad Kaunas būtų pasirengęs perimti iš Vilniaus TV stoties transliacijas, jei Vilniaus stotis būtų užimta kariškių ir negalėtų transliuoti laidų“.

11c klasės mokinio Edvino tėvelis S. Rājuncas prisimena: „Sausio 12 d. mums paskambino dziudo treneris Romualdas Pocius ir paprašė surinkti sportininkų grupę, galinčią vykti į Vilnių saugoti Aukščiausiosios Tarybos. Greitai sukvietėme žmones, priklausiusius dziudo „Žalgirio“ rinktinei, ir nedelsdami išvykome.“

Vilniuje prasiskverbę pro didžiulę žmonių minią, susitikome su SKAT vadu, Lietuvos kariuomenės pulkininku A. Pociumi. Jis paaikšino mūsų veiklos planą. Kiekviena savanorių grupė užėmė nurodytas teritorijas, vyrai nusiteikė rimtai, bet neišsigando. Labai trūko ginklų: 12 savanorių teturėjo du šautuvus. Tačiau ir tokiomis sudėtingomis sąlygomis nesitraukėme, mus palaikė žmonių minia, apsupusi AT“.

22 val. karinės technikos kolona važiuoja iš Šiaurės miestelio per Žirmūnus.

„Tarp 22–23 val. buvo pranešta, kad miesto link pajudėjo tankai. Žmonės trimis gyvomis grandinėmis apjuosė bokštą. Moterims ir jaunimui liepė pasitraukti į tolimesnę eilę. Priekyje stovėjo vyrai. Gynėjams giedant giesmę „Marija, Marija“, omonininkai paleido šūvius į bokšto langus. Žmonės nesiskirstė“, – pasakoja Jolanta Lazdauskienė, 7a klasės mokinės Karolinos mama.

AT ir jos pirmininko vardu Lietuvos piliečiai raginami ginti Vyriausybės pastatus. Gyventojai atsiliepė į raginimus: tūkstančiai žmonių išėjo į gatves ir apsupo Vyriausybės įstaiigas. Daugiausia žmonių susitelkė prie TV bokšto ir Respublikos parlamento.

23 val. anoniminė antikonstitucinė grupuotė, apsišaukusi „nacionalinio gelbėjimo komitetu“, paskelbia „...savo pareiga paimti į savo rankas visą valdžią Lietuvoje...“

Sausio 13 dieną apie 24 val. NGK atstovai kreipėsi į LAT peticija reikalaudami, kad ji atsisistatytų ir būtų įvestas prezidentinis valdymas. Tuo pačiu laiku NGK nutarė paimiti kontrolėn Radijo ir TV pastatus.

Atsiminimais dalijasi 2d klasės mokinio Aurimo tėtis Vykintas Vaitkevičius: „Budėti nusprendėme prie Televizijos ir radijo komiteto. Nuo gatvės pusės, prie įėjimo į pastatą, prasidėjo šaudymas. Žmones, užtvėrusius įėjimą, puolė desantininkai pilna kovine apranga – su šalmais, neperšaukamomis liemenėmis, automatais. Aš stovėjau trečioje ar ketvirtoje eilėje ir mačiau desantininkus, su pasitenkinimu metančius užtaisus į mus. Gerai apšviestuose desantininkų veiduose matėme žiaurų pyktį, įniršį. Jie plūdosi, kartais paleisdavo šūvius. Pagaliau žmones puolė automatų buožėmis, po netikėtų smūgių daug kas susiėmė už galvų“.

Pasakoja 10a klasės mokinio Aurelijaus Majausko teta Danutė Andriuškevičienė: „Nežinau, kas mane tą vakarą „nunešė“ prie TV bokšto. Tokia gausybė žmonių! Nepažįstami žmonės glėbesčiavosi, nuoširdžiai bendravo. Visi nerimaudami laukė įvykių. Balsas iš garsiakalbio nuolat kartojo, kad būtumėme stiprūs, tvirti, kad Lietuvos radijas ir televizija su mumis. Mano akys buvo pilnos ašarų ir tą vakarą jaučiausi labai tvirta...“

8b klasės mokinės Viktorijos tėtis V. Pranciškietis prisimena: „Sausio 13-osios naktį, pirmą valandą 50 minučių, tankai pradeda supti TV bokštą Vilniuje. Tankų priekyje einantys automatininkai koviniais šoviniais iš pradžių šaudo į žemę“.

„Užpuolikų tankai pradėjo vienas po kito važiuoti į žmonių minią, sukinėtis joje. Taip po vikšrais pateko keletas žmonių. Medikai stengėsi suteikti pirmąją pagalbą sužeistiesiems. Aplink vis daugiau girdėjosi aimanų ir dejonių, bet žmonių ryžtas nemažėjo“, – papildo 11b klasės mokinio Tado tėvelis R. Baltrušaitis.

2 val. nakties kariuomenė užima Radijo ir TV pastatus, TV bokštą. Iš tankų prie TV bokšto ir BTR, važinėjančių po miestą, buvo transliuojamas iš anksto parengtas magnetofono įrašas su J. Jermalavičiaus pranešimu, kad NKG paėmė visą politinę valdžią į savo rankas. NKG vardu buvo skelbiama, kad sausio 13 d. 6 val. 30 min. įvedama komendanto valanda ir Vilniaus komendantu paskiriamas Vilniaus karinės įgulos viršininkas generolas majoras V. Uschopčikas.

3 val. 20 min. pradeda veikti Kauno radiofonas ir televizija (Sitkūnuose).

„Tuo laiku, kada Lietuvos žmonės pakilo į laisvės kovą, mes gyvenome netoli greitkelio, vedančio Sitkūnų link. Po kruvinosios nakties keletą parų budėjome prie Sitkūnų stoties bokšto. Tai buvo skausmo dienos: visi gedėjo žuvusiųjų, išgyveno dėl sužeistųjų, su nerimu gaudė kiekvieną naujieną iš „karštų taškų“. Tačiau visur jautėme net nepažįstamų žmonių nuoširdumą, broliškumą, vienybę ir neapykantą priešui“, – prisimena 10b klasės mokinės Indrės mama D. Prakupienė.

12 val. 25 min. į Vilnių atskrido SSSR AT delegacija. Aikštėje apie šimtas tūkstančių žmonių: atvyko solidarumo delegacijos iš Latvijos, Baltarusijos, Ukrainos, Gruzijos, Moldavijos, Rusijos, Lenkijos, Vengrijos.

Mitingas, palaikantis teisėtą valdžią, tęsėsi iki 21 val. Buvo paskelbtas 3 dienų gedulas.

Šauksmas į geležinę širdį

*Žmogau, atsitokėk, ką tu darai?
Nejau širdis iš geležies kalta?
Dėmių ant savo rankų nematai?
Tai kraujas. Tave prakeiks visa tauta.*

*Žinok, tai kraujas nekaltų žmonių,
Kovojusių už savo laisvę.
Kam reikia dar naujų aukų?
Kam gi atimt gyventi teisę?*

*Nejaugi nedreba sunki ranka,
Pakilus prieš beginklę minią?
Gal nulieta iš geležies širdis tava,
Kad nejaučia, jog taikią žemę mina?*

*Ką pasakys tau motina žila,
Namo kraujuotom rankom kai sugrįši?
Ar apsidžiaugs vaikai, žmona,
Kad mūsų žemę tu krauju dažysi?*

Giedrė Baltrušaitytė, 9b kl., 1991 m.

Taline Baltijos stotys ir RSFSR pirmininkas Borisas Jelcinas pasirašo kreipimąsi į JTO generalinį sekretorių Peresą de Kueljerą dėl JTO konferencijos kvietimo Baltijos valstybių problemai sureguliuoti. Talino pasitarime RSFSR AT pirmininkas B. Jelcinas kreipėsi į rusakalbius Pabaltijo gyventojus ir karininkus bei kareivius, esančius tose respublikose bei Rusijos teritorijoje: „Prieš eidami šturmuoti valstybinius objektus Pabaltijo kraštuose, prisiminkite savosios respublikos ir savo liaudies dabartį ir ateitį. Vykdydami įsakymą užimti vyriausybinis objektus ir panaudodami ginklą prieš gyventojus, Jūs tampate tamsių jėgų įrankiu...“

Tačiau „tamsiosios jėgos“ pergalės nepasiekė. Kruvini įvykiai sutvirtino žmonių ryžtą, įkvėpė kovai, suteikė jėgų. Dar keletą savaitių ištikimiausi Lietuvos vaikai saugojo gyvybiškai svarbius objektus.

Aš, kaip ir mano bendraamžiai, 1991 m. sausio 13 d. dar nėjau į mokyklą. Prisimeinu, kaip mane, brolių ir mamą tėtis buvo nuvežęs prie Juragių bokšto. Mes nuvežėme ten budėjusiems žmonėms karštos arbatos ir sumuštinių. Žmonių radome nedaug, bet visi buvo labai draugiški, mane pavaišino sausainiais. Tuo metu aš dar nesupratau, kas vyksta.

Mano mama dirbo statybinėje organizacijoje, kuri į Vilnių siuntė gelžbetoninių bloką prikrautas sunkiasvores mašinas užtvartoms statyti. Transportas vyko ir į Juragius

bei Sitkūnus. Darbuotojai pamainomis važiuvo budėti į Vilnių. Moterims važiuoti neleido, liepė saugoti vaikus.

Taip pat gerai prisimenu, kaip mano dėdė dailininkas Petras Kardokas daug dienų ir naktų budėjo prie telefonų stoties Kaune. Šiurpių įvykių jis nepatyrė, nes Kaune tragedijos pavyko išvengti. Čia dauguma žmonių taip pat buvo pasirengę viskam, nors atsirado ir tokių, kurie, pasisukioję keletą minučių, išvažiuodavo.

Prabėgo 10 metų, tačiau ir dabar, prisiminus tas dienas, ne vienam atsiveria senos žaizdos. Rinkdami prisiminimus pastebėjome, kad daugelis žmonių apie patirtus išgyvenimus pasakoja nenoriai. Pakalbinau savo pusseserės I. Yliekienės vyrą Audingą. Jis papasakojo, kaip po savaitės vyko vieno omonininko vestuvės. Niekas jose nedalyvavo, net artimiausi giminės. Žinojau, kad Audingas gali papasakoti daugiau, nes jis (nors tuo metu turėjo gimti jų pirmagimis) keletą parų nesitraukdamas budėjo prie TV bokšto. Tačiau į mano prašymus buvo atsakyta: „Per daug skaudu prisiminti“. Patirtas siaubas jį labai pakeitė.

7a klasės mokinys V. Miknevičius užrašė tokį pasakojimą: „Aš pažįstu žmogų, kuris dalyvavo Sausio 13-osios įvykiuose – Petrą Podgorną. Dabar jis pirmos grupės invalidas: sunkiai vaikščioja, sutrikusi kalba. Dėdė Petras tą naktį nuosavu autobusu nuvyko prie TV bokšto. Apie 2 val. nakties į autobusą įsiveržė kareiviai. Sudaužė valdymo skydą, sudraskė sėdynių apmušalus, o išlipdami šautuvo buože smogė jam pačiam. Sudaužytą autobusą parvairavo kitas žmogus. Dėdė Petras ilgai gydėsi, bet... Šiandien tų įvykių jis stengiasi neprisiminti“.

Sausio 13-osios įvykiai pareikalavo nemažai aukų: apie 700 žmonių buvo sužeisti, 14 žuvo. Tai – Loreta Asanavičiūtė, Virginijus Druskis, Darius Gerbutavičius, Rolandas Jankauskas, Rimantas Juknevičius, Alvydas Kanapinskas, Algimantas Petras Kavoliukas, Vidas Macinkevi-

čius, Titas Masiulis, Alvydas Matulka, Apolinaras Juozas Povilaitis, Ignas Šimulionis, Vytautas Vaitkus, Vytautas Koncevičius.

Sausio 13-oji... Šiandien prirašyta daug straipsnių, išleista nemažai knygų, kuriose rimti politikai, istorikai, politologai nagrinėja faktinę medžiagą, pateikia situacijos, įvykių, politikų ir visuomenės vaidmens įvertinimą. Mokliškai tyrinėti faktus mes nepajėgūs. Mūsų darbo tikslas – užfiksuoti gyvąją atmintį, parodyti jaunajai kartai, kad žmo-

nės, kurie dalyvavo Sausio 13-osios įvykiuose, gyvena šalia ir yra mūsų seneliai, tėvai, artimieji. Mes, noreikiškiai, norime išsaugoti nors dalelę autentiškų prisiminimų. Tegul šie liudijimai įkvėps naujiems darbams, padės jaunajai kartai suvokti laisvės kainą, pasirinkti savo gyvenimo idealus. Tikime, kad tauta bus gyva tol, kol jos vaikai savo širdyse nešios Tėvynės meilės kibirkštį. „Vėliavą ne taip sunku iškelti, kaip sunku per kasdienybę nešti“ (Just. Marcinkevičius).

Šaltiniai

1. *Lietuva, 1991 Sausio 13*, Vilnius, 1991.
2. *Lietuva, 1991 Sausio 13. Papildymai*, Vilnius, 1991.
3. Noreikiškių vidurinės mokyklos kraštotyrinės medžiagos rinkiniai.

Tavo siela – mums tvirtovė

Apybraiža apie gimnazistę, mokytoją, politkalinę Adelę Dirsytę

PRATARMĖ

Tremtis – kraujuojanti tautos žaizda. Turbūt nėra Lietuvoje kampelio, iš kurio nebuvo vežami, tremiami jauni ir seni...

Mes, moksleiviai, domimės senosios Kėdainių gimnazijos gimnazistais tremtiniais, renkame apie juos medžiagą.

Tėvynės meile, pasiaukojimu, narsumu ir ištverme ginant Lietuvos laisvę ir nepriklausomybę pasižymėjo 1928 m. baigusi Kėdainių gimnaziją Adelė Dirsytė. Studijuodama universitete, mokytojaudama, aktyviai dalyvaudama „Pasipriešinimo sovietų okupacijai“ organizacijoje buvo pasiryžusi kovoti dėl Tėvynės laisvės. Dievo ir Tėvynės meilė – pagrindiniais idealai – jaunai mokytojai teikė dvasios stiprybės ir skatino dar aktyviau veikti.

Už visa tai – tremtis, 3650 parų sovietiniuose lageriuose...

Ilgai apie politkalinę A. Dirsytę, Sibiro tremtinių maldaknygės „Marija, gelbėk mus“ autorę niekas nežinojo. Mums pavyko nemažai išsiaiškinti, surasti dar gyvas Jos bendražyges, gimines – tai buvo ilgas ir sunkus kelias.

Šiandien mūsų surinkta medžiaga susidomėjo ir Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras bei Katalikų Bažnyčios hierarchai: pateiktas prašymas pradėti A. Dirsytės kanonizacijos bylą – norima politkalinę paskelbti Palaimintąja.

A. Dirsytės, po mirties apdovanotos Vyčio kryžiaus 4-ojo laipsnio ordinu, gyvenimas-auka ir paskatino parašyti apybraižą...

*Kaip gera, kad esi gyva,
Šakele rūtų Lietuva...*

Jei tik ji prabilėtų... Kiek išgirstumėme kraupių prisiminimų apie grobuoniškas rankas, ištiestas į ją, mažutę Lietuvą. Jei prabilėtų, nauja kraujo spalva sužibėtų kančių ašaros, metų metus lietos... Atgytų ir vienas juodžiausių lietuvių tautos puslapių – kraupios tremties, rezistencijos paslaptys. Kėdainių žemė taip pat krauju apšlakstyta, o kiek „išrautų“ iš gimtosios žemės ir išvežtų „ąžuolų ir liepaičių“... Sunku būtų visus ir suskaičiuoti... Viena iš daugelio tremtinių buvo ir Kėdainių krašto dukra, gimnazistė, poetė, mokytoja, brandinusi jaunų žmonių širdyse laisvės jausmą, meilę Tėvynei, Dievui... A. Dirsytė, politkalinė, kalinė...

A. Dirsytė – Tėvynės meilės, pasiaukojimo, taurumo pavyzdys. Gimė 1909 m. Kėdainių apskrityje, Šėtos parapijoje, Promislavos vienkiemio ūkininkų šeimoje. 1928 m. baigė Kėdainių gimnaziją. Kiek vėliau įstojo į Lietuvos universiteto Teologijos-filosofijos fakulteto filosofijos skyrių. Jos pasaulėžiūrai didelės įtakos turėjo Stasys Šalkauskis, vyskupas Mečislovas Reinyš, poetas Maironis, Vincas Mykolaitis-Putinas, profesorius Juozas Eretas ir kt. Dar būdama studente, aktyviai dalyvavo studentų ateitininkų veikloje, skaitė paskaitas katalikiškųjų organizacijų renginiuose, vadovavo draugijai „Caritas“, kūrė eilėraščius religine tematika – jau buvo žinoma poetė, aktyvi, nerimstanti, maištingos prigimties.

Mokytojaudama Vilniuje, mergaičių gimnazijoje, jausdama pareigą Tėvynei ir žmogui, ėmė dar aktyviau veikti – ugdė jaunosius ateitininkus, rūpinosi vargšų ir našlaičių šalpa. A. Dirsytė telkė jaunimą, puoselėjo gėrio, grožio, Dievo, Tėvynės meilės idealus... „Jaunas sielas traukė savo vidiniu grožiu. Kai auklėtoją suėmė, visa klasė labai išgyveno“, – prisimena buvusi auklėtinė Birutė Poškutė.

Karo metais Adelė ne tik nenutraukė savo veiklos, bet dar aktyviau veikė – jos nebaugino persekiojimai, tardymai. Tvirta ir drąsaus būdo aktyvistė dalyvavo „Pasiapriešinimo sovietų okupacijai“ organizacijoje, slėpė ir stengėsi užstoti persekiojamuosius. Dievo ir Tėvynės meilė teikė jaunajai mokytojai dvasinės stiprybės, ryžto ir vilties kovoje už šviesesnę ateitį, laisvą Lietuvą...

Kraupus 1946-ųjų kovo 6 d. rytas. Uniformuoti vyrai ir daugybė klausimų, į kuriuos atsako niekas taip ir nesulaukė. Ilgai kan-kinta ir tardyta būsimoji politkalinė, tremtinė nesigailėjo padėjusi skriaudžiamiesiems – išryškėjo ne tik subtilios pedagogės, bet ir mylinčios globėjos prigimtis...

1947 m. vasara – skaudžių išgyvenimų, „prakeiktų“ valandų metas. Tarp tūkstančių nuteistųjų – ir mūsų kraštietė A. Dirsytė. Su savimi neturėjo nieko, tik mintyse susikurtą laisvosios Tėvynės viziją, kuri vienintelė padėjo nepalūžti. Kalėjimas žmones veikė įvairiai: vieni tapo šiurkštūs, abejingi, o kiti ištvėrė, išliko nuoširdūs, jautrūs. Jaudinantys politkalinės Baranauskaitės-Čiurlienės prisiminimai: „Mokytojų E. Pavalkienės ir A. Dirsytės globą mes jautėme visą savo nelaisvės kelią. Jos suteikdavo mums stiprybės sunkiausiomis valandomis.

Su Adele keliavome tame pačiame vagonė iš Vilniaus į Pečiorą. Sėdėjome ant savo maišiukų ir laukėme... Pasigirdo daina:

*Gal klaikiam pasauly, ant Pečioros kranto,
Plėšys juodos varnos gęstančias akis...*

Kraupu. Traukinio ratai dunda, vis tolsta-me nuo Tėvynės. Kur esame?.. Įvairios ir negeros mintys lenda į galvą... Visa tai mato ir jaučia Adelė... Palinksta ir pradeda pasakoti apie Tėvynę, didvyrius, apie jų ištvėrmę, lietu-vaitės pareigą... Deklamuoja eilėraščius. Ma-tyt, mėgstamiausias jos poetas buvo Aistis. Mes susiglaudusios vis kartojame posmelius:

*Augo sode serbenta,
Ašarinėm kekėm.
Buvo meilė taip šventa,
Niekam nepasakėm...*

Kartojom, kartojom vieną po kito... Ir, o stebukle! Jau slenka nežinia ir mintys skrie-ja Tėvynės laukais...

Vagoną keitė lageris, žiemą – pavasaris... Ir vėl lagerius keitė vagonai, kurių ratai dun-dėjo į šiaurę. Čiumos kolonija... Taišetas... Kankinanti nežinia...

Vėl kelionė, vėl užkalti vagonai – vis to-lyn į rytus... „Buchta Vanina“ ir kaimelis Ui. Vasarą praleidžiame čia, buvusioje japonų belaisvių stovykloje, vėliau – kelionė į Ma-gadaną“.

3650 parų iškentėjusi sovietiniuose lage-riuose A. Dirsytė ne tik pati ilgai nepalūžo, bet ir kitas kalines dvasiškai stiprino... Ali-no sunkus fizinis darbas – teko skaldyti ak-menis, tvarkyti pylimus, sunkiai dirbti miš-ke, rankomis kirsti amžino įšalo surakintą gruntą naujų pastatų pamatams, kurie turė-jo būti giliai įleisti... Padėtį blogino šaltas ir drėgnas klimatas, vargino debesys smulkių musyčių, kurių įkandimai daugelį alergizuo-davo – ištindavo ne tik veidas, bet ir visas kūnas... Nei fizinės, nei dvasinės kančios ne-sugniuždė Adelės. Stebina jos dvasios stip-rybė ir noras padėti kitiems. A. Dirsytė ra-gino laikytis, stengėsi išaukštinti kančią kaip prasmingą auką:

*...Nežinojau, kad už mirtį baisesnė,
Už gyvybę brangesnė – kančia.*

Ne tik darbas, bet ir egzistavimas buvo kančia, bet mūsų krašto dukra tapo šviesuole, dvasios stiprybės šaltiniu, gaivinančiu panašaus likimo drauges. Stebino tremtinės ištvermė ir atkaklumas, daugelio širdyse likęs skaudžiu prisiminimu...

Stengdamasi sužadinti viltį ir tikėjimą kitų tremtinių širdyse, laisvu nuo darbo metu, per trumputes poilsio akimirkas Ji organizavo pokalbius, skatino slapta švęsti religines šventes, rengdavo diskusijas, nukreipdama niūrias mintis į tikėjimu grindžiamą viltį... Daugeliui malda tapo vieninteliu spinduliu toje tamsos ir žiaurumo karalystėje. Literatūros slaptos valandėlės, šventės, laiškai, rašyti ant mažų skarelės skiaučių, – visa tai dar ir šiandien mena bendražygės Lina Bujanauskienė, gyvenanti Varėnoje, A. Čiurlienė, gyvenanti Kaune... Pareiga tautai, Tėvynei, atsakomybė, meilė Dievui stiprino A. Dirsytę, teikė jėgų – pati, nors ir būdama trapi, sugebėjo stiprinti kitas...

Baigiantis 1950 m. vasarai, tūkstančiai kalinių specialiu laivu buvo plukdomi į naują lagerio punktą – Berlagą. Dar labiau sekino ir sveikatą „ėdė“ darbas statybose, dešimties valandų darbo diena rankomis kasant griovius amžino įšalo žemėje... Noras įžiebtį nors menką vilties ir dvasinės stiprybės žiburėlį tremtinių akyse paskatino pedagogę kalinę imtis darbo, kuris suteikė Jai nemirtingumą...

A. Dirsytė ranka parašė pirmąją Sibiro tremtinių maldaknygę, vėliau visame pasaulyje pagarsėjusią kaip „Sibiro tremtinių mergaičių maldaknygė“. Tai nedidelio formato (70×40 mm) knygelė, kurios atskiri lapai surišti medžiaginiai, ornamentais papuoštais viršeliais. Keliaudama iš rankų į rankas knygelė buvo vis papildoma naujomis, kančia persmelktomis maldomis. Ši mažutė maldaknygė, krauju apšlakstytas palikimas ateities kartoms, Lietuvai, išversta į keliolika pasaulio kalbų – vokiečių, anglų, olandų, italų, ispanų, portugalų, prancūzų, lenkų, kinų.

Gal keista, bet ir tolimoje šalyje vyko aktyvus religinis gyvenimas: buvo švenčiamos šventės, giedamos giesmės. Gretimoje vyrų kolonijoje „atsiradus“ kunigui, A. Dirsytės pastangomis Šv. Komunija buvo perduodama į moterų lagerius ir dalijama lietuviams. Tai buvo jėga, kuri jau merdinčias kalines prikeldavo naujai kančiai, naujam vargūi...

A. Dirsytės aktyvi veikla netrukus buvo pastebėta: KGB informatoriai dažnai sulaikydavo ją grįžtančią iš darbo, mušdavo, uždarydavo į šaltą, po žeme iškastą kalėjimą-karcerį, net šiltesnį drabužių atimdavo. Tai luošino sveikatą, bet nesužlugdė morališkai...

Galiausiai 1952 m. rudenį A. Dirsytė perkeliama į koloną „6 km“. Tai vieta, pagarsėjusi sargybinių savivale. Žiemą tekdavo klampoti per sniego pusnis, nešioti sunkų kedrą kurui. Daugelis darbininkų pavasario nesulaukė. Dvasios stiprybę A. Dirsytė skleidė net ir tame užkampyje – merginas, plūstančias prižiūrėtojus už žiaurų, nežmonišką elgesį, Ji ramindavo sakydama: „Už juos reikia melstis, juk nežino, ką daro“, o sukurtas maldeles ragindavo užrašyti. Adelė ir pati užrašydavo, kur galėdavo – kartais ant beržo tošies, o parėjusi perrašydavo. Sunkus darbas, bauginančios gyvenimo sąlygos palaužė sveikatą, bet nepajėgė sugniuždyti ir palenkti vidinės stiprybės...

1953 m. A. Dirsytė buvo uždaryta į karcerį, kuriame buvo laikoma daugiau kaip savaitę. Tiesiai iš kraupios vienutės išvežta nežinon...

Maldaknygės autorė į lagerį sugrąžinta tik kitų metų pavasarį. „Grižo, bet jau buvo išsekinta fiziškai ir morališkai: nukirpti plaukai, susivėlusį purviną, sudžiūvusį, mėlynais paakiais. Paklausta, kur buvusi, netekdavo proto. Pradėdavo blaškytis, šaukdavo tėvus. Tik kartą prasitarusi, kad ten buvę labai žiaurūs tardytojai, ypač kažkoks žydas, nulupęs pusę plaukų“ (Virbaraitė-Šumskienė).

1954 m. pabaigoje A. Dirsytę perkėlė į lagerio ligoninės psichiškai sergančiųjų skyrių. Net visiškai nusilpusi nenusižengdavo savo įsitikinimams, sakydavo: „Ne ne, aš juk nedirbu, man valgyti nedera“. Stipri dvasia neapleido ir visiškai išsekusio, jau sunykusio kūno...

1955 m. lapkričio mėn. paskutinis laivas lietuvaites išgabeno iš Kolymos, Magadano. Gaila, tačiau tarp išsigelbėjusių A. Dirsytės jau nebuvo. Mus pasiekė tik mokytojos mirties liudijimas iš Chabarovsko. Reabilitacijos pažymėjime nurodyta, kad ji mirė 1955 m. rugsėjo 26 d. Chabarovsko krašte... Kapas nežinomas...

Jau 45 metai, kaip A. Dirsytę, kaip ir daugelį, apglėbė amžinas įšalas, bevardis, nežinomas kapas... Niekas nežinojo, kur ilsisi palaikai, tačiau Jos dvasios grožis – meilė Tėvynei, Dievui, jaunimui nepamiršta... Surinkti laiškai, prisiminimai – kilnios asmenybės, kuri net ir sunkiausiomis akimirkomis stengėsi dvasiškai tobulėti ir skatino kitus, tvirtybės ir nemirtingumo įrodymas. Gimnazistės, mokytojos, politkalinės idealai liko laiškuose, prisiminimuose ir knygelėje „Jūs manieji“:

„Tegu tave nors retsykais aplanko vidaus šilumos diena“.

„Tegu niekados tavęs nepavergia išorinis pasaulis“.

„Niekados neatitolk nuo didžiosios būties paslapties jutimo“.

„Palaikyk ryšį su visais, ypač su artimaisiais, ir nuolat dalinkis sielos ištekliais ir duona“.

„Nuolat kurk save“.

„Noriu jūsų tvirtų, pastovių tame begaliniame nepastovume“.

Artimo, tautos meilė neišblėso net ir kančios akimirkomis. Adelė Sibire išreiškė ištikimybę Lietuvai, Dievui, artimiesiems, ilgesį Tėvynei, kurią apibūdina kaip brangią, nes „krauju ir ašaromis apšlakstyta“.

Kraštietės A. Dirsytės mintys, kančios ir tvirtybės kelias skatina mus, jaunąją kartą, pakilti virš kasdienybės, rūpestingiau mąstyti apie pareigą, atsakomybę – tikrąsias dvasines vertybes ir prabilti Jos žodžiais:

Tavo siela – mums tvirtovė.

Ji įgalina toliau gyvent

Ir viską, viską paaukot

Tėvynei laisvei ir gerovei...

Didžiosios Kovos partizanų apygarda*

Širvintų rajono Alionių seniūnijoje buvo Tarautiškių kaimas. 1944 m. pabaigoje šiame kaime Gatavecko sodyboje įrengtame bunkeryje gyveno trys partizanai. Gruodžio pradžioje į sodybą pažaisti atėjo vaikai, kurių tėvai buvo sribai. Jie pastebėjo sodyboje svetimus vyrus ir apie tai papasakojo savo tėvams. Gruodžio 5 d. sodybą apsupo Giedraičių sribai ir enkavėdistai. Į bunkerį, kuriame slėpėsi vyrai, buvo įmesta granata. Bunkeryje žuvo:

Vladas Devenis, Tarautiškių k. gyventojas, partizanas nuo 1944 m. rugpjūčio mėn.

Juozas Gataveckas, Tarautiškių k. gyventojas.

Vytautas Kazlauskas, 1940–1941 m. buvo Tarautiškių kaimo seniūnu.

Jų palaikus kaimo žmonės palaidojo po klevu, augančiu kalnelyje šalia kaimo. 1972 m. žuvusiųjų giminės palaikus slapčia atkasė ir palaidojo Giedraičių miestelio kapinėse. Užkasimo vieta buvo aptverta, pastatytas kryžius. Šiuo metu kryžiaus nebėra, metalinės tvorelės liekanos atremtos į klevą.

Kitas miestelis Širvintų rajone, apie kurį verta pakalbėti – Čiobiškis. Čiobiškyje yra Krizostomo Pilsudskio dvaras, kuriame tarpukario Lietuvos laikais veikė vaikų prieglauda. Pokario metais šiame pastate taip pat buvo vaikų namai. Šiuo metu čia yra Čiobiškio globos namai. 1945 m. buvusių rūmų palėpės kairiajame sparne veikė Didžiosios Kovos apygardos (DKA) štabas. 1945 m. vasario 16 d. čia buvo išleistas apygardos laikraščio „Laisvės keliu“ pirmasis numeris. Tuo metu Čiobiškio vaikų namuose buvo vienas vaikas, pavadintas Sniegino vardu. Jis apie partizanų apygardos štabą 1945 m. ko-

vo pabaigoje pranešė Musninkų enkavėdistams ir sribams. Musninkų enkavėdistų vadas Chiminas 1945 m. kovo 27 d. įsakė savo parankiniams apsupti Čiobiškį. Apygardos štabo nariai tuo metu ramiai posėdžiavo. Čia buvo štabo viršininkas Jonas Markulis-Vaiduoklis, raštininkas Juozas Marcinauskas-Pluta, pirmojo bataliono vadas Kazys Surmilavičius-Klevas, ūkio skyriaus viršininkas Stasys Misiūnas-Senis ir partizanai Adomas Lapinskas bei Mykolas Tveraga. Sužinojusi apie enkavėdistų ir sribų užmačias, partizanų ryšininkė Janina Marcinauskaitė-Neužmirštuolė apie tai perspėjo savo brolių Juozą, tačiau ją, grįžtančią iš vaikų namų, suėmė sribai. Prieš apsupant pastatą enkavėdistams, iš jo jau buvo išėję Adomas Lapinskas ir Kazys Surmilavičius. Likę trys partizanai buvo užklupti ir žuvo. Tuo tarpu A. Lapinskas ir K. Surmilavičius ėjo Rusių Rago kaimo link ir taip pat susidūrė su sribais bei enkavėdistais. Žuvo K. Surmilavičius, A. Lapinskui buvo sužeista koja. Jis puolė į šalia tekančią Nerį ir nuskendo.

Sunaikinus štabą, be jau minėtos J. Marcinauskaitės, buvo suimta vaikų namų vedėja Veronika Sarokinaitė.

Kelias dienas sribai ir enkavėdistai siautėjo Čiobiškio apylinkėse. Jiems išvykus, žuvę partizanai buvo palaidoti Čiobiškio kapinėse. Jų atminimui pastatyti antkapiniai kryžiai.

Lietuvai atgavus nepriklausomybę, 1995 m. liepos 6 d. rūmų pagrindinio fasado pagrindinio įėjimo dešinėje buvo atidengta tautodailininko Donato Gediminsko medinė atminimo lenta su įrašu: „Šiame name 1945 03 27 žuvo Didžiosios Kovos apygardos“

* Tęsinys. Pradžia – žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ 1998 m. 1(3) numeryje.

dos štabo nariai Juozas Marcinauskas, Jonas Markulis, Mykolas Tveraga“.

Čiobiškio kapinėse palaidoti ne tik anksčiau minėti žuvę partizanai.

Čia palaidotas DKA E. Svilo-Slyvos būrio partizanas **Zenonas Cesiūnas**. 1945 m. kovo 2 d. Jonavos r. Upninkų vlsč. Gudonių kaime Karolio Stepšio ir Jono Morkūno sodybose buvo apsistoję Slyvos būrio partizanai. Ryšininkė pranešė, kad sodybas puls Veprių įgulos kareiviai. Įvyko mūšis. Jame žuvo 19 partizanų. Padegus K. Stepšio sodybą, sudegė sodybos šeimnininko mama ir žmona. Pats šeimnininkas ir jo dukrelė buvo nušauti, kai bandė pabėgti. Visi žuvusieji, išskyrus Z. Cesiūną, buvo palaidoti Upninkų kapinėse. Z. Cesiūno palaikus tėvas slapčia parsivežė į Čiobiškį ir palaidojo kapinėse. Jo atminimui čia pastatyta rausvo šlifoto granito plokštė su įrašu: „Zenonas Cesiūnas, 1925–1945“.

Kapinėse taip pat palaidota ir DKA vado Jono Misiūno-Žalio Velnio žmona **Ona Misiūnienė**. Ji gimė 1913 m. 1944 m. nelegaliai gyveno Musninkų valsčiuje, 1944 m. lapkričio mėn. buvo suimta, kalinta Ukmergės miesto kalėjime, paleista 1945 m. sausio mėn. Žuvo 1945 m. vasario 8 d. Musninkų vlsč. Pigonių kaime. Partizanai jos palaikus skubiai nuvežė į Čiobiškį ir palaidojo. Jos atminimui kapinėse pastatytas rausvo granito antkapinis paminklas su įrašu: „Misiūnienė Ona. Liūdi vaikai. Išėjai, Mamyte, tu mirties keliu, nesugrįši, nepaklausi, ar mums nesunku“.

Čia palaidoti broliai **Feliksas ir Vytautas Bagdonavičiai**, žuvę 1945 m. liepos 10 d. Ukmergės aps. Musninkų vlsč. Rusių Rago kaime.

Šie partizanai 1945 m. pavasarį Musės upės pakrantėje buvo įsirengę slėptuvę. Tarp ryšininkų atsirado išdavikų; jie apie slėptuvę pranešė Musninkų enkavedistams, kuriems vadovavo tas pats Chiminas, sunaikinęs DKA štabą Čiobiškio vaikų namuose. 1945 m. liepos 10 d. ankstų rytą Janionių kai-

mo apylinkėse abipus Musės upės buvo pilna kareivių su šunimis; jie ir aptiko slėptuvę, kurioje tuo metu buvo partizanai Vytautas ir Feliksas Bagdonavičiai bei Česlovas Tveraga-Vilkas. Pajutę, kad yra apsupti, broliai Feliksas-Barsukas, DKA partizanų kuopos vadas, ir Vytautas-Topolis, nenorėdami pasiduoti gyvi, susisprogdino. Č. Tveraga mėgino prasiveržti, tačiau pateko į enkavedistų nagus. Žuvusiųjų atminimui pastatytas antkapinis paminklas su įrašu: „Tragiškai žuvę Feliksas (1920–1945) Vytautas (1918–1945) Bagdonavičiai“.

Čiobiškio kapinėse palaidoti ir iš Sibiro parvežtų tremtinių palaikai. 1989 m. vasarą iš Krasnojarsko kr. Igarkos buvo parvežti ir liepos 29 d. palaidoti Motiejaus Pavasario ir jo žmonos Marijonos, gyvenusių Janionių kaime, ištremtų 1948 m. gegužės 22 d., palaikai.

Čiobiškio miestelyje šalia bažnyčios yra nedidelė aikštė, kurioje 1989 m. birželio 14 d. buvo pastatytas ir pašventintas tautodailininko D. Gediminsko kryžius Čiobiškio valsčiaus žmonių, ištremtų į Sibirą, atminimui.

1941 m. birželio 14 d. buvo ištremti:

Jonas Galatilčius, darbininkas, suimtas Spietiškių k., kalintas Lietuvoje, išvežtas į lagerį.

Kazimieras Kumpauškas, Čiobiškio miestelio mokytojas, išvežtas į Rešotų lagerį Nižnij Ingašo r., Krasnojarsko kr. Ypatingojo pasitarimo 1942 m. rugsėjo 19 d. nuteistas mirti, sušaudytas 1943 m.

Antanas Maldutis, gyv. Krapiliškių k., Pigonių pradinės mokyklos mokytojas, išvežtas į Rešotų lagerį Nižnij Ingašo r., Krasnojarsko kr. Ypatingojo pasitarimo 1943 m. sausio 2 d. nuteistas dešimčiai metų, 1951 m. vasario 6 d. ištremtas į Solnečną Dolgij Mosto r., Krasnojarsko kr., paleistas 1956 m. gegužės 11 d.

Viktorija Popikaitė, Čiobiškio pradinės mokyklos mokytoja, išvežta į Belniakų lagerį Nižnij Ingašo r., Krasnojarsko kr. Ypatin-

gojo pasitarimo 1942 m. rugsėjo 19 d. nu-
teista mirti.

Povilas Šalučka, Čiobiškio pradinės mo-
kyklos mokytojas, išvežtas į Rešotų lagerį
Nižnij Ingašo r., Krasnojarsko kr. Žuvo la-
geryje 1942 m. rugsėjo 4 d.

1945 m. balandžio mėn. ištremta:

Paškevičių šeima iš Pigonių k.

1948 m. gegužės 22 d. ištremti:

Aleksas Bagdonavičius, gyv. Ustronės k.,
ištremtas į Šalinską r. Krasnojarsko kr.

**Antanas Bareika, Jonas Bareika, Eleo-
nora Bareikienė, Jadvyga Bareikaitė ir Van-
da Bareikaitė**, gyvenę Stanislaviškių k., iš-
tremti į Igarką. Tremtyje mirė A. Bareika.

**Marijona Cesiūnienė ir Aldona Cesiū-
naitė**, gyvenusios Janionių k., ištremtos į
Igarką.

**Andrius Diliūnas, Stefanija Diliūnienė,
Edvardas Diliūnas**, gyvenę Virvyčių k., iš-
tremti į Igarką.

**Adomas Drumsta, Frosinija Drumstie-
nė ir Marijona Drumstienė**, gyvenę Rusių
Rago k., ištremti į Igarką. Tremtyje visi mi-
rė.

**Zigmas Grybauskas ir Apolonija Gry-
bauskienė**, gyvenę Stanislaviškių k., ištrem-
ti į Igarką. Tremtyje 1955 m. mirė Z. Gry-
bauskas.

**Adelė Jasiulionienė, Marijonas Jasiulio-
nis ir Vladas Jasiulionis**, gyvenę Virvyčių k.,
ištremti į Igarką.

**Stasys Kazlauskas, Ona Šalkauskaitė-
Kazlauskienė ir Stefanija Kazlauskienė**, gy-
venę Rusių Rago k., ištremti į Igarką.

**Pranė Kazlauskienė, Melanija Kazlaus-
kaitė, Valė Kazlauskaitė, Birutė Kazlauskai-
tė, Janina Kazlauskaitė, Elena Kazlauskai-
tė ir Jonas Kazlauskas**, gyvenę Janionių k.,
ištremti į Igarką. Tremtyje 1949 m. mirė
P. Kazlauskienė.

**Jonas Kupčiūnas, Uršulė Kupčiūnienė,
Albina Kupčiūnaitė, Nastazija Kupčiūnaitė
ir Lina Kupčiūnaitė**, gyvenę Burniškių k., iš-
tremti į Igarką.

**Edvardas Kvietkauskas, Justina Kviet-
kauskienė, Nijolė Kvietkauskaitė, Elena
Kvietkauskaitė, Vladas Kvietkauskas ir
Vytautas Kvietkauskas**, gyvenę Janionių k.,
ištremti į Igarką. Tremtyje 1948 m. mirė Vy-
tautas Kvietkauskas.

**Petras Lapinskas, Eleonora Lisauskie-
nė, Petras Lisauskas, Vincas Lisauskas ir
Zosė Lisauskienė**, gyvenę Pigonių k., ištrem-
ti į Igarką.

**Marijona Vilkelienė, Filomena Vilkel-
ytė, Antanas Vilkelis, Jonas Vilkelis**, gyvenę
Pigonių k., ištremti į Igarką. J. Vilkelis ir
V. Vilkelis mirė Karagandos lageryje.

**Steponas Macijauskas, Ona Macijaus-
kienė, Marijonas Macijauskas, Donatas
Macijauskas ir Mečislovas Macijauskas**, gy-
venę Astruvkos k., ištremti į Igarką.

**Motiejus Pavasaris, Marijona Pavasarie-
nė, Lionginas Pavasaris, Stefanija Pavasa-
rytė, Stefanija Pavasarienė, Elena Pavasa-
rytė, Ona Pavasarytė, Stasys Pavasaris ir
Juozas Pavasaris**, gyvenę Valakėlių k., iš-
tremti į Igarką. Tremtyje 1948 m. mirė
M. Pavasaris, 1950 m. – M. Pavasarienė,
1951 m. – St. Pavasarienė.

**Albinas Penkauskas, Penkauskienė, Janė
Penkauskaitė, Regina Penkauskaitė, Valė Pen-
kauskaitė, Edvardas Penkauskas, Marija Pen-
kauskienė, Algis Penkauskas, Ona Penkaus-
kaitė**, gyvenę Burniškių k., ištremti į Igarką.

**Marija Ramoškienė, Lionginas Ramoš-
ka ir Alfonsas Ramoška**, gyvenę Pigonių k.,
ištremti į Igarką. Tremtyje 1953 m. žuvo
L. Ramoška.

**Leokadija Sipavičienė, Cecilija Sipavi-
čiūtė, Ona Sipavičiūtė ir Danutė Sipavičiū-
tė**, gyvenusios Spietiškių k., ištremtos į Tu-
vos sr. Tremtyje mirė L. Sipavičienė.

**Kazys Špokauskas, Marijona Špokaus-
kienė ir Alfonsas Špokauskas**, gyvenę Ru-
sių Rago k., ištremti į Igarką. Tremtyje
1950 m. mirė K. Špokauskas.

**Rozalija Tamoševičienė, Bronė Tamoše-
vičienė ir Valerija Tamoševičiūtė**, gyvenusios

Padvarių k., ištremtos į Igarką. Tremtyje 1950 m. mirė R. Tamoševičienė.

Motiejus Tveraga ir Sofija Tveragienė, gyvenę Janionių k., ištremti į Igarką. Tremtyje 1949 m. mirė S. Tveragienė.

**Stasys Vilkelis, Vlada Vilkelytė ir Albi-
na Vilkelytė**, gyvenę Lapelių k., ištremti į Igarką.

**Rozalija Žemaitienė, Ona Žemaitienė ir
Angelė Žemaitytė**, gyvenusios Burniškių k., ištremtos į Igarką. Tremtyje 1949 m. mirė R. Žemaitienė.

1949 m. kovo mėn. ištremti:

Mykolas Arbočius, gyvenęs Lapelių k., ištremtas į Kirovo r. Irkutsko sr.

**Jurgis Avlasevičius, Juzė Avlasevičienė,
Vacys Avlasevičius, Sofija Avlasevičienė, Aleks-
sas Avlasevičius, Laimutė Avlasevičiūtė ir Va-
cė Avlasevičiūtė**, gyvenę Janionių k., ištremti į Irkutsko sr. Tremtyje mirė J. Avlasevičius.

**Povilas Gumbrevičius ir Antanina
Gumbrevičienė**, gyvenę Janionių k., ištremti į Krasnojarsko kr.

**Petras Jurevičius, Stasė Jurevičienė ir
Kazė Jurevičienė**, gyvenę Petraukos k., ištremti į Golumetės r. Irkutsko sr.

**Vaclovas Kedikas, Marija Kedikienė, Ge-
novaitė Kedikaitė, Marijonas Kedikas ir
Vanda Kedikaitė**, gyvenę Juknionių k., ištremti į Irkutsko sr.

**Juozas Lisauskas, Elena Lisauskienė,
Michalina Lisauskaitė, Marija Lisauskaitė,
Jonas Lisauskas ir Bronė Lisauskienė**, gyvenę Ustronės k., ištremti į Golumetės r. Irkutsko sr.

Vincas Lisauskas, gyvenęs Stepanavos k., ištremtas į Irkutsko sr.

Lisauskienė ir Felicija Lisauskaitė, ištremtos į Irkutsko sr.

**Marijona Lučiūnienė, Jadvyga Lučiūnaitė,
Aldona Lučiūnaitė ir Antanas Lučiūnas**, gyvenę Lapelių k., ištremti į Kirovo r. Irkutsko sr.

**Marija Penkauskaitė, Ona Penkauskai-
tė ir Kazys Penkauskas**, gyvenę Burniškių k., ištremti į Irkutsko sr.

**Jonas Sapranavičius, Stefanija Saprana-
vičienė, Janina Sapranavičiūtė, Kazys Sap-
ranavičius, Elena Sapranavičiūtė ir Vanda
Sapranavičiūtė**, gyvenę Pakerpės k., ištremti į Irkutsko sr.

**Juozas Stravinskas, Teklė Stravinskienė,
Petras Stravinskas, Lionė Stravinskienė,
Ona Stravinskaitė ir Genė Stravinskaitė**, gyvenę Ardiškių k., ištremti į Krasnojarsko kr.

Tamošiūnas, gyvenęs Juknionių k., ištremtas į Irkutsko sr.

**Karolina Užkurnienė, Pranas Užkurnis
ir Elena Užkurnytė**, gyvenę Janionių k., ištremti į Užūro r. Krasnojarsko kr.

**Balys Vilkelis, Marijona Vilkelienė ir Ve-
ronika Vilkelytė**, gyvenę Liaukiškių k., ištremti į Irkutsko sr.

**Stasys Vilkelis, Vlada Vilkelytė ir Albi-
na Vilkelytė**, gyvenę Lapelių k., ištremti į Užūro r. Krasnojarsko kr.

**Vaclovas Žiedvainis ir Monika Žiedvai-
nienė**, gyvenę Karališkių k., ištremti į Čia-
jos r. Tomsko sr.

1951–1952 m. ištremti:

**Vaclovas Avlasevičius, Avlasevičienė, Vy-
tautas Avlasevičius ir Pranas Avlasevičius**, gyvenę Janionių k., ištremti į Tomsko m. Tremtyje mirė V. Avlasevičius.

**Bronius Bagdonavičius, Milija Bagdona-
vičienė, Algimantas Bagdonavičius, Danutė
Bagdonavičiūtė, Bronius Bagdonavičius ir
Emilija Bagdonavičienė**, gyvenę Juknionių k., ištremti į Tomsko sr.

**Domicėlė Čiutienė, Ona Čiutaitė, Jani-
na Čiutaitė ir Petras Čiuta**, gyvenę Bobriš-
kių k.

Marijona Lučiūnienė-Avlasevičienė, gyvenusi Janionių k., ištremta į Tomsko m.

**Leonora Milkevičienė, Pranas Milkevi-
čius ir Elena Milkevičiūtė**, gyvenę Jukno-
nių k., ištremti į Tugano r. Tomsko sr.

**Motiejus Tamoševičius, Marijona Tamo-
ševičienė ir Juozas Tamoševičius**, gyvenę Aleksandravos k., ištremti į Parabelės r. Tomsko sr.

Aldona Tamoševičiūtė, Alfonsas Tamoševičius ir Stepas Tamoševičius, gyvenę Aleksandravos k., ištremti į Parabelės r. Tomsko sr.

Stasys Tveraga, Janina Tveragienė ir Laimutė Tveragaitė, gyvenę Rusių Rago k., ištremti į Tomsko sr.

Vaclovas Zdanavičius, Stefanija Zdanavičienė ir Marija Zdanavičiūtė, gyvenę Liaukiškių k., ištremti į Tomsko sr.

Stefanija Žemaitienė ir Adelė Žemaitytė, gyvenusios Janionių k., ištremtos į Tomsko m.

Čiobiškio seniūnijoje yra **Pamusių kaimas**, jame 1990 m. Alfonsas Balsevičius pastatė lauko akmenų mūro paminklą, kurio pagrindinio fasado centre įmūryta atminimo lentelė su įrašu: „Pamusių kaimo ir jo žmonių atminimui (1944–1990)“. Paminklas skirtas Pamusių kaimo žmonių, kovojusių ir žuvusių partizaniniame judėjime, kalėjusių lageryje bei buvusių tremtyje, atminimui.

DKA partizanai, kilę iš Pamusių kaimo:

Alfonsas Balsevičius, Adolfo-Štikas, g. 1925 m., 1944–1945 m. Erelio būrio eilinis, suimtas 1947 m., teistas, kalėjo Vorkutlage, 1958 m. grįžo į Lietuvą.

Alfonsas Balsevičius, Adomo-Vamzdis, g. 1927 m., 1944–1945 m. Erelio būrio eilinis, suimtas 1947 m., teistas, kalėjo Vorkutoje, Komijoje, paleistas 1958 m.

Bronius Balsevičius, Adomo-Tigras, g. 1921 m., Erelio būrio eilinis, sribų nušautas 1944 m. gruodžio 18 d.

Vytautas Jadzinevičius, Vinco, g. 1920 m., 1944–1945 m. Erelio būrio eilinis, žuvo 1945 m.

Bronius Kareckas, Jokūbo, g. 1923 m., 1944–1945 m. Erelio būrio eilinis, suimtas 1946 m. vasario 9 d., teistas, kalintas iki 1955 m. balandžio 22 d., spec. tremtyje iki 1956 m. balandžio 10 d.

Feliksas Kareckas, Jokūbo-Juodvarnis, Erelio būrio eilinis.

Stasys Kižla, Mykolo-Žėrutis, g. 1929 m., 1944–1945 m. Erelio būrio eilinis, suimtas 1946 m., teistas, kalėjo lageryje, 1956 m. grįžo į Lietuvą.

Pranciška Lisauskaitė, g. 1927 m., partizanų ryšininkė, suimta 1946 m., 1947 m. žuvo.

Balys Lisauskas, Adolfo-Durtuvas, g. 1926 m., Erelio būrio eilinis, suimtas 1947 m., teistas, kalėjo lageryje, 1967 m. grįžo į Lietuvą.

Stasys Lisauskas, Adolfo-Danyla, g. 1923 m., Erelio ir Kerniaus partizanų būrių eilinis, suimtas 1947 m., teistas, kalintas lageryje, paleistas 1955 m.

Bronius Lisauskas, partizanų būrio eilinis.

Feliksas Lisauskas-Žibutė, Erelio būrio eilinis.

Juozas Lisauskas-Erelis, g. 1918 m., rezervinio partizanų būrio vadas nuo 1944 m.

Petras Lisauskas-Perkūnas, g. 1923 m., 1947 m. balandžio 3 d. suimtas, teistas, kalėjo Vorkutlage, 1957 m. grįžo į Lietuvą.

Steponas Lisauskas-Lapas, Erelio būrio eilinis.

Boleslovas Lučiūnas, partizanų rėmėjas.

Bronius Lučiūnas-Lučinskas-Žaibas, 1944–1945 m. Erelio būrio eilinis.

Edvardas Miklušis-Jurgis, Erelio būrio eilinis.

Vytautas Sipavičius, 1944 m. Erelio būrio eilinis, suimtas 1944 m.

1948 m. gegužės 22 d. ištremti:

Adolfas Balsevičius, Marijona Balsevičienė ir Janina Balsevičiūtė, ištremti į Igarką.

Marijona Drumstienė, mirė tremtyje 1950 m.

Alfonsas Kareckas, Ona Kareckienė, Sofija Kareckaitė, Veronika Kareckaitė, Bronius Kareckas ir Rozalija Kareckienė, ištremti į Igarką. Tremtyje 1949 m. mirė R. Kareckienė.

Adolfas Lisauskas, Ona Lisauskienė, Boleslovas Lisauskas, Antanas Lisauskas, Monika Lisauskaitė, Marijona Lisauskienė, Vladislava Lisauskaitė, Malvina Lisauskai-

tė, Ona Lisauskaitė, Romualdas Lisauskas, Antanas Lisauskas, Jonas Lisauskas, Aurelija Lisauskienė, Steponas Lisauskas, Elena Lisauskaitė, Marytė Lisauskaitė ir Aleksandra Lisauskaitė, ištremti į Igarką. Tremtyje 1950 m. mirė M. Lisauskienė.

1949 m. kovo mėn. ištremti:

Alfonsas Kareckas, Jokūbas Kareckas, Uršulė Kareckienė, Jonas Kareckas, Feliksas Kareckas, Marijona Kareckienė, Ona Kareckaitė, Bronius Kareckas, Janė Kareckaitė, Zosė Kareckaitė ir Veronika Kareckaitė, ištremti į Kirovo r. Irkutsko sr.

1951 m. ištremti:

Stanislovas Greičiūnas, Genovaitė Greičiūnienė ir Romualdas Greičiūnas ištremti į Kirovo r. Irkutsko sr.

NKVD suimti, kalinti ir ištremti:

Jokūbas Kareckas, g. 1914 m., suimtas 1944 m., kalintas 1944 m. rugpjūčio 24 d.–1954 m. rugpjūčio 1 d. Archangelsko sr., 1954 m. rugpjūčio mėn.–1957 m. spalio 25 d. buvo tremtyje Irkutsko sr.

Edvardas Miklošas, Mykolo, g. 1903 m., suimtas 1944 m. gruodžio 30 d., kalėjo Vorkutoje iki 1949 m. balandžio 20 d.

Adolfas Lisauskas, suimtas 1947 m., mirė 1948 m. nuo sumušimo.

Antanas Koneckas, Andriaūs, g. 1901 m., suimtas 1952 m. sausio 21 d., teistas, kalėjo Baškirijoje iki 1955 m. rugsėjo 1 d.

(Tęsinys kitame numeryje)

Rūta Trimonienė

Šaltiniai

1. *Lietuvos gyventojų genocidas*, LGGRTC, 1999 m., t. 1.

2. V. Alekna, *Ūžė žalia giria*, Vilnius, 1999.

3. Lietuvos ypatingojo archyvo medžiaga.

MŪSŲ AUTORIAI

ARŪNAS BUBNYS

humanitarinių mokslų daktaras, Lietuvos istorijos instituto vyresnysis mokslinis bendradarbis

BERNARAS IVANOVAS

Vytauto Didžiojo universiteto Istorijos katedros doktorantas

LAURYNAS JONUŠAUSKAS

istorijos mokslų magistras

NIJOLĖ MASLAUSKIENĖ

Lietuvos ypatingojo archyvo LKP dokumentų skyriaus vyriausioji archyvistė

MINDAUGAS ŽIŪKAS

Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto studentas

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ autorių dėmesiui

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga.

Straipsnio tekstas turi būti Word 95 formato, raidžių dydis – 12, tarpai tarp eilučių – 1,5, atstumai iš kraštų – po 2 cm.

Straipsnių apimtis neturėtų būti didesnė negu 1,0–1,5 autorinio lanko.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:

Didžioji g. 17/1,
LT-2001 Vilnius
Lietuva

Adresas internete: www.tdd.lt/genocid/

Elektroninio pašto adresas: arvydas@genocid.lt

Faksas: (370-2) 791 033

Telefonai: (370-2) 791 036, (370-2) 791 038

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA
LGGRTC leidinys
2001, 1(9)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*
Redaktorė *Rima Dulkinienė*
Tekstą rinko *Rūta Rutkauskaitė*
Maketavo *Mykolas Žvilius*

SL 2015. 2001 04 05. 12,5 sp. l. Užs. Nr. 62
Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, LT-2001 Vilnius
Spausdino „Leidybos centras“, A. Strazdelio g. 1,
LT-2600 Vilnius

Kaina sutartinė

ŠIAME LEIDINYJE:

Nijolė Maslauskienė.
VALDININKIJOS
ŠALINIMAS IŠ OKUPUOTOS
LIETUVOS ADMINISTRACIJOS
IR JOS KEITIMAS
OKUPANTŲ TALKININKAIS
1940 M. BIRŽELIO–
GRUODŽIO MĖN.

Arūnas Bubnys.
LIETUVIŲ POLICIJOS
2-ASIS (VILNIAUS) IR
252-ASIS BATALIONAI
(1941–1944)

Laurynas Jonušauskas.
LIETUVOS
DIPLOMATINIS
ATSTOVAVIMAS
PRANCŪZIJOJE
1940–1960 M.

Tarptautinės konferencijos
„SOVIETŲ SAJUNGOS IR
VOKIETIJOS 1939 M.
SLAPTIEJI SUSITARIMAI IR
JŲ PADARINIAI VIDURIO
BEI RYTŲ EUROPOS
VALSTYBĖMS“
PRANEŠIMAI.
